

દી. બ. નર્મદાશંકર મહેતા

પિતૃચરણે

ઇન્દ્રવહન

ભારતી

યશોધર

અનુક્રમ

૧	મહાનુબંધ	ઉમાશંકર જોશી	૯
૨	આમાં હું કયાં?	યશોધર મહેતા	૧૨
૩	નિવેદન		૧
૪	વ્યવહારકૃશાળ વિદ્યાપુરુષ	અનંતરાય રાવળ	૨
૫	અંજલિઓ (ગુજરાતી વિભાગ) :		
૧	મોરારજી દેસાઈ	૧	
૨	કનૈયાલાલ મુનશી	૩	
૩	કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ	૫	
૪	ખંડુભાઈ દેસાઈ	૭	
૫	જરડીસ મીયાંભાઈ	૯	
૬	હરસિદ્ધભાઈ દિવેદિયા	૧૧	
૭	પંડિત સુખમાલજી	૧૩	
૮	કાકા કાલેલકર	૧૬	
૯	રસિકલાલ પરીખ	૧૭	
૧૦	મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે	૩૦	
૧૧	રામપ્રસાદ બક્ષી	૩૮	
૧૨	વિપ્લવપ્રસાદ ત્રિવેદી	૪૩	
૧૩	પ્રતાપરાય મોદી	૪૮	
૧૪	ડોલરગાય માંકડ	૫૫	
૧૫	વિજયરાય વૈષ્ણ	૫૭	
૧૬	બોગીલાલ સાંડેસરા	૬૦	
૧૭	જેઠાલાલ શાહ	૬૨	
૧૮	જયંતકૃષ્ણ દવે	૬૯	
૧૯	હીરાબેન પાઠક	૭૭	

૨૦	એસ્તર સોલોમન	૯૨
૨૧	પોપટનાલ શાહ	૯૬
૨૨	રવિશંકર રાવળ	૯૮
૨૩	ગદુલાઈ કુ	૧૦૩
૨૪	ધનસુખનાન મહેતા	૧૦૪
૨૫	ગોરધનલાઈ પટેલ	૧૦૬
૨૬	છોટુલાઈ દેસાઈ	૧૦૯
૨૭	મનહરનાથ ધારેખાન	૧૧૧
૨૮	શંકરનાન શાહ	૧૧૪
૨૯	મગનનાન ભટ્ટ	૧૧૭
૩૦	ગિરીશચંદ્ર દેસાઈ	૧૧૯
૩૧	અબેનાન દેસાઈ	૧૨૪
૩૨	જલાતુદિન મશહદી	૧૨૮
૩૩	ગિરિજાશંકર જોશી	૧૩૦
૩૪	રમણનાલ ગાંધી	૧૩૩
૩૫	ત્રિભુવનલાલ કક્કર	૧૩૬
૩૬	નૈવધરાય દવે	૧૩૭
૩૭	છોટાલાલ ઓઝા	૧૩૯
૩૮	ચુનીલાલ ઓઝા	૧૪૪
૩૯	ભાઉરાય મહેતા	૧૪૬
૪૦	સિવશંકર દેવાશ્રી	૧૪૮
૪૧	મહેશભાઈ પટેલ	૧૭૭

૬ વિદ્વાનોના અધ્યક્ષ -

૧	ગાંધીજી	૧૮૨
૨	સરદાર પટેલ	૧૮૨
૩	કમળા મહારાવ	૧૮૩

૪ નગમિ હરાવ દિવેટિયા	૧૮૪
૫ આનંદશકર કુવ	૧૮૪
૬ બ ક હાકોર	૧૮૫
૭ કૃષ્ણનાન જવેગી	૧૮૬
૮ ચક્રાવર્ત પડયા	૧૮૭
૯ ગલમણિરાન જોટ	૧૮૯
૧૦ શામપ્રમાદ શાસ્ત્રી	૧૯૦
૧૧ અબાનાય પુગણી	૧૯૭
૧૨ નગીનનામ ચઘની	૧૯૮

૭ અજલિઓ (અંગ્રેજ વિભાગ) -

1 Dr Radhakrishnan	203
2 Gulzarilal Nanda	204
3 Nawab of Cambay	206
4 Justice J M Shelat	207
5 Rustam Masani	212
6 Firoze C Davar	218
7 C D Bafiwala	223
8 S S Naik	225

૮ Resolutions, Congratulations, Opinions 229

૯ સ્વર્ગસ્થની લેખ-પ્રગાદી

૧ દેવોના મત્રમય તનુ	૨૩૮
૨ યજ્ઞનિધિનુ પરિબૃહણ	૨૪૩
૩ ગદ્યાધ્યાયનુ ગદ્યસ્ય	૨૪૩
૪ વિજ્ઞાનમય જૂનિકા	૨૪૮
૫ મોખવિદ્યાના મર્મ	૨૫૦

૬	રસવિદ્યા અને તંત્રમયો	૨૫૫
૭	નૃસિંહાચાર્યનો સાંકેતિક આવિર્ભાવ	૨૫૭
૮	અનાહત નાદ	૨૬૦
૯	સિંધુ સંસ્કૃતિ	૨૬૩
૧૦	સ્થાનિક સ્વરાજ્ય	૨૬૫
૧૧	અમદાવાદની નગરમુધારણા	૨૮૬
૧૨	Bhagavad-Gita	૩૦૭
૧૩	Letter to Vithalbhai Patel	૩૧૮
૧૪	સ્વર્ગસ્થની અક્ષરોપાસના	૩૨૭

સ્વ. શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાને દ્વરથી પણ કોઈ સલા-સમારંભમાં હું જોવા પામ્યો હોઈશ કે કેમ એ વિશે મારા મનમાં ખાતરી નથી. પણ એમ. એ. થયા પછી વિશેષભાવે અધ્યયનનો આરંભ કરવા જતાં હું તરત જ એમના અક્ષરદેહના સાન્નિધ્યમાં મુકાયો.

કવિ બાલાશંકરની કાવ્યકૃતિઓના સંપાદનનું કામ અનેક, વધુ અધિકારી, સાહિત્યકારોને હાથે ન થઈ શકતાં, છેવટે મારે કરવાનું આવ્યું, ત્યારે એ કાર્યમાં સૌથી વધુ પ્રકાશ તો નર્મદાશંકરભાઈના ૧૯૨૮માં અપાયેલા વિરલસુન્દર વ્યાખ્યાન ‘કવિ બાલ : તેમનું જીવન અને સાહિત્યમેવા’-માથી મને મળ્યો. નર્મદાશંકરભાઈ કવિ બાલના ભાણેજ, કવિની છાયા નીચે ઊછરેલા. તેઓ કવિનું ને પોતાનું એક ગિત્ર આપે છે. નડિઆદના ઘરના પ્રાંગણમાં કવિના પિતાએ સ્થાપેલા અર્જુનેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં “સાયંપૂજા થઈ રહે અને આરતીનો સમય થાય ત્યારે તેઓ (બાલાશંકર) એક વાદ્ય લઈ શિવાલયમાં આવતા અને હું પુષ્પાન્જલિઓ અને સ્તોત્રોના પાઠ કરી રહું ત્યાં સુધી સ્થિરભાવે ઊભા રહેતા” પ્રૌઢ વયે કવિ બાલનું સમગ્ર મૂલ્યાંકન કરતા નર્મદાશંકરભાઈ પૂર્ણ સહાનુભૂતિ તો દાખવે જ, પણ જે રીતે બિન અંગતપણે (objectively) તેઓ પોતાનાં તારણો રજૂ કરે છે તેમાં એકીસાથે એમની

માનવતા, તલસ્પર્શી વિદ્વત્તા, છાંડી રસિકતા અને વ્યાપક સમતોલ દૃષ્ટિનો પરિચય થાય છે.

આપણા તત્ત્વજ્ઞ કવિ અખાનો સ્વાધ્યાય મેં આરંભ્યો ત્યાં પણ મેં જોયું કે હસ્તપ્રતોની મદદથી અખાની કૃતિઓની વાચના આપવા કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે એકલા શ્રી નર્મદાશંકરભાઈએ.

છેલ્લી પચીસીથી અખો અને ખાલાશંકર એ બંને અંગેનો મારો સ્વાધ્યાય ચાલુ છે અને તેમાં સતત મને નર્મદાશંકરભાઈના અક્ષરદેહનો આત્મીયભાવે પરિચય રહ્યાં કર્યો છે અને એમાં એક પ્રકારના આનંદનો અનુભવ થયો છે. ‘અખેગીતા’ના ૭મા કડવામાં ૐકારમાંથી સૃષ્ટિસર્જન કેવી રીતે થયું એનું કવિએ કરેલું વર્ણન નર્મદાશંકરભાઈએ પ્રણવવિદ્યાની આપેલી સમજૂતી વિના પામવું મુશ્કેલ છે.

એક ત્રીજો સ્વાધ્યાય પણ અમને બંનેને સાંકળનારો છે. એ છે ગોવર્ધનરામના કાવ્યઅંધ ‘સ્નેહમુદ્રા’ વિષયક.

રૂઝ, કાલ, શક્તિ, મતિ પ્રમાણે સૌ પોતપોતાની રીતે ચાલતું હોય છે. પણ હું જોઈ છું કે સ્વાધ્યાય-પ્રવૃત્તિમાં મારો અદ્વગત સાક્ષરધી નર્મદાશંકરભાઈ આજે કોઈ ક્ષણાનુષ્ઠાન છે. સ્વર્ગસ્થની પર્યેષક દૃષ્ટિ વિશે આ સ્મારકઅંધમાં પં. મુખલાલજી, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી,

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી આદિ વિદ્વાનોએ અને સંપાદકીય લેખમાં શ્રી અનંતરાય રાવળે પોતાની સર્વશ્રાદ્ધી બુદ્ધિથી જે સમુચિત અંજલિ આપી છે તેમાં હું પણ મારા હૃદયભાવ સંમિલિત કરું છું.

આ સ્મારકગ્રંથ એ પ્રધાનપણે સદ્ગતના સુપુત્ર અને મારા સાહિત્યકાર સન્નિમિત્ર શ્રી યશોધરભાઈના પિતૃઋણમુક્ત થવાના પ્રયત્નનું પરિણામ છે. નર્મદાશંકરભાઈની સમગ્ર અક્ષરોપાસનાને શ્રી અનંતરાયભાઈ અથવા ભાઈ ભૃગુરાય અંબારિયા જેવી અધિકારી વ્યક્તિને હાથે ગ્રંથસ્થ કરાવીને કોઈ સાહિત્ય સંસ્થા દ્વારા પ્રજ્ઞ આગળ મૂકવામાં આવશે ત્યારે જ સાચા અર્થમાં યશોધરભાઈ અને આપણે સૌ પણ-ઋણમુક્ત બનીશું. એ ઘડી સત્વરે આવે.

આમાં હું ક્યાં ?

આ પુસ્તકના સંપાદકોમાં મારું નામ સામેલ કરવાનો મારા બે પ્રિય મિત્રો શ્રી ઉમાશંકરભાઈ તથા અનંતરાયભાઈનો ગ્રો ઇરાદો હતો તેની મને ખબર નથી પણ મારીં 'ના'ને તેઓ ગાંઠ્યા નથી તે હકીકત છે. આ પુસ્તક જેનું 'સ્મારક' છે તેમના પુત્ર હોવાની 'લાયકાતના એકમાત્ર ધોરણથી આ બે વિદ્વાન મિત્રોએ મારો સત્કાર કર્યો હોય તો હકીકતની સામે મારે ધવાનું હોય નહિ.

પરંતુ સાચી વાત મારે લખવી રહી. સ્વર્ગસ્થની અક્ષરોપાસના વિશેની મારી બહુકારી ઘણી અદ્ય છે. મેં એમનાં પુસ્તકો કે લેખો ખાસ વાંચ્યાં નથી. તે માટે મારી શક્તિ કે તૈયારી કાંઈ નથી. તેઓ મમથ વિદ્વાન હતા તેવું હું સાંભળતો અને આજે પણ સાંભળું છું. ફક્ત બે જ વખત મેં એમને ભાષણ કરતા સાંભળેલાં પ્રેમાભાઈ હોલમાં સર રમણભાઈની મ્યુનિસિપલ મેવા ઉપર અને કવિ બાલાશંકર ઉપર.

અને સદ્ગતનું મારું આખરી સ્મરણ મોંઘીને અટકું. સને ૧૯૩૩ના એપ્રિલની ૧૦મી તારીખે મેં તેમને છેલ્લી વાર સ્પષ્ટ બોલના તથા સ્વતંત્ર રીતે હરતા ફરતા જોયા હતા. તેઓ મને સ્ટીમર ઉપર મૂકવા આવેલા. હું લંડન જતો હતો. મારાં પત્નીને ત્યાં 'સુષી' છે તેમાં મેં એ દરય જોયું છે. એમના મોં ઉપર સ્થિરતા અને એકાગ્રતા

છે. હું સ્ટીમર ઉપર ચઢું છું અને દસ્ય પૂરું થાય છે-
ત્યાર પછી દસ મહિને એમને પક્ષાઘાત થયો અને લંડનથી
હું તેમને મળવા પાછો આવ્યો. એમનાથી સ્પષ્ટ બોલી
શકાતું નહોતું અને સ્વતંત્ર રીતે હરીફરી શકાતું પણ
નહોતું. ભાગ્યું તૂટ્યું અને અસ્પષ્ટ બોલી શકતા. ત્યારે
મને થયું કે ક્યાં જતી રહી પેલી પ્રભાવશાળી વાક્શક્તિ !
તાંબાના રણકા જેવો આકર્ષક અવાજ મેં તા. ૧૦મી
એપ્રિલ ૧૯૩૩ પછી ન સાંભળ્યો. તેઓનું અવસાન
૧૯૩૬માં થયું પણ વાક્શક્તિ અને લેખિની બંને એમને
છોડીને ૧૯૩૪ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી તારીખે આલ્યાં ગયાં
પછી એમને માટે શું શેષ રહ્યું હતું તે હું બાણતો નથી.
લક્ષ્મી તો ચંગળ છે પણ સરસ્વતી પણ શું આવી
થતી હશે !

તા. ૧૪-૧-૧૯૩૪નો મારા ઉપર લંડનમાં આવેલો
તેમનો છેલ્લો પત્ર મારાથી મુચવાઈ ગયો છે. તેમાં તેઓ
લખે છે કે, “ પેરિસના જનસમાજની સ્થિતિ તમે સારી
વર્ણવી છે. મોહમય જગત્ કેવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે તે
બુદ્ધિમાનને સમજાયા વિના ન રહે. સંસારનો વિશાળ
અનુભવ લોગમાં ફૂંખાડે નહિ અને ક્રમશઃ જ્ઞાન પેરાગ્ય
પ્રતિ લઈ જાય તો જીવન સફળ છે.”

સ્વર્ગસ્થના જીવનની એક જ વસ્તુ મારે મન-
મહત્ત્વની છે—તેમની અસાધારણ ગુરુલક્ષિતા. એ શ્રદ્ધાના
બળથી તેઓ વિપત્તિઓ સહન કરતા અને પોતાની-

સરળતાઓમાં શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યના કૃપાકટાક્ષ સિવાય
બીજું કંઈ જોતા નહોતા.

આ પુસ્તકની તમામ લેખસામગ્રી મારાં બે મોટાં
ભાઈ બેને તથા લાણી ચિ. ઇલાએ એકઠી કરી. તેને
શ્રમપૂર્વક વાંચી, વિચારી, વ્યવસ્થિત કરીને ભાઈશ્રી
ઉમાશંકરે તથા અનંતરાયે આમાં તે રજૂ કરી છે. મારો
કાળો તો બે ત્રણ અંગ્રેજી તથા બે ત્રણ ગુજરાતી અંગલિ
લેખો મેળવી આપવા પૂરતો જ છે.

શિવસદન ઘાટીમાગ,
અમદાવાદ
તા. ૨૨-૨-૧૯૧૮

યશોધર મહેતા

દી ૫ નર્મદાશંકર મહેતા

નિવેદન

પણા મિત્રોનો કેટલાંય વર્ષોથી આગ્રહ હતો કે અમારા સ્વર્ગસ્થ પિતાની સ્મૃતિમાં એક ગ્રંથ પ્રગટ થવો ઘટે જેથી એમના રહ્યાસહ્યા સમકાલીનોનાં સંસ્મરણોના સંગ્રહનો લાભ પણ મળી શકે. એ આગ્રહની સામે અંતરાયરૂપ બન્યો હતો તે અમારા પ્રમાદને પરિહરતાં સર્વશ્રી હિમાશંકર જેવી તથા અનંતરાય રાવળ એ બંને વિદ્વાન મિત્રોના અમૂલ્ય સહકારનો લાભ પણ મળ્યો, જેને પરિણામે આ સ્મારક ગ્રંથ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે.

આ પ્રસંગે અમારે ખાસ આભાર મુ. શ્રી. મોરારજીભાઈની માંડીને સહુ અજલિપ્રદાતાઓનો માનવાનો છે તેમની સહભાવ-યુક્ત સ્મરણાજલિઓને દારણે જ આ ગ્રંથનું “સ્મારક” વિશેષણ સાર્થક બન્યું છે. એ સાર્થકતામાં ભાઈશ્રી હિમાશંકર તથા અનંતરાય જેવા આધુનિક ગુજરાતના બે અગ્રગણ્ય વ્યુત્પન્ન સાહિત્યમેવકોની “ઋષિપૂજન”ની ઉદાત્ત ભાવના ભણે પડી અમારે માટે અધિક આત્મતુષ્ટિ દર્ષક ઉભય સંપાદક મિત્રોને અમે એટલું જ જણાવીશું કે ઋષિઓને માનસ પુત્ર-પુત્રીઓ હોય છે જે તમે જાણો છો. એક પૂર્વગામી ઋષિ-પણિના માનસપુત્રો તરીકે તમે તમારો ધર્મ બજાવો છો તે અમારે મન આનંદ તેમ કૃતજ્ઞતાનો વિષય છે.

શિવસદન, શાહીઆમ

અમદાવાદ

તા. ૧-૨-૬૮

ઈન્દ્રવદન નર્મદાશંકર મહેતા

ભારતીયેન નર્મદાશંકર મહેતા

યશોધર નર્મદાશંકર મહેતા

વ્યવહારકુશળ વિદ્યાપુરુષ

મને ૨૮૫૭ની એને માટેની કટોકટીમાંથી ઊભી જઈ ભારત પત્રનું સિટિય શાસન ભારતભાવ્યવિધાતાના સંકેત અનુસાર પછીના નવ દાયકા પૂરું ગિર થયું તે સાથે મુજબ, મદ્રાસ અને દક્ષિણી યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થતા દેશમાં ઇંગ્લાન્ડની યુનિવર્સિટીઓની પદ્ધતિએ ઉચ્ચ શિક્ષણનો પ્રારંભ થયો. એ શિક્ષણે પેદા કરવા માટેના પદ્ધતિમાંથી પદ્ધતિ શાસકોને આ દેશના વહીવટમાં મદદગાર થાય તેવા મરમગી ઈર્ષ્યારીઓ અને અધિકારીઓ મળી ગયેલા ઉપરાત આ દેશમાં 'મળા સાહેબો'નો વર્ગ પણ અમુક પ્રમાણમાં ઊભો થતા મેંને જેવાનો મનોરથ સિદ્ધ થયો હશે ખરો, પણ એ જ શિક્ષણે પ્રજામાંથી કેળવણીકારો વધીને, દાકતરો ધર્મજનો વગેરે પેદા કરી ભાગ્યને પશ્ચિમના માર્ગે પ્રગતિ-અભિમુખ બનાવ્યું, એ પણ એક દખ્ખાન છે જેમીતા અનિષ્ટમાંથી શુભ પ્રમદાવવાની વિધિની લીનાની જ હતામત એને મળવાની ઓગણીસમી સદીના અન્ત સુધીના મુજબ યુનિવર્સિટીના કનમાંથી ઉપર મળ્યાના તેવા વિદ્યાર્થી, અધ્યાપકો, વખો, ન્યાયાધીશો આદિની સાથે મદારાખૂ અને ગુજરાતને કેટલા વિદ્વાનો, વિચારકો અને સાહિત્યકારો મળ્યા છે એની ગણતરી કરવા જેવી છે ગુજરાતના સાહિત્યક્ષેત્ર પૂરતી જ વાત કરીએ તો તેમાં જેમના ધન્ય પદાર્પણથી ગુજરાતને સર્જનાત્મક તેમજ ચિંતનાત્મક વાહ્યમયમાં ન્યાય કરી નાખતો પદ્ધતિમય મળ્યો, એ ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, મણિલાલ, કેશવરાવ અને હરિલાલ ધ્રુવો રમણભાઈ, આનંદસ કર અમલતરાવ, 'કાન્ત', કમળાસ કર આદિ મદારથીઓના નામ તરત યાદ આવી જાય

સા.ન ત્રણ વર્ષ પછી જેમની સનામ્દી-જયંતી આવે છે એ દીવાન બહાદુર નર્મદાસ કર દેવસ કર મહેતા ગુજરાત જેમના થઈ ઊભી મન્તુ છે એવા આ પંડિતોની પક્ષિમાં નિ સંકેત મૂકી

શકાય તેવા સરસ્વતીના પતેના પુત્રના, એ તેમનાં ગુરુગતી અને
 અગ્રેષ્ઠ પુત્રને, જેઓ, પત્રો, પ્રોશ્નો, આખ્યાનો વગેરેની આ પુત્રના
 હેતુ આગ પૂરો ગાંતી ચાલી તો અવશ્યમેવ, પણ તેમાં પડેતા
 ગણાયેલા આ ગુરુગતી પુસ્તકો જે એકતા, મિદ્દા કરી દેશે અને મળીને
 ઉત્તાર આપતી પ્રવૃત્તિને માટે નરસંગતિ અને ગુરુતિનો દોષ, તેનો સાબ
 વર્ષ ભાગી રીતાર થયેલ પત્રો રંગનો તથા પોતાને વાર્ધવ પ્રમાણમાં
 પ્રવૃત્તિને મદદગારી બનાવવાના અવનિર્દિષ્ટ કન્યાથી પ્રેમ, જીવનના
 આશુવિકાસી વ્યવસાયની સાથે એમના પોતાનો વિદ્યાવ્યાસના આ
 ગાંતી દાથમાં નિદાપૂરક કન્યા પડી પોતાના એ વિદ્યાવ્યાસના
 દગડા વાચા-અનન્ય વિવરણ ગોવર્ધનગમની આભા 'પ્રતિફલન',
 યથાશક્તિ અને યથાશક્તિ કરેલો ગુરુનો અગ્રી નોકરી બનાવના
 બનાવના, દેશસમન્ના કે તેના નિરામ-પરિચિત કોઈ પ્રવૃત્તિ આભા,
 સાહિત્ય, દનિદાસ ધમ-નાત્વગાન ચિત્ર-મિ પ-અધ્યાપત્યાદિ કાઓ,
 પશુપતિઓ, વનપ્રતિ, વગેરેમાંથી પોતાના અભ્યાસશાળ અને ગુરુનો
 વિષય પસંદ કરી તેમાં ભાગીને સગાવે એવું મનોધન અધ્યાપન
 અને અગાદન કરી તેના દગડા પુત્રને લખનાગ, એ કાગમાં આ
 દેશના આગ નસીમે આવી ચડેલા કેટલાક વિદ્યા-અધ્યગ-પ્રિય અગ્રે-
 અમનદાગેના વિદ્યાવ્યાસના દર્શને પણ આવી રતિ અને પ્રતિ પ્રેમી
 હોય વિદ્યાપ્રતિફલનનો આ ધર્મ નમદામ કર મળેતાએ પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં
 બનતો છે તેને માટે અવગત્રેની અનુકૂળતા મળતી આપે તેવા
 શિક્ષક કે અધ્યાપના વ્યવસાય સાથે તેમણે એ બનાવેલો નથી
 પોતે હતા પદમ નિગવાન પુરવ, એટલે દત્તચિત્ર બનીને પૂરતા
 શ્રમ અને ખર્ચ સાથે બનવેલી સગદારી તેમજ આનંદ સ્વગત્યની
 નગરસંચાઓની પ્રવૃત્તિય મેવાની સાથે અને વચ્ચે સમય મેળવીને
 તેમણે એ મળતો છે, એ બાલુનારને તેમને માટે નિર્બેળ આદર સિરાય
 બીજા કોઈ લાગણી જગી શકે નહિ એમના જીવનમાંથી આજની
 પેઢીને દર્શાવેલ અગદારદક્ષતાનો જોયો આદર્શ અને વિદ્યાવ્યાસની

પ્રેમણા ભરપટ મળી ગદે તેમ ॥

જાતિએ સાયેંગ નાગર શ્રી નર્મદાચક્ર મહેતાનો જન્મ તેમને મોમાળ નરિયાદમા હિન્નાસગમ કથારિયાને ત્યાં ઈ સ ૨૩-૮-૧૮૭૧ના રોજ થયો હતો એમના પૂર્વજે મૂળ અરીણાના, પણ દાનને નરિયાદમા ઘર મળતા નરિયા અને પત્ની કેટનાક સમય બાદ અમદાવાદ એમના કુળનું નિવાસસ્થાન બન્યું કુળને સરકારી નોકરી માફક આવી ગયેલી નર્મદાચક્રના પ્રપિતામહ લચ્ચુભાઈને સરકારી નોકરી માટે લુણાવાડામા વતન મળેનું પિતામહ નજુનાન મહેતા તનાની હતા પિતા દેવશકર મહેતા (૧૮૫૨-૧૮૦૫) સરકારી નોકરીમા મગ્નપદથી શરૂ કરી મામતનદારપદ અને સચીવના નવામના દીવાનપદ સુધી પહોંચ્યા હતા નર્મદાચક્રના માતા રૂક્મણી દેવિ 'કનાન્ત' તે બાળાશકર કથારિયાના બહેન થાય. નર્મદાચક્રના માતામહ હિન્નાસગમ કથારિયા મામતનદાર હતા અને કાકા પણ સરકારી નોકરી-શિખરેદાર હતા નર્મદાચક્ર ૧૮૮૪મા ખી એ મા પ્રથમ વર્ગમા પાસ થઈ યુનિવર્સિટીમા સરકારમા પહેલાં આવી લાઉ દાદા હનામ જ્યાં અને ગુજરાત કોનેજમા માસિક રૂ ૧૦૦ ની દરિયા ફેનોશિપ પામ્યા એમ એ થઈ તે સહેનાઈથી સરકારના શક્તિશાળી અધ્યાપક બની રાખે પણ સરકારી મહેસૂલ ખાતાના અમનદાર પિતાએ પુત્રની ખોતાના જેવી અમનદારી છોડી માનુષિનુપક્ષે કુળ-મન્મરો પણ સરકારી નોકરીના હતા એટલે હાથમા આવેનું અધ્યાપકપદ મૂખી નર્મદાચક્ર માસિક રૂપિયા વીસના પગારે કારકુન બની થયું । મયા એમના આ નિર્ણયની એમના કેટનાક મિત્રો ટીકા કરતા હતા સારે એમના ગુરુ શ્રીમન નૃસિંહાચાર્યજીએ તેનું અનુમોદન કરતા કહ્યું હતું કે નર્મદાચક્રનો ઉદ્દેશ એ નોકરીમા જ છે

નૃસિંહાચાર્યજીએ એ લાનિર્દેશન સાચું હતું ૧૮૯૬મા કારકુન પદથી સરકારી નોકરીનો પ્રારંભ કરનાર નર્મદાચક્રને તેમાથી મામતનદાર અને ડેપુટી કોન્ટ્રોલના પદ ઉપર પહોંચતા ઝાઝા વર્ષો વહિયા નહિ અમદા-

વાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં પહેલી વાર ચીફ ઓફિસર નીમવાનો થતા તેણે
 તેમની મેવા સરકાર પામેથી ઉઠીની વર્ષ તેમને ૧૯૧૦માં પોતાના ચીફ
 ઓફિસર મનાવ્યા એ હેસિયતમાં સવાપાય વર્ષ કામગીરી બજાવી તે
 સરકારમાં પાછા ગયા તે પછી મુબર્કમાં મિડનલાઈ પટેનના પ્રમુખપદ
 નીચેની વાદમાં મ્યુનિસિપાલિટીના તેડાવ્યા તે ત્યાં જઈ ૧૯૧૭-૧૯ના
 ગાળામાં ચીફ ઓફિસર બન્યા ફરી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના
 ચીફ ઓફિસર તરીકે નિયુક્તિ થતા ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૪ના સાડા ચાર
 વર્ષ સુધી તેમણે એ પદ શોભાવ્યું એ સમય પૂરો થયે પાછા
 સરકારમાં બંધ, ત્યાં તરત એમની સેવાઓ મુબર્કના મ્યુનિસિપલ
 કોર્પોરેશને માગતા મુબર્ક જઈ તેમણે પ્રથમ કોર્પોરેશનના ડેપુટી
 કમિશનર તરીકે અને પછી કમિશનર તરીકે ૭ વર્ષ મુબર્ક શહેરની
 સેવા બજાવી આઈ સી એસ ના સિનિયર સનદી અમનદારોને જ
 મળી શકતું માસિક સાડાત્રણ હજાર રૂપિયાના પગારનાળુ એ ઊંચું સ્થાન
 આ મિન-સનદી હિદી અમનદારને મળ્યું તે એમની ઉચ્ચ પ્રતિભા
 કાર્યક્ષમતાને આભારી હતું ૧૯૩૧માં તેઓ નિવૃત્ત થયા ત્યારમાદ
 ખલાતના નનાબસાહેબના નિમત્રણથી ૧૯૩૧ થી ૧૯૩૪ના ગાળામાં
 સવામે વર્ષ સુધી તેમણે એ રાજ્યની દીવાનગીરી સભાગી ૧૯૩૧માં
 સરકારે એમની બધી આગની સેવાઓની કદર કરી એમને 'દીવાન
 બહાદુર'ના ઇનકામથી નવાળ્યા આટલા ઉચ્ચ પદ અને પગાર તથા
 રાજકીયારમાં અને પ્રજામાં માન અધ્યાપક થયા હોત તો નર્મદાશ કરને
 કદાચ લબ્ધ થાત નહિ એમનો ઉદ્ય સરકારી નોકરીમાં હોવાની એમના
 સહયુગની વાણી આમ સાચી પડી પક્ષગાતના હુમલાએ તેમને ૧૯૩૪ના
 ફેબ્રુઆરીમાં ફરજિયાત આરામની પથારી આપી હોત નહિ તો એ
 નિત્યોદ્યોગી પુરુષને અગ્રેજીમાં કહે છે તેમ 'હાર્નેસ'—જન પર જ
 મૃત્યુ નસીબ થયું હોત ૧૯૩૯ના માર્ચમાં એમનું અવસાન થયું
 નર્મદાશ કરની આટલી સફળ કારકિર્દી અને આવો ભૌતિક
 અભ્યુદય એમની પરમેવાની કમાણી હતી એમણે નાનીથી મોની

સરકારી કામગીરીમાં જે શ્રમ, મુજ, ઝડપ, કુનેહ, નિયમ, પ્રમાણિકતા, નિયમોની અને કાર્યપદ્ધતિઓની સમયગ્ બાબુકારી, વગેરે બતાવ્યાં હશે તેની કલ્પના તેમના અંગ્રેજ ઉપગીઓએ આપેલા આ પુસ્તકના પૃ. ૨૩૩ પગના પ્રશંસાત્મક અભિપ્રાયો પગથી કરવી રહી. કુશળ વર્તિ-વ્યવહાર તરીકે એમના એ પાસાને અંગ્રવિ આપનાર સૌએ તેમને પ્રશંસાનું આ પુસ્તકના ઘણા લેખોમાથી નેવા મળશે આર્થ મી. એસ. ન હોવા છતાં મુબઈ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનનું કમિશનરપદ એમને મળવું નેઈએ એવી આશા, અને ફોતો તો સરકારને બનામણ, બહુમા એક સિનિયર આર્થ. સી. એન. અમલદાર તુ ક્યેટને ૧૯૦૫માં હડી હતી તેમા નર્મદાશંકરની કાર્યદક્ષતાને જ અર્થ હતો. તે 'દીવાન બહાદુર' બન્યા ત્યારે મળેલા મોટા મોટાના અભિ-નદનોમા એ માન એમને તે પહેલા ક્યારનું મળવું નેઈતું હતું એવો જે સૂર છે (જુઓ પૃ. ૨૩૪), તેમા પણ એમની બાહોશ કામગીરીની કદર છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યના અદ્વિતીય નિપજ્ઞાન અને કુશળ અંચાનક તરીકે એમને વિકલબાર્થ પટેલે, અમલદાર મ્યુનિસિ-પાલિટીની બચ્ચે મેનેજમેન્ટ કમિટીઓએ, મર વિન્વેન્શરૈયાએ અને મુંબઈનાં સિટી ઇમ્પ્રૂવમેન્ટ ટ્રસ્ટે તથા મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને જે અંગ્રનિઓ (પૃ. ૨૩૦-૩૩) આપી છે તે પગી કથું વિશેષ કહેવાતું રહેતું નથી પ્રાપ્ત કાર્યમા આત્મા રેડ્યા વિના કે તેને પોતાની પૂગી બૌદ્ધિક એકાગ્રતા અને લેસ પણ કામચોગી વિનાનો અવિશ્વાસ અમ આપ્યા વિના તેમા આટલી ઝડપતા અને તેને માટે આટલા બધાની પ્રશંસા રળી શકાય નહિ, એ દેખીતું જ છે. જે શક્તિ નર્મદાશંકરે પોતાના વિદ્યાર્થીકાગમા અભ્યાસમા અને હવે પગી નેઈતું તેમ તેમના તે પદ્ધતિના વિદ્યાર્થીયમા બતાવી છે, તેવી જ શક્તિ તેમણે પોતાના વ્યવસાયવિષય અને વ્યવહાર-સાધનામા બતાવી છે.

સરકારી નોકરી કરતા કરના જેમા પ્રવ્રતનીય એવા બનવી શકાય તેવા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની શાસ્ત્રીય નિપજ્ઞતાના નર્મદાશંકરે એવી

કેળવી લીધી અને તેના વ્યવહારની ભૂમિકાના વહીવટી સંચાલનની તકે એવી મહત્વાકાંક્ષી નજરે ઓળખી અને મેળવી લીધી કે તેમણે પોતાની તરફથી સાધી અને પ્રવૃત્તિવાદી તેનો બદલો વાળી આપ્યો એ વખતના ચીફ ઓફિસર તરીકે અમલવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના તત્કાલ ધણા આનંદ મુદારા કરી તેને મુલ્યસ્થિત રી આપવા ઉપરાંત અમલવાદની મહેરમુદારા કરવામાં તેમણે ઘણા ફાળો આપ્યો છે અમલવાદ માટે નગર-આયોજન (ટાઉન-પ્લાનિંગ) ના કામનો મગીન પાયો પ્રથમ નાખનાર તેઓ આજના રીલીફ રા. પ્રિયાની પિત્ર-ગાડનો અને ખીજી ઘણી યોજનાઓના પ્રથમ આયોજક તેઓ જ હતા ૧૯૩૭માં તે વખતના અમલવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ શ્રી બગતરાય પરમેશ્વર દાકરે મ્યુનિસિપલ નોટ્સ મગીન વાર્ષિક અભિમા પ્રમુખસ્થાનેથી એનતા મ્યુનિસિપલ નોટ્સમાં અનુસરના જેવા આદર્શ અધિકારી તરીકે નમંદાશ કરને ગણાવતા હતા ' અત્યારની અમલવાદની ખીનવણી અને આબાદી તેમની યોજનાઓને જ આભારી છે મ્યુનિસિપાલિટીની સફળ આર્થિક સ્થિતિ પણ તેમના દુરદેહી પણાને આભારી છે સરકારની સૂચનાથી નમંદાશ કરે સને ૧૯૨૮ ની સાનમાં જુદી જુદી મ્યુનિસિપાલિટીઓને નામ લાગે તેવા નમૂનારૂપ નિયમો અને ઉપનિયમો છ માસમાં જ ઘડી આપ્યા હતા મ્યુનિસિપલ મયદાઓનું તેમનું જ્ઞાન તેમના સમયમાં સફળ અને સગીન ગણાતું અને આગીઓ વેળા ઘણીવાર તેમનું માર્ગદર્શન મગાતા સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પ્રિયે શિક્ષણ આપી તેના લાવિ કર્મચારીઓ-અધિકારીઓને તૈયાર કરવા માટે શરૂ થયેલ 'લોન્ડન સેન્ડ-ગવર્નમેન્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ'ની પ્રવૃત્તિમાં તેની સ્થાપનાના મળથી પોતાના દેહાન્ત સુધી તેઓ સક્રિયપણે સંકળાયેલા રહ્યા હતા

આમ આજીવિમયી વ્યવસાયમાં સરકારી નોકરી સીકારી તે તેમાં રાજ્યને અને પોતાની જાતને પૂર્ણ વફાદાર રહી તે ઉત્તમ રીતે બજાવી તેના સુફળ પણ બોગવવા બાબતમાં બેના નમંદાશ કરના

વ્યક્તિજીવનનું એક મહત્વનું પાસુ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યના એક ઉત્તમાધિકારી શિષ્ય અને ‘શ્રેયસાધક અધિકારી વર્ગ’ના એક અગ્રગણ્ય સભ્ય તરીકેનું છે પશ્ચિમના અપકે’ આપણી પ્રભને શરૂઆતમાં આજી નાખી જૂનું એટલું ખરાબ એમ માનનાર ઉચ્છેદક સુધારકોનો વર્ગ ઊભો થયો તો પણ કેનેદક વખત એના ઉત્સાહી પ્રતિનિધિ બનેલા નર્મદે એના આશુપ્યના છેવટના રોમાં પૂર્વ ભણી એટલે ભાગતીય ધર્મ, તત્ત્વગાન અને સરકૃતિ ભણી મો ફેરવ્યું તે પછી પશ્ચિમયુગમાં આપણા ધર્મતત્ત્વગાનના મૂળ શાસ્ત્રરથોનો અભ્યાસ થતા સમયના આધાપનની પ્રક્રિયા વેગીની બની એના અકાન્ત કાગમાં હિંદુ ધર્મની આનંદિક શક્તિ તથા તેનું જીવંતપણ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાનથી બતાવી શકે તેવા એક યોગસિદ્ધ મહાત્મા શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય ગુન્દરાતમાં પ્રગટ થાનો મુયોગ થયો એમણે નવા યુગના સશયગ્રસ્તોની આરથા સના તન હિંદુ ધર્મમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરી અને આરથાગુઓની હતી તે દહાની એમનો ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક ડાયનેમો જ્યાં સક્રિયપણે કામ કરતો હતો તે ઘડોળમાં પોતે ૧૮૯૦ ના વરસમાં દોનેજમાં ભણતો ત્યારે નર્મદાશ કર એમના પ્રેરક સમાગમમાં આવ્યા અને થોડા જ સમયમાં એમના મનની દૈન શિય બન્યા નૃસિંહાચાર્યજીને મહેશ્વરનું ‘અદૃષ્ટ સકેન જન્ય ભીનાતનું’ માનના નર્મદાશ કરની શુરુભક્તિ બીડી હતી શુરુના સ્વરૂપાવસ્થાન પછી તેઓ ‘શ્રેય સાધક અધિકારી વર્ગ’, જે નામથી નૃસિંહાચાર્યજીનું શિષ્યમળ એક સંસ્થા કે વર્ગરૂપે ઓગળાવું હતું, તેના એક અગ્રણી અને આધારસ્તંભ જેના બની ગયા હતા વર્ગની ‘સદુપદેશ શ્રેણી’માં તથા માસિક ‘મહાકાન’માં તેઓ જેઓ આપતા, વર્ગના ઉત્સવો પ્રસંગે વ્યાખ્યાનો આપતા અને પોતાની હાજરીથી શુરુમધુ શ્રેય સાધકોને પ્રેરણા આપતા એમની વિદ્વતા અને ગુરુભક્તિને લીધે તેમજ હિંદુ સામાજિક મોખાને લીધે નગીન દાસ મહેતા, પ્રો જેકિસનદાસ કલિયા, હીરાલાલ નાણાવની મોતિ સિદ્ધ, દૌસિકરામ મહેતા, ઈશ્વરભાઈ પટેલ, નગીનદાસ સધવી આદિ

શ્રેય:સાધક વર્ગના અગ્રણી ગુરુગ્રંથો નર્મદાશંકર પ્રત્યે આદરભાવથી
જેતા.

નર્મદાશંકરના વ્યક્તિજીવનનું એનાથી વધુ સમુચ્ચત્ર પાસું એમના
પાંડિત્યનું છે. અધ્યાપકપદને પંથેથી ભડે એ પાછા વળી ગયા, પણ એ
વિદ્વાનો જીવ કદી મટયા નહિ. ૧૮૯૪માં ભાઉ દાજી ઈનામ જીત્યા
પછી ‘વેદાંતસિદ્ધાંતભેદ’ પરના અંગ્રેજી નિર્ગંધ માટે ૧૮૯૫-૯૬માં
તથા ‘અદ્વૈત અભિસિદ્ધિ’ના ભાષાંતર માટે ૧૮૯૯માં, એમ બે વાર
તેમણે મુસ ગોકુળજી ઝાલા વેદાન્ત પારિનાયિકો ગેળગ્યાં. આ તેમની
સરકારી નોકરીની શરૂઆત વેળા અને તરત પછીમાં બન્યું. નૃસિંહા-
ચાર્યજી તેમની પાસે ઉપનિષદાદિ વંચાવતા અને તેના મર્મ પોતાના
અનુભવજ્ઞાનથી પ્રકાશિત કરતા. વેદાંત વિશેનો એક પણ સંસ્કૃત ગ્રંથ
એવો નહિ હોય જે તેમણે વાંચી નાખ્યો ન હોય. કોઈએ તેમને
સ્થાનિક સ્વરાજ્યના જ્ઞાનકોશ કહ્યા છે, પણ તેનાથી મોટા જ્ઞાનકોશ
એમને વેદાંતાદિ દર્શનો, મંત્ર-તંત્ર-શાસ્ત્રો અને હિંદુ ધર્મ તથા તત્ત્વ-
જ્ઞાનના કહેવા પડે એટલું બધું એનું શાસ્ત્રજ્ઞાન એમણે સ્વપ્રયત્ને શોખથી
સંપાદિત કરી લીધું હતું. એ વિષયમાં તે નરસિંહરાવ દીવેટિયા અને
કેશવજી કુવ જેવા વિદ્વાનો તેમજ બીજા ઘણાઓ માટે કેવા શ્રદ્ધેષ
પૂજવા-ઠોકાણું બની ગયા હતા તેનો આ સ્મારક ગ્રંથમાંથી સહેજે
ખ્યાલ આવશે.

એમના આ પાંડિત્યનું પ્રતિક્ષત ‘શ્રેય:સાધક અધિકારી વર્ગ’નાં
‘સદુપદેશ શ્રેણી’ તથા ‘મહાકાવ્ય’માંના સંખ્યાગંધ લેખો દ્વારા
પ્રથમ થયું. ૧૮૯૫ થી ૧૯૩૮ સુધીના ગાળામાં લખાયેલા પૂરા
સોની સંખ્યાના એ લેખો ‘ધર્મવિચાર’ના નર્મદના લેખો અને તેની
પછી ધોધગંધ વહેલા મણિલાલ નબુભાઈ દિવેદીના હિંદુ ધર્મ,
તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ સંબંધી લેખો પછી આનંદશંકર ધ્રુવે
‘સુદર્શન’ અને ‘વસન્ત’ માસિકો દ્વારા આપેલા ‘આપણો ધર્મ’ એ
નામથી પાછળથી ગ્રંથસ્થ થયા તેવા લેખો તથા ‘હિંદુ વેદધર્મ’

જેવાં પુસ્તકોની સાથે ઐતિહાસિક ક્રમમાં ગોઠવાઈ જઈ અર્વાચીન
 ગુજરાતના ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનના સાદિલતુ' એક તેજસ્વી પ્રકરણ
 બનાવે છે. એમણે એથી બળવેલી પ્રજાએવા એકંદરે જેતાં
 'ધર્મચિંતાર' વાળા નમદે, મણિવાવ દ્વિવેદીએ અને આનંદ-
 શંકર ધ્રુવે બળવેલી એતલ્લેલીય મેવાના જ પ્રકારની કહેવાય. હિંદુ
 ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના ઊંડાણ, સંગીનના, ખૂબીઓ, વગેરેની
 વિચારવા તત્પર નવશિલિનોને પ્રતીતિ કરાવી હિંદુ ધર્મના સાધનામાર્ગો
 પરતવેની તેમની સામંકતા કે અનામ્ધાને જ કહેવાનું અને એ રીતે
 અધર્મ અને સ્વ-સંસ્કૃતિના મર્મપ્રમાણન કે ગદસ્યોદ્ધાટન દ્વારા તેમના
 મંગલણ કે પુનઃપ્રતિષ્ઠાપનનું આ ચાગે મદાનુભાવોને હાથે બળેનું મેવા-
 કાય' અર્વાચીન ગુજરાતના ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું પણ
 ગજળું પૃથક છે.

સદેશ ઊંડી નજરે જેનાં તેમજ દેશનાં પ્રકૃતિ, મિશન તથા
 લખાણોનાં સ્વરૂપ વસ્ત્રમાં લેના ચાલેનું થોડું પાર્શ્વેય તરી આવે
 છે એ પણ કહેવું જોઈએ. ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળ મંસ્કૃત પ્રયોનું
 વાચન-પરિચીધન અનુભામી ત્રણ વિદ્વાનો જેવું અને જેટલું નર્મદને
 નહિ. તેની પ્રકૃતિ પણ પશ્ચિમ કે તત્ત્વજ્ઞાની નહિ તેટલી એક ઉન્નિસાદમર્મિ
 પ્રજ્વલિપુરુષની. અવ્યક્ત, 'ધર્મચિંતાર'ના લેખોના લેખન સમયે નર્મદ
 વીર મદી ધીર બન્યા હતા, પણ પોતાનું જે દષ્ટિ-વૃત્તિ-પરિવર્તન થયું
 હતું તેને લોકોને ખતરામાંથી બચાવી આપે માગે વાગવાના શુભા-
 શયથી સદેશ લોકોના વિચારનેતાની અગાથી જાહેરમાં મૂકવાને તેની એ
 પ્રજ્વલિ ધર્મ હતી. પોતાનું આજ્ઞેયું એ પુરુષધર્મ જે જુવાન ચાતુ રાખમે
 એમ નમદે કશું અને જેને તેજે મગ્નાં પદેનાં પોતાની આસિય આપી, એ
 મણિવાવ નમુનાઈ દ્વિવેદીની વિદ્વાની ભૂમિકા વધુ સંગીન અને તેમની
 દષ્ટિ, રત્તિ અને સત્તિ પશ્ચિમ અને તત્ત્વજ્ઞાનીની, પણ તેમના દેશકામે
 તેમજ નર્મદનું કામ ચાતુ ગજવાની ભાવનાએ તેમને બનાવી દીધા જાણે
 આરોપીના પાંગરામાં મુકાયેલ હિંદુ ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનના બચાવમાં ગ્રામા

રહેલા વકીલ. એમની વાણીમાં આથી એક મિશનરીની ધગશ લાવે તેવું નેશ આવ્યું એ લાભ પણ થયો. લોકોમાં એમના લેખોની એ કારણે અસર પણ વિશેષ થઈ. પ્રાર્થનાસમાજ ભક્તિવાદીઓ વડે વેદાંતના અદ્વૈતસિદ્ધાંતની ચતી હાંસી કે એની સામે દરાયેલા હુમલા ખાળી એને અચ્ચત્પ્રતિક્ષા જ્ઞાનસિદ્ધાંત અને અધ્યાત્મસાધના મહિલાસાધ સિદ્ધ કરી ગયા તે એમની ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે ગુજરાતની મોટી મેદા છે. આનંદશંકર ધ્રુવે મહિલાસાધનું જ કાર્ય એમના અકાળ અવસાન બાદ ઉપાડી લીધું ખરું, પણ સ્વધર્મસંરક્ષકનો એકાન્તિક સ્વાંગ એમને દૂંકો પડે તેમ હતું. મહિલાસાધના અવસાન પછી એમના ‘મુદ્રાંશ’ માસિકનું તંત્રીપદ થોડો વખત સંભાળી એમણે તે બંધ કરી દીધું અને પછી ‘વસન્ત’ માસિક શરૂ કર્યું તે બાંધું સૂચક ન હતું. એમની પ્રકૃતિ સાર્વિક અને તટસ્થ સ્વાધ્યાયશીલ અધ્યાપક અને અનાકુલ વૃત્તિથી બંધું વૃક્ષનાત્મક દષ્ટિએ જોવા-વિચારવાના રસિયા તારતમ્ય-શોધક સમન્વયદર્શી વિદ્વાનની વિશેષ. એમને ન્યાયાધીશ બનવું હાવે, વકીલ કે મિશનરી નહિ. દષ્ટિ-વૃત્તિ ગોવર્ધનરામે ‘સાક્ષરજીવન’ મા કહેલા ‘પર્યેપક’ પ્રકારનાં, એટલે પર્વતના શિખરે જીભા રહી ત્યાંથી આસ-પાસના વિશાળ પ્રદેશને જોઈ તેવું સમગ્રચિત્ર આખમા ભરવા જેવું કામ જ્ઞાનવિપયમાં કરવું તેમને રુચે. આથી વ્યાપકતા ને સમગ્રતા તેમનાં લેખનમાં આવે તેટલી વિગતોની કૈશિકી ગ્રીણવટ ન આવે. એમનો આંતર પ્રસાદ એમના લેખનમાં પણ જીતરવાથી એમના લખાણોમાં પાડિત્ય હોવા છતાં અમુક પ્રમાણમાં રસાળતા અનુભવાય છે અને તે નીરસ કે ભારે લાગતા નથી.

નર્મદાશંકર એમના વિદ્યાગુરુ આનંદશંકરની જેવી જ જિંદગી કલાના ધર્મશાસ્ત્ર અને સંસ્કૃતના પડિત, પણ એમનું પાડિત્ય મુકાબલે શાસ્ત્રપંડિત કે દર્શનશાસ્ત્રીનું વિશેષ. ફૂટ શાસ્ત્રગ્રંથોમાં અવગાહન કરવાથી ક્યારેય જરાય ન ત્રાસના દેખાતા નર્મદાશંકરનું શાસ્ત્રપાડિત્ય દ્વાય મહિલાસાધ અને આનંદશંકર કરતા વધારે પણ હોય. હાથ પરના

વિષય અંગે, યદી તે હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનનો કે શાક્ટ સંપ્રદાયનો ઇતિ-
હાસગ્રંથ હોય કે ઉપનિષદ-વિચારણાનો ઇતિહાસ હોય કે વેદાન્ત,
જૈન કે બૌદ્ધ દર્શન અંગેનો લેખ હોય, તેઓ એટલી ગંધી આધાર-
સામગ્રી જોઈ વળે છે અને ગ્રંથમાં કે લેખમાં તેનો ટાંકીને કે ઉલ્લેખીને
વિપુલ વિનિયોગ કરે છે કે તેમનાં લખાણો તેમનું સામ્રાજ્ય ગ્રીક
ને 'ઇંકુ' (Intensive) હોવાનું તરત સિદ્ધ કરી આપે. પ્રતિપક્ષને
ઉત્તર અપાર્થ ચૂકવેા હતો અને ખંડનખંડન જાણું આવશ્યક રહ્યું
હતું નહિ એ સમયભૂમિમાં લખતા નર્મદાશંકરનું ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનવિષયક
લેખન શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તો કે સાધનામાર્ગો વિશે મૂલ્ય ગ્રંથોમાંથી પૂરતા
આધાર આપી વિગતપૂર્ણ સામ્રાજ્ય માહિતી રજૂ કરવા અને કેટલીક વાર
તેનું રહસ્યદર્શન કરાવવા જ પ્રયોજન્ય તેમ જાનવું સ્વાભાવિક હતું.
વિગતપ્રચુરતાને લીધે તેમજ આવી ગ્રીકવદને કારણે તેમનું લખાણ
વિદ્વાન્નારે અને શુદ્ધ બની કુતુહલાથી અને અસ્પષ્ટભાસી વાચકોને
થકવે કે ભગાડી મૂકે પણ નિષ્ઠાવાન જિજ્ઞાસુઓને પોતાને ધણું નવું
જાણવા મળ્યાનો સંતોષાનંદ સંપાદવે એવું બન્યું છે.

બૌદ્ધિક શાસ્ત્રકસરતનો એમને તો લેશ પણ કંટાળો નહિ,
એવું મગજ પરમ શક્તિએ એમને બક્ષ્યું હતું. એમની ગ્રીકવદ
અને સંપૂર્ણતાનો આગ્રહ પણ એવાં કે આનંદશંકરે એમની
Thoroughness ને વખાણતાં જે કહ્યું છે કે 'જે વિષય પોતે
હાથ પર લે તેનો તળિયાઝાટક અભ્યાસ કરી તેને ન્યાય આપવો
એટલે નર્મદાશંકર', તે અક્ષરથઃ સાચું છે. આ કારણે એમનું
વિદ્યાન તરીકેનું મનોધક્તર વેદો અને આપણા બીજા અનેક
ધર્મગ્રંથોના અધ્યયન અને તેના પરના ગ્રંથલેખનમાં રત જર્મન
અને બીજા પાશ્ચાત્ય ભારતવિદ્યાવિદોના જેવું ખુશીથી ફહી શકાય.
પોતાના 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ', 'ઉપનિષદ-વિચારણા'
અને 'શાક્ટ સંપ્રદાય' જેવા ગ્રંથોમાં એમણે અખત્યાર કરેલી
ઐતિહાસિક, તુલનાત્મક અને રહસ્યદર્શી પદ્ધતિ પાશ્ચાત્ય સંશોધકો

અને પડિતોના જેવી શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક જણાય છે તેનું કારણ આ એમના 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' એ પ્રથમ જે ભાગમાં જણાવેલ પ્રથમની ગુણસમૃદ્ધિ એવી છે કે એનો હિંદી અને અંગ્રેજીમાં અનુવાદ થયો હોત તો તેના લેખકની કીર્તિ ગુજરાત બહાર હિંદમાં ને દુનિયામાં વ્યાપત. એમનો એ વિદ્યા પુરુષાર્થ ત્રે દાસગુપ્તા અને ડૉ. ગદાકૃષ્ણનનાની પહેલાનો છે, એ ગુજરાત માટે ગૌરવનો વિષય છે એમાં તેમજ 'ઉપનિષદ-વિચારણા' માં પોતાના સ્વાધ્યાયાભ્યાસનને આધારે એમને કેટલુંક નવું પણ કહેવાનું થયું છે, જે બતાવે છે કે માત્ર મળ પ્રથો વિરોની કે એમની માહિતી રજૂ કરનારા આડતિયા જ એ ન હતા, મૌખિક રીતે તેને અવલોકનાર પણ હતા એથી જ, બુદ્ધના વચનોને સમજવામાં બાહ્યભાષાએ બહુ ભૂલ કરી છે અને શકરાચાર્ય પણ એનો મર્મ કદાચ સમજી શકેના નહિ, એવો એમનો મત બધાએ હતો બુદ્ધ ભગવાન પ્રત્યે તેમને ઘણો પૂજ્યભાવ હતો તેમની ધ્યાનસ્થ મૂર્તિ પાઠના વર્ણોમાં તે પોતાના ટેબન ઉપર પોતાની મામે રાખતા એમ તેમના પુત્ર શ્રી યશોધરભાઈ કહે છે

નર્મદાશંકરનું આ શાસ્ત્રપ્રાપ્તિ એમના સાહિત્યવિષયક પુસ્તકો, લેખો અને વ્યાખ્યાનોમાં પણ મારું કામ આવ્યું છે. 'અખાદૃત ઠાવ્યો'ના સંપાદનમાં પચીસરજી, માયાવાદ વગેરેની, અખાએ વાપરેલા વેદાંતના ઘણા પાઠિભાષિક શબ્દોની તથા અખાની ઘણી પદ્ધતિઓની માહિતીપ્રચુર વિશદ સમજૂતી આપીને અખાના લોક-વાણીમાં બળકદ રીતે રજૂ થયેલા વેદાંતની શાસ્ત્રશુદ્ધતા તેમણે સિદ્ધ કરી આપી છે. મુળકર્મ દ્વારામગ્ન્યતીના પ્રસંગે મુખ્ય વ્યાખ્યાતા તરીકે આપેલા વ્યાખ્યાનમાં શાસ્ત્રદષ્ટિએ ભક્તિતત્ત્વની મીમાંસા કરી બૌદ્ધિક શ્રદ્ધાગત સામ્ય છતાં આત્મ વૈષમ્યવાળી 'અબૌદ્ધિક માધુર્યભક્તિ'ની સમજૂતી આપી, તેમણે દ્વાગમને ભક્તકવિ નહિ પણ રસિક પ્રણયકવિ ગણવાના થી કનૈયાયાત્ર મુનશીના મતની બામકતા બતાવી, વ્યાખ્યાનને અન્તે 'મને તો દ્વારામમાં શુદ્ધ ભક્તિનો સ્પર્શ સમજાય છે' એવો નિર્ણય

આખો હતો. ગોવર્ધનરામની તપોમયના અને ધર્મભાવના પણ અધિ-
કારીની રીતે એમણે જે વ્યાખ્યાનોમાં મિથદ કરી સમજાવી તેને ઉચિત
અર્થ આપ્યો હતો. ‘ત્રિભુવનવિગ્રહી ખડ્ગ’ એ શ્રીમત્ નૃસિંહાચાર્યની
તત્ત્વગર્ભ રૂપક કથાના પુસ્તકની નવી આદિતિ વેળા પ્રવેશકમાં તેણે
મર્મપ્રગટન તેમણે કરી બતાવ્યું છે. ‘યોગિનીકુમારી’ એ ‘વિશ્વનાથ’ની
યોગ અને મિદ્ધિને લગતી અમરપૂર્ણ રસદાયક નવનમ્યાના પ્રથમ
ભાગની નવી આદિતિના પ્રવેશકમાં તેમણે એ કથાનું આતર સામગ્રીની
દૃષ્ટિએ જે પરિચયાત્મક વિવેચન કર્યું છે તેમાં પણ તેમની પારદર્શિતા
દેખાઈ આવે છે. વિશેષ નોંધપાત્ર તો છે કે આ બાબતો જીવન અને
સાહિત્યમેવા ઉપર તેમણે સુજ્ઞાન વર્નાકચુનર મોખાચીની વાર્ષિક
વ્યાખ્યાનમાળામાં ૧૮૨૮ માં આપેલ વ્યાખ્યાન નર્મદાશર અદ્વૈત
વેદાત તથા શાકત સિદ્ધાંત અને તત્ત્વગમના જાણનારો દોષાર્થી સમ-
જાનીઓની ગેરસમજનો ભોગ બનેલી બાનાશ કરતી પ્રવિતાને સાચી
રીતે સમજાવવાની ચાવી તેમણે એ વ્યાખ્યાનમાં આપી તેમજ બાના-
શર તેમના મામા થતા હોઈ તેમના જીવન અને સાચા વ્યક્તિત્વ
વિશે અધ્યેય દ્રષ્ટીકૃત ગૂઢ શ્રી બાનાશ કરતી કેટલીક દાન્યગ્યનાઓનું
ખરું રહસ્ય પ્રગટ કરવાની સાહિત્યમીય મેદા બળની છે. ગોવર્ધનરામ
કૃત ‘રનેહમુદ્રા’નો મર્મ પહેનો પ્રગટ કરનાર પણ નર્મદાશર કર જ હતો.

એના એમના સાહિત્યવિષયક લેખો એમની અનામય સાહિત્યસમજ
વિશે પણ આપણા પર મારી છાપ પાડે છે. વ્યારામ વિરોધના વ્યાખ્યાનમાં
તેમણે કહેવું ‘દાન્યના ગ્લાન્યાદમાં કવિનું પોતાનું અગત જીવન
કેવું હતું તે પ્રશ્ન અસ્થાને ગણાય. આ તેમની સાહિત્યસમજ
કેટલી ચોખ્ખી હતી તે દર્શાવે છે. ‘યોગિનીકુમારી ભાગ-૧ ના
પ્રવેશક તરીકે લખેલ અભ્યાસપૂર્ણ લેખમાં નવનમ્યાની ભાવનાના
વિશ્વસ વિશે તેમણે જે રખ્યું છે, જૂના વખતમાં મધ્ય કેમ અને
હવે નાગરિક સરકૃતિમાં નવનકથા કેમ એ સમજાવી પશ્ચિમમાં નવન-
કથાનો થયેલો જે વિકાસ તેમણે સરોપમાં આનેખી બતાવેલો છે અને

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નું એ જ પૃષ્ઠોમાં પણ જે સારગર્ભ અને સુંદર વિવેચન કયું છે તે તેમને માટે માન ઉપજાવે તેવું છે. પેલી આનંદશંકરે વખાણેલી તેમની Thoroughness નર્મદાશંકરનાં લેખો અને વ્યાખ્યાનોને આમ ખૂબ અભ્યાસપૂર્ણ અને ઘોતક બનાવતી. એમનાં વ્યાખ્યાનોના શ્રોતાઓને એમના તાંજાના રણકા જેવા આકર્ષક અવાજ અને મનોહર વાદ્યટાના અવજનો લાલ એમની વિદ્વતાની સાથે સારા પ્રમાણમાં મળ્યો હશે. ગુજરાતે પેદા કરેલા કેટલાક સારા વક્તાઓમાં એમના નામની ગણતરી આદરપૂર્વક ચતી સાંભળીએ છીએ.

કુશળ વહીવટકર્તા, સ્થાનિક સ્વરાજના નિષ્ણાત, શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગના સ્તંભ, ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞ તથા સાહિત્યના અભ્યાસી વિદ્વાન અને વક્તા, આવા નર્મદાશંકર સંસ્કારપ્રિય ગુજરાતે પિસરી જ્યાં ન પોસાય તેવા વ્યક્તિવિશેષ હતા. આજની પેઢીને એમનો પરિચય કરાવવાની એકસ જરૂર હતી. એ કાર્ય એમના સાહિત્યકાર સુપુત્ર શ્રી. યશોધરભાઈએ ભક્તિભાવથી ઉપાડી જુદાં જુદાં ક્ષેત્રમાં પોતાના પિતાના પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ સંપર્કમાં આવેલા સદ્ગૃહસ્થો પામેથી એમનાં કાર્ય અને વ્યક્તિત્વને વિશે આધારભૂત માહિતી તથા તેને અંજલિ આપતી લેખસામગ્રી એકઠી કરી છે, તે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં ગોઠવી પાછળનાં પૃષ્ઠોમાં ગુજરાતને ચરખે નિવેદિત થાય છે.

એ બધી સામગ્રી તથા નર્મદાશંકરના પોતાના લેખો, પત્રો, વગેરેની થોડીક વાનગી-પ્રસાદી અને તેમની સમસ્ત અક્ષરોપાસના જેમાં મૂર્ત ધર્મ છે તે તેમનાં ગુજરાતી-અંગ્રેજી પુસ્તકો, લેખો, પ્રવેશકો, વ્યાખ્યાનો વગેરેની યાદી જ આપણા આ સ્મરણીય વિદ્વદ્વર્ષનો એટલો મમ્મનો પરિચય આપી રહે છે કે એમને વિશેષ ઝાળખાવવા માટે આવો કોઈ પ્રવેશકલેખ પછી જરૂરી રહે જ નહિ. શ્રી યશોધરભાઈના મમનાભર્યા આગ્રહે શ્રી. ઉમાશંકર જોશીને તથા મને આ પુસ્તકના સંપાદનમાં સામેલ કર્યા છે, જે અમારે માટે આનંદનો વિષય બનેલ છે. શ્રી. યશોધરભાઈ તથા તેમના વડીલ બંધુ તથા ભગિની માટે આ પ્રકાશન

સુદર પિતૃતપશ્ચ જને છે, તો અમને તેમા આ પુષ્પાંગનિ દ્વારા
અનાપાસે ઋષિપૂજનનો લાભ સાપડ્યો છે, જે માટે તેમના ખૂબ
આભારી છીએ

સદ્ગતની સ્મૃતિને સોજતો આ આગકૃત્ર ય ગુજરાતની આગની
પેદીને વડી ન પેદીના એ મન્માનનીય વિદ્યાપુરુષના વ્યક્તિત્વ, જીવનકાર્ય
અને વિદ્વતાનો તેજો અન્કાગ્રપ્રીત્યર્થ કરવો જોઈતો પરિચય કરાવશે અને
આથી વહેરો એ કેમ પ્રગટ ન થઈ શક્યો એવી ઘણા વાચકોની મુદ્દુ ફરિ-
યાદ અને હવે સ્વ નર્મદાશકૃત મહેતાના બધા અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી
લેખોને અધસ્થ કરી નાખી ગુજરાતને વેળામય સુનખ કરી આપવાની
માગણી અવશ્ય ગ્રેગે એની અમને ખાતરી છે. એને સંતોષવા
એમના સત્તાનો અને-અથવા ગુજરાતની સાહિત્યમ સ્થાઓ તૈયાર રહે

અમદાવાદ ૧૮-૧-૬૮

અનંતનાથ મ. રાવળ

સ્થાનિક સ્વરાજ્યના નિષ્ણાત

માનનીય શ્રી. મોરારજી દેસાઈ

નાયક વડાપ્રધાન

અગત્ય શ્રી નર્મદાશ કર દેવશ કર મહેતાના નામથી હું પરિચિત હતો પરંતુ તેમને ઔ પ્રથમ મળવાનું બન્યું ૧૯૧૬માં એ વર્ષે મારી નિમણૂક અમદાવાદ થયેલી નર્મદાશ કરભાઈ સારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના ચીફ ઓફિસર હતા મારા મામાએ અમારી ઓળખાણ કરાવેલી અમારી એ પહેલી મુલાકાત દરમિયાન શી વાત થયેલી એનું અમરણ નથી, પરંતુ સાંભળતાં તેમના વ્યક્તિત્વની જે છાપ મારા મનમાં પડી તે આજે પણ કાયમ છે

સાંભળી તેમના ગાઢ સંપર્કમાં હું આવ્યો એમ તો ન કહી શકું, પરંતુ કેટલીક વાર માટે તેમને મળવાનું બનેલું તેમના દાર્શનિકી તો હું પરિચિત રહેતો જ એ અગામી ગુજરાતમાં, સમગ્ર મુમર્દ પ્રાણમાં, લોકો તેમને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની મધ્યાઓના દીર્ઘદ્રષ્ટા, કુળની વહીવટકર્તા અને તત્ત્વજ્ઞાનના અકંઠ અભ્યાસી તરીકે ઓળખતા હતા.

નર્મદાશ કરભાઈ પંડિતયુગના સત્તાન હતા ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આપણે સા જે નવજાગૃતિ આવેલી તે તેમનામાં અંતિત થઈ હતી. પ્રિન્ટોગ્રિયન અગ્રેનેમાં રુચિની વિનિધના, જ્ઞાનનું ડિગ્રાલુ, ઉદ્યમશક્તિ અને ધીરગબીરતા હતા તે આપણા શુદ્ધિજીવીઓમાં પણ આવેલા એટલે એ સયમના આપણા સાહિત્યકારો, મમાજમેવકો, નિદાકો તેમ જ અન્ય શુદ્ધિજીવીઓમાં કયાંયે છીછરાપણું જોવા ન મળતું. જ્ઞાન માટેની એમની જોગ નિરંતર ચાલુ રહેતી. આ યુગના બધા મુવક્ષણો

નર્મદાશ પ્રભાઈના વ્યક્તિત્વના જોશ મળતા

નર્મદાશ પ્રભાઈએ જે કાંઈ ક્યું તે અગીન ગીતે યુગ્મ વચ્ચે અધિભરી તરીકે અમલવા, મુર્ખ વચ્ચે મ્યુનિસિપાલિટીઓના એક વડીલના તરીકે ખલાતના દીવાન તરીકે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે અને સાહિત્યના ઉપાસક તરીકે તેમણે જે માર્ગ આપ્યો કે તે ચિત્રમુગ્ધીય વચ્ચે અધિકારી તરીકે પ્રમોવી તેમને બીજી મુશ્કેલી હતી ભવિષ્યની અગત્યનાને નિશ્ચય લઈને તેઓ વિચાર કરતા અને એ પ્રમાણે મોજનાઓ મનાવીને કુશળનાથી અમલના નવા આ માર્ગો તે વચ્ચે પરિભ્રમ દિશ્યા આપ્યા અગત્યના નિર્માણ તરીકે તેઓ જાણીતા હતા.

તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યના ક્ષેત્રે તેમણે જે આપ્યું છે તે વિષય છે એમ તો નાની ગણાય પણ નહીં છે એમ જરૂર મેલે તેમજ એમના જ્ઞાનનો નિર્ણય એક એમના નખાગાના જોશ મળે એમ લખાયો એમ નથી. એ એક એક અમલવા મારે વચ્ચે પણ પાતળા દેખાવી પણ એમના મારા નખાણા પુખ્ત રૂપે હાથ નથી પણ એ એક મામીની છે આપણા મર્યાદિત સાધનોને મારે જે કુશળીએ તે આપો છીએ નથી નથી ઘણા નેખમની નુરૂનિઓને આપણે ઉચિત ગીતે પ્રસિદ્ધ નથી છીએ નખા મતોર માર એમનો જ છે કે એ કૃતિઓ મારા મર્યાદાની પછી છે અને ભવિષ્યના એ ઉપનિવરણો

નર્મદાશ પ્રભાઈ ગોમતી નોકરીની વચ્ચે મળીએ ઉપરાંત મીજ કાંઈ રી મળતા એ નમની ઉચ્ચ નિવાસે આમારી નુરૂ એ આમાન્ય મારકુન તરીકે જોઈને નાની નોકરીના નમો જે પ્રગતિ કરી આ નાની માથે પોતાનો વિશ્વાસ્યમગ સાત મમી મારના એ મારે તેમની ઉચ્ચ નિવાસે નમની શુદ્ધિપ્રતિના મેલેનો જ ભાગ ભાગ્યો હતો એમ નુ માન છે

નર્મદાશ પ્રભાઈ સાચા અધ્યાત્મિક હતા તેમના વિદ્યતા દત્તવ્યપગાદગના મનનિર્ણય આ પ્રકારે આ આ માનને મોમે

એવાં હતાં એ કાળે માત્ર સરકારમાં જ નહીં પરંતુ બહાર જીવનમાં પણ તેઓ હમેશા આત્મણીય રહ્યા હતા. ૧૯૩૮માં જ્યારે મુખ્ય ગાંધીજી દોઢેસ સરકાર સત્તા પર હતી ત્યારે પ્રધાનમંત્રી આનંદીબેન સરકારના પ્રશ્નોની તપાસ કરવા એક સમિતિની નિમણૂક કરવાનો અને તે સમિતિના અધ્યક્ષપદે નર્મદાશંકરભાઈને નીમવાનો ફાવેલો. એ વખતે તેઓ બીમાર હતા એટલે એ પદ સ્વીકારી ન શક્યા અને તેમના અનુભવ અને જ્ઞાનનો લાભ એ સમિતિ ન મેળવી શકે. બ્રિટિશ અધિકારીની નોકરીમાં જે વ્યક્તિએ જીવન ગુજારેલું અને જેમને બ્રિટિશ સરકારે દીવાનમહાદુરના ઇન્કારમાં નવાજ્યા હતા તે વ્યક્તિને દોઢેસ અધિકાર આપવા પહેલાં એક મહત્વની સમિતિનું અધ્યક્ષપદ સ્વીકારવા નિમંત્રણ આપે તેથી વિશેષ અજાણે તેમના જ્ઞાન, પ્રવૃત્તિ, નૈસર્ગિકતા અને કુશળતા માટે શી હોઈ શકે ?

૨૪. શ્રી. નર્મદાશંકર મહેતા : એક અંજલિ શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશી

અ શ્રી નર્મદાશંકરદેવજી કર મહેતાને અજાણે આપવાનું નિમંત્રણ ભાઈ યશોધર નગરથી મને મળ્યું પણ મારે મારે એ કામ સારું નથી, કારણ કે મનગામ માટે વિષય નથી અને એનો મારો અભ્યાસ પણ નથી. તેમ જ મને મનગામ નર્મદાશંકરભાઈ પ્રત્યેના અગત્યને કારણે મેં મને એ નમ્રો લખ્યું છું.

મને ૧૯૨૫થી ૧૯૨૯ના વર્ષો દરમિયાન નર્મદાશંકરભાઈને દુર ચામપાલ વખતે મળ્યો હોઈશ એવું મને અગત્ય છે એ બધા મિત્રોના ધણ કરીને મારા અગત્ય ચક્રવર્તી પર પડ્યાના ગિરગામના નિવાસ-સ્થાને થયા હતા. ચક્રવર્તી કરને નર્મદાશંકરભાઈ પ્રત્યે ધણો આદર હતો અને તેમની વિદ્વતાના તેઓ અમારી આગળ ખૂબ વખાણ કરતા.

આ વખાણમાં જરાય અતિશયોક્તિ ન હતી એની નર્મદાશંકરભાઈને મથા પડી અને ખાતરી થઈ તેમની તીવ્ર શુદ્ધિ અને પ્રસન્નગંભીર વાણીની મારા ઉપર જોડી જાપ પડી સમ્મત આદિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનની જે કાઈ થોડી ઝણી ચાતો અને તેમના મોઢે માબાગતા તેમાં અંગ અભ્યાસીની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ અને તત્ત્વ વિચારનું સમતોડપણ અષ્ટ દેખાઈ આવતા.

શુદ્ધરાને બહુ અપ મધ્યામાં તત્ત્વવિચારદો આપ્યા છે અને તેમાં આપણે જેમને ગણનાપાત્ર કી શકીએ તેની વિદેહ વ્યક્તિઓ આ છે મણિનાન નબુભાઈ, આનંદરાજ કુન નર્મદાશંકર મહેતા અને ટિંગોળનાન મગડનાગા આ ચાચે પિત્રાનો માટે શુદ્ધરાત મગડનાં ચર્મ રાકે તેવા અત્યંત ચિત્તનો એમણે આપ્યા છે.

શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ પોને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં નહેતા પરંતુ એક દુશ્મ વડીની અમનદાર હતા તેમ જતા પણ એમણે “હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ” તથા ખીજી પ્રગલ્ભ ચિંતનાત્મક તથા સરોધનાત્મક કૃતિઓ આપણને આપી છે.

નર્મદાશંકરભાઈએ શુદ્ધરાતી આદિત્યને બહુ થોડું આપ્યું છે પણ જે આપ્યું છે તે અગીત છે અપ્પા ઉપરના એમના પ્રત્યનો તથા પુત્ર એમની સૂક્ષ્મ વિવેચકશુદ્ધિનો આપણને ખ્યાન આપે છે તેની જ રીતે “નાગમ ઉપરના, ગોરધનગમ ઉપરના તથા પ્રિયાનાશંકર ઉપરના એમના પ્રત્યનોમાં એક અભ્યાસી તથા વિવેચક હાજરો રહેતો નથી અને યા છે કે દયારામ ઉપરના માગ પ્રગલ્ભ વિચારો સાથે એમણે અસમન થઈને માગ વિચારો બૂનભેના હોવાનું પોતાના એક પ્રત્યનમાં મ્હેનું તેમ જતા મારા પ્રયે તેઓ ખૂબ અદ્ભુત ગમના હતા મારા પુત્રક “લગનાન કૌટિલ્ય નું એમણે સુમર્જના “ધી ઇન્ડિયન કેઈની મેન યા અદ્વૈતનાથી ત્રીશુનગમનું અવનોકન કર્યું હતું.

તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રખર વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત સ્થાનિક અવરાજ્યના ક્ષેત્રમાં તેમનું ધ્યાન ઘણું જાંચું હતું. તે વિષયના એક નિષ્ણાત તરીકે તેમની ભારે પ્રતિષ્ઠા હતી અને એ સગ્ગર પટેલ તથા અ. ચિદુલભાઈ પટેલ એ વિષયમાં નર્મદાશંકરભાઈના સલાહમૂલ્યનો આધારભૂત માનના ભૂતપૂર્વ મુખર્જી રાજ્યના લોકલ મેન્ડે ગવર્નમેન્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપનામાં શ્રી નર્મદાશંકરભાઈનો ફાળો અગત્યનો હતો. આનિક અવરાજ્ય અંગેના કાયદાઓ અને પેટાકાયદાઓ જે એમણે રચ્યા છે તે આજે પણ ઉપયોગી છે.

આપણા પ્રદેશનું એક દુર્ભાગ્ય છે કે તેની પામે માધનસ પત્તિ હોવા છતાં આવા વિરલ વિદ્વાનોના લખાણો યોગ્ય પ્રસિદ્ધિ પામતાં નથી. નર્મદાશંકરભાઈના અનેક લેખો શ્રેય સાધક અધિકારી વર્ગના “મહાકાવ્ય”માં તથા “મદ્રુપદેશ શ્રેણી”ની ફાઇલોમાં એમને એમ પડી રહ્યા છે. એ લેખમંત્રાલય પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થવો નોઈએ તેવી જ રીતે એમના “તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ” તથા “શાક્ત મંત્રાવલિ” જેવા ગ્રંથોના હિંદી તથા અન્ય ભાષાઓમાં અનુવાદ થાય તો ગુજરાતની વિદ્વતા કેવી જાણી કોટિની છે, તેનો ખ્યાન અન્ય પ્રદેશને આવી શકે.

અ. શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા

શેઠ શ્રી. કર્તુરભાઈ લાલભાઈ

અમદાવાદના અબ્યુધ્ધમાં ઘણી અક્રિતઓએ ફાળો આપ્યો છે. એ સગ્ગરશ્રી વંશભભાઈ અને દાદાભાઈના માર્ગદર્શનની માફક નર્મદાશંકરભાઈએ પણ અમદાવાદની મેઘા કરી છે.

અ. દીરાનમદાદુર નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા જ્યારે જુના જુના મંત્રાલયે એકથી વધુ વખત અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના ચીફ ઓફિસર હતા ત્યારે તેમના પરિચયમાં આવવાની મને તક પ્રાપ્ત થઈ

હતી તેઓથી કુગળ સ્વીકાર્ય મિત્રનમાર વ્યભાવના અને પગેપમરી
 દત્તિના હતા અ્યાનિઃ સ્વરાજ્યના બિજ અમ્યામ અન્વયે તેઓથીની
 વાલગ મ્યુનિસિપાલિટીના વ્યાધિ ઓકિમ્મ નગી મુમર્મ મ્યુનિસિપલ
 મેપેરિશનના ડેપ્યુટી મ્યુનિ પ્રમિશ્ન તરીકે અને લાગ બાદ મ્યુનિ
 કમિશ્ન તરીકે નિમણૂક થઈ હતી તેમજે મુમર્મ સરકાર માટે,
 મ્યુનિસિપલ વડીલ માટે જે નિયમો અને પેટામાય ઇમો ધડયા હતા
 તે આજે પણ પાસા પે છે ૧૮૯૬ એ ઉત્સાહી વહીવટી હોવા
 ઉપરાંત જાહેર મેન પચુ હતા

તેઓથી સાથેના વાત્તાવાપના પ્રસંગો પૃથ્વી કનિત થતુ હતુ કે
 તેઓ આંગ તત્ત્વજ્ઞાની હતા સમ્પૂર્ણ જ્ઞાના ઉપરનો તેમનો મધ્ય
 સગીન હતો લગભગ આખી જિંદગી જવામફરીબરી નોમરીમા સનન
 રોમરેના હોવા ખતા નગોધનાત્મક પ્રકૃતિના મરણે સમય ફાજન
 પાડીને તત્ત્વજ્ઞાનના વિન ઉપર તે ગણનાપાત્ર લેમો ન મના હતા તે
 તેમનો વિદ્યાપ્રેમ આમિત છે તેમજ તેઓ સાચા અર્થમા પ્રયોગી
 હતા તે સૂચવે છે તત્ત્વજ્ઞાન, તેમનુ જ્ઞાન એવુ બિડુ હતુ કે તે
 બામનમા તેમની સરખામણી ભાગના ગણ્ટપનિ જે ગવાડુપ્પુનની
 સાથે કરામા આને નો અમ્યાને નહિ ગણાવ અમ્યાન પતિયગના
 સતાન હતા એ જ ને નાગર આજ્ઞા હતા આમ વિદ્યાભ્યાસ
 વાગસામા મજેનો તેના તેમજે નાલ હીના તેમની કૃતિઓ મોનિ
 ચિતનાત્મ અને સરોધના મક છે જેમા તેમનુ વ્યક્તિત્વ તેમજ
 સૂક્ષ્મ દષ્ટિ તટસ્થ વિચાર અને મનનાપણ પ્રગ થર છે

તેમનુ તેજસ્વી સ્વરૂપ અને નીક્ષતા ગામા માણસને આનંદ
 લાગતા હતા ગુજરાતના તેઓની મતાન હતા તે માટે ગુજરાત
 હ મેશા ગૌરવ અનુભવજે

શ્રદ્ધેય શ્રી નર્મદાશ કરભાઈ

શ્રી ખડભાઈ દેસાઈ

શ્રી નમદાગ મ્હ મહેતાની સાથે મારો નિ દનો પરિચય હતો એમ તો ન હોય શકે જતા એ પરિચય નોધપાત્ર હતો ત્યારે હું મિ મન મોનેશ્વર મુમર્ત લણુનો હતો ત્યારે તેઓનું નામ એક સાક્ષર અને થોડી વહીવટતા તરીકે મેં સાંભળ્યું હતું મેં એક પણ સાંભળ્યું હતું કે તેઓ અગ્રાની નોર દોરા જતા આમાનિ બાનતોમા, માલિય અને દેશવગીના વિચારોમાનીતિમા જોડો રમ લેતા હતા તેમ જ તમ્હના મહા આદર્શોનું આ એક કાચું દોષ મેં

ત્યારે ૧૯૨૨મા અમદાવાદમા આવી મજૂરમાર્ગ તરીકે મમમા ને દોરો ત્યારે તેઓને વાગવા મળ્યાનો મને અનુભવ પ્રાપ્ત થયો એ પેદીના પ્રમતિગામી વિચારોમાના તેઓ એક હતા એની મને પ્રતીતિ તેમની સાથેના સપ્તમા ખરેખર થઈ એક જ નહિ પણ ત્યારે વડા મપા આપ્યા ત્યારે તે પ્રતીતિ મ્હી શ્રી નર્મદાશ કરભાઈ અમ તવા ના એ- અગ્રગણ્ય મજૂર ઉપગત નગરપાલિકાના કાર્યદલા વડીલ નાં તરીકે અનેખી જાન પા ના હતા તેમની સાથે તેમ જ તેમની નીચે મમ મરનાગ નગરપાલિકાના મંચારીઓ, અધિકારીઓ અને મળ્યો સાથે મમ લેવાની તેમની આવ ન અનેરી હતી અને મારા ઉપર તેની જોડી જાપ પડેલી

મેમને મળતું એક મેં મારા જેવા એક જોડતા યુવાન મજૂરમાર્ગ મને એક ગભીર વિગત સામગ્ર જેવી વ્યક્તિને મળ્યા જેવો અનુભવ થતો નગરપાલિકાના અનુમતિ પ્રશ્નો અને કામ અંગે હું તેમને વખતોવખત

મળે તે મુનામનોની સિનોમા જતો નથી પરંતુ એ મુનામનો
 મારે માટે ચિચ્ચાલીય બની ગી છે તેઓનું નામિદુ જીવન સરળ
 અને માનવ્યપૂર્ણ હતું તે મમની અને વ્યક્તિઓમા તેઓ જુદા
 જ તરી આવતા હતા માગ જેવા ગિગના યુવાન સાથે પણ તેઓ
 કામની રાનો ગી વખતે સમતાથી નહીં રતાથી ચર્ચા કરતા અને
 ઓપ્રે પ્રશ્નોમા જાનપ્રત્યે આથે ગ્યના મમ અને ઉપરોગી સૂચનો
 આપતા હતા જે ડી ન જૂની ગદુ તેમ નથી એ રીતે મારી યુવાનીમા
 મારા પર તમા તમો જાણેજ જાણે કાજો હનો એમની સાથેની એ
 મુનામનોમા અમીની નો ગીની પોતાની મર્ધામા ગીને પગ પોતાના
 અનુભવો ઉપરિચિત થતા પ્રશ્નો અને પાસાઓ તપાસી મને જે નાતો
 દેતા તેમથી મને પણ રીખવાનું મહત્ત્વ હતું જે મો તેમો મપ્રત્યે
 થતા ન હોત તો તે શુમા નુ હોત એમ મને આજે લાગે છે

લોખેના અને નો ચાપુના પ્રમેમા તેમના અપ્રેજ અપ્રિમરીઓ
 સમજ્યા વિના અને અનુભવ વિના લખે માતા જે હુમ્મેનો
 તેઓ વિવેચી છતાં દતાથી મામનો ધરી તેમ નહિ ક્યો સમજારી
 શક્તા અને પાતાની મસલામા ગદી નવધમ અન વર્તવ્યનુ પાનન
 કવચમા ચૂમતા નહિ પરંતુ પાછા પતા ન હતા તમને જ્યાં મળે
 સાથે અમારી ચચાઓમા બચારની વાતો આ કરતા વચમા વચમા
 હિદુ ધમ નીતિ તત્ત્વજ્ઞાન અને બચાર અગે ગાપણા માનિત્ત અને
 શાઓને નાનતા અને આનુરાગિ રાતાનાપમા મુદ્દર સગર રીતે
 સમથન કરતા હતા જેના મળે તેમનાથી હુ ઘણું જ પ્રનાસિત
 થયો હતો તે મમના અને યુવાનો જે તેમના મપ્રત્યે આજ્યા
 હશે તમને તમનો આવો નાબ મળતા હનો તેઓ મચાગમા બચાર
 અને ધમના ઉચ્ચ આલ્પની સમન્વય કરતા જીવનમા સવત્ર સમન્વય
 એ એમનું જીવનચરિત્ર હતું સઘર્ષમા મુમેગ નાસ્વામા જીવનની
 સાચકતા જેના અને વાખનાલીની સાચકી પ્રતિપાલન ધરી પોતાની
 વાત ગમે ઉનાગા એ એમની વિશિષ્ટતા હતી

ઉચ્ચ વિચારને આચારમાં ઉતારવાની તેમની તાવાવેલી અને શક્તિ ઉપર હું મોહી જતો હતો એમ કહેવામાં જગ પણ અતિશયોક્તિ હું કરતો નથી. તેમના વિચારોને યાદ કરીને જ તેમના પ્રત્યેનું ઋણ અદા થઈ શકે.

શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા—આકર્ષક વક્તા

શ્રી મીયાંભાઈ

વડા ન્યાયમર્તિ, ગુજરાત હાઈકોર્ટ

શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા આપણા એક સમર્થ દિવસદાર તથા અસરકારક વક્તા છે એનું ટોચેના માન અભ્યાસદાતા દરમિયાન ધણીને મોઝે મેં સાલળ્યું હતું તેથી આકર્ષાઈને તેમને માનગવા હું કેટલાક મિત્રોની સાથે અમદાવાદ પ્રેમાભાઈ હોનમા ગયો હતો એ મારું પ્રથમ નમણું આજે પણ તાજું છે સફેદ ફેટો, લામો ઢોલ અને ચશ્મા પડુરેલી ગભીર વ્યક્તિ પ્રભાવશાળી જાગતી હતી તેઓનું ભાષણ શરૂ થયું તો અમે બધા એકત્રિતે માનગવા બાબત એમના અવાજનો રણકો મારા કાનમાં દડા પણ ગુજી છે નેઓ પોતાના શબ્દોના પ્રસાદમાં શ્રોતાઓને આમાનીથી ખેંચી જતા હતા દિનમૂઝીની ગદન વાનો બધાને કેટલી સમજાઈ દમે તે તો હું કહી શકું તેમ નથી પણ મારે મારે તો ક'ણ હતી જે થોડીનહી દુઃખમંથરો હતો તેમાં હિંદુત્વ, ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી વર્ગ વગેરેમાં જેના એકેશ્વરવાદની નેમને સુદૃઢ રીતે સમાવેશના કરી હોવાનું મન યાદ છે મારે કંઈ જોઈએ કે તેમની જોનાની છટાથી તથા વ્યક્તિત્વથી શ્રોતાઓ અવનના હતા આવી રીતે બીજા એકમે પ્રમગોએ પણ મેં તેઓને સામગ્રેના અને તેમની આ માગ મનમાં જગમગ અકાર્ષક

શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા એક અગ્રણ્ય વિદ્વાન નહોતા પણ ધ્યાનિક અગ્રણ્યના એક નિબાન તરીકે પણ સારી રીતે મશહૂર

હતા. તે વિષયમાં તેમના અભિપ્રાયો આધારભૂત ગણાતા હતા અને સરકારદરબારમાં તેમની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. અમદાવાદ શહેરની મ્યુનિ-
સિપાલિટીના ચીફ ઓફિસર તરીકે તેમણે ઘણું સરસ કામ કર્યું હતું
અને તેમની પ્રમાણિકંતાની નવા કર્મચરિયાની ખૂબ તારીફ અમે
સાંભળના હતા. અમદાવાદ શહેરની સને ૧૯૧૦થી ૧૯૩૨ સુધીની જે
અનેક યોજનાઓ થઈ તેમાં નર્મદાશંકરભાઈની બુદ્ધિશક્તિએ તથા
કાર્યશક્તિએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

શ્રી નર્મદાશંકરભાઈના મિત્રો તથા પ્રશંસકો બધી કેમોના
તથા બધા પક્ષોના હતા તે હકીકત તેમની લોકપ્રિયતાની સાબ
પૂરે છે. અ. સર મહાશય મીયાં દાદરીસાહેબને તથા નર્મદાશંકરભાઈને
માઠ દોમ્ની હતી. તેવી જ રીતે શ્રી ફિંગાજગાદ કારંજવાળા, ચાહેવાળા,
સર બહેરામજી નાગાવટી, ડૉ. મનમૂગી, સુંદરીગર વગેરે તેમના પ્રશંસકો
હતા. સરદાર વન્ધ્યભાઈ પટેલ અને તેમના મોટાભાઈ શ્રી વિદ્યુતભાઈને
નર્મદાશંકરનાં જ્ઞાન, શક્તિ અને કાબેલિયત માટે જંગ્યા અભિપ્રાય હતા.
અને વિદ્યુતભાઈ સાહેબે તો નર્મદાશંકરભાઈને અમદાવાદથી મુખર્ત્ત લઈ
જઈને મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં એક નિયુક્ત તરીકે નિમાવેલા, એટલું
જ નહિ પણ તેમને મ્યુનિસિપલ કમિશનરનો દોહો પણ અપાવેલો,
જે હકત આઈ. મી. એસ. અમદાવાદને જ તે જમાનામાં મળતો
હતો. તે જમાનામાં આવો દોહો પોતાની કાર્યશક્તિ અને આવડતથી
મેળવેલો એ નાનીસની વાત નહોતી. વગી નર્મદાશંકરભાઈએ તો
હકત એક દાખલ તરીકે જ પોતાના જીવનની શરૂઆત કરેલી તેનો
વિચાર કરનાં આ ગિદ્દિ નાનીસની ન કદી મર્યાદ.

વિદ્વદ્વર્ચ અને કુશળ વહીવટકર્તા

શ્રી. હરસિદ્ધભાઈ દીવેદિયા

શ્રી નર્મદાશ કર્ભાર્જના અગત પગિયથમા તો હું બહુ આવ્યો નહોતો પણ એમની કૃતિઓ અને લેખોદ્ધાર તથા ખાસ કરીને એમના સાગ પરિચયમા આવેલા શૃદ્ધ્યો પામેથી મને એમના વિશે સારી માહિતી મળી છે

એ ગુજરાતના પંડિતયુગના એક નામાકિત વિદ્વાન હતા. પોતાના વાચન અને ચિંતન વડે આપણા ધાર્મિક તથા તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યને લગતા મૌનિક પુસ્તકો એમણે લખ્યા છે. અમારી ફારબસ ગુજગતી સભા તરફથી એમણે “શાક્ત મંત્રદાય” હિપર એક માહિતીપૂર્ણ તથા ઉત્તમ પુસ્તક લખી આપ્યું હતું, જે હજી સારી રીતે વચાવ છે તે માટે અમે એમના નક્કી છીએ

એમનું જીવનકાર્ય લેખનસૃષ્ટિમા જ મકુચિત થયેલું નહોતું. એમની એક અસાધારણ નિશિષ્ટતા મને એ લાગે છે કે જેવા તેઓ ચિંતક તરીકે જાણીતા હતા તેવા જ, બાકે તેના કમતા પણ વવારે, જનસમુદાયમા એ બહુ જ કુશળ વહીવટકર્તા તરીકે જાણીતા થયા હતા. બોરમદમા ન્યારે એ મેન્જિસ્ટ્રેટ હતા ત્યારે આપણા અગ્રગણ્ય ગુજરાતી બહુઓ-વિકુનભાઈ પટેલ અને સગદાર વાનભભાઈ-વકીલાતના ધધામા એમના સાગ પગિયથમા આવ્યા હતા એમની રાજકીય નિવારમરણી એ બને ભાઈઓ કરતા બુદ્ધી હતી પણ એમની શક્તિનું માપ એ બનેઓ સારી રીતે કાઢ્યું હતું અને એમનો પરિચય જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ એમની વચ્ચે મિત્રભાવ પણ વધતો ગયો વડનભભાઈ

ત્યારે અમળાવાન મ્યુનિમિપાનિટીનું સુદાન સંભાળતા હતા ત્યારે એક કુશળ નદીવટકનાંની એમને જાગી, તેથી સરકાર પાસે વાંઝાભ-ભાર્તિએ તેમની મેલા માગી લીધી ત્યાં એમણે સીધું ઓડિમ તરીકે એટલું સારું દારૂ કંઈ કે વિશ્વભાર્તિ પટેલ ત્યારે મુમર્તિની મ્યુનિમિપાનિટીના પ્રમુખ થયા ત્યારે એમણે નર્મદાશંકરભાર્તિને ખાસ આમ તથા આપીને એમને ડેપ્યુટી કમિશનરનો પોદો આપ્યો હતો. હવે પણ મુમર્તિના જૂના ડોપોરેટકો પાસેથી નર્મદાશંકરભાર્તિની કાર્યકુશળતાના વખાણ મે આમળ્યા છે પંચી થી નર્મદાશંકરભાર્તિ મુખર્તિ મ્યુનિમિપાનિટીના કમિશનર પણ થયા હતા.

સમર્થ આદ્ય તે ત્યાં જ ઉત્તમ વલીવત્કર્તા બને છે, પણ એ બંને ગુણોના દુર્ગમ મયોગથી આવી અમારાગણ વિગિષ્ટતા મે નર્મદાશંકરભાર્તિના જ લેર્ન છે આ બંને ક્ષેત્રોમા નામાદિત થર્ન એમણે માત્ર પોતાની નહિ પણ ગુજરાતની કીર્તિ વધારી છે.

એક મૂલ્યના વ્યવસ્થા મન થાય છે આપણાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના મારા અને અભ્યાસ કરવા લાયક પુસ્તકો બહુ ઓછાં હાખાય છે, અને વખાય છે તોપણ નવી પેઢીના યુવકોમાં બહુ વચાતાપણ નથી નર્મદાશંકરભાર્તિના પુસ્તકો ને આપણી મુનિમિપાનિટી-ઓસ પાંચપુસ્તકો તરીકે સ્વીકારાય તો બરિધમા એમની વિદ્વાનોના હાલ ગુજરાતને મળેનો રહે અને એમની સ્મૃતિ પણ સચવાઈ ગહે.

તપસ્વી મહેતા

પડિત મુખલાલજી

શ્રીયુત નર્મદાગ મ્હલાર્ધ આદ્યજ દતા અને તે પણ નાગ આદ્યજ ત્વની લગમે વર્ષ જૂની પરપગ મુખ્યપણે વિદ્યાની ઉપામનાની આસપાસ જ વિસી છે નાગત્વની સાથે વિદ્યા ઉપગન ગજપીપ આદિ અને જગજ્યન્માન પ્રતિઓના ઇતિદામ પમ મ નિત જે શુભગત તો ઔનુચ પહેનાના પ્રગથી એ રીતે નાગની ભૂમિ છે એમ પણ કી શાય મહેતા એ વિરોધ પપુ ૧, જૂનું છે તેના મૂળમા પરાક્રમ ધર્મ અને વિદ્યાનો સમેત દેખાય ,

માનવજાતિમા અને તેમાય વિગેરે ગી ભારતમા તપનો મહિમા અને પ્રચાર મગ-જૂના જ તપના વિવિધ પ્રમગેમા વિદ્યાનુ મ્યાન મુખ્ય છે તેથી જ જવી ધર્મપરપગોએ વિદ્યાને તપપ લેખી આધ્યાત્મ-પ્રવચન ઉપર સમિતે ભાર આપ્યા છે આ વિદ્યા-તપની પરપગ શ્રીયુત નર્મદાગ મહેતાના કેવીઅ. ૮૧ી પ્રગ ધર્મ તેની આક્ષી તેમજ ૭૧ી શુભરાતી-અગ્રેજી પુસ્તકે અને તેઓ આપે જ 'હિં તત્ત્વનાનનો ઇતિદામ' ઉપનિષ વિચારણા અને શાક્ત સમ્રાટ 'જેના પુસ્તક એમની અને વિદ્યાના આની સાખ પૂરે જ પહેલી તો ગે કે જનવ્યસમાન મુનગી રીતમા આતપ્રેત હોના જતા અને તેને જે શુનિવસિંગ જેના વિદ્યાક્ષેત્રમા નહિ જોડયા છતા તેઓએ પોતાની વિદ્યાસારનાને આજ્યર્થ રત્ન રીતે અખડ અને ગલીર રાખી બીજી વિરોધતા તેમની અસ્તુત ભારના જ નહિ પણ દાર્શનિક પરિભાસાઓ અને દર્શનિક વાદાની તત્ત્વપરતી નિષ્ણાતતા ત્રીજી વિરોધતા કોઈ પણ એ પથને ગરવિવેકે વગ્યા વિના

અંતે જ ભાગીય દાર્શનિક પંપગઓ અને તેના નાનાભાઈ ફાંટાઓનું તટસ્થપણે અવલોકન અને પશ્ચિમીનન ચોથી વિગેરના જે જે વાચ્યુ-પ્રિયાયુ અને આનંદમાત્ર ક્યું તેને યથાશક્તિ અંધબદ્ધ કરી અધિકારી વર્ગ માટે મુવબ પલ્લુ ક્યું તે.

પરિભ્રમો સપડે કયા પડી ભાગ્યમા આતી આવતી વિદ્યાની જૂની પ્રથામાં અનેક નવા દૃષ્ટિવા ભાવક C-મેસો દાખા. કયા, જેને હીરે ભાગીય પ્રાચીન વિદ્યાઓ વિવના જુન જુન ભાગો અને જુદી જુદી પ્રજ્ઞઓમા વધાર અને વરાળે આગ પામતી ગઈ તે સાથે નવી પેઢીના ભાગીયોનાની જિજ્ઞાસા અને અધ્યયનપ્રગુનીએ પણ નવું અને વ્યાપક નવપ ધાણું ક્યું આ નવા અરૂપને અનોખાના દેટનાક ભાગીય વિદ્વાનોએ પોતાપોતાની માનુલાભામા અથો વખી વિદ્યાની ઉપામનાને નવો જ વળાંક આપ્યો છે આમા મુજગતી વિદ્વાનોનું પણ મહત્ત્વ હી જગત એવું અર્પણ છે આવું મહત્ત્વ અર્પણ હોનાર આધુનિક મુજગતી આચાર્યના વીધુન નર્મદાશંકરમાત્રે ધ્યાન અનોખું અને અવિનમ્ય પૂરું છે તેમના દ્યુનવિશ્લેષ અથા જ મુજગતી અથો મુજગતી દ્વારા નર્મદાશંકરઓનું પ્રામાણિક જ્ઞાન મેળવવા નવનાર માટે અનિવાર્ય મીને ઉપયોગી છે

શ્રીયુત નર્મદાશંકરમાત્રેના લક્ષરમા માર્ગે નવ્ય કે નેટના નિખિત અથો મુવબ નવતા આજે નવનું જ નેટની મુદ્દિન સાનગ્રી પણ મુવબ નવતા અને જના એમને પોતાને મુવબદુર્લભ એવી નવી જ અંધમામગ્રીનો હિંચાગ દી મુજગતી ભાભા દ્યુનવેને જે કાજો આપ્યો છે તેનો વિચાર કરતા તેમના પ્રતે દરેક દુનતા અનુભવે છે.

ઈ સ ૧૯૨૭ પોતાના સ્વારોક અમન્યા આજેના નાજે મને ઠાકરમે દરેકુ કે એક વિદ્વાન મેવા છે જે સગ્રહરી લેરમા કામ નવા જના અમદૃત વિદ્યાના ધરખમ ઉપાસક છે અને તેમનો અવનનો નવો સમય અને જાંતી શક્તિ મુખ્યપણે વિદ્યાની ઉપામનામાં જ ખર્ચાય છે.

તે વખતે હું તેમનું નામ પણ જાણતો નહિ પણ આગળ જતાં જ્યારે
 ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયો ત્યારે હું મારી પ્રવૃત્તિમાં નખશિખ
 ખૂંપેલો હતો. પણ “હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ”ના છપાતા ફરમા
 અચાનક મારી જાણમાં આવ્યા અને સાંભળ્યા. પછી તો એવું થેહું
 લાગ્યું કે હું એ છપાતા ફરમાની રાહ જ જોયા કરતો અને મને ત્યારે
 મુખ્ય કામ છોડી એને સાંભળી જતો. એ રીતે એમનો આખો
 ઇતિહાસ છપાતો ત્યારે જ સાંભળી લીધેલો અને હું આકર્ષાયો, અને
 પછી એમનાં ખીજાં પુસ્તકો પણ આગળ જતાં સાંભળ્યાં. એમનાં
 આ લખાણોની મારા મન પર જે છાપ જાડી તેને લીધે તેમને
 મળવાનું અને બને તો આમંત્રી તેમના અભિપ્રેત વિષય ઉપર
 વ્યાખ્યાન કરાવવાનું મન થયું અને એ અવસર ધણું કરી ૧૯૨૮ની
 આસપાસ મળી પણ ગયો. તેઓએ જરા પણ અનાકાની ક્યાં સિવાય
 મારું આમંત્રણ સ્વીકારી પચુપણ વ્યાખ્યાનમાળાપ્રારંભના વર્ષમાં
 જૈન ધર્મ ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું અને એ વ્યાખ્યાન એમણે લખીને
 પણ એપ્રિલ, એમની આ સહજ વિદ્યાવૃત્તિ, નમ્રતા અને ચિંતનની
 ઉદારતાથી હું સર્વિશેષ આકર્ષાયો. પછી તો જ્યારે પણ પ્રસંગ મળ્યો
 ત્યારે એમની સાથે થોડીધણી ચર્ચાના લાભ પણ લીધો. એ ચર્ચામાં
 મેં એટલું જોયું કે તેઓ માત્ર પ્રાચીન વિદ્યામાં સંતુષ્ટ નથી પણ બ્રહ્મ
 જિજ્ઞાસુ અને તત્ત્વશોધકને જાણે નેટલી ઉત્કટતાથી વધારે ને વધારે
 નવું નવું જાણવાની વૃત્તિવાળા સાચા દાર્શનિક છે.

તેમણે મને એક વાર કહેલું કે બૌદ્ધ ઐતિહાસના નવતર પરિશીલનથી
 મારા પ્રથમના દૃષ્ટિકોણમાં કેટલોક ફેર પડ્યો છે. ડૉ. સિલ્વાં લેવી અને
 ખીજાએ સંપાદિત કરેલા બૌદ્ધ ઐતિહાસ તેમણે જોયા અને સલાહ્ય માંડૂક્ય
 ઉપનિષદ સાથે સરખામણી કરી. તેથી એમના સંશોધનમાં એક નવું
 પ્રકરણ ઉમેરાયું. એમની આજન્મ આવી વિદ્યોપાસનાને લીધે જ હું
 એમને તપસ્વી મહેતા તરીકે જિજ્ઞાસું છું.

સમન્વયદષ્ટિવાળો ઇતિહાસ

કાકાસાહેબ કાલેલકર

અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાસભાએ આ મહત્વના પુસ્તકનું પુનર્મુદ્રણ કરાવી ગુજરાતી સાહિત્યની તેમજ સમાજની ઉત્તમ સેવા કરી છે. આ ઇતિહાસ મન રહરપમા પ્રકાશિત થયેા હતો ત્યાગ પછી આ વિષય ઉપર દેશી ભાષાઓમા તેમજ પશ્ચિમની ભાષાઓમા ઘણા પ્રયો લખાયા છે અને સંશોધન પણ થયું છે. આ શ્રી નર્મદાગકર-ભાઈના લખેલા ઇતિહાસની ઉપયોગિતા ઓછી થઈ નથી તે થોડી વિગતો એમા ઉમેરવા જેરી હતી તે ડો. મોનોમને આપી આ ઇતિહાસને અદ્યતન બનાવ્યો છે.

આગળનાના કેટલાક લેખકો ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર વિચારપૂર્વક લખે છે ખરા પણ મૂળ અમૃત પ્રથોનું સીધું અધ્યયન બહુ ઓછા લોકો કરે છે. શ્રી નર્મદાગકર મહેતાએ મૂળ પ્રયોનો ઉડો અભ્યાસ કરી દરેક વિષયમા-એની વિગતોમા જતરી આ પ્રામાણિક ઇતિહાસ લખેનો છે તેથી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન જેવા વિશાળ દીર્ઘાનિદ ઇતિહાસનું ઉત્તમ આકલન થાય જ છે. ઉપરાંત આ ત્રિપથ પરત્વેના આપણા ધૌનિક માહિત્ય માથે પણ પૂરનો પરિચય થાય છે તેથી જેને બધા ઉડાણમા જોતરતુ હોય તેને જની સગવડ મળે છે.

કેવળ નિદ્રાતાની દષ્ટિએ, આ રીતે આ ઇતિહાસનું મહત્વ છે જ, પણ મારે મન આ ઇતિહાસ લખવામા ઇતિહાસકારે જે સમન્વયની દષ્ટિ રાખી છે તેનું મહત્વ સૌથી વધારે છે. તેઓ લખે છે

“કાલણુ, બૌદ્ધ અને આહર્ત એવી ત્રણ દર્શન શ્રેણી રૂપી

નદીઓ લિન્ન પ્રવાહવાળી હોવા છતાં ભારતવર્ષના ઉચાનીચા સર્વ-પ્રદેશોને પાવન કરતી એ એક જ પ્રવૃત્તિ છે.”

પછી તેઓ ઉમેરે છે “બ્રાહ્મણોના, બૌદ્ધોના અને જૈનોના વિચારોનો જેઓ સમન્વય કરી નજીકના નથી તેને મારી અલ્પ મતિ તત્ત્વજ્ઞ કહી શકતી નથી, પરંતુ ધર્માધ કહે છે.”

ખરેખર આવી સમન્વયદષ્ટિ વગર કરેલું તત્ત્વજ્ઞાનનું કોઈપણ વિવેચન તત્ત્વાધતાનું જ દર્શન ગણાય.

ભારતની અનેક ભાષાઓમાં ભલે અનેક ગ્રંથો આ વિષય પરલે લખાયેલા હોય હું માનું છું કે શ્રી નર્મદાશંકર મહેતાના આ ‘હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ’નું ભાષાતર હિંદીમાં થવું જ જોઈએ. અન્યત્ર એ ભાષાંતર સાથે હિંદીમાં, બંગાળીમાં, મરાઠીમાં અને દક્ષિણની ભાષાઓમાં જે ચોપડીઓ અધ્યયનયોગ્ય લખાઈ હોય તેમનો ઉમેરો એક પગિશિષ્ટમાં કરેલો હોવો જોઈએ. એટલી મદદ આપનારા તે તે ભાષાના વિદ્વાનો જરૂર મળી શકશે

અમૂલ્ય ગ્રંથ

શ્રી. રસિકલાલ ડા. પરીખ

ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી વીંશી તથા વીસમી સદીની પહેલી વીંશીમાં ગુજરાતના કેટલાક વિદ્વાનોએ એવી પાશ્વિપૂર્ણ અને સશોધનવધી વાહ્યમયેવા કરી છે કે જેની તુલના ભારતના કોઈપણ પ્રદેશના વિદ્વાનોના મોટા કાર્યો સાથે થઈ શકે. એ નામોમાં ડૉ. ભગવાનરાવ ઇંદ્રજીનું પુરાતત્ત્વમશોધનકાર્ય, જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીનું વનસ્પતિ-સંશોધનનું કાર્ય, પ્રો. ડી. કે. ગજ્જરનું રસાયણના ક્ષેત્રમાં સંશોધનનું કાર્ય, મણિરાવ નણુભાઈ દ્વિવેદીનું ઇતિહાસિક ચિંતન અને મનન,

ગોવર્ધનગમ ત્રિપાળી 'સરસ્વતીયદ્ર' લાગ ૩-૪મા લક્ષ્યાનક્યસિદ્ધાંતના સંસ્કૃત નિરૂપણપૂર્વક લાગ્નીય સંસ્કૃતિનું ત્રિવેણીદર્શન અને એ ત્રિવેણીના મૂર્તિ નમૂના જેવા આચાર્ય આનંદરા કર મુવતુ ચિંતન, મનન અને સાહિત્યનેખન નિર્દેશી શકાય ગુજરાતની એ પ્રકાશમાન જ્ઞાનપિમ્બો કે આ વિજ્ઞાનોની હાગમા મુકાય એવા શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા કે પૂનર્નિર્મિત વિજ્ઞાનોના જીવન-નિસાચ, સંશોધન, સાહિત્ય અને અધ્યયન-અધ્યાપન હતા નર્મદાશંકરનો જીવન-નિસાચ મુખી અમન-ગનો હતો એ વ્યવસાયમા પણ એમની નિપુણતા, ધારાધારણુ જ્ઞાન અને ચોકસાઈએ એમને સારી પ્રતિષ્ઠા અપારી હતી ૫૨૭ એ સાથે જ એમનો વિદ્યા-ન્યાસગ પણ ચાતુ ગ્હી હતો યોગની પશ્ચિમાવામા કદીએ તો અકાગ્પૂર્વક નિરતર અને દીર્ઘકાલ એમા સંસ્કૃત સાહિત્ય, દર્શનો, ઇત્યાદિનો સ્વાધ્યાય સતત ચાતુ રહેવાથી સનેજ બન્યો હતો આના સ્વાધ્યાયમા નિરત બીજા પણ કેનાક અમન-ગરોના નામ કદાચ ગણાવી શકાય, જેમા મોખરે નરસિંહરાન દીવેગિયાનું નામ આવે

શ્રી નર્મદાશંકરે તેમના સ્વાધ્યાય અને મનનનો નામ અનેક અગ્રેજ અને ગુજરાતી ગ્રંથોની રચના કરી સફળ બનાવ્યો છે. ૧૮૯૪ના મુદ્દગોકુનજી ઝાના વેદાન્તના ઇનામી નિમિષ તરીકે બોમ્બે યુનિવર્સિટીએ સ્વીકારેના વેદાન્ત સિદ્ધાંતભેદ An Account of the Doctrinal Differences among the Various Followers of S'ankaracharya (Completed 1896) તથા એમા જ ૧૮૯૬ના ઇનામ તરીકે માન્ય થયેન અદ્વૈત બ્રહ્મસિદ્ધિનો (સદાનંદ મગ્ધીરમ્કૃત ૫ ૧-૧૭૬ પા. ઈ સી) અગ્રેજ અનુવાદ, Evolution of the Conception of Pranava (૧૯૧૬), Hindu Eugenics (૧૯૧૯), the Influence of Buddhism on Vedanta (૧૯૨૫), Bhagavad Gita—An Exposition on the basis of Psycho-Philosophy

& Psycho-Analysis by Vasant G. Rele (૧૯૨૮)
Introduction to Panchikaranam (૧૯૩૦) વગેરે વિશે
પર એમના અગ્રેજી નિબંધો, તેમજ ગુજરાતીમાં શાકતધર્મ ઉપર
અને ઉપનિષદો ઉપરના તેમના ગ્રંથો એમની વિદ્વતાના અને તટ્પર
વિવેચક બુદ્ધિના સાક્ષીરૂપ છે આ બધા ગ્રંથોમાં સૌથી મોખરે મુખી
શકાય એવો એમનો ગ્રંથ 'દિદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' છે

પ્રો. દામયુજ્જ્ઞાનુ History of Indian Philosophy નું
પહેલું વૉલ્યુમ ૧૯૦૦ માં બહાર પડ્યું. તે પછી પ્રો. ગાદાકરનાનું
Indian Philosophy નું પહેલું વૉલ્યુમ ૧૯૦૩ માં બહાર પડ્યું
નર્મદાશંકરભાઈના 'દિદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ'નો પૂર્વાર્ધ ૧૯૦૪ માં
તથા ઉત્તરાર્ધ ૧૯૨૫ માં બહાર પડ્યો, ગુજરાત યુનિવર્સિટીના મોખાવરી-
દાનની ગુજરાત વિદ્યાલયમાં એમને એ કાર્ય અને ૧૯૧૯ ના
સપ્ટેમ્બરમાં મોખ્ય આ તારીખો ઉપરથી સમન્તએ કે તેઓએ દિદ
તત્ત્વજ્ઞાનને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ નિરૂપવાનો અત્યંત પ્રયામ આપ્યો હતો
પોને પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તે પ્રમાણે 'દિદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ'
ગુજરાતી ભાષામાં લખવાનો પ્રથમ જ પ્રયામ હતો તેમની પહેલાં શ્રી
મણિનાથ નમ્બુકાર્ક દ્વિવેદીનો અર્વાચીન વિવેચક પદ્ધતિથી બનેલો
'સિદ્ધાંતસાર' નામનો ગ્રંથ હતો પણ આ 'સિદ્ધાંતસાર' ઇતિહાસદૃષ્ટિએ
થયેનું નિરૂપણ નથી પોતાને પ્રેરણા આપદશ કરભાઈના એક મત્સ્ય
ઉપરથી મળેલી આપદશ કરભાઈએ "વસન્ત" માર્ગસીપ ૧૯૭૦ માં
જણાવેનું કે

"મને લાગે છે કે આપણા દર્શનને મૂળ આન્તર વિચારના
સબધથી સારી રીતે સાકળી શકાય છે પરંતુ આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો
સંપૂર્ણ ઇતિહાસ એ રીતે સાકળી શકાતો નથી એમ જે દેખાય છે
તેનું કારણ એ છે કે સાંકળની કડીઓ ઓગળવામાં લૂન થાય
છે. અત્રે સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનની એક સાકળ નથી પણ વિવિધ દર્શનોના
જુદા જુદા પ્રવાહ છે, એ જ જે કે પ્રત્યેક દર્શનનો ઇતિહાસ હોય

માનેના પ્રતિપત ચોદ્યામા ગોધ્વાતો નથી, તો પણ પ્રત્યેક દર્શનના દનિદાસમા એક અખડ ધાગ જોઈ શકાય છે તેમા દતિદાસદારની એ ફળ છે કે પ્રત્યેક પ્રયકાગ્નો તેના પૂવજ આવે અબધ બતાવવો અને ત દારીન દર્શનાન્તરના પ્રતિપાનથી એના પર થયેના સ્વીકાર આ વિરોધ ઉપ અમર પણ નજરે પડે તો તે પણ પ્રત્યેક દર્શની આ કર્તવ્ય કરામા આવે તો જ તત્ત્વજ્ઞાનનો દતિદાસ વર્ણનાત્મક ધર્મ ન રહેતા ચિતના મક થાન લખિયનો દોઈ દનિદાસદાર આ દષ્ટિમિદુથી દતિદાસ લખગે તો તે એક મોગી મેવા ગણામે” (લેખકની મૂળ પ્રસ્તાવના પૃ ૩૩)

નર્મદાશંકરભાઈ મહે છે કે એમનો “ પ્રસ્તવવર્ણન અને ચિતન એવા મિશ્ર પ્રાગ્નો છે ” “ દિદ તત્ત્વજ્ઞાનના દનિદાસ ’ નુ નિરૂપણ કરતા પાધ્યાય તત્ત્વજ્ઞાનના દનિદાસની પદ્ધતિનો પણ એમને વિચાર કરવો પડ્યો છે અને એમા જે નિશિષ્ટતા છે એ પણ એમના ધ્યાનમા આવેલી છે પોને હે છે કે એ પ્રમાણે ‘ પશ્ચિમમા તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેણીનો પ્રવાહ ચાનનો ચાનનો મળી જાય ત્યારે એક મહા વિચારના શ્રમથી પુન બાહ્ય પ્રવાહઉપે નસ દેહમા ની ળી આવે પુન તે આગળ ચાનતા લોપ પામે અને નસ વિચારના બનથી વળી નવા દેહમા જાગે—એમ સમ્ભવીનો નુપ્ત-અનુપ્ત પ્રવાહ દિમાનથી માડી પશ્ચિમ મહાઅમુદમા જાગે દિન્દુસ્તાનનો તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રવાહ ગગાનદી જેવો પૂર્વગામી છે અને તે બનત નાની મોગી નદીઓમા પ્રવાહોથી મિશ્રિત થયેનો મમુદ બની પૂર્વમાગમા જાગે છે તે ગગા નદીના પ્રચાગ આિ સમિધાનેમા તે ને નાની મોગી નદીના પ્રવાહના તગે આજ આજ ઝોળખાય છે તે ને નદીઓ ગગામા મળતા પહેલા પોનપોતાના ભિન્ન અસ્તિત્વ અને તેની બન્યતા અથવા અસ્તિત્વે ત્યજતી નથી ” (લેખકની મૂળ પ્રસ્તાવના, પૃ ૩૨)

ભારતમા પ્રાચીન કાળથી તે તે દર્શનનો પ્રવાહ પોનપોતાનો અલગ રીતે ચાલુ રહેતો છે જેમકે—જૈમિનિ, શંકર, કુમારિન આદિના

અથો દ્વારા પૂર્વગ્રીર્માસાનો, બાદરાયણ, શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય આદિનાથી ઉત્તરગ્રીર્માસા કે વેદાંતનો, ઈશ્વરકૃષ્ણ, માર્ક આદિનાથી સામ્યદર્શનનો, પતંજલિ, વ્યાસ, આદિનાથી યોગનો, કણ્વાદ, પ્રસાસ્તપાદ આદિનાથી વેગેશિકનો, ગૌતમ, વાત્સ્યાયન આદિનાથી ન્યાયદર્શનનો, વસુગધુ, દિદનાગ, ધર્મકીર્તિ આદિનાથી બૌદ્ધદર્શનનો, ઉમાસ્વાતિ, અકથંક આદિનાથી જૈનદર્શનનો આમા પણ પહેલા છ દર્શનો વેદપ્રામાણ્યવાળા હોવાથી એમનું એક મંડળ બને છે. વેદપ્રામાણ્યને ન સ્વીકારતા જૈનનું એક બીજું મંડળ બને છે. કોઈ પણ આગમ પ્રમાણને ન સ્વીકારતા બૌદ્ધદર્શનનું વળી ત્રીજું મંડળ બને છે. લોકાયત કે ચાર્વાકનો પથ સૌથી જુદા. હકીકતમા તે તે પ્રવાહ બીજા દર્શનોનો ઉલ્લેખ ખડન માટે કરી તેનો પરિચય બતાવે છે, પણ પોતાનો પ્રવાહ અત્ર રીતે ચાલુ રાખે છે.

આ બધા દર્શનોને વેદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ત્રણેની એક તત્ત્વજ્ઞાનની ગંગા તરીકે નિરૂપવાની સકથતાની દૃષ્ટિ શ્રી નર્મદાશંકરે પોતાના ઇતિહાસમા રાખી છે વર્તમાન યુગના શિક્ષણ, સંશોધન અને ઉદાર દૃષ્ટિનું એ કળ નર્મદાશંકરના નિરૂપણમા મુયોચ્ય રીતે વ્યક્ત થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનની સમજણમા આ બધાને એક સાથે જોઈ સકથપણે નિરૂપણ કથાની એક મોટી પ્રગતિશીન કાળ છે પોતે યોગ્ય રીતે જ કહે છે કે “આલણેના, બૌદ્ધોના અને જૈનોના વિચારોનો જેઓ સમન્વય કરી બાજુતા નથી તેને મારી અપ્રમાતિ તત્ત્વજ્ઞાન કહી શકતી નથી, પરંતુ ધર્માધ કહે છે” (લેખકની મૂળ પ્રસ્તાવના, ૪ ૩૨)

પ્રાચીન પરપરામા મેવાડ, મારવાડ અને ગુજરાતના હરિભદ્ર-સરિને ભારતીય દર્શનનો પ્રથમ સમુચ્ચય કરવાનું માન મળે છે, તેમના પદ્ધર્શનસમુચ્ચય અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય દ્વારા. હરિભદ્ર સાથે સરખાવી શકાય એવી સમુચ્ચયદૃષ્ટિ ઉપરાંત ઇતિહાસની દૃષ્ટિ રાખી શ્રી નર્મદાશંકર ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ નિરૂપે છે. ભારતની

ખીજી ભાષાઓમાં ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૫ સુધીમાં આ રીતે સમન્વય અને દતિદાસની રીતે લખાયેલા હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનના દતિદાસો હતા કે નહીં તેની મને માહિતી નથી, તો પણ એટલું કહી શકાય છે કે, તમ્મથ વિવેચન અને દતિદાસનું કમિક ઉદ્ઘાટન બતાવતો આ શુદ્ધરાત્રી અથવા શ્રી નર્મદાશંકરને ભારતના વિદ્વાનોમાં આગની પમિતિમાં મ્હાન અપાવે એવો છે.

આ અથની રચનામાં પોતે કહે છે તે પ્રમાણે એમણે બનેલા સુધી મૂળ સમૃત સાહિત્યનું અવનોકન કરીને સામ્યઅહ કયો છે. રૂપ અથે પુસ્તકોના આધારે નિરૂપણ કયું નથી. આ પણ આ અથની એક નોંધવા જેવી વિશેષતા છે, ખાસ કરીને અસારે જ્યારે દેટનાયે અધ્યાપકો અથે જોયોના આધારે જ હિંદના ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરે છે તે વેળાએ.

શ્રી નર્મદાશંકરે 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો દતિદાસ' પહેલી આવૃત્તિમાં બે ભાગમાં નિરૂપ્યો છે. પૂર્વાધર્મમાં તેમણે ત્રયીદર્શન સામ્યયોગ, બૌદ્ધદર્શન, જૈનદર્શન અને ન્યાયવૈશેષિક નિરૂપ્યા છે. ઉત્તરધર્મમાં તેઓએ ચૈત્યદર્શન, મીમાંસા દર્શન-પૂર્વ અને ઉત્તર નિરૂપ્યા છે. તે પછી તામર દર્શન, શુદ્ધાદૈત્ય દર્શન અને જ્ઞાનમીમાંસાના બીજા એક દેશી મતોની ચર્ચા કરી છે. આમ તેમણે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની વિવિધ શ્રેણીઓનું સમસ્ત દર્શન આ અથમાં કળવ્યું છે.

આ તત્ત્વજ્ઞાનના દતિદાસમાં એક વિશેષતા એ છે કે અથમાં મૂળ અથોનો આધાર અને તે ઉપરના હાનના વિવેચનોનો ઠીક ઠીક ઉપયોગ કર્યા ઉપરાંત તેમની પોતાની સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ પણ તે તે પ્રશ્નોના નિરૂપણમાં બતાવી છે—તત્ત્વોની તાત્પર્યમાં તેમજ વિવેચનમાં.

થોડાક ઉદાહરણો જોઈએ ત્રયી અથવા ચૈત્ય દર્શનના નિરૂપણમાં તેમણે અતભાગમાં મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યના સ્વતંત્ર નિર્ણયો તારવી બતાવ્યા છે. “પહેલા વિચારો (૧) અધિશૂત અને અધિદેવ દૃષ્ટિથી

યતા હતા. વિશ્વના કારણરૂપે ઘણતત્ત્વ સમજવામા આવતું. પરંતુ તે વિશ્વનું કારણ અને વિશ્વનો નિયંત્રતા એ પણ સર્વનો આત્મા જ છે, અને અન્ય પદાર્થ અથવા તત્ત્વ નથી એવો નિશ્ચય અત્ર તદ્દ વડે નેવો યાસવંકયે કર્યો છે એવો અન્ય કોઈ ઋષિએ કર્યો નથી” (૨)
 “આ શુદ્ધ અસસારી ઘણાત્મા અતઃ આનદરૂપ છે એના સબધ વડે સ્ત્રી, પુત્ર, શરીર વગેરે પ્રિય લાગે છે અને તે પોતે અતઃ પ્રિયરૂપ છે—આ નિશ્ચય ઘણા મહત્ત્વનો યાસવંકયનો પોતાનો છે, અને તેનો પ્રમોદ પોતાની પત્ની નૈત્રેયી પ્રતિ કરેલો છે” (૩) “વગી આ આત્મા અવ્યયોતિ વિજ્ઞાનધન છે” એ ત્રીજો નિશ્ચય પણ યાસવંકયનો પોતાનો છે” (૫ ૩૨-૩૩)

સાખ્યયોગના નિરૂપણમા પણ શ્રૌતકાલના સાખ્યયોગથી માઢી બૌદ્ધકાલીન સાખ્યયોગ, શુદ્ધના જન્મ પૂર્વાભાવી સાખ્ય વિચારોની છાયા, ચોનીસ તત્ત્વસમૂહવાળું સાખ્ય, પચીસ તત્ત્વસમૂહવાળું સાખ્ય, છત્રીસ તત્ત્વસમૂહવાળું સાખ્ય, આયુર્વેદની ચરક સંહિતામા સમાયેલું સાખ્યદર્શન તથા અત્રિ મુનિના પ્રાચીન સાખ્યવિચારો—આ બધા દ્વારા સર્વગ્રાહી નિરૂપણ કર્યું છે સાખ્ય તથા યોગદર્શનના સિદ્ધાંતોમાં સબધ પણ બતાવ્યો છે વ્રતિનિરોધરૂપ યોગનું પણ સવિસ્તર નિરૂપણ કરી ભૌતિક સાખ્ય મેશ્વર હોવાના કારણો પોતે ચર્ચે છે

આ ચર્ચામા યોગનું અલંત પ્રાચીનત્વ, તેનું મૂળ શાસન દ્વૈતાનુસારી હિરણ્યગર્ભનું, તેમજ અદ્વૈતાનુસારી મહેશ્વરનું, દ્વૈત પ્રમાણે અનુશાસન કરનાર પતંજલિ, તો અદ્વૈત પ્રમાણે અનુશાસન કરનાર યોગીશ્વર યાસવંકય આદિનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે હુમ થયેલા માર્કેશ્વર યોગશાસ્ત્રનો તથા તેમા સમાયેલા આઠ કાંડોનો પણ ઉત્તરેખ છે

તેમની બૌદ્ધદર્શનની ચર્ચા પણ તેમને ઉપયમ્ય મહાયાના શાખાના દાર્શનિક સંસ્કૃત ગ્રંથોદ્વારા થયેલી છે ઔપનિષદ દર્શન અને પ્રાચીન સાખ્યયોગ સાથે ચેત્ત્વાદની સરખામણી પણ કરી છે

જેન ધર્મનું નિરૂપણ-પણ મુદ્દાસર થયેલું છે. જેન દર્શનમાં ત્રણ રત્નો રાત્રી, શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર્ય, જીવ અને અજીવ તત્ત્વોમાં સમાયેલું તત્ત્વજ્ઞાન, ચૌદ પ્રકારનાં જીવનરચાનો, ચૌદ મુલ્યમ્મ્યાનો, આસ્ત્રવ, સંવર નિર્જર અને મોક્ષ આદિના પણ નિર્દેશો કર્યા છે. અનેકાંતવાદ તથા સંપ્રત્યંગી સ્વાદ્વાદનો પણ નિર્દેશ છે અને અતે બ્રાહ્મણ અને જૈનોની એકવાક્યતા બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ન્યાયવેશેષિક દર્શનની ચર્ચામાં ત્રીજી દર્શન અને બૌદ્ધ તથા બ્રાહ્મણ દર્શન વચ્ચે ન્યાયવેશેષિકનું સ્થાન બતાવ્યું છે. ગૌતમ, કણ્વાદ, પ્રશસ્ત્રપાદ, વામ્પાન, ઉદ્દલોનકર, વાયસ્પતિમિત્ર, ઉદયનાયાય, ગંગેશોપાધ્યાય, આદિના નિર્દેશપૂર્વક ન્યાય વિશે વેશેષિક દર્શનની ચર્ચા છે, જે કંઈક અધૂરી લાગે છે.

ન્યાયવેશેષિક મતના પ્રવર્તકો પાશુપત હતા. આ પાશુપત મતના તથા તે પછી શાક્ય દર્શનના નિરૂપણમાં અંશકાનું પાડિય સ્વવિશેષ વ્યક્ત થાય છે. આ દર્શનનો પ્રારંભ ઈશ્વરવાદની ચર્ચાથી કર્યો છે. નિમિત્ત ઈશ્વરવાદ, ઉપાદાન ઈશ્વરવાદ તથા અભિન્ન નિમિત્ત-ઉપાદાન. “પ્રથમ ભાવનાવાળો મેશ્વરવાદ ન્યાયવેશેષિકોએ સ્વીકાર્યો છે અને પાશુપત મતમાં પણ સ્વીકારાયો છે. બીજા પ્રકારનો વાદ ભાગવતમાં અથવા સાત્ત્વ તંત્રમાં અથવા વિષ્ણુમાર્ગમાં સ્વીકારાયો છે. ત્રીજા પ્રકારનો વાદ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર બંધાયેલા અદ્વૈત મતમાં અથવા લોક-પ્રસિદ્ધ શાંકરમતમાં સ્વીકારાયો છે. પાશુપતો ઈશ્વર, પશુપતિ રુદ્રો, શિવ, -સંસારો વાપરે છે. વૈષ્ણવો ભગવાન, યુરુપ, વિષ્ણુ, નારાયણ દેલાદિ સંસારો વાપરે છે. બ્રહ્મવાદીઓ નપુમંક ભાવે એટલે તત્ત્વ-પ્રધાનભાવથી બ્રહ્મચંદ્રી નિરૂપે છે.

આ દર્શનની ચર્ચામાં સાહિત્ય, તત્ત્વો, શાખાઓ આદિનું નિરૂપણ છે. પ્રદરણને અતે પ્રસિદ્ધિ દર્શનની પાશ્ચાત્ય Critical philosophy સાથે સરખામણી કરી છે. કાન્ટ, ફીશ્ટ, શેલિંગ અને

હેગવના મતોમાં વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદ કેવો પ્રકટયો છે તેનો નિર્દેશ છે.
(૫. ૩૨૫-૩૨૮)

શાક્તદર્શનનું નિરૂપણ તેમનું તંત્રસાસ્ત્રનું ઊંડું જ્ઞાન બતાવે છે. (આ વિષય ઉપર શ્રી નર્મદાશંકરસાહેબે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખ્યો છે.) એમાં એમણે કેવી જાતની physiological psychology છે એ પણ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ત્રૈલોક્યવર્ણન અથવા સાત્વત તંત્રનું નિરૂપણ પણ બને તેટલું સાગોપાગ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એકાધ્યક્ષશાસ્ત્રનો નારાયણ, વાસુદેવ, કૃષ્ણ વગેરે શબ્દવાચ્ય દેવતા સાથે સળધ શી રીતે થયો તે બતાવ્યું છે. ભાગવત અથવા પાત્રરાત્ર સપ્રદાયના સાહિત્યનો સંક્ષેપમા નિર્દેશ કરી પાત્રરાત્રનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ નિરૂપ્યું છે. શુદ્ધ સૃષ્ટિ, અશુદ્ધ સૃષ્ટિ આદિની પણ સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરી છે. જીવનું પ્રાપ્તિત્વ પદ શું છે તેનો પણ ઉલ્લેખ છે આની સાથે જ ભાગવત પુરાણોને અનુસરતું ભાગવત દર્શન, ભગવનીય એવા વિષયનું સ્વરૂપ, ભક્તિનું સ્વરૂપ તથા ભક્ત સ્વરૂપની પણ ચર્ચા કરી છે.

આ પછી ગ્રંથકાર મીમાંસાદર્શનમા આવે છે જેની બે મુખ્ય શાખાઓ પૂર્વમીમાંસા કે કર્મમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા કે વેદાન્ત કહેવાય છે. તેના નિરૂપણમા સૌ પ્રથમ મીમાંસાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ બતાવી કર્મમીમાંસાના મૂત્રોના સ્થનાર જૈમિનિ વિશે માહિતી આપી કર્મમીમાંસા સાહિત્યનો ઠીક ઠીક નિર્દેશ કરી પૂર્વમીમાંસા દર્શનની જ્ઞાનપ્રક્રિયાની ધ્યાન બેચે એવી ચર્ચા કરી છે, જેમા પ્રમાણ્યવાદ, મિથ્યાજ્ઞાન અથવા અધ્યાસ અબધી ભાવના, પચ પ્રકારની ખ્યાતિઓ, પ્રમાણો વિશે મીમાંસકોના નિષ્ણો આદિનો સમાવેશ થાય છે. એ પછી મીમાંસકોના જગત ચિત્ત અને ઈશ્વર સળધી મતોની પણ ચર્ચા કરી છે. મીમાંસાદર્શનની એક મહત્ત્વની કૃપના—કર્મના ફલપ્રસવની પ્રક્રિયા પણ નિરૂપણ પામી છે. અતમા તેઓએ કર્મમીમાંસા કે જેમાં

ધર્મરત્ને સ્થાન નથી તેમાં સ્થેરતાવાદની છાયા ક્યાં અને કેવી રીતે આવી એ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ પછી અંચકરે ઉત્તરમીમાંસા કે બ્રહ્મમીમાંસાદર્શનનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કર્યું છે. તેનો પ્રારંભ પ્રમાણવાદની સમાલોચનાથી કર્યો છે. તેમાં બૌદ્ધ સૌત્રાન્તિકે મતને અનુસરતો પ્રમાણવાદ, વિજ્ઞાનવાદને, નૈયાયિકોને સાંખ્યોને તથા મીમાંસકોને અનુસરતા પ્રમાણવાદોની ચર્ચા કરી છે. આ પ્રમાણવાદની ચર્ચાને અંતે મંક્ષેષમાં આ પ્રમાણે તારતમ્ય દાઢ્યું છે : “સૌત્રાન્તિકે સ્વપદાણુ પ્રત્યક્ષા બ્રહ્મ” કરી તેને અસત્કલ્પ એટલે શત્ય જોતું બનાવ્યું; વિજ્ઞાનવાદીએ બાહ્ય જગતનો અભાવ માની આપણા અનુભવના બદલાવને પ્રમાણ્યને ઘોડો પહોંચાડ્યો; સાંખ્યે ખુદ્ધામો કર્યો પણ બુદ્ધિપુરુષનો વચસો સંબંધ શી રીતે થાય તેમાં ગુંચવાડો બોલો થયો; મીમાંસકે જ્ઞાનના સ્વભાવ : પ્રમાણ્ય વડે તે ગુંચવાડો કાઢી દૂર કર્યો.

“પરંતુ મોટો પ્રશ્ન એ બોલો રહ્યો કે સ્વતઃ પ્રમાણજ્ઞાન છતાં તેને બાહ્ય જગતના સંબંધમાં કેમ આવતું પડ્યું અને કેટલા અંશમાં બાહ્ય જગત અને આંતર જ્ઞાનમય જગત સ્વભાવે સત્ય છે તેનો નિર્ણય શી રીતે કરવો ? આ બાહ્ય જગતની તથા આંતર જગતની કોઈ સાચી, ત્રણ કાળમાં અગ્રાધિત રહે તેવી કોઈપીક છે કે નહીં ! તેના ખુદ્ધામો કરવા પુનઃ હિન્દુસ્તાનના તત્ત્વશીલ પુરુષોએ પોતાની એકસી બુદ્ધિને અધીન ન થતાં મૂઝ શ્રુતિ તરફ અને તે શ્રુતિને અનુકૂળ રહેનારી ગીતા સ્મૃતિ તરફ, અને તેના વિચારોનું અર્થન કરનાર બ્રહ્મ-મીમાંસાસૂત્ર એમ ત્રણ પ્રમ્થાનો પ્રતિ પોતાની નજર નાંખી અને તેને આધારરૂપ લઈ લઈ વડે વસ્તુનિર્ણય કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

“આ ત્રણ પ્રમ્થાનત્રયો ઉપર ઘડાયેલું દર્શન તેનું નામ બ્રહ્મ-મીમાંસાદર્શન” (પૃ. ૪૩૩).

આમ બ્રહ્મદર્શનનું વર્ણન કરી તેના પ્રસ્થાનત્રય ઉપનિષદો,

ભગવદ્ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રનો નિર્દેશ કરી તેમથી ઉત્પન્ન થયેલાં દર્શનોનું વર્ગીકરણ પોતે આપે છે—અદ્વૈતમત, દ્વૈતમત તથા દ્વૈતાદ્વૈતમત. અદ્વૈતમતમાં ભતૃપ્રપંચનો સમુચ્ચયવાદ, શાંકરમતનો દેવવાદ (બ્રહ્મ) વાદ, વજ્રભામતનો શુદ્ધાદ્વૈતવાદ (વૈષ્ણવ), રામાનુજ અને શ્રીકૃષ્ણનો વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ, વિજ્ઞાનભિક્ષુનો અવિભાગાદ્વૈતવાદ, દ્વૈતમતમાં મધ્વમત, દ્વૈતાદ્વૈતમતમાં ભાસ્કરનો ઔપાધિક બેદાભેદવાદ તથા નિંબાકનો આભાવિક બેદાભેદવાદ, આ ઉપરાંત કાશ્મીર-કોના ઇશ્વરાદ્વૈત દર્શનનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે, પણ તેનો આધાર પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર નથી પણ શિવસૂત્રો પર છે (પૃ. ૪૩૪-૪૩૫).

આ બધાનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરી પોતે પ્રથમ બ્રહ્મસૂત્રનો સારસંગ્રહ આપે છે, તે પછી સામ્રદાયિક મતભેદનું સામાન્ય અરૂપ પોતે સમજાવે છે. તે પછી ભતૃપ્રપંચનું તત્ત્વજ્ઞાન ચર્ચા અભેદવાદ અથવા અદ્વૈતમતમાં શાંકરમતનો દૂકમાં નિર્દેશ કર્યો છે અને એ ક્રમમાં રામાનુજ, વજ્રભાચાર્ય, વિજ્ઞાનભિક્ષુના અદ્વૈતમતોની તથા શ્રીકૃષ્ણચાર્યના શક્તિવિશિષ્ટાદ્વૈતવાદની ચર્ચા કરી છે ત્યારબાદ ભટ્ટ ભાસ્કર અને નિંબાકના બેદાભેદવાદ નિરૂપ્યા છે આ પછી ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી બે ચર્ચાઓ શ્રી નર્મદાગ કરભાઈએ કરી છે. શાંકરમતનો માયાવાદ કથાથી અને શી રીતે આવ્યો તથા શ્રી ગૌડપાદ ઉપર બૌદ્ધદર્શનની ઊડી અસર આમાં બીજું નિરૂપણ શ્રી નર્મદાશંકરની તત્ત્વજ્ઞ ઐતિહાસિક વિવેચનની દૃષ્ટિ રજૂ કરે છે (પૃ ૪૮૨-૪૯૦)

આ સામાન્ય ચર્ચા પછી તેઓ શાંકરદર્શનની કમનમ્ ચર્ચા કરે છે, અને તેવી જ રીતે વજ્રભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈતમતનું, અને રામાનુજના વિશિષ્ટાદ્વૈત મતનું નિરૂપણ કર્યું છે આ ચર્ચાને અતે પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર ઘડાયેલા મનોના સિદ્ધાંતોની શ્રી નર્મદાગ કરે જે સરખામણી કરી છે તે મહત્ત્વની છે, વેદાન્તના વિદ્યાર્થીઓએ ખાસ ધ્યાન આપવા જેવી છે (પૃ. ૫૮૫-૫૮૫).

ઉપસહારમા પોતે કહે છે કે ભાગ્યવીર તત્ત્વજ્ઞાનની "અનેક શ્રેણીઓ છતાં તે ખરી રીતે ત્રણ પ્રવાહમા વહે છે ૧ અધિભૂત ૨ અધિદૈત અને ૩ અધ્યાત્મ આ ત્રણે પ્રવાહો બ્રહ્મણ્યધર્મ પ્રદેશમા, બૌદ્ધધર્મ પ્રદેશમા અને જૈનધર્મ પ્રદેશમા થઈ વહે છે પરંતુ આ સર્વ પ્રદેશો ખરી રીતે ભાગત વર્તના ૪ વિભાગ૩૫ છે" (૫ પૃ ૫૮૬)

આ પ્રત્યેક પ્રવાહ કયા અને કેવી રીતે વહે છે તે વિગે પોતે કહે છે કે "અધિભૂત રાખા બ્રાહ્મણ્યધર્મના ન્યાય રેગેનિ દગ્ધનામા અને મૌદ્ધધર્મના સર્વાસ્તિવાદીના મનમા આવી અગ્રી છે અધિદૈત પ્રણાનિષ્ઠા, એકેશ્વરવાદની પાતજન ચોગત્સર્ગના તથા દૈત, વૈષ્ણવ અને નાસ્ત રાનોમા વલ્યા કહે છે અને અધ્યાત્મ પ્રણાનિષ્ઠા એક તમ્ક જૈન મનમા અને બીજી તમ્ક બ્રહ્મભીમાસાદર્શનમા વહે છે" (૫ પૃ ૫૮૬)

ભાગ્યવીર તત્ત્વજ્ઞાનનું વિશિષ્ટ નક્ષત્ર દર્શાવના અંતે પોતે મહે છે કે "તત્ત્વજ્ઞાનની નિગના આ ગ્રંથ આશ્વાદને વધને ભાગત વર્તના પ્રખ્યાત વિચાર કેવળ શુદ્ધિના તમ્કો અને વિક પો ઉપર રમનો નથી પરંતુ

જઠાજઠ્ઠશોર્મધ્યે ચત્તત્ત્વ વારમાધિકમ્ ।

નનુમૂતિમય તસ્માત્સાર વ્રજેતિ કથ્યતે ॥

જડ દૃષ્ટિ અને અજડ દૃષ્ટિની વચમા જે અંધર પરમાર્થ તત્ત્વ અનુભવ ઉપે વિનમે છે તે જ આનંદમય—સાગ્રૂત—યજ છે એનું સમજી છેવટે

અધ્યાત્મરતિરાધાત પૂર્ણવાચકમાનસ ।

પ્રાપ્તાનુત્તમવિધ્યાતિર્નર્નિચિદિહવાહ્યતિ ॥

તે શુદ્ધ આત્મામા પ્રીતિ બાધી દ્રવિયાદિના સર્વ વેગોને શમાવી,

પરમ પવિત્ર જ્ઞાન વડે મનને ભરી, અપૂર્વ વિશ્રાન્તિને મેળવી, આ સસારમા કંઈ પણ મેળવવાનું બાકી છે એવી ઝખના કરતો નથી

આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા ઉપર ભાગતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રવાહનો વેગ છે, અને તેમાજ તેનું અતત્ર વ્યક્તિત્વ અઘાપિ અબકે છે” (૫ પૃ ૫૬૭)

શ્રી નર્મદાશંકરભાઈએ દ્વિદ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનું સમગ્રપણે નિરૂપણ કરતા જે ક્રમ રાખ્યો છે તે ઉપગ્રંથી એમ દેખાય છે કે તેઓ ઉપરથી માધવાચાર્યના સર્વદર્શન સંગ્રહની દૃષ્ટિની અસર છે. માધવાચાર્ય ચાર્વાક મતથી પ્રારંભ કરી શાકગ્રમત ઉપર આવી પહોંચ્યા છે એ જ રીતે શ્રી નર્મદાશંકરનું નિરૂપણ વેદાન્તમા પરિણુમે છે. કાર્તિકે એમ પણ વાગે કે જાણે કે એ પહેલાનું ભાગતીય દર્શનોનું નિરૂપણ આ વેદાન્ત દર્શનની પ્રગ્તાવના રૂપ છે છતાં માધવાચાર્યના અને શ્રી નર્મદાશંકરના નિરૂપણમા તફાવત છે શ્રી નર્મદાશંકરની દૃષ્ટિ ઐતિહાસિક છે જે માધવાચાર્યની નથી માધવાચાર્યને “શાકગ્રમત સિદ્ધાન્તરૂપે ઇષ્ટ હોનાથી પૂર્વ વિચારગ્રંથોને ઉત્તરોત્તર વિચારગ્રંથો ખડિત કરતી આવે છે અને છેવટના મહા રૂપે તે શાકગ્રમતને મૂકે છે” (લેખની મૂળ પ્રગ્તાવના, ૫ ૩૧)

શ્રી નર્મદાશંકરની જેવી ખડમખડની નથી, તદ્વચ તાર્કિક વિવેચનની છે એમને પોતાને સમત ગમે તે દર્શન કે મત હોય છતાં એમના નિરૂપણમા પ્રારંભમા કશું તેમ અને તેમના ઉપસારથી વ્યક્ત થાય છે તેમ તેમની દૃષ્ટિ સમન્વયની અને દરેક તત્ત્વને સમજવાની છે

આના અર્થની રચના કરી શ્રી નર્મદાશંકરે ગુજરાતી વાઙ્મય ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે તત્ત્વજ્ઞાનનો આવો વિદ્વાન વિચારક તથા વિવેચક ઉત્પન્ન કરાવે માટે ગુજરાત ગૌરવ અનુભવી શકે છે.

સાક્ષરશ્રી નર્મદાશંકર મહેતા

શ્રી. મોહનસાલ પાવંતીશંકર દવે

સદ્ગુન દીવાન બહાદુર નર્મદાશંકર મહેતાની સાથે મારો અગત્ય પડિયય તો ઘણો મોડો અને દૂર મમરનો થયો હતો, પણ ત્યાર પહેલાં પચ્ચામ વર્ષ આગળથી ગુજરાતી માહિત્યના ઉદ્યાનમાં “વસન્ત”ની પદ્યગમણી થઈ સમગ્ર તે અમરથી એ વિદ્યાને એમની અમર વારુ દ્વારા પિછાનનો થયો હતો અને વખતોવખત એમના બારણો એ સુપ્રતિષ્ઠિત મામિયા આનતા થયા તે હુ હુબે હુબે વાચતો હતો અને એમના પ્રત્યેના આગ્રહાન માગ દેવામાં વધતો જતો હતા.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ગુજરાત કોનેશન પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કરતા હતા તે દરમિયાન (એને ઈ સ ૧૮૯૫ની આસપાસના સમયે) હી જ નર્મદાશંકર કોનેશન ફેરો હતા એ કારણથી એમની સાથે એમને મૈત્રીનો મનઘ થયો હતો આથી જુદા જુદા પ્રસંગોએ જ શ્રી નર્મદાશંકરબાઈ જે વ્યાખ્યાનો આપતા તે “વસન્ત” માં લખેલા પ્રમુખ પામતા એમાના કોઈ કોઈ વ્યાખ્યાનો પ્રમુખે તો આચાર્યશ્રી આનંદશંકરબાઈને જ પ્રમુખ આન લેવાનું પ્રાપ્ત થતું એમના એ વ્યાખ્યાનો જ્ઞાનમંથર દેશથી વિદ્યાર્થીઓને માન્ય થઈ પડ્યા, અને તેથી જ અમત ગુજરાત એ વ્યાખ્યાનાને પોતાનો એક સમર્થ પડિત તરીકે પિછાનતું થયું.

એમનું એક વ્યાખ્યાન — “અણે અને તેનું કાવ્ય” સવન ૧૯૫૬ના જ્યેષ્ઠ માસના “વસન્ત” માં છપાયું છે.

જ્યન્તી પ્રસંગના સાક્ષરશ્રી નર્મદાશંકરભાઈના વ્યાખ્યાનમાં
 રાની કવિ અખાના જીવનવિષે આજનો નિર્દેશ ક્યાં પછી એમના
 જીવિતોના ચૂમાળીશ અંગને ૧. દોષ નિવારક અંગવર્ગ, ૨. ગુણ-
 આદક અંગવર્ગ, ૩. સિદ્ધાંત પ્રતિપાદક અંગવર્ગ અને ૪. દ્વંદ્વપ્રતિપાદક
 અંગવર્ગ એમ ચાર વર્ગમાં વહેંચી દઈને એ જીવિતોમાંથી વિવિધ
 ઉદાહરણો એમણે ટાંક્યાં છે અને કવિને નિર્મલ જીવનના અનુભવનો
 અંદાજ એની ગંભીર પદસોતના પ્રત્યેક તરંગમાં ઝગકે છે તે દાખવ્યું
 છે. અને છેવટના ભાગમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, ધીરો, બોળો,
 નિષ્કુલાનંદ, પ્રીતમ અને અખો એ બધા ભક્ત કવિઓની સંક્ષેપમાં
 સરખામણી કરીને એ “આત્મસંસ્કાર જનક વાર્તિક”ની સમાપ્તિ
 કરતાં કરતાં અખાના કાવ્યમાંથી તરી આવતી તેની આધ્યાત્મિક
 મૂર્તિને આ વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાએ ભાવબીના નમસ્કાર કર્યા છે.

ચોવીસ વર્ષનો એક મોટો ફૂલો મારીને ૧૯૨૭મા વર્ષ ઉપર
 આપણે આવી જઈએ. નડિયાદમાં નવમી સાહિત્ય પરિષદ આચાર્યશ્રી
 આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી તેનું એ આગર્હું
 વર્ષ. નડિયાદ એ તો નર્મદાશંકરભાઈનું મોસાળ. અહીં જ તેઓ
 ધણું વર્ષ સુધી રહેલા. કવિ બાળાશંકર ઉદ્ધવાસરામ કંધારિયા એમના
 મામા ધાવ. એમનો સંસ્કૃત સાહિત્યનો શોખ, એમની શાકતસંપ્રદાય,
 ઉપનિષદ વિદ્યા અને યજુર્વેદ પ્રત્યેની અભિરુચિ એ સર્વ એમના
 મામા તથા માનામક તરફથી એમને જે સંસ્કારો પ્રાપ્ત થયેલા તેનું
 શુભ પરિણામ હતું. દાર્શનિકતા તે વખતના હેઠાસ્તર રા. બ.
 કમળાશંકર ત્રિવેદીના શિષ્યશ્રી પણ એમને ઘણો લાલ થયો હતો.
 એજ ૧૯૨૮ની પરિષદના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિભાગીય પ્રમુખ
 તરીકે નર્મદાશંકરની વરણી થઈ હતી. પરિષદના પ્રમુખ આચાર્યશ્રીએ
 સાહિત્યના નિર્માતાઓની સમાજોચના કરતાં કહ્યું હતું કે : “તત્ત્વજ્ઞાનના
 વિષયમાં મણિવાણની ગાદી સૂતી જ છે, તો પણ નર્મદાશંકર મહેતાની
 વિદ્વતાએ ગુજરાતી વાચકને હાથમાં આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ

પૂરો પાડ્યો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે તથા એના પ્રવાચક તરીકે અત્યારે ગુજરાતમાં એમનું ઊંચું સ્થાન છે.”

પ્રમુખપદેથી સંયમશીલ વાણીના ઉચ્ચારનાર આચાર્યશ્રીની આ ઉક્તિમાં અક્ષરશઃ સત્યનું કથન થયું છે અને તે સમસ્ત ગુજરાતને સ્વીકાર્યું પડે એવું નિશ્ચિત સત્ય છે.

સ્વ. રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી સ્મારકસમિતિએ દર વર્ષે જે વ્યાખ્યાન આપવાની યોજના તા. ૧૫મી મે ૧૯૨૬ને દિને કરી હતી, અને એ યોજના અનુસાર પહેલા વર્ષને માટે દિ. બ. નર્મદાશંકર મહેતાને નિમંત્રણ આપવાની દરખાસ્ત પણ સમિતિએ સર્વાનુમતે પસાર કરી હતી. એ વિદ્વાન સ્વ. ક. પ્રા. ત્રિવેદીના શિષ્ય હતા અને પોતાના ગુરુ પ્રત્યે અત્યંત આદરભાવ ધરાવતા હતા. એમણે અમારી વિનંતીના તરત જ સ્વીકાર કર્યો અને એમના એ શ્રમ બદલ કંઈપણ પારિતોષિક લેવાની ના પાડીને એમણે સમિતિને વિશેષ ઉપકૃત કરી હતી. અખો, તેનું જીવન, તત્ત્વચિંતન, અને તેના સમયનો સમાજ એ એમના વ્યાખ્યાનનો વિષય હતો. એ વિષયનાં જે વ્યાખ્યાનો એમણે અખાને લખતું મુદ્રિત અને લેખી ગ્રંથોના ગુટકા તથા ચોપડામાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયટીમાં સંગ્રહાયેલું તમામ સાહિત્ય અને અંગ્રેજીમાં થયેલાં અખા વિષેનાં વિવેચનો : ગો. મા. ત્રિપાઠીનું “Classical Poets of Gujarat” અને કૃષ્ણનાથ ઝવેરીનું Milestones in Gujarati Literature Vol I તેમજ પોતાનું ગુજર સાહિત્ય સભા આગળ થયેલું સાક્ષર વ્યવસ્થી પ્રસંગનું ઈ. સ. ૧૯૩૦નું લાપણ-એ તમામ અખાને લગતા વાઙ્મયનું ઊંડું અધ્યયન કરીને તૈયાર કર્યા હતાં. પહેલા વ્યાખ્યાનમાં અખાના દર જીવન અને એની કૃતિઓ (દિંદી તેમજ ગુજરાતી) વિશે વિગતવાર પરિચય કરાવ્યો હતો અને બીજા વ્યાખ્યાનમાં અખાનું અક્ષરજીવન, એટલે એનું તત્ત્વચિંતન એમણે “અખેગીતા” જેવા ગ્રંથના સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ વડે સમજાવ્યું હતું. અખેગીતાના છ ખંડ

પાડી નાખીને તેમાંના સિદ્ધાન્તો એમણે તારવી કાઢ્યા હતા અને સમજાવ્યા હતા.

એમનાથી બે દિવસ રહેવાય એમ નહોતું એટલે એ બન્ને બ્રાહ્મણો એમની સૂચના અનુસાર અમે એક જ દિવસે રાખ્યા. બપોરના બારેકને સુમારે તો જ્ઞાનપિપાસુ ભક્તજનો જેવા અમે ૧૦૦-૧૨૫ માણસો એમની અમૃતવાણીનું શ્રવણ કરવાને માટે ભારે ઉત્સાહથી નગીનચદ હોનમા ગોધાર્ધ ગયા ચાર સાડાચાર વાગે અમારી જ્ઞાનની મહેદિન પૂરી થઈ ત્યારે અમે સૌએ પ્રસન્નતા અને કૃતાર્થતાની લાગણી અનુભવી એ યાદગાર દિવસને ૩૮ વર્ષ વહી ગયા છતાં આ લેખકને તો તેની સ્મૃતિ હજી પણ એવી ને એવી લાગ્યા વગર રહેતી નથી.

સાહિત્યને લગતા એમના પ્રવચનોમા “કવિ જ્ઞાન, તેમજ જીવન અને સાહિત્ય એના” એ વિષય ઉપરનું એમનું પ્રવચન આપણું નિગેર બહુ ખેંચે છે કવિ જ્ઞાનાશંકર ઉનાસરામ કથારિયા નર્મદા-ગકગ્ધાર્થના મામા હતા, અને નર્મદાશંકરભાઈ નડિયાદમા એમને ત્યાજ રહીને જન્મ્યા હતા અને કેળવણી પામ્યા હતા ધણુ કરીને એ એમનું ભાવણ નડિયાદમા ૨૧ મહિનાન નબુમાઈ અને ૨૧ જાગાશંકરની હમીઓનું ઉદ્ઘાટન થતું તે વખતે વચાપુ હતું એ ભાણુમા વક્તાએ ૨૧ જ્ઞાન કવિ, જેમણે કેટલાક વખત સુધી “મમ્ત કવિનું અને પત્રી “કનાન્ત” કવિનું તખતુસ સ્વીકાર્યું હતું, તેના જીવનની મહત્વની વિષયો સંલેપમા જના સુસકનિત સ્વરૂપે રજૂ કરી હતી અને એમના કાવ્યો “સોન્દર્ભ લહરી”, “હરિપ્રેમપચદતી” વગેરેમાંથી કેટલીક પદ્યો ટાંકીને તેના કાવ્યગુણો દર્શાવ્યા હતા અને એમની અન્ત કૃતિઓનું પણ વર્ણન આપ્યું હતું નિકટના સંબંધી વિશે લખવાનો પ્રસંગ એમને આવ્યો હોવા જના એમણે લેગ પણ અત્યુક્તિ વિનાની સંયમશીલ વિવેચના કરી હતી

“સ્નેહમુદ્રનો મર્મ આપણે શી રીતે ઉકેલીએ ?” એ વિષય ઉપર એમણે એક લેખ લખ્યો હતો અને તે “નવચેતન”માં છપાયો હતો. અમદાવાદની, ઈ. સ. ૧૯૧૪ની શંકરજયન્તીમાં એમણે “શ્રી શાંકર-સિદ્ધાન્તમાં ભક્તિનું સ્થાન” એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. “હિન્દુ ધર્મને વ્યાપક કરવામાં સૈવોએ કરેલો ઉપકાર” એ વિષય ઉપરનો લેખ ઈ. સ. ૧૯૩૩ના “ઢોમુદી”માં છપાયો હતો, અને છઠ્ઠી ગુજરાતી સહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં મળી ત્યારે એમણે પરિષદ અંગેની જાહેર વ્યાખ્યાન માળા માટે “સામ્રદાયિક ધર્મો” એ વિષયેનો લેખ લખ્યો હતો. શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગના એક ધર્મનિષ્ઠ વિદ્વાનની જાંઠી ધર્મભાવના એમાં સચોટ અભિવ્યક્તિ પામી છે.

“શ્રી શાંકરસિદ્ધાન્તમાં ભક્તિનું સ્થાન” એ વિષય ઉપર અમદાવાદની એક શંકરજયન્તી પ્રસંગે એમણે જે વ્યાખ્યાન આપેલું તેનો આરંભ મોક્ષકારણસાધકા મક્તિરેવ મરીયસી । એ વિવેક ચૂડામણિના ભક્તિને મોક્ષની કારણ સામગ્રીમાં વિશેષ મસ્તું સ્થાન આપનારા શ્લોકથી થાય છે, અને તેનો અંત આચાર્યશ્રીના મુખની અમોઘ વાણીમાં રથુકે છે :

અદ્વામવિતપ્યાનશમાચૈર્યતમાનૈ :

જ્ઞાતું શક્યો દેવ ર્હૈવાણુ ચ ર્હૈત્ત : ।

દુર્વિદ્વેયોજન્મશતૈષ્ઠાપિ વિના તૈ :

ત સસારં પ્વાન્ત વિનાશં હરિમંદે ॥

વીજાપારજ્ઞામાં નવરાત્રિ મહોત્સવ પ્રસંગે તારીખ ૪-૧૦-૨૭ને દિને એમણે જે વ્યાખ્યાન કર્યું તેનો વિષય કદાચ એમને સૌથી વધારે મનગમતો લાગ્યો હશે : “શાંકર અદૈત દર્શન અને શક્તિવાદ.” એ વ્યાખ્યાનમાં ઉપનિષદોનાં દેહધ્યાંક વચનોનો આધાર લઈને એમણે જ્ઞાનની પરાક્રમિ નો નિર્દેશ કર્યો છે. શંકરાચાર્ય માત્ર શુદ્ધ જ્ઞાની ન હતા, પરંતુ ભાવિક—“પરદેવતાના ઉપાસક પણ હતા” એવું પૂરવાર

કરવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. “શ કરાચાર્ય” જે કેરવ ભૂમિમા જન્મ્યા હતા ત્યાં જાન્દોઝ ઉપનિષદની પરાદેવતાની ઉપાસના પ્રચલિત હતી. તેમના પહેલા ઘર્ષ ગયેના અદ્વૈત દ્રવિડાચાર્યે “તત્ત્વમસિ મહાવાક્યના જાન્દોઝ ઉપનિષદના પ્રપાઠક ઉપર શક્તિવાદ જિઓ કર્યો હતો” એમ જણાવ્યા પછી “અભ્યુદયમા સ્વાભાવિકી જગદ્વૈચિત્ર્યને પ્રકટ કરનારી શક્તિ રહેલી છે, એ સિદ્ધાંત શ કરાચાર્યના પૂર્વભારી હતો તેના મૂળ ખીજકો ધણા ઉપનિષદોમા મળી આવે છે” એ દાખવ્યું છે. ત્યાર પછી એ કહે છે કે, “જ્યાં જ્યાં જગત્કારણના ચિંતનનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં ત્યાં શ કરાચાર્યના જાન્દો શક્તિવાદના સમર્થનમા જાય છે,” અને “આતુમાનિદ અધિકરણ”માના “શક્તિરક્તિસ્ય તસ્ય પ્રત્યક્ષપત્તે” (શક્તિ રક્તિ પરમેશ્વરની પ્રવૃત્તિ જાની શકે એમ નથી) “અમસાધિકરણ”માના “પરમેશ્વર્યા. શકે (પરમેશ્વરની શક્તિથી જગતની રચના ઘર્ષ છે) એના એવા વચનો ટાકીને શ કરાચાર્યનો એમણે એવો મત તાજ્યો છે કે “દસ્ય જગતના કારણરૂપે અનાત્મ નામ રૂપને માયા અથવા અવ્યક્ત નામ વડે દાઢનારી જે ખીજશક્તિ છે તેને અ કુરમાન આપનારી આત્મદેવની આત્મમૃતા ચિત્ શક્તિ છે” પછી શ કરાચાર્યના ભૌતિક જીવનને તપાસીને તેમથી એમનો માતૃગ્નેહ, મંડન મિથુના પત્ની ઉભયભારતી પ્રત્યેના આદરભાવ, વગેરે પ્રસંગોમા,

વિદ્યા સમસ્તાસ્તય દેવિ મેદા

શ્રિય સમસ્તા સર્વળ જગત્સુ ॥

શાક્ત સપ્રદાયનો ભાર એ જુએ છે સાતમા દ્વિવસના મધ્યાહ્ને “જન્મે લિહ્યા લેવા પધારો” એવું જોવી ન્યાયનિર્ણય શ કરાચાર્યના લાભમા આપ્યો એ જોઈ શ કરાચાર્યને વિદ્યુષી પ્રત્યે ધણુ સમાન ઉપજ્યુ હતું અને તેના ચિદ્ધ તરીકે મંડનમિથુને મન્યાસદીક્ષા આપી મુરેશ્વર સરા આપ્યા છતાં પોતાની ચાર પીઠોમા ઉભયભારતીને અભ્યુદયનો અવતાર માની શાક્તપીઠની આપના કરી હતી શ કરના સપ્રદાયમા એમ માનવામા આવે છે કે શ કરાચાર્યે પૂર્વપીઠમા જન્મ-

ત્રાયમાં “ત્રિમતાદેવી” નામ વડે યમ્બિપ્રતિષ્ઠા કરી, પત્રિમમાં દ્વાગિદ્રામાં “શાન્તાદેવી” નામથી પ્રતિષ્ઠા કરી, ઉત્તરથીમાં “પૂર્ણ-ગિરિદેવતા” નામથી પ્રતિષ્ઠા કરી અને દક્ષિણની પીઠમાં “દામાદી” દેવતા તરીકે પ્રતિષ્ઠા કરી આ યમ્બિની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં અને પૂજન પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં મંત્રમિશ્રિના વિદ્યુષી પત્ની ઉભયભાગીના ઉત્તમ હવનની અગ્ર આપણને જણાવ છે.” શંકરાચાર્યની આ શાન્તીકાંડના ૬૧ તરીકે વ્યાખ્યાના મંત્રશાસ્ત્રના પ્રકરણપ્રથિ નીચે પ્રમાણે ગણાવે છે :

- (૧) સૌન્દર્યલહરી
- (૨) પ્રગ્ધાર
- (૩) લલિતાનિશ્ઠા માધ્ય
- (૪) આનન્દલહરી વગેરે.

અંતમાં વ્યાખ્યાતા કહે છે કે “જાકન અદ્વૈત દર્શનની પીઠમાં આમ-પિઠ મળતો યમ્બિવાદ ગ્રંથો છે તે જણાવવામાં અને તે સ્વર્ણી રમ્યરૂપિ ઉત્પન્ન કરવામાં આ વ્યાખ્યાન ઉપકારક થશે. શાન્તસંપ્રદાયના સાહિત્યને જોવો કોઈએ તેવો ન્યાય મળ્યો નથી હોય. વેદ સાહિત્યમાં પણ ઘણા છે અને જે આચાર્યના હોયો બનને પદ્ધતિ દોષ તેમાંના એક પક્ષે ખીજને મદોષ કહેવો એ કોઈ રીતે ન્યાયવાગ્ધું ગણાવે નહીં. આ કાગણુથી શ્રી અપ્પય્યાનિલિનાદિ વિચારકોએ વેદ અને તંત્રને મમાન આદરથી અવનોદ્યા છે અને યોગ્ય સમન્વય કર્યો છે. શાન્ત મતના ભક્તો અને ચિતકો શાન્ત સાહિત્ય મારી રીતે સમજી જાણે તો તેમણે શાન્ત નામથી જણાવું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.”

સાક્ષરશ્રી નર્મદાશંકરભાઈ સંપિત સંપ્રદાયના સાહિત્યના સાગ જાણકાર હતા એ સંપ્રદાયના ગ્રંથો એમણે અનેક અવનોદ્યા હતા એ સંપ્રદાય પ્રત્યે એમને અત્યંત મમતા હતી. એ સંપ્રદાયને યોગ્ય ન્યાય નથી મળ્યો એ વાત પણ અસત્ય નથી શંકરાચાર્ય શાક્ત સંપ્રદાયને સ્વીકારતા હતા એવું સાપિત કરવાને યોગ્યતા બજવાળી અનેક

દેવીનો એમણે ઉપના લેખના ગુરુ કરી છે શકરાચાર્યે પચાસતનની પૂજા માન્ય રાખી હતી શક્તિ વડે જ આ જગત, જે ખરું જોના બ્રહ્મથી અભિન્ન છે, તે જગત ઉપે લામે છે, એ શકરાચાર્યનો મિદ્ધાત છે. દેવીની આરાધનાના મ્તોનો પણ એમણે રચ્યા છે પ્રકરણ અન્યો તરીકે જે અન્યો શકરાચાર્યને નામે ચડ્યા છે તે બધાજ શકરાચાર્યના નથી એ પ્રેરે વિદ્વાનોનો એકમત છે. કેટલાકે મ્તોનો આઘ ન કરાચાર્યની પત્રીના ઢાંગમા લખાયા અને તેમાના કેટલાક શ્રી શકરાચાર્યની પીઠ પર વિરાગનાગ કોઈ સમર્થ વિદ્વાન શકરાચાર્યના દોષ, કેટલાક બીજાના પણ દોષ, એ સંલગ્નિત છે. શક્તિ સંપ્રદાય પણ અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે, છતાં શાન્તઅદ્વૈત અને દેવન અદ્વૈત એ બે જુદા છે (જુઓ “હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, ઉત્તરાર્ધ”, “શાક્ત-અદ્વૈત અને દેવનઅદ્વૈત”, પૃ ૬૬-૭૨) શાન્ત-અદ્વૈત અને દેવન-અદ્વૈત એ બન્ને “અદ્વૈત” છે, છતાં બન્નેનું અર્થ નથી શક્તિની પૂજા આરાધના બન્નેને માન્ય છે શકરાચાર્ય દેવીના મ્તોનો રચ્યા છે, એ અર્થમા આપણે એમને શાક્ત સંપ્રદાયના પણ કહી શકીએ પણ એ શાક્તમતાનુયાયી છે એવું તો હી બ નર્મદાશંકરભાઈની સમર્થ દેવીનો છતાં મારા મનમા જિતરતુ નથી જે સમયે વેદના સંકેતો રચાયા તે સમયની અને જે સમયે તાત્ત્વિક અન્યો રચાયા તે સમયની સંસ્કૃતિને આપણે સમજ્યાએ મૂકીએ, એ શુ ઔચિત્ય ભરેતુ કે ન્યાયપુર. સરતુ કહેરાશે?

“અખાકૃત કા-ઓ ભાગ ૧ લો” ઉપરાત “ઉપનિષદ વિચારણા” શાક્તમ પ્રદાય”, અને “હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ”, એ સ્વર્ગસ્થના અતિ મહત્ત્વના અન્યો છે

સહજત સાદારથી મણિનાન નમુભાઈ, આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર, વિદ્વદ્વર્ચ નર્મદાશંકરભાઈ, આ ત્રણે પ્રખર વિદ્વાનોમા જે ત્રીજા જ્ઞાનપિપાસા હતી, જે ખતીની અભ્યાસવૃત્તિ હતી જે વિગ્રાજ દષ્ટિ હતી, જે આસપાસનો વિવેક હતો, જે વ્યાખ્યાનો વૈજ્ઞાન હોય, તે હોય પછીના જમાનામા આપણને લાધશે ખરો?

જ્ઞાનગંગાના ગરુડ

શ્રી રામપ્રસાદ પ્ર. બક્ષી

તત્ત્વજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુઓમા કેટલાક શ્રુતધારક હોય, કેટલાક તત્ત્વ ગ્રાહક હોય અને કેઈકે તત્ત્વપર્યેષક હોય શ્રુતધારક વર્ગ પોતે જે વાચ્યુ-સાહચ્યુ હોય એનું ધારણ કરે, તત્ત્વગ્રાહક વર્ગ શ્રવણપદન ઉપરાંત મનન દ્વારા તત્ત્વનું ગ્રહણ કરે અને તત્ત્વપર્યેષક વર્ગ તે તે તત્ત્વ દર્શનના નિદર્શનના નિકષેપન બનીને એને કમે, તોળે, સરખાવે અને એનો સાર મેળવે

આના તત્ત્વપર્યેષકો ગુજરાતમા પણ ઘઈ ગયા છે, અનન્ય થોડા મણિનાન દ્વિવેદી, અને એથી વિશિષ્ટ પ્રકારે ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, આનંદશંકર ધ્રુવ અને નર્મદાશંકર મહેતા ગુજરાતના તત્ત્વપર્યેષકોની પકિતમા વિરાજે છે

ભારતીય દર્શનોનું તથા એના લિન્નલિન્ન સપ્રમાણત આનિ-કવિોનું ઊંડું અધ્યયન પશ્ચિમના પ્રાચીન અને અર્ધપ્રાચીન તત્ત્વ ચિંતકોના ચિન્તનશૃંગો અભ્યાસ, એ સર્વની તુલના કરીને તાત્કાલિક પારખતી મીમાંસા, અને એ તાત્કાલિક પરિણામે ન્યાય શક્ય હોય આ સમન્વયસ્થાપન, આવા વિશાળ અને ગહન પ્રદેશમા ચિચરીને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામા ઉચ્ચક્રિયા થાય એવી એમની જુદી જુદી ગુજરાતના આવા તત્ત્વના પર્યેષકો તથા પરીક્ષકોમાના બેના પ્રત્યક્ષ સપક્ષનો લાભ યથાશક્તિ મેળવવાની તક મને સાપડી હતી એ મે તે મારા ગુરુ આચાર્ય આનંદશંકરભાઈ, અને મુ. નર્મદાશંકરભાઈ

હું નર્મદાશંકરભાઈના જ્ઞાનનો લાભ મેળવી શક્યો તે તો અમે બંને સાતાકુઝના નિવાસી હતા એ કારણે

સાંતાકુંઝના કેટલાક સુશિક્ષિત પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોને, નાનાં બાળકોને અભ્યાસ માટે મુંબઈ સુધી જવું પડ્યું તે અગવડ દૂર થાય એ માટે, સાંતાકુંઝમાં વિશેષ નહિ તો એક મિડલ સ્કૂલ સ્થાપવી જોઈ એ એવું લાગતાં તેઓ એ પ્રશ્નની આરંભની વિચારણા માટે જેમને જેમને મળ્યા તેમાં નર્મદાશંકરભાઈ પણ હતા. સાંતાકુંઝમાં મિડલ સ્કૂલનો લાભ કેટલા વિદ્યાર્થીઓ લે એની ગણતરી કરવાની સૂચના નર્મદાશંકરભાઈએ આપી હતી. એ ગણતરી થઈ, નાગરિકોની વિનંતીથી શેઠ આનંદીલાલે પ્રથમ મિડલ સ્કૂલ કાઢવાનો-પણ પછી તરત જ સંયોગવશાત્ હાઈસ્કૂલ કાઢવાનો-નિશ્ચય કર્યો. એ હાઈસ્કૂલ એક વર્ષ ભાડાના મકાનમાં ચાલી તે દરમિયાન શેઠશ્રીએ બધાવી આપેલું ખાસ મકાન તૈયાર થઈ ગયું; હાઈસ્કૂલ ત્યાં બેસવા લાગી.

અને એ મકાનમાં કેટલાક સંસ્કૃતર મિત્રોની ઇચ્છાથી દર રવિવારે સવારે ચાલતો એક “સ્વાધ્યાયવર્ગ” શરૂ થયો, અને એમાં ઉપનિષદ વિશે પ્રવચનો આપવાની સૌની વિનંતી નર્મદાશંકરભાઈએ સ્વીકારી. આ રીતે એમના તત્ત્વજ્ઞાનનો અને એમની તુલનાત્મક દષ્ટિ સાથેની જાંડી મીમાંસાનો સૌ સાથે મને પણ લાભ મળ્યો.

એમનાં માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ પરનાં તથા ગૌડપાદકારિકા વિશેનાં પ્રવચનોએ એમની સૂક્ષ્મ પર્યેષકબુદ્ધિની પ્રતીતિ કરાવી. માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદની વિષયનિરપણ પદ્ધતિ વિશિષ્ટ છે. એ ઉપનિષદ આખ્યાયિકાઓ કે સંવાદોના આડામાર્ગે ગયા વિના સીધેરીધું વિષયનિરપણ કરે છે. એનાં અર્થઘન સૂત્ર જેવાં વાક્યો શાનીગુરુની સહાયતા વિના સમજવાં મુશ્કેલ બને છે. સદ્ભાગ્યે અમને નર્મદાશંકરભાઈ જેવા ગુરુ મળ્યા હતા તેથી વિશદ અર્થવિવરણનો અમને લાભ મળતો હતો.

એમની પર્યેષકબુદ્ધિની તથા તટસ્થવૃત્તિની પ્રતીતિ કરાવનારી હતી એમની ગૌડપાદસ્થિત માણ્ડૂક્ય કારિકાની મીમાંસા. શંકરાચાર્યના

શુરુ, એમના માયાવાદના પ્રેરક, એ ગૌડપાદચાર્ય દ્વારા. જેઓ ગૌડ-પાદચાર્યને, અધધોષ, નાગાશુન વગેરે બૌદ્ધ તત્ત્વમીમાંસકોની પછી થયેલા માને છે તેઓ એ આચાર્યના માયાવાદમાં બૌદ્ધદર્શનનો પ્રભાવ પારખે છે, પણ જેઓ આ પૌર્વાપચરિત્ર સિદ્ધ માનતા નથી, ગૌડપાદ-ચાર્ય આ બૌદ્ધ દાર્શનિકોના પુરોગામી હતા એમ માને છે, તેઓ બૌદ્ધ તત્ત્વચિંતાર અને ગૌડપાદ-કારિકા વચ્ચેનું સામ્ય સ્વીકારીને, ગૌડ-પાદ ઉપર બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રભાવ નહિ પણ બૌદ્ધો ઉપર ગૌડ-પાદનો પ્રભાવ હતો એમ માને છે.

શંકરનો ગૌડપાદપ્રેરિત માયાવાદ, અને બૌદ્ધોનો શૂન્યતાવાદ, એ બે વચ્ચેના સામ્યનું તેમ જ ભેદનું અમને જે દર્શન એમણે કરાવ્યું એમાં અમને એમની સૂક્ષ્મ પર્યેષક બુદ્ધિની પ્રતીતિ થઈ હતી, તે સાથેસાથ એમની તટસ્થ ન્યાયદષ્ટિની પણ પારખ પડી હતી. દારણ કે બૌદ્ધમતના વિજ્ઞાનવાદનો તથા શૂન્યવાદનો પ્રભાવ ગૌડપાદ ઉપર હોવાની શક્યતા એમણે સ્વીકારી, દલીલોથી પ્રતિપાદિત કરી અને પછી બંને વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવીને કહ્યું કે બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદ પદા-થેનિ વિજ્ઞાનના-સંવિદમાં ભાસતા-દાણુજંચુર આભામે કહે છે, માધ્ય-મિક શૂન્યવાદ પદાથેનિ વાસ્તવિકતારહિત, શૂન્ય અને બ્રમરૂપ માને છે, પરંતુ શાંકર વેદાન્ત પ્રમાણે તો બહાર કે અંદર ભાસતા સર્વ પદાર્થોમાં અવિધાનમૂલ જલ છે અને એ જલ સત છે. આમ એમણે માયાવાદ ઉપર શૂન્યવાદની ગૌડપાદચાર્ય દ્વારા આવેલી અસરનો સભવ સ્વીકાર્યો અને તે જ દાખે શાંકર અદ્વૈત અથવા શંકરાચાર્ય પ્રચલ્ન બૌદ્ધ છે એવા વૈષ્ણવોના આક્ષેપને ખોટા કરાવ્યો. આ બાબતની વિખીણી ચર્ચા એમના “દિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ” એ ગ્રન્થમાં અમને ફરીથી વાંચવા ન મળી હોય તો અમારામાંના ઘણા એમનાં પ્રવચનના જ્ઞાનભારનું ધાગ્યુ લાંબો સમય ન કરી શક્યા હોય.

નર્મદાશંકરમાર્જના સર્વદર્શનના બિંદુ અધ્યયન-મનનમાં પ્રમાણે

જોવા હોય તો એમણે સપાદિત કરે ન “અખ્યાકૃત કાવ્યો-ભાગ ૧” એ પ્રથમા એમણે મૂકેલો ઉપોદ્ધાત વાચવો અને એમાની અમેગીના, પચીકરણ તથા અનુભવમિદ્ધ એ કૃતિઓ ઉપગની ટિપ્પણી વાંચવી ઉપોદ્ધાતમા સર્વ કવ્ય અન્વેષણદૃષ્ટિથી ચર્ચેના અન્ય વિષયો ઉપરાંત પચીકરણ મિદ્ધાન્તનુ અને પ્રણવમિદ્ધાનુ એમણે કરેલુ વિવરણ વાચતાં આપણને એમની દૃષ્ટિના વ્યાપનો તથા પરોપકલ્પદિની શીલવદનો ખ્યાન આવે છે

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમા એક શાની તરીકે કે દ્વિ તરીકે, કે શાની દ્વિ તરીકે અખાને ગણીને એની કૃતિઓનુ અર્થદર્શન કરનારા અને વિવેચન કરનાગમાથી એના વેદાન્તવિચાર ઉપર પ્રકાશ નાખી શકે એના વિદ્વાનોમા નર્મદાશ કરભાર્પનુ મ્યાન બમ્મે છે અમેગીતા, કંડુ ૧ મા “પગત્પર”, કંડુ ૪ મા “અસલાવના”, કંડુ ૧૩ માનો “મણિગ્ગળમા હિયો મકર મોટો”, કંડુ ૨૫ મા “શૂન્યવાદ”, કંડુ ૨૬ ની કડી પમીમા “જલિન મુડિત માગાધારી” વગેરે શબ્દોથી નિદેશોના ચતિઓ, કંડુ ૩૮ કડી પમાનુ “અકાનીત ચક્રે ચક્રે” એ વચન, આ સર્વ મ્યગોએ નર્મદાશ કરભાર્પણે વેદાન્ત-શંનના સિદ્ધાંતોની, જ્યાં આનસ્યક હોય ત્યાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી, અને ઉપનિષદાદિના વચનોથી અર્થાન કરીને, જે અર્થવિવરણ કયું છે તે ખીજુ કોણુ કરી શક્યુ હોત? અખાની કૃતિઓના જે અશ દુર્ભેદ રહ્યા છે તે જ અશોને નુકટ કરનાની-શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ નુકટ કરનાની-એમની પ્રતિષ્ઠા હતી ‘મારી નોટ અખાના શાસ્ત્રીય વિચારોનુ સ્પષ્ટીકરણ કરનારી છે’ અને એમના એ સ્પષ્ટીકરણને પ્રભાવે અખો માત્ર “દ્વિ” નથી રહેતો, પણ વેદાન્તશાસ્ત્રનો જોડો અખ્યાસી, “અનુભવી શાની મહાપુરુષ”, “શાની ભાજન” પુસ્તક ચાલ છે નર્મદાશ કરભાર્પણે કયું છે તેમ ‘અખો માત્ર તત્ત્વચિતક જ ન હતો, પરંતુ તત્ત્વનિષ્ઠ અથવા પ્રહનિષ્ઠ હતો’, અને અખા જેવા શાનીના જ્ઞાનનો યથાર્થ-

સુર, એમના માયાવાદના પ્રેરક, એ ગૌડપાદ્યાર્થ દતા. જેઓ ગૌડ-પાદ્યાર્થને, અશ્વધોષ, નાગાનુન વગેરે બૌદ્ધ તત્ત્વમીમાંસકોની પછી થયેલા માને છે તેઓ એ આચાર્યના માયાવાદમાં બૌદ્ધદર્શનનો પ્રભાવ પારખે છે, પણ જેઓ આ પૌર્વાપચને સિદ્ધ માનતા નથી, ગૌડપાદ્યાર્થ આ બૌદ્ધ દાર્શનિકોના પુરોગામી હતા એમ માને છે, તેઓ બૌદ્ધ તત્ત્વચિંતાર અને ગૌડપાદ-કારિકા વચ્ચેનું સામ્ય સ્વીકારીને, ગૌડપાદ ઉપર બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો 'પ્રભાવ નહિ પણ બૌદ્ધો ઉપર ગૌડપાદનો પ્રભાવ હતો એમ માને છે.

શંકરનો ગૌડપાદપ્રેરિત માયાવાદ, અને બૌદ્ધોનો શૂન્યતાવાદ, એ બે વચ્ચેના સામ્યનું તેમ જ બેદનું અમને જે દર્શન એમણે કરાવ્યું એમાં અમને એમની સૂક્ષ્મ પરિપેક્ષ શુદ્ધિની પ્રતીતિ થઈ હતી, તે સાથેસાથ એમની તટસ્થ ન્યાયદષ્ટિની પણ પારખ પડી હતી. કારણ કે બૌદ્ધમનના ચિંતાનવાદનો તથા શૂન્યવાદનો પ્રભાવ ગૌડપાદ ઉપર હોવાની શક્યતા એમણે સ્વીકારી, દલીલોથી પ્રતિપાદિત કરી અને પછી બંને વચ્ચેના ભેદ દર્શાવીને ક્યું કે બૌદ્ધ ચિંતાનવાદ પદાથોને ચિંતાનના-સંવિદમાં ભાસતા-ક્ષણભંગુર આભામે કહે છે, માધ્યમિક શૂન્યવાદ પદાર્થોને વાસ્તવિકતાસંહિત, શૂન્ય અને અમરૂપ માને છે, પરંતુ શંકર વેદાન્ત પ્રમાણે તે બહાર કે અંદર ભાસના સર્વ પદાર્થોમાં અધિષ્ઠાનશ્રૂત જાત છે અને એ જાત સત છે. આમ એમણે માયાવાદ ઉપર શૂન્યવાદની ગૌડપાદ્યાર્થ દ્વારા આવેલી અસરનો સંભવ સ્વીકાર્યો અને તે જ દાળે શંકર અદ્વૈત અથવા શંકરાચાર્ય પ્રચલન બૌદ્ધ છે એવા વૈષ્ણવોના આક્ષેપને ખોટો કરાવ્યો. આ બાબતની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા એમના “ હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ” એ ગ્રંથમાં અમને ફરીથી વાચ્ય ન મળી હોત તો અમારામાંના ધણ એમનાં પ્રવચનના જ્ઞાનભારતું ધારણુ લાખો સમય ન કરી શક્યા હોત.

∴ નર્મદાશંકરબાઈના સર્વદર્શનના જોડા અધ્યયન-મનનમાં પ્રમાણે

જેવા હોય તેા એમણે ચ પાલિત કરેન “અખાકૃત કાન્થો—ભાગ ૧”
એ પ્રથમા એમણે મૂકેનો ઉપોદ્ધાત વાયવો અને એમણી અખેગીતા,
પચીકગ્ણુ તથા અનુભવમિદુ એ કૃતિઓ ઉપગની ટિપ્પણી વાચવી.
ઉપોદ્ધાનમા સર્વ કથા અન્વેષણદષ્ટિથી ચર્ચેના અન્ય નિયમો ઉપરાત
પચીકરણ સિદ્ધાન્તનુ અને પ્રણયમિદાનુ એમણે કૃત્રેન નિયમણ વાચતા
આપણને એમની દષ્ટિના વ્યાપનો તથા પચેપચ્છુદ્ધિની ઝીણમટનો
ખ્યાન આવે છે

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમા એક જાની તરીકે કે દ્વિ
તરીકે, કે જાની દ્વિ તરીકે અખાને ગણીને એની કૃતિઓનુ અર્થશર્શન
ઢરનારા અને વિવેચન કરનારામાથી એના વેદાન્તનિચાર ઉપર પ્રકાશ
નાખી ગકે એના વિદ્વાનોમા નર્મદાશ કરભાઈનુ મ્યાન અગ્રે છે અખેગીતા,
કડ્ડુ ૧ મા “પરાત્પર”, કડ્ડુ ૪ મા “અસલાનના”, કડ્ડુ ૧૩ માનો
“મણિજ્વળમા હિનો મકર મોટો”, કડ્ડુ ૨૫ મા “શૂન્યનાદ”, કડ્ડુ
૨૯ ની કડી પમીમા “જટિન મુક્તિ માગાધારી” વગેરે શમ્ભોથી
નિદેશેના યતિઓ, કડ્ડુ ૩૮ કડી પમાનુ “ચક્રાતીત અન્વેષકે” એ વચન,
આ સર્વ અગ્રેએ નર્મદાશ કરભાઈએ વેદાન્તશર્શનના સિદ્ધાન્તની,
જ્યા આનસ્યક હોય ત્યા ઐતિહાસિક દષ્ટિથી, અને ઉપનિષદાદિના
વચનોથી સમર્થન કરીને, જે અર્થવિચરણ કયું છે તે ખીજુ કાણુ
કરી શક્યુ હોત? અખાની કૃતિઓના જે અશ ફુર્મેવ રહ્યા છે તે
જ અશોને ન્કુટ કરવાની—શાસ્ત્રદષ્ટિએ ન્કુટ કરવાની—એમની પ્રતિષ્ઠા
હતી ‘મારી નોટ અખાના શાસ્ત્રીનિચાગેનુ અપછીકરણ કરનારી
છે” અને એમના એ અપછીકરણને પ્રભાવે અખો માત્ર “દ્વિ”
નથી રહેતો પણ વેદાન્તશાસ્ત્રનો હોડો અખ્યાસી, “અનુભવી જાની
મહાપુરુષ”, “જાની ભક્ત” પુરવાર થાન કે નર્મદાશ કરભાઈએ
કયું છે તેમ ‘અખો માત્ર તત્ત્વચિતક જ ન હોનો, પરંતુ તત્ત્વનિષ્ઠ
અધ્યાત્મ પ્રજ્ઞાનિક હોનો”, અને અખો જેવા જાનીના જાનનો યથાર્થ-

જાતા થઈ શકે એવો જ્ઞાની દિષ્ટિજુકાર એને નર્મદાશ કરભાર્ષિ સાપડ્યો તે—અખાલુ નહિ—આપણુ સદ્ભાગ્ય ગણાય

નર્મદાશ કરભાર્ષિની તત્ત્વજ્ઞાનના વિશ્વ-આપક વિસ્તારમા વિહરનારી પર્યેષકબુદ્ધિનો જે પરિચય આ “અખાકૃત કા-એ ભાગ ૧”ના ઉપોદ્ધાતમા તથા દિષ્ટિજુમા થાય છે તેથી વિશેષ પરિચય એમના “દિદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ” એ ગ્રંથના પૂર્વાર્ધ—ઉત્તરાર્ધમા થાય છે. એમની એ પર્યેષકબુદ્ધિ આ ગ્રંથમા ચચચિના અનેક મુદ્દાઓ પરત્વે એમની તટસ્થ સત્યસ શોધનની વૃત્તિથી શોભે છે અને એમની સ્વતંત્ર નિર્ણયની આત્મશ્રદ્ધાથી ગૌરવવતી બને છે વળી એમની એની આત્મશ્રદ્ધા છતાં એમના કથનો વિનયપૂર્ણ છે “મારો અભિપ્રાય એવો થાય છે કે—”, “એવું મારું અનુમાન થાય છે” એવા એમના કથનમા, “હુ કરુ છુ” એવું કર્તૃત્વવિધાન દાખીને “થાય છે” એવું કર્તૃત્વરહિત ક્રિયાપદ પ્રયોજ્યું છે એમા એમનો એ વિનય પરભાય છે

એમનો જ્ઞાનવૈભવ અને એમની પર્યેષકબુદ્ધિ એમના ઉપર જણાવેના ગ્રંથોમા સ્વતંત્ર પ્રકાશ છે એ સ્વયંપ્રકાશ સરિતાનું દર્શન કરાવવા માટે આના અલ્પ દીપની જરાય જરૂર નથી

મે ઉપર કહ્યું તેમ આનંદશ કરભાર્ષિ તથા નર્મદાશ કરભાર્ષિ એ બે આપણા ગુજરાતના તત્ત્વપર્યેષકોનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મને સાપડ્યો હતો. આનંદશ કરભાર્ષિની અનેક વર્ષોમા વિસ્તરી રહેલી જ્ઞાનપર્યેષણા એમના શિષ્યો સમક્ષ એમણે આપેના વ્યાખ્યાનોમા, રિત્સલામા શ્રોતાઓ સમક્ષ એમણે કરેના પ્રવચનોમા અને રિશેત એમના અનેક લેખોમા—નેખસગ્રહરૂપ ગ્રંથોમા—ગુજરાતની જનતા સમક્ષ રજૂ થઈ છે એઓ પ્રોફેસર હતા તેથી આપણા તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનો ખૂબ અથ રચવા માટે એમને સમનની અનુકૂળતા હતી, છતાં કોણ જાણે શાથી એવો ઇતિહાસ એમના તરફથી ન સાપડ્યો, પણ સતત

કાર્યનિમગ્ન રાખે એવી નોકરીમાં વ્યગ્ર રહેતા નર્મદાશંકરભાઈ તરફથી સાંપડ્યો. આ ઘટના આશ્ચર્યજનક તો છે, પણ જેટલી આશ્ચર્યજનક છે તેટલી જ નર્મદાશંકરભાઈ પરત્વે પ્રશંસાગ્રેરક છે.

નર્મદાશંકરભાઈનો અમને અમારા “સ્વાધ્યાયવર્ગ”માં લાભ તો સારો મળ્યો, પણ ઘણાં વર્ષ ન મળ્યો. એઓ સાંતાક્રુઝ તંત્રને અમદાવાદ સિંધાવ્યા. અમને—સ્વાધ્યાયવર્ગના ગ્રિજાસુ સભ્યોને એમણે એકાદ વર્ષ, પોતાની ગરુડપાંખે બેસાડીને, અમાધ જ્ઞાનવ્યોમના વિશાળ પટમાં ઊડુવન કરાવ્યું. અને એમનાં એ પ્રવચનોથી વંચિત બનેલા પણ એમની ગ્રેરણાથી ઉત્સાહી બનેલા અમે ત્યાર પછી સ્વાધ્યાયવર્ગ આશુ રાખીને અમારી નાની નળળી પાંખો અમને જેટલું ઊડવા દે એટલું ઊડતા રહ્યા.

વિશાળ નહમાં પ્રત્યેક નિહંગમ—પ્રત્યેક નૈસર્ગિક કે કૃત્રિમ પાંખવાળો પતંગી—પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઊડે. અમને જાંએ ઊડવા માટે નર્મદાશંકરભાઈની પ્રબળ ગરુડપાંખેનું અવલંબન મળતું બંધ થયું એટલે અમારે હિંમત તેટલું ઊડીને સંતોષ માનવો પડ્યો : નમઃ પતન્ન્યાત્મસમં પતંગિણઃ । નર્મદાશંકરભાઈને અપેક્ષી અંજલિમાં પણ મારી ભુદ્ધિનો દાવો ગળનભેગ વિચાર—વિહાર કરવાનો જ છે.

તાત્પર્યગામી દષ્ટિ

શ્રી. વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી

૧૮૮૦ થી ૧૯૨૫ના ગાળામાં ગુજરાતના યુનિવર્સિટીવિદ્વાનોએ સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી, જે કે તે મહારાષ્ટ્રના જેટલી નહોતી. મહારાષ્ટ્રના પંડિતોને પરિચિતિ વધારે અનુકૂળ અને પ્રેરણાકારક હતી. આમ છતાં, સજીવ પાંડિત્યમાં, સર્જક વિદ્વતામાં, પંડિત યુગના ગુજરાતી સાક્ષરો ભારતના સમકાલીન ઉત્તમ પંડિતોની સમકક્ષ હતા.

મણિનાન નખુલાઈ, ગોનર્વનગમ, નગસિદ્ધરાન, આનંદગમર, દેશવનાન,
કમળાશંકર, રમણભાઈ, બનરતગય રમેરે પડિનાની રનમાળમા અ
નર્મદાગકર મહેતાનુ સ્થાન છે લખિત સાહિત્યના સર્જનનુ કામ
એમણે કયું નહિ, અને સમ્મતના અધ્યાપનો વ્યવસાય તેમણે ટાડી
આજીવન વહીવટી કામમા શક્તિ વાપરી તેથી તેઓ સાહિત્ય જગતમા
ઓછા જાણીતા છે, પરંતુ તત્ત્વવિદ્યાના પડિત અને વિચારક તરીકે
તેમનું મ્થાન આનંદગકરની નજીક છે

ગોકુળજી જાના વેદાન્ત પતિોપિષ્ઠ મેળની વેદાતના સંજ્ઞ
વ્યાખ્યામાર તરીકે એમણે જીવાનીમા જ નામના મેળની હતી
ત્રેયસાધન અધિકારી વર્ગની મુસગન ધર્મપ્રિયારની સપત્તિમા એમનો
કાગો મોટો હતો મર્યાદિત કર્મમાડ મહિતના ક્ષાલજીવનનું પુનરુત્થાન
તેમને ઇષ્ટ હતું અને એમના પુરુષાર્થનો આ મડગ ઉપર પ્રભાવ હતો

અન્ય દર્શનોની સરખામણીમા ઓછા જાણીતા શંકર અને શક્તિ
દર્શનોનો તેમનો પરિચય ગાઢ હતો અને તેની સૂક્ષ્મ વિગતોમા એમના
જોટનુ જ્ઞાન એ સમયમા ગુજગતમા અન્ય નિદ્ધાનનુ લાગ્યે હશે
આજે પણ એ દર્શનો અને સારનાપદ્ધતિઓનો અભ્યાસ ઓછો
થાય છે શાકર વેદાન્તની પરપરામા માયા-અરિષ્ટાવિરુદ્ધ જે શાખાઓ
ઉદ્ભવી અને તે તે શાખાઓનો ખીજ વેદાત શાખાઓ નેડે જે
સમાગમ-સમન્વય થયો તેનુ પણ ત્રીજુનખુલું અને રિપુન જ્ઞાન
નર્મદાશંકરભાઈને હતું આને લીધે તેઓ અખાની મ્વિતાનુ સ્પષ્ટ
અને અદ્વેય અર્થઘટન કરી શક્યા અખાની કનિતાનુ સપાદન તથા
અખાના વિચારોની સમજૂતી ને એ દ્વારા વેદાન્તનુ વિવેચન એ
એમનુ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમા અમરસ્તૂપ અર્થજી છે

પ્રાચીન વિચારસપત્તિને નરીન ભારતીય જીવનમા સજીવ પદાર્થ
બનાવવો એનો આપણા સમગ્ર જીવનમા પ્રભાવ પડ્યા દેવો અને
અજો રીને દેશના આત્માને ઓળખવો એ યુનિવર્સિટીઓ સ્વપાયા

પછી આપણા વિચારકોની એક મહાન ભાવના હતી એમની પહેલાં કેટલાક સૈદ્ધાંતી આ વિચારો અત્યંત અત્યંત તમાવોના બાજુ બધિયાર પડી રહ્યા હતા, તેમની જડ પૂજા થતી હતી, તેમનું રટણ થતું હતું, પોપટિયુ તેનું જ્ઞાન પણ હતું, પણ વ્યવહાર સાથે તેનો સબધ સાવ વહેવારુ કે કર્મકાંડી ગણાય આ જડતાથી ઉગરવાનો એક મુખ્ય માર્ગ હતો ભારતીય વિચારપ્રણાલીઓને બરાબર સમજ તેમનું માન્ય રહ્યું પામવાનો, તે રહ્યોઆ આંતરિકસિક કે તાત્ત્વિક કે તર્કવશ નિકાસ તટસ્થભાવે ગોધવાનો, સિદ્ધાન્તરહિત્યોનો, તેમના સવાદી અંગોને પ્રમાણીને, સમન્વય કરવાનો, અને સમજાવીને પગિચિતિ અને સમજ્યાઓમા તેનો શક્ય તેટલો વિનિયોગ કરવાનો સામાજિક અને રાજકીય સમુદ્ધાર માટે આ એક પુરુષાર્થની માગણી હતી અને તે જોડની પ્રયત્ન તેટલી અવગની હતી.

આ વિચારપદ્ધતિ ગુજરાતમા મણિનાયકી શરૂ થઈ અને આનંદજીવમા પૂર્ણ નિકાસ પામી ગોવર્ધનગમમા તેનું અભિરામ મર્ગનાત્મક રૂપ મળ્યું વાડીનાન મોતીનાન શાહ, મનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, છોટા નાન છાણનાન માત્તર અને નર્મદાશંકર મહેતાનું કાર્ય પણ આ જ પુનરુત્થાનધ્યેની ચલનદલી પ્રવાહનું અંગ હતું

તટસ્થ ને સમુચિત અર્થવદન, તાત્પર્યપ્રદણ અને સમન્વયની ભારતીય વિચારપદ્ધતિ અતિ પ્રાચીન છે ઉપનિષદો, ભગવદગીતા અને કેટલાક પુરાણોમા તે અષ્ટ જોઈ જકાય છે અશ્વરોપ અને ગૌડપાદ આદિમા તે જણાય છે શકરાચાર્ય આદિ પ્રમુખ ભાષ્યકારો પણ પોતાના સિદ્ધાન્તનું સમગ્ર સમર્થન દત્વામા પણ પૂર્વપક્ષ બાધુધા પૂરતો અને પ્રામાણિકપણે રજૂ કરે છે મધુસૂદન સગવ્વતી અને શ્રીધર જેવા આખ્યાયકારોમા પણ સ્વતંત્ર સમન્વય-દષ્ટિ જોવા મળે છે. સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર વિચારકો પણ થયા છે વાચસ્પતિમિત્ર કે વિજ્ઞાનભિક્ષુની વ્યાખ્યા એટલી સમર્થ ને મૂનાનુસારી હોય છે કે

તેમનો પોતાનો સ્વીકૃત સિદ્ધાંત તત્ત્વ તો એ જ લાગે તત્ત્વવિદ્યાના બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોમાં પણ આવે અભિગમ જોવામાં આવે છે આજે પણ પંડિત મુખનાનજી જેવાના નિબંધોમાં આ મર્મનક્ષી અભિગમ વસ્તાશે આ પદ્ધતિમાં મનની જિજ્ઞાસા અને શ્રદ્ધા સાથે ચિનમ્રતા અને સૂક્ષ્મ અદિમાનો ભાર રહેલો છે સર્વગ્રાહિતા એ કૃત્રિમ સમૂહબાન નથી, પણ જીવંત ને પ્રામાણિક વિચારણાની આભાસિક ગતિ છે, તાત્પર્યગ્રહણ કરી વિચારણાને અનિવર્ય મથાની ઉપર લઈ જવાનો વ્યાપાર છે, અને હિંદુ તત્ત્વચિંતનનું તે મુખ્ય વ્યક્તિ બની છે વિવેકાનંદ લોકે કે ગાંધીજી, શ્રી અરવિંદ લોકે રાધાકૃષ્ણન, સૌમા આ સર્વગ્રાહી ને તાત્પર્યગામી દષ્ટિ જણાવે

નર્મદાશંકર મહેતા વાચ્યમ્પતિ મિત્ર પિતે જન્મે છે “એમની પિદ્ધતા સર્વદેશી હતી તેઓ પોતાના વિચારમાં સર્વત્રન્વત્ર હતા, અને પ્રત્યેક શાસ્ત્રના મર્મ તેમને કરામનન્વત્ મિદ્ધ હતા” પ્રિતાનલિપ્તુ “સર્વ શાસ્ત્રોને એ તાત્પર્યગામી માનતા હતા અને તેથી સર્વશાસ્ત્રના અનુભવમાં ભૂરિક્ષા ન્યાય સ્વીકારતા હતા એને કે પ્રત્યેક દર્શન પોતપોતાની મર્યાદામાં અમુક સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરી અધ્યાત્મી દષ્ટિ ઉઠાડે છે અને છેવટનું તાત્પર્ય અવિભાગ અદ્વૈતમાં આવે છે એમ તેમનું મત અપ્તુ ” આ જ સદર્ભમાં નર્મદાશંકરભાઈ જણાવે છે કે, “વેદાન્તશાસ્ત્રના જગત્પિતૃક સિદ્ધાંતો સાખ્યો ઉપર બધાયેના છે, મોક્ષના તત્ત્વજ્ઞાનના સાધનબૂત વિચારો યોગ ઉપર ઘડાયેના છે, અને બ્રહ્માત્મનૈક્યના ઉચ્ચતરો ઉપર રચાયેના છે (“હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ” આ બીજી પૃ ૧૦૨, ૧૦૩)

પોતાની નિજા અમુક વિશિષ્ટ પ્રશ્નની હોવા છતાં તેને જ પુરસ્કૃત કરવાની નેમ નર્મદાશંકરભાઈની નથી ધર્મતત્ત્વચિંતનના ઇતિહાસકારને એ શોભે નહિ, પાનવે પણ નહિ પરંતુ પ્રિતાનલિપ્તુ જેવી તાત્પર્યગામી દષ્ટિ રાખવાથી ભારતીય ચિંતનની વિવિધ શાખાઓમાં એક સ્વાભાસિક તરેહ કે પરિપાત્રી જોઈ શકાય છે

ધર્મતત્ત્વ અને તત્ત્વજિજ્ઞાસાનો પ્રસવ ક્યાં છે, એ ગંગોત્રીમાંથી કેવા વિવિધ સ્રોતો લિન્ન લિન્ન સંમુખતાથી વહેતા થાય છે, એ જ્ઞેવાથી પણ ભારતીય દર્શનોનાં સમાન ધ્યેયો અને તત્ત્વો પામી શકાય. (પૃ. ૫૮૬) આ પણ ઉદાર ઉપગ્રન્થિ અને નિરૂપણની રીતિ છે. ભારતની સમન્ત વિચારણામાં થોડાંક મુખ્ય તત્ત્વો સમાન જોઈ શકારો. સંસારતું લક્ષણ, જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ, તદ્વિવિધ સમ્યગ્જ્ઞાન, અને એ જ્ઞાનપૂર્વક સંકલ્પ અને સાધના એ ચારને ભારતીય વિચાર-મંડળની સમાન નાભિઓ કહી શકાય. બૌદ્ધ અને જૈન, જૈન અને હિંદુ, હિંદુ અને બૌદ્ધ વિચારધારાઓમાં તેમજ બાહ્ય પરંપરામાં પણ દર્શનોની સમાન ભૂમિકા તેમજ નવાં પ્રસ્થાન કેવાંક છે તે નર્મદાશંકર દર્શાવે છે. બધાં દર્શનોએ પરસ્પર કેટલું આવડું છે, અપનાવ્યું છે, તે તેઓ ઝુકુટ કરે છે. અજ્ઞાત, અનેક તપસીજ્ઞ અને કોષ્ટકો આપવાથી ગ્રંથની નિરૂપણપદ્ધતિના સૌક્યને અને ગદ્યશૈલીના પ્રવાહને ખમવું પડ્યું છે, પણ તેમ છતાં “હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ” ગુજરાતી વાચક માટે અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથ નીવડ્યો છે.

કર્તાની તટસ્થ ન્યાયબુદ્ધિ, અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં જીવનની ઉત્તમ સંપત્તિ તરીકે તેમનો રસ, એ બે ગુણો ગ્રંથને ખાસ આદરપાત્ર બનાવે છે. દાખલા તરીકે, શુદ્ધાદૈતના ઐતિહાસિક નિરૂપણમાં, શુદ્ધાદૈતની પીઠગા તાત્ત્વિક દર્શન છે, અને તે મત કેવળ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા ઉપર બધારેનો નથી, એમ તેઓ સ્પષ્ટ કરે છે. “તર્ક અને શ્રદ્ધા-વિચાર અને ભક્તિ-એ બેનો સુભગ યોગ શુદ્ધાદૈતીઓએ કર્યો છે અને તેમા મારાચાદી કેવળ-અદ્વૈતીઓ કરતા વધારે સમર્થ નીવડ્યા છે.” (પૃ. ૫૫૮) શુદ્ધાદૈતના વિચારક શ્રી પુરુષોત્તમ મહારાજ વિશે કર્તાને ઘણો આદર હોય એમ લાગે છે.

આ ભક્તિતત્ત્વના સ્વીકારમાં નર્મદાશંકરનો જીવંત ક્રિયાશીલ રસ અંતર્ગત છે. પરમ સત્તાની, પરમ પુરુષની જ ભક્તિ હોઈ શકે, તેથી

સમ્યક્ જ્ઞાન વિના ભક્તિને વિષય નથી પણ કેવળ બોદિત જ્ઞાન એ સાક્ષાત્કાર નથી, આત્મમિદ્ધિ નથી, મોક્ષ નથી એ પરમનત્વ તરફ સર્વ ભાવે મનુષ્યે વળતું જોઈએ જ્ઞાન સાથે પ્રેમનો તે આનંદનો યોગ ન થાય, જ્ઞાન ભાવામક ન થાય, તો જ્ઞાન અન્તર્ગત બનતું નથી, સર્વસ્વાપી પગમા મામા તત્ત્વને સંપૂર્ણ પ્રવેશ મળે નથી આ અધ્યાત્મ અનુભવ કેવળ વિચારરૂપ નથી, પણ તેમા આનંદરૂપતા અથવા રસરૂપતાનો સ્વીકાર છે, અને તેથી દર્શન ગ્રાંથનું પ્રયોગન સત્યજ્ઞાનપ્રાપ્તિમા જ સમાયુ છે એનું જ નહિ પણ જીવનના જિહ્વા મતપરિણામ સમાયેતુ છે' (૫ પૃષ્ઠ) મોત એ કેવળ મુક્તિ નથી, જીવનમિદ્ધિ છે અને એમા માનવના ભાવાત્મક અશને ઉવેખી શકાય નહિ

વિશિષ્ટ દૃષ્ટિવાળા ચિંતક

ડૉ. પી. એમ. ગાદી

૬ ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૩ દરમિયાન ૫ ગુરુવર આનંદશંકર મુવ સાહેબ પામે પ્રથમ મુગ્ધાન દોતેજમા મી એ મા અને પત્રી બનાવ્યું હિંદુ યુનિવર્સિટીમા એમ એ ભણ્યો હતો એમ એ મા વિદ્યાર્થીએ એને અપેક્ષા દીધીતો "સિદ્ધાન્તનેશ્વરમંત્ર" લીખવાનો હતો આ પુસ્તકમા યાદરે વે જ્ઞાનના જ જુદા જુદા મુગ્ધોના કથિત, જીવ, જીવન, બધન મોક્ષના સૂક્ષ્મ મનમેદો આવે છે પુસ્તક મમજનુ અન્યત્ર કમ્પિ છે પ્રો દાસયુક્તા અને ડો મનાફુલન એ મેડિ વિદ્યાનોન પ્રથમ વોલ્યુમ પણ તે વખતે તમ જ જાણેતુ ગ્રાંથ હતુ પણ તેમા અપેક્ષા દીધીતનુ પુસ્તક મમજવા ડી સામગ્રી ન હતી અમને વિદ્યાર્થીએને ૫ મુવસાહેબ મુગ્ધાની નર્મદાશંકરમાર્જી ૪ ૧૯૦૦ મા દોનોન મુમામથી પ્રકટ કૈતુ, જોખે યુનિવર્સિટીનુ સુખ મોકુદત્ત મપા

વેદાત પારિતોષિક તરીકે ૧૮૯૪મા સ્વીકારાયેલું ‘વેદાતસિદ્ધાન્તમેદ’
(An Account of the Doctrinal Differences amongst the various followers of Sankaracharya
ખીજી આવૃત્તિ ૧૯૦૯) વાચનાનું કૃત્ય અને મને પોતાને તો અથર્થતાએ
પૂ. ધ્રુવસાહેબને ભેટ મોકલેલી નકલોમાંથી એક રાખના માટે પૂ.
ધ્રુવસાહેબે આપી આ સમયથી હું મહેતા સાહેબના પુસ્તકોનો શિષ્ય-
ભાવે અભ્યાસ કરતો થયો.

પાઠગથી તો હું મહેતાસાહેબના પુસ્તકો અને ડૉ. રાધાકૃષ્ણન,
પ્રો. દાસગુપ્તા, પૂ. ગુરુવર આર. ડી. રાનડે અને ડૉ. જદુનાથ
સિદ્ધાના પુસ્તકો વાચવા મડ્યો અને એવી ટેવ છે કે જે વિષય કે
જે દર્શન વાચુ ત્યારે તે એક જ વિષય કે એક જ દર્શન બધી
ચોપડીઓમાંથી એમી સાથે કાઢીને વાચુ આમ વાચતા અને એવું
ધણ ધણ જણાયું કે મું મહેતાસાહેબનું દૃષ્ટિબિંદુ ખીજી બધાથી
ધણી વાર જુદું અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વધારે યોગ્ય હોય છે મે
આના ધણા પ્રસંગો નોંધ્યા હતા વર્ષો જતા મારી આ માન્યતા
દૃઢ થઈ છે.

આજે મું નર્મદાશંકરભાઈના વિશે એટલે એમના તત્ત્વજ્ઞાનના
ઇતિહાસ નિરો લખનાનું મને પ્રાપ્ત થયું છે આ લખતું તેને હું
મારી એક કરજ, મારો ધર્મ, સમજુ છું મું નર્મદાશંકરભાઈનું
ઝાણું હું શી રીતે ચૂકવી શકું ? હજુ પણ હું ખી એ કે એમ
એના વિદ્યાર્થીઓની સાથે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના મુદ્દાઓની ચર્ચા
કે ઇતિહાસની વાત કરુ છું ત્યારે હમેશા મું મહેતા સાહેબના
અથર્થની માહિતી ઇતર અથર્થમાંની હકીકતો સાથે રજૂ કરુ છું હજુ
પણ મું મહેતા સાહેબના અથર્થ કરતા અધિક ઉપયોગી અથર્થ
મારી નજરે નથી ચઢતો અનમત ખીજી અથર્થ ઉપર દલા તે
ઉપયોગી જ છે, પણ ઇતિહાસની બાબતમાં મું મહેતા સાહેબનું
દૃષ્ટિબિંદુ અને હજુ પણ મુયોગ્યતર લાગે છે આની ખાતરી વાચકને

નીચેની થોડી હમીમ્તો ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે

શ્રી વ નભાચાર્યના શુદ્ધાદૈતને ડો રાધાકૃષ્ણને બહુ જ સ્વપ્ન સ્થાન (વોલ્યુમ-૨ ના પા ૭૫૬-૭૬૦) આપ્યું છે અને તે પણ શૈવશાસ્ત્રના પ્રવરણમાં શૈવશાકત પછીના પાનામાં ધ્યાન આપ્યું છે પ્રો દાસગુપ્તાએ પણ (જુઓ દાસ ના જયા અને પમા પુસ્તકો) ભગભગ એમ જ કહ્યું છે કેમકે યોથા પ્રવરણમાં પુસ્તકો વાનલ વેદાત તથા શૈવશાકત સપ્રદાયો માટે છે માત્ર એટલું કે એમણે શ્રી વ નભ સપ્રદાય માટે પાના વનારે આપ્યા છે આ પદ્ધતિથી શ્રી વ નભના વેદાતને વેદ-ઉપનિષદ-ગીતા મહાસૂત્રનો જે મૂળભૂત આધાર છે તે મુદ્દા પરત્વે તે (શુદ્ધાદૈત) વેદાતને અન્યાય થયો છે પરંતુ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈનો વાનલ વેદાતનો અભ્યાસ અને પરિચય ડો રાધા કૃષ્ણન તેમજ પ્રો દાસગુપ્તા બન્નેના કરતા વધારે માગે હોતો તેથી (૧) તેમણે વાનલ વેદાતને ડો રાધાકૃષ્ણન અને પ્રો દાસગુપ્તાથી જુદી રીતે એટલે શ્રી રામાનુજથી પણ પહેલું સ્થાન આપ્યું છે અને (૨) સ્પષ્ટ બુ છે કે “ભગનીર પરમેશ્વરના માહાત્મ્યના જ્ઞાન વડે ભક્તિ અથવા પ્રેમનો ઉત્પ થાય છે આ ભક્તિસિદ્ધાંત બ્રહ્મસૂત્રમાં જો છે અનંતગત જણાય છે, તોપણ તે (ભક્તિ સિદ્ધાંત) ઘણે ભાગે સાત્ત્વ તત્ત્વ અથવા પાત્થરાત્ર સિદ્ધાંત ઉપર મજબૂતો છે અને તેથી આ રેખા મતોના નિશ્ચયો વૈષ્ણવ દર્શનનું પ્રવરણ વાચનાથી સારી રીતે સમજાય તેમ છે, તો પણ મહામત્ત ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતા ઉપર આ મતરાગા (શ્રી વ નભ શ્રી રામાનુજ, ઇત્યાદિ) પોતાના સિદ્ધાંતની રચના ગ્રીમરે છે તેટલા પૂરતા તેઓ બ્રહ્મમીમાસા દર્શનમાં વિચારવા યોગ્ય છે” (દિદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇનિદાસ નરી આદિતિ ૫ ૫૫૫) આ શબ્દોમાં મુ મહેતા સાહેબે ડો રાધાકૃષ્ણન વગેરેને એક રીતે ઉત્તર આપ્યો છે

વળી, શૈવ-શાકત મતોમાંથી એક (લકુલીશ) પાશુપત મનને ડો રાધાકૃષ્ણન એમના પ્રથમ પુસ્તકમાં સ્થાન આપે છે પણ બાબીના

શૈવ-શાકત મતોને બીજા પુસ્તકમાં શાકરગમાનુજ વેદાત અને વ'ત્તલ
 ચૈતન્યની વચ્ચે એમણે ધ્યાન આપ્યું છે. તેવી રીતે પ્રો. દાસગુપ્તાએ
 બધા શૈવશાકત મતોને (શાકર-રામાનુજ જે પ્રથમ ત્રણ પુસ્તકોમાં
 દર્શાવ્યા છે તેની પછી) ચોથા પાંચમા પુસ્તકોમાં શ્રી વ'ત્તલ પછી
 ધ્યાન આપ્યું છે, પરંતુ મું મહેતા સાહેબના ઇતિહાસમાં શૈવ
 (પાશુપત) શાકત-વૈષ્ણવ મતોને કર્મ-ઘટામીમામાંની પૂર્વે ધ્યાન
 આપ્યું છે, અને શૈવ-શાકત જેવા એકેશ્વર મતની ઉત્પત્તિ વેદમાથી
 શરૂ કરીને બતાવી છે (જુઓ સ્વેતાશ્વતર ઉપ) આપણા ઇતિહાસ-
 કારો ન્યારે વેદમાથી એક તત્ત્વવાદની ઉત્પત્તિ બતાવે છે તે પ્રસંગે
 જર્મન પ્રો. ડોયસનથી માંડીને દાસગુપ્તા-રાધાકૃષ્ણન મુખીના ઇતિ-
 હાસ લેખકો માત્ર એક સુવિખ્યાત વાક્યને ધ્યાનમાં લે છે અને તે
 વાક્ય “एक सद्दिग्वा बहुधा वदन्ति” છે પણ માત્ર મું મહેતા સાહેબ
 (અને કદાચ પ્રો. રાનડે, જેમનું પુસ્તક અત્યારે મારી પામે નથી)
 બીજા, તેટલા જ અગત્યના વાક્ય “एक सन्त बहुधा कल्पयन्ति
 એના ઉપર ધ્યાન આપે છે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં એક
 પુરુષાકાર (અથવા પુરુષવિધ) પગ્મતત્ત્વની માન્યતાનું આ સૌથી
 પ્રથમ શ્રુતિવાક્ય છે એક જ પગ્મ તત્ત્વ એક જ સમયે ઋષિઓને
 નિરાકાર સત્ રૂપે અને બીજા અમુક ઋષિઓને સાદા એટલે પુરુષાકાર
 વૃક્ષ (સત્ પુલ્લિંગ) રૂપે દેખાયું એ ઐતિહાસિક હકીકત છે અને
 મું મહેતા સાહેબની પણ આ માન્યતા છે એનો અર્થ એ છે કે
 નિરાકાર પગ્મ તત્ત્વ, માયા નામની માયિક શક્તિના સબધમાં-
 સર્ગમાં-આવ્યા વગર, સ્વયંસ્વભાવે જ પુરુષાકાર છે મારી સમજ
 મુજબ આ સમજણને લીધે જ શ્રી મહેતા સાહેબે પોતાના ઇતિહાસમાં
 શૈવ વૈષ્ણવ મતને વેદાન્તના શકરમતની પહેલા મૂકેલ છે અને ડો.
 રાધાકૃષ્ણન વગેરે વિદ્વાનો શૈવ-વૈષ્ણવ મતોને શાકરમતની પછી
 ધ્યાન આપે છે તેનું કારણ એ છે કે એમની સમજણ પ્રમાણે
 નિરાકાર પગ્મ તત્ત્વ માયાના સબધમાં આવી, સત્ય સ્વરૂપથી કંઈક

નીચું જનરી, આકાશ દ્વિગમ્ય બની શિવ-વિષ્ણુઓ બને છે, જે શાકમન જ છે (જુઓ ડો ગધાકૃષ્ણન પુસ્તક ૨, પાનુ ૭૩૩ પાંક્તિ ૨૨)

હવે, એક વધુ મુદ્દો વિચારીએ મુ નર્મદાશંકરભાઈ દતિદાસ લખતી વેળા મમજો કે કે યુગોપનુ તત્ત્વજ્ઞાન સમ્બતીના પ્રવાહની જેમ વહે છે સમ્બતીનો પ્રવાહ વદનમાર્ગમા વચ્ચે વચ્ચે પુષ્ટ થાય છે અને પ્રગટ થાય છે હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રવાહ ગંગાના પ્રવાહ જેવો છે, ગંગા વટે છે તેમ તેમ અનત નાની મોની નદીઓના પ્રવાહોથી મિશ્રિત થતી જાય છે અને વહે છે અને છેવટે ગંગા સમુદ્રને મળે છે, અર્થાત્ આપણા વેદ, ઉપનિષદ-ગીતા-બ્રહ્મસુત્ર એ મર્વ ગંગાપ્રવાહ છે અને દર્શનો અને મત્તદ્યો જુદી જુદી દિગામા તેની સાથે ભળતી નદીઓના પ્રવાહો છે (પવિત્રમા તો એકધારુ તત્ત્વજ્ઞાનનું વદન જ નથી) મુ મહેતા સારેમની આ અમગલ્ય મુગ્ધ એમતો તત્ત્વજ્ઞાનનો દતિદાસ લખ્યો છે વર્ગી, પૃ આનંદરામ મુન સાહેમનો, તત્ત્વજ્ઞાન દતિદાસ-નેખનનો આદર્શ, પ્રથે. અથવારનો તેના પૂર્વજ માથે મળધ મનાવવો અને ત દારીન દર્શનાન્તરના પ્રતિષ્ઠા નથી એના ઉપર થયેલી ઝીઝર થા વિરોધ ૨૫ અમર પણ (દતિદાસકારથી) નજરે પડે તો તે પણ પ્રગટ કમ્બી (નરી આનૃત્તિ પા ૨૨), એ આદર્શ પણ મુ મહેતા સાહેમ પામે હતો ડો રાધાકૃષ્ણન ખરુ જોતા દતિદાસ લખના નથી, પરતુ દર્શનનાની રજૂઆત કરે છે તેથી તેમણે વાચ્યપ્રતિમિત્રની પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર કર્યો છે “Vacaspathimura, who commented on almost all the systems of Hindu Thought, wrote on each, as if he believed in its doctrine” (Dr Radhakrishnan, vol II, pre face to the first edition, p 1)

આપણા દર્શનસમ્રદ્ધકારોમા એક વધુ પદ્ધતિ પણ છે, તે એ

કે દર્શનો એક પછી એક લેના, તેમા પહેલુ દરેક નમનું દર્શન લઈ તેનુ ખડન પાછના દરેક વધુ બળવાન પામે કરાવતુ અને છેવટે પોતાની માન્યતાનાળુ દર્શન બધુ રાખવા છેલ્લુ લેતુ આ રીતે સૌથી પહેલા ચાર્નાંક, અને લેખકે શાકરમતનાદી હોય તો, સૌથી છેલ્લુ શકર દર્શન આવે છે, લેખકે જૈન હોય તો સૌથી છેલ્લુ જૈન દર્શન આવે (જુઓ જૈનાચાર્ય શ્રી મનનાદીનુ નયચક્રમ્) દર્શન નિરૂપણની આ શૈલીઓમા મને પૂ. ધુન સાદેમ-ગિત અને મુ નર્મદા-શકરભાઈની અનુસરાયેન પદ્ધતિ સારી લાગે છે એ ખરી ઐતિહાસિક પદ્ધતિ છે ભવિષ્યમા હિંદતત્ત્વજ્ઞાન અને હિન્દુ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર એ જ પદ્ધતિએ થશે, એમ મારી નમ્ર માન્યતા છે મુ મહેતા સાહેબ કહે છે કે માહેશ્વર દર્શનનો બ્રહ્મસૂત્રમા નિર્દેશ છે અને તેથી તે (શંન) દર્શનોને બ્રહ્મસૂત્ર અને વેદાન્ત સમ્રદાયની પહેલા ધ્યાન મળતુ જોઈએ આ સત્ય હકીકત છે [બ્રહ્મસૂત્ર ૨ ૨ ૩૭-૪૧મા (મૂળ સૂત્રોના શબ્દાર્થ પ્રમાણે કયુ છે કે પરમતત્ત્વ માટે “પતિ” (પશુપતિ પતિ એટલે રોક અથવા વર) નો વિચાર જ અયોગ્ય છે (સૂત્ર ૨ ૨ ૩૭) ઈશ્વરરૂપ પતિ નો અને ઈશ્વર જેના પતિ મનાય તે બન્ને વચ્ચેનો સબધ જ અયોગ્ય છે ઈશ્વરરૂપ પતિનુ અમુક ગ્રંથોણુ (બધિષ્ઠાન) હોઈ શકે જ નહી, ઈશ્વરરૂપ પતિને જો સામાન્ય મનુષ્યની જેમ કર્મો (કાન્દિયો) હોય તો તેને “બોગ પ્રાપ્તિ પ્રસંગ થશે તેથી તે મર્યાદિત (જત્તવત્) અથવા અસર્વશ થશે આ સૂત્રોનો આ અર્થ કરી શકાય અને તે પારુપત્યાદિના અગ્વીમાર માટે સૂત્રકાર દર્શાવે છે]

ઉપરાત સાખ્ય અને યોગ દર્શનોને મુ નર્મદાશકરભાઈ ઉપ નિરૂદોના દાર્ગનિક નિયાગેની પછી તુરત જ ધ્યાન આપે છે ડો રાધાકૃષ્ણન અને પ્રો દાસગુપ્તા ઉપનિવત્ પછી તુરત જ બૌદ્ધ જૈન (ડો રાધાકૃષ્ણન મુજબ જૈન બૌદ્ધ)ને સ્થાન આપે છે તેમા પછુ ડો રાધાકૃષ્ણન ન્યાયપૈથેલિકને સાખ્યયોગની પહેલા લે છે અહી

મુ. મહેતા સાહેમે સ્વીકાર્યો જ ક્રમ ગાયો ઐતિહાસિક ક્રમ છે. એટલું ખરું કે જો ગદ્યાદ્યુત્તમ બૌદ્ધના જે ભાગ પાડે છે અને તે જે વચ્ચે મહાભારત-ગમાપણ-ગીતાના વિચારોનું વર્ણન મૂકે છે (જેમાં થોડું આખ્યનું પણ આવી નય) [પરંતુ ગીતામાં કે મોક્ષ ધર્મપર્વ (શાંતિ પર્વ, મહાભારત ૧ ગ્રંથ) ખગ અર્થમાં એક પણ દર્શન નથી માત્ર સાખ્ય નામના અનેક વિચારો, યોગ નામના અનેક વિચારો, અને વેદાન્ત નામના અનેક વિચારો જ આવે છે ઈતર નામના વિચારો પણ નથી આવતા]

ઉપથી હજીનો ઉપગ્રી સિદ્ધ થાય છે કે ગ્રે દામગુપ્તા અને જો ગદ્યાદ્યુત્તમ જેવા વિદ્વાનો ક્રમમાં મુ. નર્મદાશંકરભાઈએ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં ઉદ્ભવેના દર્શનોનો ઐતિહાસિક ક્રમ વધુ ચારી રીતે નજરવ્યો છે, તેમજ ઐતિહાસિક હકીકતો પણ કેળીકે એવી રજૂ કરી છે કે જે આ વિદ્વાનોએ નોંધી નથી જેમકે એક સન્ત યદુધા વ્રજવન્તિ, જેની અગત્ય એ ઉપર મબલવી છે

મુ. નર્મદાશંકરભાઈના ઇતિહાસમાં ચર્ચનાં ત્રણ, વિચારો વિવેચન પદ્ધતિ, નિષ્કૃષ્ટિ વગેરે જેના અને તેની તુલના દર્શનોના આપણા પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસમંત્રે જે ગદ્યાદ્યુત્તમ, ગ્રે દામગુપ્તા, જો રાનડે અને ગ્રે જદુનાથ મિહાના ત્રણેમાં દર્શાવેલ વિચારો, વગેરે સાથે કરતાં જણાશે કે જેમ દાનમાં આ પાઠના ત્રણેનું ગુજરાતી હિંદી ભાષાન્તર કરવાય છે તેમ મુ. મહેતા સાહેબના ત્રણેનું અંગ્રેજી અને હિન્દી ભાષાન્તર કરવાય તો તે મિનગુજરાતીભાષી ભારતીય વિદ્વાનોને પ્રાપ્ત થાય અને ભારતની બહાર પણ વ્યાપ

મુ. મહેતા સાહેબનો તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ વાચતાં વાંચકે યાદ રાખવું ઘટે કે એમના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના ૧૯૨૩માં અને બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના તા ૫-૭-૨૫ને દિન લખાઈ છે અને તે વખતે જો ગદ્યાદ્યુત્તમ અને ગ્રે દામગુપ્તા, એ દરેક વિદ્વાનો પ્રથમ ભાગ જ (તત્ત્વજ્ઞાનનો) પ્રગટ થયો હતો

શક્તિવાદ ઉપર નર્મદાશંકરભાઈ

શ્રી, ડાહરશય માંકડ

સદ્ગત નર્મદાશંકરભાઈનો મારો પરિચય ઓછો રહ્યો હતો. પણ એમનાં લખાણોથી તો હું પરિચિત છું. એમની અભ્યાસશીલતાનો હું પ્રશંસક છું. તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ પ્રત્યેની એમની અભિરુચિ અને તત્ત્વજ્ઞ વિદ્વતા, એ વિષયમાં મૂર્ધન્ય ગણાય તેવી હતી. તેમાં પણ એમનો શાક્તધર્મનો અભ્યાસ મને બહુમૂલ્ય લાગ્યો છે. શૈવધર્મ અને વૈષ્ણવધર્મ વિશે અભ્યાસ થયા છે, પણ શાક્તધર્મ તો વિદ્વાનોમાં લગભગ અસ્પૃશ્ય રહ્યો છે. એવે વખતે એમણે એનો તત્ત્વસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો અને એના વિશે આધારભૂત ગણાય તેવું પુસ્તક લખ્યું તે નાનીસૂતી વાત નથી.

શાક્ત સંપ્રદાય નામના એમના આ પુસ્તકમાં વેદસંહિતાઓમાં શાક્તધર્મ વિશે જે કેટલીક વાત એમણે કરી છે તે મને વિચારવા જેવી લાગે છે, માટે એના વિશેના એક મુદ્દાને અહીં સ્પર્શવાનો વિચાર કર્યો છે.

એમણે શક્તિની વ્યાખ્યા આમ આપી છે : “ઉપાન્ય પરમેશ્વર અને ઉપાસક સાધક જીવને પરસ્પર સંયોજન કરાવનાર દૈવી સામર્થ્યને શક્તિ કહે છે.” (પૃ. ૩) પછી કહે છે :

“પ્રત્યેક સત્ પદાર્થમાં શક્તિ હોય છે” (૩). આ શક્તિનું વર્ગીકરણ તેમણે આમ આપ્યું છે : “શક્તિ અધિભૂત (જડ) અધિદૈવ (જડાજડ) અને અધ્યાત્મ (અજડ) હોય છે. અજડા અધ્યાત્મિક શક્તિ જીવાશ્રિતા અને ઈશ્વરાશ્રિતા હોય છે” (૬).

“સ્વયંપ્રકાશ શિવતત્ત્વની આ પોતાના સ્વરૂપને પૂર્ણભાવે

ઓગળવાની અથવા પરામર્શ કરવાની સ્વયં શક્તિને ચિન્મુક્તિ કહે છે આ શક્તિને આનંદમયી પણ કહે છે” (૭)

શક્તિને આમ સમજાવ્યા પછી તેમણે ક્યુ છે કે પરમેશ્વરની આનંદમયી ચિન્મુક્તિના સ્વરૂપના બોધક મત્રો વેદમાં વણા મળ્યા આવે છે આ અખડ આનંદ અને ચૈતન્યને સ્ફુરાનનારી શક્તિનું રહસ્યનામ અદિતિ આપવામાં આવે છે તેને દેવતામયી કહેવામાં આવે છે

અદિતિ દેવાદિની માતા છે અને અદિતિમાં શક્તિનો સર્વાંશ માતૃભાર ગૂંથ્યો છે

“ઉપાદેવીના અત્યન્ત સમત્કૃતિવાળા સૂક્તોમાં શક્તિનો કુમાર્ગી ભાર ચિતર્યો છે સૂર્યદેવીના સૂક્તોમાં શક્તિનો પત્નીભાવ વર્ણવ્યો છે અણુણુ મુનિની પુત્રીએ રમેનું વાંકસૂક્ત પણ શક્તિનાદનું સ્થાપક છે”

અહીં કહેના આ વિધાનો અદિતિ, ઉરા, સૂર્યાના સૂક્તોનો તથા વામ્સૂક્તનો, આ દૃષ્ટિએ, અભ્યાસ કરવા પ્રેરે છે સગવેદના અભ્યાસીઓ માટે અહીં નવા પ્રદેશના દ્વારો ખુલા થાય છે આજના વિદ્વાનો કે સાધણ પણ આ સૂક્તોમાં શક્તિનાદ દોષ એ રીતે વિચારતા નથી છતાં આ રીતે સૂક્તોને તપાસતા જોઈએ એમ તો લાગે છે સરસ્વતીના સૂક્તોમાં આવેલા ભાવ જોવાયો છે એટલે આ દૃષ્ટિએ આ સૂક્તોનો અને ખાસ કરીને અદિતિના ઉત્તેજોરાળા મત્રોનો અભ્યાસ એવો જોઈએ એમ મને લાગે છે વાંકસૂક્તમાં પણ શક્તિનાદની જૂનિમાં દેખાય ખરી સગવેદમાં અમુક દેવીઓ—રામ, સિન્ધિવાનિ વગેરે—આવે છે એટલે દેવીઓની કથના તો તે વખતે હતી તો પછી શક્તિની કથના પણ હતી કે નહીં તે તપાસવું જોઈએ નર્મદાશંકરભાઈએ આમ હતું એમ કહ્યું છે પણ વિગતમાં જાતરી એ વાતને તપાસી નથી તો કોઈક અભ્યાસીએ આ વાતમાં જીડ જાતરી એનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ

ગોવર્ધનયુગના રમરણીય સારસ્વત

વિજયરાય ક. વૈદ્ય

સને ૧૮૭૧ માં જન્મેના ૨૧ નર્મદાગ કરભાઈની ૧૯૩૦ સુધીની ચરિત્રરેખા “અથ અને અથકા”ના પહેલા પુસ્તકમાં છે તેની જૂઠી નકલ આ છે

“રેવનુખાતુ જ એવું છે કે ત્યાં લગભગ સરસ્વતી દેરીના ઉપાસક, તેની આરાધના અને મેળામાં ગિરિન થઈ જાય એટલી બધી તે નોકરી વ્યવસાયી, શ્રમભરી અને વ્યગ્રતા ધરાવતી છે”

પછી ચરિત્રકાર સ્વ હીરાનાન ત્રિ પારેખ ઉમેરે છે કે ચરિત્રવિધાના સબધમાં આ વાત ખુલી થતા જોવી છે કે, “આનુ નિયતકાર્ય અને અન્ય વ્યવસાયોમાંથી સમય મેળવી, સરસ્વતી દેરીની સતત આરાધના કરનારું તેઓ વીસર્યા નથી”

આ પરથી સૂઝે છે કે એ જ ગોવર્ધનયુગના બીજા “પ્રચલ મનોનટનાશાની” પુરુષ, જે સરખારી કર્મચારી તરીકે મદદનીશ સમાહર્તાની પદવી મુઠી પહોંચ્યા હતા તે નર્મદાદરાની જોમ આપણા લેખરિપય સારસ્વત પણ જોમ ડેપુટી કનેક્ટર કમિશનર વગેરેની એસિન્ટથી રાજ્ય સરખારના નગરપાનિશ્તા હેન ખલાત રાજ્યની હીરાનગીરીના બિચા હોદ્દા મુઠી પોતાની અનન્યસાધારણ શક્તિઓના બળે પહોંચ્યા હતા તેમ સરસ્વતીની આરાધના પણ તેમણે બિચા કોટિની કરી હતી પૂર્વોક્ત ચરિત્રરેખાના ડેડે જે આઠ અથોના નામ આપ્યા છે તે પરથી જોઈ શકાય છે કે ૧૮૮૫ થી ૧૮૨૫ સુધીના ૪૦ વર્ષમાં તેમના હાથે જે અચર્યના થઈ તે પણ, એ લેખમાં જ જણી છે તેમ, “મૂલ્યવાન અને સ્થાયી ઉપયોગના અથો છે”

આ વાત તો ૧૯૨૫ મુધીની જ. એ ગાળામાં તેમની પુષ્કળ લેખનપ્રવૃત્તિ અગ્રગણ્ય શ્રેય-સાધક તરીકે એ વર્ગની આગે પણ અમૂલ્ય ગણ્યરી ઘટે તેવી અદુષ્ટદેશશ્રેણીમાંના ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન પગના વિદ્વતાપૂર્ણ અને વિચારશીલ જાહેર ચારિત્રવિચારક નીવડે તેવા છે એ નિમિષો દ્વાગ પણ ઘર્ષ હતી આમાં એ મમય પત્રીના ઓછામાં ઓછા બે પુસ્તક “ઉપનિષદવિચારણા” તથા “શાન્ત અપ્રત્યાય” ઉમેરીએ એટલે સમગ્રતઃ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનના આ આદર પાંડે ગુજરાતી ભાષાની કેવી ભક્તિ અને વિશિષ્ટ મેવા જીવનભર રૂઝી છે

આપણે ઉપર ચાલુ કરી એ નર્મદાશંકરબાઈની શ્રેય સાધનાના સદર્ભમાં આ દહીકત પણ મહાસ્વી જ્ઞેષ્ઠને કે શ્રેય સાધક અધિગારી વર્ગની મહાઓમાં (તેમ અન્યથા પણ) “એમનું પ્રતાપી વાસ્તવ્ય તેમ ગભીર તાર્કિક વિચારનાશુ ધાર્મિક પ્રચલન હમેશા અસંગ્રહરક, આદુનાદક અને મનનીય ઘર્ષ પડે છે”.

આપણી ભાષામાં ગજગદીય નિર્યોના છટાદાર ભાષણો તો અમો ગયા જમાનાના જુવાનોએ હોમરન વીગના મમય દરમ્યાન ૧૯૧૬-૧૮માં સાબરમતી, સર્વશ્રી ચંદ્રશંકર પડ્યા, કેતેયાનાન મુનશી, નૃમિહ વિલાકર આદિના સ્વાર પટેનાના મુખ્ય સાક્ષર વક્તાની વાગ્ધાગ ઝીનવાનું સદ્ભાવ્ય અમને માપડું તે-મારો જ અનુભવ કહું તો- આ બે ગુજરાતી વાણીરીગણ, જેમનું ભારતમેરું ગોપાનકૃષ્ણ ગોખને પરંતુ કવિચમન પ્રચલન, ભાવનગરના નાગર જીમખાનામાં અમુક વર્ગની ગોખને પુખ્તિવિધિ ઉજ્જ્વાલ સ્વાસ્થ્ય-મવિદ્યાત-મણિય કર ભદ્રતુ બીજું તે સ્વ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈનું, ગોવર્ધન જયન્તીના પ્રસંગે મુજબના વનિતારિત્રામના સન્માનરૂપ સાબરમેતુ તે એ સુદર, સુચિનિત પ્રચલન આપતા ગ્રેગર ગાભીયમૂર્તિ પુરુષને આદરે વર્ષે પણ મનોનયન સમક્ષ પ્રવેશના પ્રસક્ત કરી શકે છે આવો અદ્ભુત હતો એ વાણીપ્રભાવ

મારા સહૃદય મિત્ર લાર્ડશ્રી બ્રુલાર્ડ ઉમરવાડિયા દ્વારા મારે સ્વ મુરખી શ્રી નર્મદાશંકરભાઈની સાથે જોળખાણ થઈ હતી, આજથી આશરે પિસ્તાળીશ વર્ષ પર. ત્યારથી માડી છેવટ સુધી તેમની મમતા અને સહકાર અમને “ચેતન”માં અને મને “કૌમુદી”માં મળતા રહ્યા હતા શ્રી અરવિંદ અને તેમના યોગ વિશે વાચવાનો લાભ અને પહેલી વાર શ્રી અરવિંદ અને મો પોત્ર રિશાર ચવાવતા એ અગ્રેજી માસિક “આર્થ” દ્વારા મળતો થયો હતો, હું વિ’સન કોનેજમાં લાલુતો ત્યારે, ૧૯૧૬ ની સાનથી એ વિષય પરનું ત્યાર પછી ચારેક વર્ષે પ્રકટ થયું એ, પાછળથી સ્વામી માધવતીર્થ થયા હતા એ સ્વ મોતીધાન જે મહેતાનું “આર્થ”માંના લેખોનું લાખાતરનું પુસ્તક નામે “અરવિંદ ધોપનું તત્ત્વજ્ઞાન” નામનું હતું આની મિતૃત સમાયોચના “ચેતન”ના પહેલા જ વર્ષમાં, જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૧ના બેન્ડા અકમા માત્ર “નર્મદ” એટલી સંખ્યાથી છપાઈ હતી તે આ સમર્થ અભ્યાસી શાસ્ત્રીય લેખકની જ હતી

મારે તેમને મળવાનું થયેલું તો ૧૯૨૪-૩૩ના વર્ષો દરમ્યાન દસેક વાર, સાતાકુંઝમાં તેમ જ અમદાવાદમાં એ મળવું એમને “કૌમુદી”માં લેખો આપવાની નિનતી કરવા થયું હતું એ સામા પિકમાં-ધણુ દરી ખીજન વર્ષમાં-મારે જે લેખ ૧૯૦૧-૨૫ની પચીસીના વાઢમર વિશે લખવાનો થયો હતો તેમાં જે ગાગાના આપણા જે એ મુખ્ય તત્ત્વચિતકો-આચાર્ય આનંદશંકર તથા નર્મદાશંકરભાઈ-તેમના કાર્યની નોંધ લીધી હતી ત્યાર પછી ઉપર તેમના જે ગોસ્થન જ્યતીના પ્રત્યન વિશે હતું તેનો માનપૂર્વક ઉલ્લેખ “કૌમુદી”માં કરવાની તક લીધી હતી

એ જ પત્ર સાથેના તેમના પગેલ સળધમાં બે પ્રસંગો પણ અહીં ઉલ્લેખવા ઘટે તેમના અથમણિ “હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ”નું સ્વ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ વિસ્તૃત વિવેચન “કૌમુદી”માં લખ્યું હતું.

એમા જ તેમની અમામાન્ય વખૂલના વિશે એ વિષયની લેખ
માગામા સ્વ ચદ્રશંકર પદ્યાએ પ્રશ્ન સાપૂર્ણ લખ્યું હતું

પ્રભુને પ્રાર્થીએ કે અક્ષરદેવે ચિરંજીવ એ શ્રેય સાધક ચિતક
જેવા પુણ્યશાળી આત્માઓ ભારતીય સંસ્કૃતિને વિરક્તમાન રાખવા,
દિવિગ્ની કરવા, તે સર્વશક્તિમાન નિગતર પ્રગટાવે છે

માનાઈ શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ

ડૉ. ભોગીલાલ જ સાહેબરા

શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન મેં ક્યું
નથી કે એમના અગત પગ્નિયનો લાભ મને મળ્યો નથી પણ
એમના અક્ષરદેવથી કે સુપરિચિત છું નરસિંહરાવની જેમ રેવન્યુ
ખાતાની સમય અને શક્તિ લઈ લેનારી હિન્દુ અમીરી બળવત
સાથે વિદ્યા અને સાહિત્યની તેમજે રેવી મેં વિગ્રહ ગ્રેશે

દાસગુપ્તા અને રાધાકૃષ્ણને રજેના ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના
હતિદાસના પ્રથમ થયા એ જ અગ્રસાગ્રા શ્રી નર્મદાશંકર
મહેતાનો ગોરવપ્રથમ 'હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો હતિદાસ' પ્રસિદ્ધ થયો
(ડૉ એસ્તેર મોનોમને તેમજ રેવી એની સોવિનયધિત આવૃત્તિ
શુદ્ધગત વિદ્યાસભાએ આરેક વર્ષ પહેલા છપાવી છે) ભારતીય
તત્ત્વજ્ઞાનના હનિદાસના અમગ્રાસનોમનનું જે પ્રમાણબૂત માહિત્ય
અગ્રેક્રમા તેમજ ભારતીય ભાષાઓમા પ્રથમ થયું છે તેમા નિશ્ચય
એ પ્રથમ અગ્રગ્રાથી છે એ વિષયના કોઈ પણ અભ્યાસીને આપો
અને નવો વિચાર પ્રમા પ્રેરે એના મોનિષ વિધાનો અને અર્થદર્શનો
એના નગભગ દરેક પ્રકરણમા છે 'ઉપનિષદ વિચારમા', એમ રીતે
જોઈએ તો "હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો હતિદાસ નો આનુરંગિય પ્રથમ છે
અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના સદર્શના વેતનના વિશિષ્ટ વિદ્વાનની

ચિન્તનપ્રતિભા તેમા પ્રગટ થાય છે.

“શાક્ત મ પ્રદાય” પણ એવો જ મૌલિક ગ્રંથ છે શાક્ત સપ્રદાયના અધ્યાસનો વારમો શ્રી નર્મદાશંકરને એમના મામા બાનારા કંઠે થારિયા—કવિ બાન—તગ્ધૃતી મત્યો હતો જલોન વુડરોદ્ધ અને બીજાઓએ શાક્ત મ પ્રદાય વિશે અગ્રેજીમા વાંચુ લખ્યું છે તથા શૈવ અને બૌદ્ધતત્ત્વોના પ્રકાશનો અનેક થયા છે, પણ ગુજરાતીમા શ્રી નર્મદાશંકરનો ગ્રંથ અદ્વિતીય છે, એટલું જ નહિ, પણ ગુજરાતમા શાક્ત મ પ્રદાયના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર તથા ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અમર, એ વિષયનું જે પ્રમાણભૂત નિરૂપણ એમા છે એ તો માત્ર તેઓ જ કરી શકે હસ મીકુ—ગુજરાતી કવિપિત્રી જની બાઈના ગુરુ મીકુ મહારાજ—એમનો સંસ્કૃત ગ્રંથ “હસવિનામ” ત્યાર પછી વડોદરા પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરની માયકવાડઝ ઓગિએન્ટન સિરીઝમા પ્રગટ થયેલો છે, એમના સાહિત્યનો પહેલીવાર પરિચય “શાન્ત મ પ્રદાય”માથી મળે છે મીકુ મહારાજે કરેલા, શકરાચાર્ય કૃત “સૌન્દર્ય લહરી”ના સમશ્લોકી ગુજરાતી અનુવાદની નમૂનારૂપે એકે કડી એમા ટાકનામા આવી છે જેનું અનુગ્રહ “પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા વૃત્તગ્યના” એ નામની, ૧૯૪૧મા પ્રસિદ્ધ થયેલી મારી પુસ્તિકામા મે આપ્યું હતું મીકુ મહારાજકૃત આ સમશ્લોકી અનુવાદ અને તેમની બીજી સંસ્કૃત—ગુજગાની રચનાઓ યોગ્ય સ્વરૂપે પ્રદાશિત કરવાની બ્યવસ્થા થઈ શકે તો સારું

“અખાકૃત કાવ્યો,” ભાગ ૧ મા “અખેગીતા,” “અનુલવ-મિદુ,” “પર્યાલોક” અને “ગુરશિષ્યસવાદ” એ અખાની ગુખ્ય કૃતિઓના શાસ્ત્રીય સંપાદન સાથે અખાના દ્વારાદાર જીવનનો અને તેણે નિરૂપેલા વેદાંતનો સમર્થ પરિચય સજૂ થાય છે અખા વિશેનું શ્રી. નર્મદાશંકરનું બ્યાખ્યાન એ વેદાંતના તત્ત્વજ્ઞાનને જીવન સાથે જોડનાનો એક અભ્યાસી પ્રયત્ન છે.

વેદાની વલીસકર્તાઓની પરપગ ભારતમા ઘણી પ્રાચીન છે અને ગુજરાતમા તેા દેવ અર્વાચીન કાળ મુખી ચાલુ રહેલી છે એ સેત્ત્વી પરપગના એક આધુનિક પ્રતિનિધિ શ્રી નર્મદાશંકર મહતા છે વલીસક અને વિદ્યા બનેને તેમણે દિપાવ્યા છે તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અમાણ્યૂત પ્રધો એ વિદ્યાક્ષેત્રે એમના અનિશ્ચયનીય આગ્રહે છે

લખ્યપ્રતિષ્ઠ તત્ત્વવિચારક

ગ્રા. જ્યેષ્ઠલાલ ગોરધનદાસ માહ

વાણિજ્યવૃત્તિવાળા ગુજરાતમા દરચિત્ત વિદ્યાની મેવા કરનારા સમકાળવાસીઓ પણ ગુજરાતને મળ્યા છે તે તેનું અભાગ્ય કહેવાય એ દીવાન બાદશુર નર્મદાશંકરમાર્ક આજથી લગભગ ૪૦-૫૦ વર્ષો પહેલા ગુજરાતના એક લખ્યપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યરસિક અને ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડા અભ્યાસી, સમર્થ વિવેચક અને તે વિષયના અત્યેક દતિહાસકાર હતા તેમના લેખનને ત્રણ વિભાગોમા વહેચી શકાય (૧) સાહિત્યવિષયક, (૨) ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક અને (૩) પ્રતીક્ષા પ્રથમ વર્ગમા તેમના સતીનામક (૧૮૮૫) શ્રુતિમાર સમુદય (તોલ કાચાર્થ) ૧૮૯૨-૯૩ વેગઅમન પીન 'અખેશ', અખેશીતા, અવિ બાનાશ ૨૨ ઉપરનું મહત્વનું વ્યાખ્યાન અને દયારામ ઉપરનું વ્યાખ્યાન પીન વિભાગમા તત્ત્વજ્ઞાનનો દનિદાસ, ભા ૧ તથા ૨ ઉપનિષદ વિચારણા, ૩ ચામતમ પ્રદાય, સધ્યાકર્મચિત્રણ, અદ્વૈતલક્ષ્યસિદ્ધિ, શ્રેય સાધક અધિમતી વર્ગ તરફથી પ્રકાશિત સદુપદેશ શ્રેણીમા તથા મહાકાવ્યમા ધર્મ વિશેના વેષ ત્રીજા પ્રકારમા સુપ્રગનનશાસ્ત્ર (૧૯૨૨-૨૩) ને ગણુરી શકાય આ તમામ લેખનપ્રવૃત્તિમા તેમના ઊંડા અભ્યાસનું દર્શન વાચકને થાય છે તે સમય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમા રસ લેનારા પીનઓ પણ હતા જેમ દે, શ્વેતનિષ્ઠ મણિનાન

નબુભાઈ, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય, ગોવર્ધનરામ માધનરામ ત્રિપાઠી, પ્રો
આનંદશંકર બાપુભાઈ કુન, મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, પ્રો કણિયા,
શ્રી નથુરામ શર્મા, શ્રી દીરાનાન શ્રોફ, પ્રો મગનનાન ગણપતરામ
શાસ્ત્રી, શ્રી મંગચંદ તુનમીદાસ તેનીરાગા, કમળાશંકર ત્રિવેદી, પ
મુખનાનંદ, ડિગોરનાન મગરવાળા આ સિદ્ધાંતોએ દર્શનસાહિત્યના
વિકાસમાં, પોતપોતાની મર્યાદામાં ગંભીરે ઉપનિવદ્ધ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર
ઉપરના ભાષ્યસાહિત્યના ભાગાન્તર દ્વારા તેમજ સ્વતંત્ર નિવેચનદ્વારા
કાગો આપ્યો છે પણ તે બધાઓના લેખનમાં તેમનું સાપ્રદાયિક
દૃષ્ટિમિત્ત મધ્યસ્તી હતું નહીં તેમાંના ઘણાખરાઓનો અભ્યાસ પોત
પોતાની દર્શનશાખા પૂરતો જ મર્યાદિત હતો અને બહારની દર્શન
શાખાની ઉપેક્ષા ગાંધી આપતી પણ નર્મદાશંકરભાઈને કે શ્રેય
સાધક અધિકારી વર્ગમાંના એક અગ્રણી વિદ્વાન હતા, હતા તેમની
વાસ્તવિક દૃષ્ટિ સ્વતંત્ર, સત્યાન્વેષિણી હતી દર્શન સાહિત્યમાં તેમનો
મોગમાં મોટો કાગો તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનો છે એમના પહેલા અને
પછી ગુજરાતમાં કોઈએ એવો પ્રયત્ન કર્યો નથી, એટલે તે દૃષ્ટિએ
તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ પર તરીકેની તેમની મેદા અત્યંત છે શ્રીમાન
નૃસિંહાચાર્ય, પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તસિન્ધુ અન્યમાં એવો
ઇતિહાસ લખવાને પ્રયત્ન કરેલો જે ૧૪ વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયાનો
હતો પણ તેના મે ભાગ જેટલો જ તે પ્રસિદ્ધ થયેલો અર્વાચીન
પદ્ધતિથી આવેલ ઇતિહાસ નખવાનો પ્રયાસ મણિભાઈ નબુભાઈ દ્વિવેદીએ
“સિદ્ધાન્તસાગર” મા કરેલો, તેમ પ્રો જેકિસનદાસ કણિયા, છોટા
લાલ ખાસ્તર વગેરેએ મહામાન મા પ્રગટ કરેલા આ બધા છૂટા
જવાબ પ્રયત્નો હતા પ્રારભથી શરૂ કરીને, પછીના વાગમાં, જુદા
જુદા સમયે અસ્તિત્વમાં આવેલી, તત્ત્વજ્ઞાનની જુદી જુદી નિયારસણી
નો ઐતિહાસિક કમમાં, તેના સિદ્ધાન્તોની ન્યાયપુર સર, સત્યાન્વેષી
દૃષ્ટિથી મીમાંસા પ્રીતે અથાકારે રજૂ કરવાનું કાર્ય કોઈએ કરેલું
નહિ આરા અન્યની મોગી જણપ હતી તે વિષેની નોંધ “વસત”

માર્ગશીર્ષ ૧૯૭૦ના અરબા અ આનદશકરમાર્ગ એ લીધી હતી
 દીવાન બહાદુર નર્મદાશંકરમાર્ગ, આનંદશંકરમાર્ગના નિષ્ઠના અન્તે
 વાળી હતા, એટલું જ નહિ પણ તેમના તરફ ગુરુભાવ દર્શાવતા
 તેમના વાચકામા આ નોવ આવી દર્શનસાદિત્યનો તેમનો અભ્યાસ
 બેઠો હતો અને તેમને પણ આવા દત્તિદામની ગિણપ નજાર્ક હતી
 તેથી આનદશકરમાર્ગની નોડે તેમને તેડુ ગયું હત્વાને પ્રેરિત થયાં
 તેના પરિણામે, તત્ત્વજ્ઞાનનો દત્તિદાસ મે ભાગમા-પ્રથમ ભા. ૧૯૨૪
 અને બીજા ભાગ ૧૯૨૫મા પ્રચિદ્ધ થયા

પ્રથમ ભાગમા પાંચ પ્રગ્ણો ચોળ્યા છે શ્રૌતદર્શન સાખ્ય
 યોગ, બોદ્ધદર્શન, જૈન દર્શન અને ન્યાયવૈશેષિકદર્શન બીજા ભાગમા
 ૬ થી ૧૩ પ્રગ્ણો છે પાનુપન અથવા વૈવસ્વત, શાકતદર્શન,
 પાતરાત્ર, પૂર્વમીમાંસા, પ્રભાણુમીમાંસા, તાન્ત્રિકનું શુદ્ધતદર્શન,
 વિશિષ્ટાદ્વૈતદર્શન વગેરે આ મન્નેય ગ્રન્થો તેમના અધ્યાગ પરિચય,
 દર્શનસાદિત્યના પ્રેમ તથા બિજા અભ્યાસના સાક્ષીરૂપ છે પ્રત્યેક
 પ્રકરણમા પ્રત્યેક દર્શનના આદિચિન્તામ્નુ સ્વનનગિત, તેનો ઐતિહાસિક
 સમય, તત્કાલીન અન્ય ચિન્તા, તેનું આદિત્ય, તેના પત્રીના તે
 દર્શનના ચિન્તા, તેમનું સાદિત્ય, તેનો વિમલ વગેરેની માહિતી
 સારા પ્રમાણમા આપી છે તે તે વિષયને રમતી સામગ્રીનું સમ્પન્ન
 કરવામા ઇનામગની વેચ દષ્ટિ પણ તેમા તરી આવે છે તેમા ઘરેન
 પ્રત્યેક વિધાન સ્ત્રુતની મોગીએ ચમતીને જ મગમા આવેન છે

જેમ ભાગનીય તત્ત્વજ્ઞાનનું વિશ્વતત્ત્વજ્ઞાનમા અનોખું વ્યમિત્વ
 છે તેમ આ તત્ત્વજ્ઞાનના દત્તિદાસનું પણ અનોખું વ્યમિત્વ મને
 દેખાય છે આમા લેખકે નિષ્પક્ષપાતપરો અને પ્રત્યેક વિધાનની અન્વે
 પણપૂર્વક ચમત્સગી કરીને વસ્તુનિરૂપણ મ્હું છે તેમા પોતાનો દોષ
 પણ પ્રમારનો પૂર્વમદ રાખ્યો નથી અહીં આ વાતનો નિર્દેશ કરવો
 જોઈએ કે તેમણે આ તત્ત્વજ્ઞાનના દત્તિદાસમા શુદ્ધતદર્શનની
 મીમાંસા ખરેખર બહુ જ તદ્દથ રીતે કરેલી છે, અને એ તત્ત્વજ્ઞાન

જે દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓના હાથે ઉપેક્ષા પામતુ હતું તેને ખરેખર ગૌરવભર્યું સ્થાન આપ્યું છે. નર્મદાશંકરભાઈએ શિક્ષિત વર્ગમાં ઉપેક્ષિત એ તત્વજ્ઞાન પ્રત્યે ખ્યાન દોર્યું એટલું જ નહીં પણ તેમણે તેમના અન્યમા શક્યાયાય પછી જીવન સમર્થ અદ્વૈત શાખાના આપક તરીકે વનભાગ્યાયને જણાવ્યા છે. શુદ્ધાદૈત વિશે લખતા કહે છે કે આ મનમા તક અને શ્રદ્ધા—વિચાર અને ભક્તિ—એ બેનો સુભગ યોગ શુદ્ધાદૈતીઓએ કર્યો છે અને તેમા માયાવાદી કેવળ અદ્વૈતીઓ દગતા વધારે સમર્થ નીવડ્યા છે આ સ પ્રદાયમા વનભાગ્યાય પછી ઈ સ ૧૬૮૮ના અરસામા પુરુષોત્તમ મહારાજ ધર્મ ગયા જેમણે ત્રિપુન સાહિત્ય સંસ્કૃતમા રચ્યું છે. તેમના વિશે લખતા પોતે જણાવે છે, “આ મહાપુરુષે તત્ત્વદર્શનમા ધણા સૂક્ષ્મ વિચારો પ્રગટ કર્યા છે તેમની આકૃતિતુ ચિત્ર પ્રગ્ધાનસ્તનાકરના મુખપૃષ્ઠ ઉપર આપ્યું છે તે પ્રતિ દષ્ટિ નાખતા જ સમગ્રય છે કે તેમનું ભવ્ય કપાળ ઝીણા વિચારોની તરવરતી છાયાવાળું છે, તેમના વિજ્ઞાન નેત્રો પ્રતિવાદીના આક્ષેપોનો મોટા મનથી સ્વીકાર કરતા હોય તેના જણાય છે, તેમની ઝીણા અગ્રવાળી નાસિકા તે આક્ષેપોને ઝીણવટથી ઉરાડવાની શક્તિ દર્શાવે છે, તેમની સુન્દર ધાત્રીની ચિણુક (નાટી) તેમની અપૂર્વ દૃઢતા અને નિશ્ચયમનને જણાવે છે અને તેમની હાથની રાનમુદ્રા વ્યાખ્યાનકૌશલ સ્પષ્ટ જણાવે છે”

પ્રકરણના અતમા ઉપસહાર કરતા શુદ્ધાદૈત મતનું મન્યાકન કરતા નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે

“જ્યારે શાકર અદ્વૈતીઓ માસા વડે વિવર્તવાદનો આવ્રય લઈ અભાદૈત સાધે છે, ત્યારે શ્રી વનભાગ્યાય સારી અદ્વૈતીઓ અપિકૃત પરિણામનાદનો સ્વીકાર કરી અભાદૈત સાધે છે આથી શાકર મતમા જગત્ પિનર્તરૂપ અથવા ત્રિવ્યાપ્રતીતિરૂપ છે, ત્યારે શ્રી વનભાગ્યાય મતમા જગત્ પરિણામરૂપ એટલે અલના સાચા ધાટરૂપ છે સાખ્ય મતમા પરિણામનાદ વડે પ્રકૃતિતુ પરિણામી નિત્યત્વ અને પુરુષ અપરિણામી

હોવાથી કૃત્ય નિત્ય સાધવામા આવે છે પરંતુ તે બેની કડી મેળવવામા સાખ્ય મતમા કષ્ટ બિબુ થાય છે, જ્યારે આ અદ્વૈત (વદનભાષાવાર્તા) મતમા પુરુષોત્તમમા બે કડીઓ સધાય છે અને તે પુરુષોત્તમની પુખ્ત પ્રકૃતિરૂપ ફર અને અક્ષરરૂપ બે કડીઓ સ્વભાવ બળથી સધાય છે અને તે પણ સાધકની એકતાથી સધાય છે, ભિન્ન ધાતુના યોગથી નહિ.”

શુદ્ધદૈત મનના વિશે બીજાઓ તરફથી આવેલા પક્ષપાતરરહિત અને સત્ય જ્ઞાન ત્ર અભિપ્રાય ભાષ્યે જ ગુજરાતમાથી આવ્યો હતો આ તાત્પર્યવૃત્તિ અને સત્યપરાયણતા જે અવિરત અભ્યાસ ઉપર આધારિત છે તે તેમના દર્શનસાહિત્યના ઇતિહાસનું નિશિષ્ટ લક્ષણ ગણાય “ઉપનિષદ વિચારણા” પુસ્તકમા ઉપનિષદના વિચારોની વિમ્લત મીમાંસા છે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસને જે આપણે તેમના અક્ષરદેહના શિર તરીકે ક ધીએ, તો આ પ્રથ તે શિરને શોભા અપાવનાર મુકુટ ગણીશુ આનું આયોજન જ્ઞાન રીતે થયેલું છે આમા ઉપનિષદોના બહિરંગ અને અંતરંગ વિચારોની પરીક્ષા કરી તેના પ્રતિપાલ વિધ્યોની સમાવેશના કચ્છામા આવી છે તેમા કુલ ૨૩ પ્રશ્નો છે પ્રથમના ૬ પ્રશ્નોમા ઉપનિષદોની શબ્દબ્રહ્માત્મક રચનાનું સ્વરૂપ અને પછીના પ્રશ્નોમા અર્થબ્રહ્માત્મક ઉપનિષદોની વિચારણા કરવામા આવે છે ત્યાર પછી સાખ્યયોગ તથા લક્ષિતશાસ્ત્ર સાથેનો સબ્ધ દેખાડવામા આવ્યો છે આ ઉપરાંત વેદનાજ દર્શનો અને આગમો અને વેદાનુસાર દર્શનોનો ઉપનિષદ સાથે કેવો પરસ્પર સબ્ધ છે તે પ્રશ્ન ૧૬ અને ૨૦મા દર્શાવ્યું છે આ પ્રથમની વિશિષ્ટતા તરીકે પ્રશ્ન ૧૮, ૨૧, ૨૨ ગણાય પ્રશ્ન ૧૮મા ઉપનિષદોના સમયની સામાજિક સ્થિતિનું ચિત્ર આપવામા આવ્યું છે, સાથે સાથે તે સમયની રાજકીય સ્થિતિનો પણ ચિતાર આપ્યો છે પ્રશ્ન ૨૧મા ઉપનિષદવિદ્યા મુરોપ અમેરિકામા કેવી રીતે દાખલ થઈ અને ત્યાંના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર કેવી અસર કરી તે વિશેની ઘણી ઉપયોગી માહિતી

આપી છે. પ્રકરણ ૨૨માં ઉપનિષદ્વિદ્યા અને ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓ, પાયથાગોરાસ, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ તથા યુરોપના ગ્રિપનોઝા, કેન્ટ, હેગન વગેરે સાથે મગખામગી કરી છે, તે તત્ત્વજ્ઞાનના તુલનાત્મક અભ્યાસીઓને ધગી ઉપકારક થશે. ઉપસંહારમાં ન્વણાવે છે કે ઉપનિષદો એ ભાગ્યના અધ્યાત્મજ્ઞાનનો વારસો છે. તે કાલ સમીપ લઈ જાય છે માટે ઉપનિષદ કહેવાય છે. તે એકેશ્વરતાનું પ્રતિપાદન કરનાર મંથ છે. ઉપનિષદો વિશે જેટલું જાણવા જેવું છે, તે બધું આમાં આપ્યું છે લેખકનું આ સ્વતંત્ર સર્જન અને ગૌનિક કૃતિ છે. ઉપનિષદોમાંનાં વિવિધગંગી વિચારરૂપી પુષ્પોને છૂટા પાડીને કનાત્મક રીતે ૨૩ પ્રકરણોરૂપી સુંદર માળાઓમાં તેમને ગૂંથી લઈને સમન્ત પુસ્તકરૂપી મુકુટને તેમના અકારદેહની મૂર્તિના ગિરોભાગને પહેરાવ્યો છે.

આપણે અત્યારે જે અર્થમાં સાહિત્યકાર અગર વિવેચકને મમજીએ છીએ તે અર્થમાં તે વિવેચક નહોતા સાહિત્ય કરતા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન તરફ તેમનું વનણુ વિશેષ હતું, છતાં ન્યાયે ન્યાયે જરૂર પડે ત્યારે તે વિવેચક તરીકે પુસ્તકોના અવલોકનો દ્વારા પોતાના વિચાર ન્યકન કરતા તેમની વિવેચનદષ્ટિ પક્ષપાતગ્રહિત હતી. “અખો” ઉપરના વ્યાખ્યાનમાં, અખાના નામે ચરેલી “શુરુ વ્યાં મેં ગોકુળનાથ”ની પકિતઓ સાચી નથી, પણ તેનો અન્ય પાઠ છે તે તેમણે જણાવ્યું. વળી કેટલાકો એમ માનતા કે અખો વેદાન્તી હતો અને તેની કવિતામાં શુદ્ધ વેદાન્તવિચારો હોવાથી, તેને કાવ્ય કહેવું હોય તો ભલે કહો, પણ તે વાસ્તવિક અર્થમાં કાવ્ય નથી, કારણ કે તેમાં “રસ” નથી પણ તેનો ઉત્તર આપતા તેમણે જણાવ્યું કે એ કવિતા વેરાવ્ય તરફ લઈ જાય છે, માટે તેમાંનો રસ શાન્ત ગણાય—“મહાભારત” અને “રામાયણ”ના શાન્ત રસની માફક ભક્ત કવિ દયારાગભાઈની પ્રેમવક્ષણા ભક્તિની કેટલાકોએ પ્રાકૃત સૂગારરસ અગર પ્રણય તરીકે જાહેરમાં ટીકા કરેલી પણ તે “ભક્તિ રસ”ની

જ દવિતા છે તે તેમણે અનેક દાખલાઓ આપીને તા. ૨૨-૯-૨૬ને રોજ મુંબઈમાં આપેલા વ્યાખ્યાનમાં પ્રતિપાદિત કરીને, દયારામભાઈની પ્રેમભક્તિ વિશે સાદાર વર્ગના મનમાં પરિવર્તન કરવાની મોટી સાહિત્યિક સેવા કરી છે. આ આખા પ્રશ્નની છણાવટ કર્યા પછી, નિષ્કૃષ્ટ માટેની કમોટી આપતાં તેઓ જણાવે છે કે : “પરમેશ્વરનું પરમસત્યત્વ અને તેના કાર્મ શુણ્ધર્મનું માહાત્મ્યજ્ઞાન તેમના પ્રતિના પ્રેમ અથવા રતિમાં મૂળથી જ્યારે પેમે છે ત્યારે જ તે પ્રેમ અથવા રતિ ભક્તિ ગણાય છે. આમાનો એક પણ અંશ ન હોય તો તે માત્ર પ્રણય અથવા રતિ જ ગણાય, પણ ભક્તિ નહિ.” આ કમોટીથી દયારામભાઈની પ્રેમકવિતાને, પ્રણયની કવિતા નહિ પણ શુદ્ધ ભક્તિની કવિતા તેઓ જણાવે છે. દયારામનો પ્રેમ દાંપનિક પ્રભુ ઉપર નહોતો, તે આભાવિત હતો. તેમની કવિતામાં કૃષ્ણ તરફનો સ્વયં ભાવ છે, પણ તે એક ભક્તનો ભગવાન પ્રતિના શુદ્ધ પ્રેમના ભાવવાળો છે, તેમાં વિષયની ગંધ નથી. પરમેશ્વર પિતા, મિત્ર, પ્રિય વગેરે ભાવથી ભક્તિનો વિષય થઈ શકે છે. દયારામભાઈગોષીના ભાવથી પ્રેમભક્તિ તેમની કવિતામાં દર્શાવના. તે ભાવ નિર્વિંકારી અને સાંસારિક વિષયવાસનાથી મુક્ત હતો. આથી દયારામની કવિતાએ શુદ્ધભક્તિની જ કવિતા છે એવો પ્રામાણિક અભિપ્રાય તેમણે આપ્યો હતો. અગાઉ સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈએ “દયાગમના અક્ષરો” માં, દયાગમની ભક્તિને યોગની દૃષ્ટિએ સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ સ્વ. ન્હાનાશાહ તથા દીવાન બદાદુર નર્મદાશંકરભાઈ એ બે, શુન્દરાનના અગ્રણી સાહિત્યકારોએ ઉપર પ્રમાણેનો અભિપ્રાય દિ’મન પૂર્વક આપ્યો હતો. જેમ ઉદારતા અને સમન્વયવૃત્તિ દર્શનસાહિત્યના દનિદાસકાર તરીકે તેમનો શ્રુષ્ટ હતો, તેમ સ્પષ્ટકૃત્વ તેમનો વિવેચક તરીકેનો મુખ્ય ગુણ હતો.

સમદમાદિ, સ્વયં, વિવેક વગેરે અનેક ગુણોથી અલંકૃત તેમના અક્ષરોની મૂર્તિ અત્યારે પણ પ્રદાયપૂર્વકથી દીપ્તિ રહી છે. શુન્દરાન

ના સાદિન્યમદિરમા, ખીનઓના અગરદેહની માફક નર્મદાશંકર ભાઈના અક્ષરદેહને યોગ્ય ધ્યાન મળતું પડે તે દેહની પ્રસંગતા, શાન્તતા તથા ગાંધીય, તેના દેવતા દર્શનથી આધ્યાત્મિક જીવન-નિર્માણ પૃથ્વીઓને પ્રેરણા આપીને જીવનના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચવાને પ્રેરણાદન અને માર્ગદર્શન આપમે

સાક્ષરરત્ન નર્મદાશંકરભાઈ

શ્રી જયન્તાદૃષ્ટુ હરિદૃષ્ટુ હવે

એમ એ માટે સ્વ શ્રી નરસિંહરાવ પામે અખેગીતા વાચતો સારે શ્રી નર્મદાશંકરના તથા શ્રી આનંદશંકરના અભિપ્રાયો કૃત પત્રિકાઓ માટે અર્ચનાનો ધર્મી વાર પ્રસંગ સાપડ્યો. એમની ચીવટ-વાગી રીત પ્રમાણે સ્વ શ્રી નરસિંહરાવ દર્શક મનને પાના કે સરખ ઉપરિચિત થતા ન્યા મુધી તેનો ઉકેલ ન આવે ત્યા મુધી તેની શોધમાં ધંતર સર્વ ધભાવી દેતા અને ધર્મી વાર શ્રી આનંદશંકરને વાગણુમી પત્ર પણ લખના આમ શ્રી નર્મદાશંકરનો પ્રથમ પરિચય પુસ્તક દ્વારા આવે કમળાશંકર વ્યાખ્યાનમાળામાં તેમજે આપેના અખા ઉપરના પ્રવચનો પણ સાલગેના લાભો કોટ, પાઘડી, સુધડ અને ભવ્ય આકૃતિ, ગંભીર અને પ્રતાપી વખત્વ અને તાત્ત્વિક વિચારોની અર્ચાઓથી આપતું એમનું પ્રવચન—તે વખતે એમના મનનીય અને પાલિયૂર્ણ છતાં આફનાદક પ્રવચનો સાલગી જપજોલો હૃદયગમ ચિત્તમસ્કર હજી ધણી વાર તાજે મર્ધ આવે છે આ પછી એમને સાલગનાના પ્રમગો મળ્યા હતા અને પ્રથમ શ્રવણે લખ્મપદ થયેલી જાપ સુદૃઢ અને અખજિત રહી છે

એમના મુખ્ય અયોમા 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' જે ભાગમાં, અખા ઉપરના કમળાશંકર વ્યાખ્યાનમાળામાં આપેના વ્યાખ્યાનો,

અખાદ્યત કાવ્યોનુ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સહિત સંપાત્ર, તથા શાક્ય સંપ્રદાય આ ઉપરાંત તેમના કેટલાક છૂનાજવાયા તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક લેખો છે એમ સાધકવર્ગની પ્રવૃત્તિમા તેઓ અત્ર ભાગ લેતા હતા અને ત્યાં વારવાર ગભીર ધાર્મિક અને દાર્શનિક ચિન્તનના ગા પ્રવચનો અને લેખો તેઓ આપતા આમાના ઘણા “સદુપદેશ શ્રેણી”મા તેમ “પ્રાત કાગ” અને “મહાકાન” મારફત પ્રસિદ્ધ થયા હતા.

‘હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’ જે ભાગમા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી સન ૧૯૨૪ અને ૧૯૨૫મા પ્રમિદ્ધ થયો શ્રી નર્મદાશંકરના ગુરુ શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીએ “સિદ્ધાન્તમિન્ધુ”મા પ્રાચીન પદ્ધતિથી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોનુ પરિચીનન કયું છે શ્રી નથુરામ શર્માનુ પણ પ્રાચીન પદ્ધતિએ લખાયેલુ નિપુન દાર્શનિક સાહિત્ય છે માણિયાન નમુનાઈ દિવેદીનો સુદર ‘સિદ્ધાંતસાર’ અર્વાચીન પદ્ધતિનો ખરો પણ તેમા તત્ત્વજ્ઞાનનો સમગ્ર ઇતિહાસ નથી વિચારપ્રધાન દાર્શનિક લેખો જેટલીસનદાસ કલિયા, છોટાનાદ માસ્તર અને અન્ય વિદ્વાનોના પણ ખરા શ્રી આનંદશંકરનુ ગભીર ચિંતન અનેરી ભાત પાડે છે તે દરમ્યાન અંગ્રેજીમા ડો રાધાકૃષ્ણનના તથા પ્રોફેસર દાસગુપ્તાના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસો મગદ્ થયા હતા આ પૂર્વબૃમિકામા શ્રી નર્મદાશંકરે જે ભાગમા લગભગ ૬૦૦ પૃષ્ઠમા ‘હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’ લખ્યો આ ઇતિહાસ લખનામા જે ખાસ દષ્ટિ રાખી છે તે એ કે આ ઇતિહાસ કેવળ વર્ણનાત્મક ન થઈ રહેતા ચિંતનાત્મક પણ થાય પ્રથમ ભાગમા ત્રયીદર્શન, સામ્યયોગ, બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનો તથા ન્યાયવૈશેષિક દર્શનો છે બીજા ભાગમા પાશુપત—શાક્ય—વૈષ્ણવ—દર્શનો પૂર્વ-મીમાંસા, વિવિધ પ્રમાણનાં શાંત્ર અદ્વૈત શુદ્ધાદ્વૈત અને બ્રહ્મભાસાના અન્ય મતો એમણે આપેના સદર્શનથી સૂચિમા અંગ્રેજી અથો ઉપરાંત અનેક મૌનિક અથો અન્યમ્તાએ આપ્યા છે અને તે બધા તેમણે પરિશ્રમથી આપતોક્યા છે અને તેમનો સારસમદ સુદર

રીતે કર્યો છે. કેટલાક ઋષો અપ્રકાશિત હસ્તપ્રતોમાં જ ઉપગ્રન્થ હતા, છતાં તે પણ જોઈ જવાની અંધકર્તાએ કાળજી રાખી છે. આમ તે વખતે મળતું સમગ્ર સાહિત્ય અવલોકી આ ઇતિહાસ તેમણે લખ્યો જે તેમની ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની કીમતી મેરા છે. જેમ પરદેશમાં સદ્ગન અંધકર્તાના પ્રમાણુભૂત મનાતા અંધની કોઈ યોગ્ય સંપાદક મારફત સુધારાવધારવાળી નવી આવૃત્તિઓ વર્તમાન સમયની શોધ અને ચર્ચાઓને આવરી લેતી બહાર પાડવામાં આવે છે તેમ આ અંધનું પણ યત્ન જોઈએ.

અખા ઉપરનાં વ્યાખ્યાનો તથા અખાકૃત ઠાવ્યોની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. નર્મદાશંકરે અખાનું કાર જીવન, અક્ષર જીવન, ‘અખેગીતાનું’ તાત્પર્ય, પંચીકરણ વગેરે વિષયો ઉપર વિસ્તૃત વિચારણા કરી છે. “બાવનથી સુધ્ય આધી વટી” જ્ઞાનાન્દ ગુરુનું સ્મરણ, વૈષ્ણવગુરુની નિંદાનો આરોપ, શુદ્ધાદૈત સાથેનો સંબંધ વગેરે વિષયો પણ ચર્ચ્યા છે. અખાનું ઠાવ્યસાહિત્ય વાંચી તેણે શાંકરદર્શનના ક્યા ક્યા ઋષો શ્રવણ કર્યા હશે તેનું અનુમાન પણ એમણે બાંધ્યું છે અને એક દરે તે યોગ્ય છે. મારા મન પ્રમાણે અખાએ ગૌડપાદકારિકા અને કંઈક અંશે મધુ-સૂદન સરસ્વતીકૃત અદ્વૈતસિદ્ધિનું પણ શ્રવણ કર્યું હશે એમ લાગે છે. આ વિચારો મેં ‘અખેગીતાનું તત્ત્વચિંતન’ એ લેખમાં જણાવ્યા છે (બારમી સાહિત્ય પરિષદના અહેવાલમાં નિબંધ રૂપે).

દ્વાર્જસ ગુજરાતી સભા તરફથી સન ૧૯૩૨માં શ્રી. નર્મદાશંકરને શાકતસંપ્રદાયનો અપૂર્વ અંશ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. બૌદ્ધ અને તંત્ર-શાસ્ત્રના ઋષોનો અભ્યાસ વધારી શાકત સંપ્રદાય ઉપર એમણે ૨૦૦ પૃથ્થો ૧૬ પ્રકરણોમાં અંશ લખી શાકતદર્શનનો વેદ-બ્રાહ્મણ-આરણ્યક-ઉપનિષદ-વેદાંગ-સૂત્ર-આગમ અને તંત્ર-નિબંધ અને પુરાણ-સાહિત્યમાં ઇતિહાસ-સિદ્ધાંત વિચાર, પંચ મકાર, વિદ્યા અને યંત્રો, પૂજન પ્રકારો, ગુજરાતમાં અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ સંપ્રદાય, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં શાકતસંપ્રદાય અને ઉપાસના તથા સામરસ્ય—આ

બધા વિષયો વિસ્તારથી ચર્ચ્યા છે કાદિ અને કાદિ મતના શ્રીયકો શ્રીમુખ્યાદેરી મદિરના મોતીરામ શાસ્ત્રી પામે કદાની તેની લીધોદોપી પણ મંનિનિત કરી છે શાકત સપ્રદાય ઉપર અગ્રેજીમા સાહિત્ય ધણ લખાયુ હતું તા ન અને આગમોના ગ્રંથો તેમ કાર્મીરના પ્રત્યક્ષિતા દર્શનના પુસ્તકો પણ પ્રસિદ્ધ થયા હતા, છતાં વસ્તુમગ્ન અને ચિત્તનયુક્ત વિવેચકદષ્ટિથી લખાયેયો આ ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યમા અપૂર્વ છે

શાકતસિદ્ધાંતવિચારમા તેમણે શાન્ત અદ્વૈતવાદ અને શ્રીમત્ શકરાચાર્યના કેવનાદ્વૈતવાદની સરખામણી શ્રી. લામ્કરગણના નિત્યાયોઃ શિ. હર્ષવના ભાષ્યમાથી તથા જનિતાસહસ્તનામભાષ્યમાથી ઉતારા આપી કરી છે અને ઉમેયું છે કે, “લામ્કરગણની આ વિવેચક પદ્ધતિનો આશ્રય વર્ધમે પુન શકરાચાર્યના પ્રમ્થાનનથીના ગ્રંથો વાચી જોયા અને પ્રકરણમયો પુન અવગોચર તે ઉપરથી મને એવું લાગે છે કે કેવળ વેદાંતીઓ માયાવાદ દ્વારા સામ્પ્રસિદ્ધાંત સમજે છે તે ઉપગત શાસ્ત્રોની દષ્ટિ વડે સામ્પ્રસિદ્ધાંત શન્તિવાદ દ્વારા પણ સમજવાની જરૂર છે” વસ્તવસ્થા રહસ્યની નીક (જે તે વખતે પ્રસિદ્ધ થઈ નહતી) મા શ્રી લામ્કરગણ શાકત અદ્વૈતવાદ અને માયા વાદ વચ્ચેના વિરોધનો અપ્પટ ઉન્નેખ કરે છે સૌદ્યનહરી મોટા ભાગના વિદ્વાનો આચાર્ય શકરકૃત માને છે તે વાત તેના ઉપરની લગભગ ૩૭-૩૮ નીકાઓ જોતા (બક્ષમીધરની તો તેરમી સદીની છે) શક્ય અને સભવિત લાગે છે આ સૌદ્યનહરીના ૩૪મા શ્લોકમા આચાર્ય કહે છે કે “હે શિવયુવતિ! તુ જ આ જગતરૂપે પરિણામ પામીને ચિત્તન-દાકારપણુને ધારણ કરે છે” ત્વમેવજ્વાત્માન પરિણમયિતુ વિશ્વવપુષા ત્રિદાનદાકાર શિવયુવતીમાવેન વિમુદે ॥ માયાવાદ વિરત્તવાદનો આશ્રય લે છે જ્યારે અહીં ઉપાસનાનુ અધિદાન “પરામ્યા જગતરૂપે પરિણમે છે” કરીને પરિણામવાદનો આશ્રય લીધો છે

જ્યારે ગુજરાતમા શાકત સાહિત્ય સળધી મોટે ભાગે અજ્ઞાન

હવે ત્યારે આવો માહિતીપૂર્ણ અને વિચારપ્રધાન ગ્રંથ ગુજરાતને મળ્યો એ ગુજરાતી ભાષા માટે ગૌરવની વાત કહી શકાય.

તત્ત્વચિંતક વિવેચક

શ્રી. હીરાબહેન રા. પાઠક

હિંદના પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ વિશેનું નર્મદાશંકરભાઈનું જ્ઞાનચિંતન વિપુલ ને સમૃદ્ધ છે, પરંપરાનુસારી છતાં ન્યાયતોલનમાં સુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યવાળું, ભૌતિક દષ્ટિ અને અર્થઘટનવાળું હોઈ સમર્થ છે. આનંદશંકરના ધર્મચિંતનથી એ કંઈક અલગ પ્રકારનું, છતાં લેશ પણ બિલ્લુ ન બિતરે તેવું છે. તેમની લખાવટનું સામ્ય જો કોઈની સાથે પણ જોવું હોય તો તે આનંદશંકર સાથે જ. એવા એ પંડિતનાં સાહિત્યક્ષેત્રે નાનામોટા મગાને પચ્ચામેક જેટલાં વિવેચનાત્મક લખાણો છે, આ લેખોમાંથી કોઈક અથડપે છે, કોઈક અમુક અથડના ભાગરૂપે છે. રા. બ. કમળાશંકર વ્યાખ્યાનમાળાના પ્રથમ પુષ્પ તરીકે તેમણે સૂરતમાં “અખો” ઉપર જે બે વ્યાખ્યાનો આપેલા, તે લઘુ અંશરૂપે છપાયેલ છે, તો ગુજરાત વિદ્યાસભા પ્રકાશિત “અખાકૃત કાવ્યો” એ સંગ્રહના સપાદક તરીકે તેમણે વિનિર્મૂલ ઉપોદ્ધાત લખી, અખાની કૃતિઓના તત્ત્વચિંતનને સાર્વત્રી આપ્યું છે. આ બે ઉપરાંત, અખા ઉપર એક ત્રીજું સુંદર જયતીવ્યાખ્યાન તેમણે આપેલું છે. આ પ્રમાણે અખા જેવા અધરા વિષય પરત્વે ત્રણ ત્રણ લખાણોથી આટલો સજગ પ્રયત્ન કરનાર નર્મદાશંકર, ઉચ્ચ

વિવેચનગ્રાહ ધરણનાર કુશાગ્રબુદ્ધિ વિવેચક તરીકેની તેમ જ અરોધ અભ્યાસમાર્ગીની પતીજ પાડે છે. દયાગમ વિશેષે બે-એક ઉપોદ્ધાત અને એક વ્યાખ્યાન, તેમણે આપેલા છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃત કવિઓ, બૌદ્ધ કવિઓ ને મીઠું જેવા ગુન્ગાતી મધ્યકાલીન કવિ વિગે તેમણે વિગતપ્રચુર યાદી-નોંધ-ટાંચણ કરેલા છે. તે અભ્યાસવેખરૂપે લખાયા નથી તોપણ તેમાં તેમણે ઠાંકું પાડ્યું અગત્ય થાય છે.

આ વિવેચનવેખોમાંથી અર્ધોઅર્ધ અવયોકનો ને અર્ધોઅર્ધ વ્યાખ્યાનો છે. વ્યાખ્યાનોમાં પણ લેખકની અભ્યાસ અને અવયોકન શક્તિની મન્જતા ધણી છે.

આ વ્યાખ્યાનો લેખકની દયાની દરમ્યાન છત્રંત બની જતાં, કાગળુ તે 'કાન્ત'ની જેમ મારા વક્તા હતા. સામાન્યપણે ઉત્તમ વ્યાખ્યાતાને બે ખાતનો સિદ્ધ દરવાની દોષ છે એક, વિષય પગવેળું અભ્યાસસિદ્ધ પ્રભુત્વ અને ખીલું, આંતર પ્રતીનિયજી સ્વ. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાએ નર્મદાશંકરભાઈના વખૂલની "દૌમુદી"મા નોંધ લીધી હતી અને લેખકની "વિદ્વતા, વક્રત્વ, લેખનશક્તિ" એ ત્રણેય એકત્ર શક્તિ-સંપત્તિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો : "નર્મદાશંકરભાઈજેવા ગુન્ગાતીએ અભ્યાસશીલનાની દૃષ્ટિએ ઘોડા હશે. મૌન્ય એ નર્મદાશંકરભાઈનું મુખ્ય લક્ષણ-એમના બાંધનમાં મૌન્ય, એમના વક્રત્વમા ગોરવ, એમની લેખન કૌશીમાં મૌન્ય. જ્ઞાન ચોક્કસ, પાંચ ચોક્કસ, જ્ઞાનમૌન્ય ચોક્કસ." અને પછી તેમનાં વ્યાખ્યાન સંબંધી આ મુન્ડમ મન-ગંન "વિદ્વતામયુ", વિચારપણું, અવિનિહન, સંસ્કૃતમુગોબિન, પ્રૌઢ અને મૌન્યાન્વિત વાંચનાયી અગત્ય". વ્યાખ્યા તેમના "નવીન અને મઝીન દૃષ્ટિવાળા વ્યાખ્યાનસામર્થ્ય"નું સમર્થન કરના પ્રેમ દાદર "ગેલપંગમની તપોમત્તા"ને પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી કરે છે, "જુની અને નવી શૈલીનો મુંદર મેળાવ છે." એ એમનાં વ્યાખ્યાનો આવા અભ્યાસનીનસાં દોષ તો પછી અભ્યાસવેખો તો દોષ જ ને ? આ અભ્યાસપૂર્ણ વિવેચન-

લેખો તેમના તત્ત્વચિંતનના લેખો દ્રઢતા ધણા ઓછા છે. પણ ગુણ-
ગાળની દૃષ્ટિએ એટલા જ મહત્ત્વના ને પ્રભાવક છે આગ્રયે
દયારામ, અખો, ગોવર્ધનરામ, ગણિનાથ નમુલાઈ અને બાળાશંકર
વિશેના તેમનાં વક્તવ્યો—અતિમ નિર્ણયબળ ધરાવનારા છે. “સ્નેહમુદ્રા”,
“યોગિનીકુમારી” કે “ત્રિભુવનવિગ્નથી ખર્જ” વ જેવી કૃતિઓના
મૂલ્યાંકનો અહીં છે

નર્મદાશંકરના વિવેચનો, કોઈ નાનીમોટી સાહિત્યકૃતિ વિશે કે
સાહિત્યકાર વિશે કે ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પ્રવાહ વિશે તેમણે કરેલા
અવલોકન—ચિંતનરૂપે આવે છે સુધી વધારે વિવેચનો કૃતિ વિશેના
છે, અને તે ગુજરાતી તેમ અંગ્રેજી બન્નેમાં છે ધર્મવિષયક કૃતિઓના
ઉપોદ્ધાતો અને અવલોકનો પણ તેમણે ઘણા લખ્યા છે.

નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ધર્મવિભાગના પ્રમુખ તરીકે
“ગુજરાતમાં ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યની પરિસ્થિતિ” એ
વિષયદ્વારા સાહિત્યના એક વિશિષ્ટ વહેણને નિયોક્તવાનો તેમનો પ્રયાસ
છે વિવેચનઅર્થે લેખકે પસંદ કરેલ તમામ વિષયોનો બહોળો જ્ઞાન-
વ્યાપ હોવાનું કારણ, લેખકનું વિશાળ દૃષ્ટિવાળું જૈદિક્ષિક વનણ છે અને
શિષ્ટ સાહિત્ય તેમજ ધર્મસાહિત્ય વિશેની તેમની રુચિ છે નર્મદાશંકરની
વિવેચક તરીકેની અનેક શક્તિઓ કોઈ એકજ લેખમાં એકત્ર થયેલીનું
ઉત્તમ ઉદાહરણ જોઈતું હોય તો તે પરિપક્વતાનો લેખ છે.

નર્મદાશંકરનું વિવેચન વાચતા પહેલી પ્રતીતિ એ થાય છે કે
વિષયના સત્ત્વની ખોજ એ તેમનું પરમ લક્ષણ છે અને તેને વશવર્તીને
જ તેમની તમામ ચાનના થતી હોય છે તેઓ ગતકાલીન કે નિજ-
કાલીન કોઈ પણ કૃતિને તાટમ્બથી તેમજ સમતોનન શુદ્ધિથી તપાસવા
માટે ઈર્ષ ઈર્ષ પદ્ધતિઓ અખ માર કરે છે, તે નેરા જેવું છે એક
રીત છે, કૃતિની સમીક્ષાને આરબે તેને વિશે સાહિત્યના એક પ્રકાર
તરીકે પ્રસ્થાપિત સિદ્ધાંતોની રજૂઆત, અને એ દૃષ્ટિએ તેનું મૂલ્યાંકન.

દા. ત. શ્રીમન્મહાસિંહાચાર્ય દ્વિખિન ત્રિભુવનવિગ્રહીખંડ. પ્રથમ તેને વિશે મંતવ્ય ધર્મ છે કે “તે અંધની રચના કંઈક પ્રાચીન પદ્ધતિની છાયાથી ભરેલી છે, તેથી તેને ‘નવવક્ત્ર્યા’ કરતાં ‘કથા’ની સંજ્ઞા વધારે યોગ્ય છે.” (ભૂમિકા પૃ. ૧૦) એમ કહ્યા પછી સંમૂળ કાવ્ય-શાસ્ત્રે કથેષુ “કથાશ્રવણુ” તેમાંથી છતાં કરી આપ્યાં. એ જ પરંપરાને અનુસરી, અંધનો “અનુમન્વયનુષ્ટય” વિચાર્યો : ૧. કથાશ્રવણના અધિકારી. ૨. કથાનો વિષય. ૩ કથાના અધિકારી તથા વિષય વચ્ચેનો સંબંધ, અને ૪ કથાનું પ્રયોગન. એ દૃષ્ટિએ કથાનું વિવેચન કયું. કથાનાપકના વીરચને પ્રમાણનાં રસદૃષ્ટિએ કયું કે “ત્યારે સંન્યાસપ્રધાન ચિત્ત શમના મ્થાથી ભાવવાળું હોય છે, ત્યારે કર્મ-પ્રધાન ચિત્ત ઉત્સાહના સ્થાથી ભાવવાળું હોય છે.” (એજન-પૃ. ૧૩). આમ રસદૃષ્ટિએ જોતાં, કૃતિનું ધર્મ, યોગ, તત્ત્વચિંતન વ. દૃષ્ટિએ અર્થઘટન પણ કયું.

“યોગિની કુમારી” એ પણ એ જ સંપ્રદાયના અખર સાધક છોટાશાહ માખર ઉદ્દે “વિશ્વવંશ”ની કૃતિ છે. તેના ઉપોદ્ધાતમાં નર્મદાશંકર, “કથાને સ્થાને નવવક્ત્ર્યાના ઉદ્ભવની જરૂર છે” (પૃ. ૭) એવું ‘નાગરિક ભાવવાળું’ ‘સમાજનું બધારણુ’ જોતાં, યુગાનુસારી સૂચન કરે છે. તે પછી, “નવવક્ત્ર્યામાં, મનુષ્યકૃતવતના ભાવો વિકારને પામવા ન જોઈએ પણ સ્થાથી રમરૂપ બનવા જોઈએ,” (પૃ. ૧૦) એવો કક્ષાસિદ્ધાંત ધરી તેના સમર્થનમાં ગોવર્ધનરામનો નવવક્ત્ર્યા-લેખનઆદર્શ પ્રમાણ છે. એ “સન્યાસાવના અને સૌન્દર્યભાવનાને વૃક્ત કરવાનું પ્રયોગન” ગોવર્ધનરામે સસ્ત્રવીચન્દ્રદ્વારા સિદ્ધ કરવા ધાર્યું. તે કાગથી જ એ પ્રભાવક અંધને એ દૃષ્ટિએ નહીં જોઈ, નર્મદાશંકરે નિઃસંકેચપણે કયું : “શુદ્ધતાનીમાં શ્રી ગોવર્ધનભાઈની અપૂર્વ કક્ષાવાળી નવવક્ત્ર્યાનો જેવો આરભ, તેવો અંત ન આપ્યો.” (પૃ. ૮) કારણ ? “સંસારના પ્રત્યક્ષ સાચા ચિત્રમાંથી, કલ્પનાએ મનોગત્ય (જુઓ, અરવનીનું) મનોરાજ્ય અને પૂર્ણાકૃતિ) ધાર્યું અને

પીઠ વિનાતુ તે ચિત્ર આકાશના ગન્ધર્વનગર જેવું થયું ગન્ધર્વનગર સુન્દર ખરું, પણ તેમાં વસવાનો મનુષ્યોને અધિકાર નહિ "ને તેથી, "પ્રથમ ભાગ અને ચોથા ભાગ વચ્ચે ઉપક્રમ અને ઉપસહારની એકવાક્યતા થવામાં આપ્તમતિ અવિચ્છિન્ન રહેલી ખરેખર દુર્નલ રહી" કારણ, "આ ભાગમાં લોકકવિ બની અતમા સામ્રાટવિ થઈ ગયા, "અને તેથી એ મહાન કૃતિનો મહિમા અગણિત દિવ્ય બીન્નેની સમ્રાટક યોજનામાં જ કેવળ ગ્હી" (૫૯) નર્મદાશંકરે આમ, ચોથા ભાગની મર્યાદા બતાવી પણ પહેલા-બીજા ભાગને "સાચા ચિત્ર" વાળા ગણ્યા છે અને તે અભિપ્રાય એ જ રૂપકઅલિત સાપડે છે, "ગોવર્ધનગમની ધર્મભારના" વ્યાખ્યાનમાં "ગોવર્ધનગમની કૃતિમાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મહારના ચિત્રો આકાશમાં ગન્ધર્વનગર જેવા નથી પણ અજ ટાની ચિથરપીઠ ઉપરના ચિત્રો છે આ ચિથરપીઠ તે ગોવર્ધનરામના ધર્મતત્ત્વની છે"

અત્રે, સરસ્વતીચન્દ્ર જેવા મહાગ્રંથ માટે નર્મદાશંકર જેવા વિદ્વાનનો નિગતે મત જાણના મળ્યો, ને વગી મળ્યો, પરોક્ષપણે તેમનો નવનકથાનેખનનો આદર્શ તથા યોગિનીના સ્વરૂપનો પરિચય "આ ગ્રંથની રચના સુદર નવનકથાના આકારમાં છે અને પુરાણ જીવનરીતિ નવા જીવનમાં દેહધારી થઈ શ્રેય સિદ્ધિ રી રીતે કરી શકે તે દર્શાવના પ્રયત્ન કર્યો છે (૫૧૦) અને સુપેરે ગ્રંથાયેની આ નવનકથામાં અવિનાભાવે અધ્યાત્મભાવનું અસ્તગણ થયેલું છે યોગિનીનું એવું નિરીક્ષણ કરી તેમાંના ધર્મતત્ત્વની સમીક્ષા કરી છે સૌદર્મ્ય ઉપરાંત કૃતિના શ્રેય સિદ્ધિના પ્રયોજનનો સમાન આદર કરનાર નર્મદાશંકર નવનકથાના તત્કાલીન કલા-આદર્શને અનુસરી કૃતિને અવનોકે છે ખરા જોકે, આ પ્રકારની સામ્રાટવિક સાહિત્ય કૃતિઓના કર્તા "સાહિત્યસેવકોના વર્ગમાં પડતા નથી, પણ ધર્મસેવકોના વર્ગમાં પડે છે" કારણ તેઓ "સાહિત્યને પરમ સાધ્ય માનતા નથી, પણ તેને ઉત્તમ સાધન તરીકે માને છે" (૫૧૨) એ બીનાર્થક

મુક્તાત દોષ, આતુ એક વિવેચકને હોતુ જરૂરી તટસ્થ વચણ પણ એ ભુદ્ધિપ્રવણ વિવેચકના ચિત્તમા માથે સાથે પડેતુ છે.

આમ વિવેચ્ય કૃતિને લગતુ મિદ્ધાતત્થાપન ને પછી તેતું એ દષ્ટિએ મૂળ્યાકન-એવી અવનોકનરીતિ આનદશ કરના “સ્મગ્ણ મહિતા” વ અવનોકનમાથે છે.

એક બીજી દષ્ટિએ પણ કૃતિની તપાસ થાય છે કૃતિનુ રહસ્ય-મર્મદર્શન મૂળને અથવા અન્ય મહત્ત્વના મતન્યના અનુરક્ષમા તે સમીક્ષણ કરતા હોય છે “સ્નેહમુદ્રાનો મર્મ” રજૂ કરતા પહેલાં નર્મદાશંકર એક મહત્ત્વનુ મતન્ય મૂકે છે “સ્નેહમુદ્રાને તેજે દીન કાચ હૃદયદુલિતજ્ઞાતકના સમૃત્ત જાન્યમા છે તે કાચ ઉપગ્રથી ગુજરાતી કાવ્યેના કાંડોની નરી નવી જમીઓ પાડ્યામા આની છે, અને પાછગ્રથી તો આપુ ગુજરાતી કાન્ય રગચિત્ર જેધુ અતન પીધનાણુ ચર્ષ ગયુ છે” (‘સ્નેહમુદ્રા’ નરી આવૃત્તિ પૃ ૭) બસ આ નિશ્ચયાત્મક મતન્યના અમર્થનમા, તે ‘સ્નેહમુદ્રા’ના કાંડની સામે પેના આત્મનક્ષી સમૃત્ત કાન્યના સ્નેહ મૂળી મૂળી ઉભયનુ સામ્ય પુગાર કરી આપે છે અને પછી સારી આપે છે ‘સ્નેહમુદ્રા’નુ સત્ત્વરૂપ રહસ્ય “લોકિક મદનનુ અનૌકિક સ્નેહમા પનડાતુ અને છેલટે તે સ્નેહજનમા ગૂંચાથેના છવચેતનનો ઈશચેતન સાથે પ્રેમસમાધિમા લીન (કે લય ?) અને તેથી આવુ ‘ત્રિતયસુગત’ નર્મદાશંકર કાન્ય પક્તિઓ દ્વારા તે પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે અતે નાનકનાચિત્ર શબ્દશ્લેષમા કવિ ને કવિપત્ની છે તે મર્મ પણ જોતાં કરી આપે છે નર્મદાશંકરનુ આ એક ઉત્તમ વિવેચન છે

તેમનુ બીજુ આ પ્રકારનુ સમર્થ વિવેચન ઈશોપનિષદ ઉપરનું છે મનનાર ભાનસરણી બનાવતા જઈ અતે રહસ્યદર્શન “આ ઉપનિષદ કર્મહતા-કર્મજાડ્યની નિદા કરે છે અને ધર્મોચરણમા, કર્મનિષ્ઠામા, અદ્વૈતનિષ્ઠા પ્રતિ ખેચી જનાર ઈશ્વરભાવનાના સચેતન

રમને રેડે છે” (વસંત-રજત મહેત્સવ સ્મારક ગ્રંથ). પરંપરાથી ઘુંટાયેના ધર્મતત્ત્વના ધનીભૂત અર્થ સમા એ અદ્વારશ્લોકી ઉપનિષદને, નર્મદાશંકર એક જ દષ્ટિક્ષેપે આવરી લઈ, તેના અનુસ્યૂત ભાવને પ્રત્યક્ષ કરે છે, કૃતિને ખોલી આપનાર સાપ્રદાયિક તેમજ અર્વાચીન પૃથક્કરણ પદ્ધતિનો આશ્રય લઈને.

નર્મદાશંકર વિવેચ્ય વિષયના સદર્ભમાં એક અન્ય પદ્ધતિએ અપનાવે છે તેના વિશિષ્ટાશને ઘોતક, ગુરુચાવીરૂપ શબ્દો કે ભાવનાઓ કે ચિહ્નરૂપો યોગે છે અને પછી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કે ધાત્વર્થ સ્પષ્ટ કરી, અથવા ભાવનાનું તત્ત્વસ્વરૂપ વ્યાખ્યાવર્ણનથી પ્રત્યક્ષ કરી, વિવેચ્ય વિષયને મ્હૂંટ કરતા જાય છે. આ પ્રક્રિયા તે વસ્તુના હાઈને પામવા કરતી તાત્ત્વિક વિવેચનાનો એક અંશ છે અને તેમનું સંસ્કૃત ભાષા પરનું પ્રભુત્વ અને તત્ત્વજ્ઞાનની સૂઝ, તેને ઉપકારક બને છે. આ પ્રકારની વિદ્વતા જેમ આનંદશંકરમાં તેમ નર્મદાશંકરમાં સ્વોપાજિત છે.

પરિપૂર્વાગા વ્યાખ્યાનયેખમાં ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યનું સાધર્મિક સમજનના માટે તેઓ કાવ્ય અને શાસ્ત્રની તુલના કરે છે ને શાસ્ત્રનો અર્થ મે રીતે કરે છે એક, શાસ્ત્ર એટલે ધર્માધર્મનું જ્ઞાન કરાવી કર્તવ્યાકર્તવ્યનું દિશાદર્શન કરી, “શાસન કરે છે,” તે. ખીજે અર્થ, જીવ જગત ઈશ્વર એ ત્રિપુટીનું “શાસન એટલે વર્ણન કરે છે,” તે આ વ્યાખ્યાનમાં તેમણે ગુજરાતના ધર્મસામ્રાજ્યો અને ગુજરાતી ધર્મવિષયક સાહિત્ય સળધી સાલત સમીક્ષા કરી છે. તેની પાછળ છતાં ચતા ધર્મસ્વરૂપ વિશે શાસ્ત્રના તેમણે કરેલા દ્વિવિધ અર્થની ભાવના તેમના ખ્યાનમાં હોય એ સહજ નથી?

“ગોવર્ધનરામની ધર્મભાવના” અને “ગોવર્ધનરામની તપોમયતા” એ બે નર્મદાશંકરના દષ્ટિક્ષેપન વ્યાખ્યાનો છે. ગોવર્ધનરામની તપોમયતાનું કારણ, તેમની તમામ “પ્રવૃત્તિમાં ધર્મભાવના આત્મરૂપે હતી.” નર્મદાશંકર “તપ-તપન”નો વેદોપનિષદ દષ્ટિએ, ગોવર્ધન-

રામની દૃષ્ટિએ તેમજ પોતાની દૃષ્ટિએ, એમ ત્રણ રીતે અહીં અર્થ કરી આપે છે વેદોપનિષદને આધારે કહે છે, “વૈદિક ધર્મમાં તપ એ હોંઝ અને એકાગ્ર મિત્યારનો માયક શબ્દ કે ઉપનિષદોમાં પરમેશ્વર અથવા પરબ્રહ્મને જાણવાના સાધનરૂપે તપને વર્ણવવામાં આવ્યું છે” (ગોના જીવનની તપોમયતા) તે પછી વિવેચક વેદોપનિષદની વ્યાખ્યાઓના સમન્વયરૂપે પોતાની તપની વ્યાખ્યા ગૂઢ કરે છે “તપ એટલે આતેયના, શીલુનદયી એકાગ્રતાથી નિરીક્ષણ કરવું તે તપ” અને “સહ બ્રહ્મરૂપ વસ્તુ સાથે નિષ્કંટનો સબધ આવનાર તપ છે” (એજન) ત્યારબાદ, ગોરધનગમની વાતચીત પરથી તેમજ એક સ્થળે તેમણે જણાવેલું છે તે મુજબ, નર્મદાશકર ગોરધનરામે આપેલી વ્યાખ્યા ગૂઢ કરે છે “ધર્મથી આપણા પર આવી પડતા દુષ્ટોની ઉપેક્ષા અને તિતિક્ષા” (એજન) અહીં પ્રતીત થશે કે વિચારશીલ જ્ઞાનપ્રવણ આ વિવેચકને વિચારનક્ષા ભેતસિંહ વ્યાપારના જુમવાળાગી તપની વ્યાખ્યા માફક આવે છે જ્ઞાનદષ્ટા ગોરધનરામની સવિશેષ આચારનક્ષી છે તે મુજબ, ગોરધનરામની વાણીની અને નિપત્તિસપત્તિ સમયની ત્રિરિધ તપોમયતા નર્મદાશકર સદૃષ્ટાત નિરૂપે છે અને ત્યાં ગોરધનરામની ‘કોમળ’ તેમજ ‘અમૃતમય’ વાણીની તુલનાએ મણિવાનમાં ‘કટુતા’ અને ‘તોષણી’ હતા, તે કહેવાનું આ વિવેચક ચૂમતા નથી.

“સ્વ સાક્ષર મણિવાન નજીબાઈનું તત્ત્વચર્ચન” એ વ્યાખ્યાનમાં, નર્મદાશકર પોતાના મામા માગાગ કરના મિત્ર હોવાને કારણે, મણિવાનના સપકમાં આવેલા, તેમ જણાવે છે, ને તેમના સસ્મરણો આવેએ છે તેમની તરુણમયે પડેલી છાપને-આખીને-ને સસ્મરણો તરીકે ઓળખાવે છે તો “અમૃતિમાં અનુભવનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ આવે છે,” એવો તુલનામય અર્થ ધરાવે છે પોતાના સસ્મરણો બાળકદશાના દોષ “ઝાયા” રૂપે છે, એના નર્મદાશકરના એકગરની સાથે સાથે એક ખીજ મહત્ત્વની બાબત તેમને ખાસ અભિપ્રેત જણાય

છે, કે બાળકદશાના હોવાને કારણે જ તે “રાગદ્વેષ વિનાના છે” એમ પ્રતીતિપૂર્વક કહીને નર્મદાશંકર શ્રોતાઓની શ્રદ્ધાને મેળવી લે છે કારણ, તેમને રજૂ કરવું છે તે ચરિત્રવિષય વ્યક્તિનું ગુણપાસુ સદ્ધર હોવાની સાથે સાથે દોષપાસુ પણ એટલું જ જળખર છે એમ હોવાને કાગળે, પોતે મણિનાન વિગે જે કથયિતવ્ય રજૂ કરે તે શ્રોતા એનામ બની સમભાવપૂર્વક સમજે અને તેનું સામજિક પ્રમાણે, એની સમગ્ર પૂર્વભૂમિમાં ઉપરના મત-ઓથી જાળી કરે છે ત્યાર બાદ મણિનાનની માનનીય ક્ષમિતતા પાછળ મહામાનવ એવા બ્રહ્મનિઃ મણિનાન રહેના છે, એનું નિયત્યાત્મક ને ભાનાત્મક વનણુ રજૂ કરી કહે છે “મણિનાનનો સત્ય અને ઊંડો આત્મા સ્ફટિક જેવો છે અધૂર પરિમિતિ વડે આત્માનું બીજર સત્યસ્વરૂપ બદલાતું નથી” એમ કહી મણિનાનના “સ્થૂનાત્મા” અને “સૂક્ષ્માત્મા”ને લગતા સ્મરણો સુદર રીતે રજૂ કરે છે નર્મદાશંકરનું તેમના ગામ બાગાસ કર વિરોધુ નિવેચન પણ આ રીતિનું છે નર્મદાશંકરનું આ મતદર્શન, જે સમયમાં થયેન છે તે જોતા, તે ધણ નિર્ભીક, સહાનુભૂતિભર્યું અને છતાં ગૌરવભર્યું જણાશે વળી પોતાના કેવળ “સમ્મરણો” છે એનું નમ્રભાવે કહેના નર્મદાશંકર પામે સ્મૃતિઅશ એટલે કે સ્મરણોને નાણુનાની આધી અને વિશ્વસનીય વિવેકદષ્ટિ તે પણ અહીં મોજૂદ છે, તેની ના કોણુ કહેશે?

આ ઉપરાંત “ઉપનિષદ” શબ્દનો યોગિક અને શ્દ્ધાર્થ બન્ને કરી આપીને, ઈશોપનિષદનું સ્વરૂપ સમજાવતું છે આમ, નર્મદાશંકર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વડે તેના અર્થનો મર્મ પકડી, અથવા નવો અર્થ ઘટારી વિવેચનની વેધકતા સાધે છે શબ્દના મૂળગામી અર્થ સબધી નર્મદાશંકરની આવી સૂઝ કોઈપણ શબ્દના પ્રિનિયોગના ઔચિત્યા-નૌચિત્યનો સમગ્ર વિવેક સાની શકે છે કીયકૃત “સસ્કૃત નાટક”નો અનુના ગુજરાત વિદ્યાસભાએ કરાવેનો તે જાપવાયોગ છે કે કેમ તેવો મત નર્મદાશંકર પામે માગતા, નર્મદાશંકરે પત્ર દ્વારા કેટલાક

અનુસાર શબ્દોનું અનૌચિત્ય સૂક્ષ્મપણે ચચ્યું છે, તે જોવા જેવું છે

વિવેચનને ઉપકારક એવી નર્મદાશંકરની શબ્દસૂત્રનો એક અન્ય ઉત્તેર જોઈએ અમુક સુદાની મૂળગામી તાત્ત્વિક ચર્ચા કરવા માટે, તેઓ તત્સબધિત શબ્દોની ચર્ચાવ્યાખ્યા કરતા હોય છે “દયારામ કેવળ કવિ કે ભક્ત” એ ચર્ચા ઉપાડી ભક્ત તે કોણ પ્રણયી કોણ અને પ્રણયી પણ ભક્ત હોઈ શકે કે કેમ, તેની તાત્ત્વિક આલોચના કરે છે અને “દયારામનો ઈશ્વરપ્રતિ સાચો સખીભાર” પુરનાર કરે છે. શ્રી મુનલીના દયારામવિરોધી મત-જ્યોનો નિરાસ તમ્સગત દીનોથી કરતા, તેમજ વળી ખાસ, ઉપયુક્ત શબ્દોની તાત્ત્વિક ચર્ચાથી, નર્મદાશંકર પોતાનું મતવ્ય આ મુજબ આપે છે “શ્રી દયારામભાષ્યાને જે સુગારસ છનમય છે તે લૌકિક રતિનો ઉનાસ નથી પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિની અનૌકિક માધુર્ય ભક્તિનો પ્રવાહ છે” (દયારામનું આતર જ્વન-ઉપોદ્ધાત પૃ ૨૮) “દયારામ કેવળ કવિ કે ભક્ત” એ વ્યાખ્યાનના પ્રમુખપદેથી કૃમે કવેરીનું જે વખતવ્ય છે તે નર્મદાશંકરની વિવેચનનેગસ્તિનાના પ્રમાણપત્ર સમુ છે, “નર્મદાશંકર ભાઈ જેને અડે તે મોનું ઘર્ષ જાય છે દયારામનો સુગાર સમજવાની એક ખરખર કૃત્રી એમણે આપણા હાથમા મૂકી છે, અને તે પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય-પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટીકરણ” (એજન પૃ ૪૧૨-૪૧૩) ખરે જ! સામાન્ય દેખાતો શબ્દ એમની વેવમ્તાને સ્પર્શે મોનું ઘર્ષ જાય છે

આ જ પ્રમાણે અખાતે કવિ, ભક્ત, તત્ત્વજ્ઞ કે તત્ત્વનિચારક ગણવો તેવો પ્રશ્ન ઉઠાવી તેનો જવાબ વાગતા પહેલાં કવિ કનાખર, તત્ત્વજ્ઞ સાધુજન કોને કહેવાય એવી તાત્ત્વિક ચર્ચા કરે છે અને “જ્ઞાનીભક્તની વિશિષ્ટ સજ્જા” આપતા કહે છે “તેનામા તત્ત્વજ્ઞાન અને ભક્તિ બેનું સંમિશ્રણ થતા તેના ચિત્તનો રંગ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનને દર્શાવનારો ધોળો ન હતો, તેમ કેવળ ભક્તિને દર્શાવનાર લાલ ન હતો, પરંતુ ‘ભગવો’ કાળય હતો” (અખાકૃત કાવ્યો પૃ ૨) નર્મદા

શકર આ મુખ્ય મતન્યને આધારે પછી ખીલુ અખા અગે ધણુ કહી શકે છે એ જાનીલક્ષ્મીની “વાણીમા અનકારશાસ્ત્રની શોભા નથી, પરંતુ અર્થચૈતન્ય ધણુ વેગનાળુ છે વસ્તુતઃ એ અર્થચૈતન્ય જ અખાના અનકારોને કિયારીન-ગતિશીન સ્વરૂપે નિરૂપે છે (અખો અને તેનું કાન્યજયતી વ્યખ્યાનો) વગી તેનામા ભક્તિનો જ્ઞાનનો અને પૈરાગ્યનો સ્વામ્યર્થ અનિરોધ છે” (એજન) જોઈ શકારો કે આ ન્યાયતોલન જરાય આલુપાણુ ન કરી શકાય તેવું નિશ્ચિત છે નર્મદાશકરની શબ્દતત્ત્વ ચર્ચા અહીં મદદે આવીને બધા વિક પનાદોને શમારી દઈ તેમના મતન્યને નિર્વિવાદ બનાવી મૂકે છે

નર્મદાશકરનું નાનુમોડું કોઈ પણ વિવેચન આકુઅનળુ સખાયેનું કે અનપઝનપ ઝાપનાળુ નહિ પણ સુમદ્ધ છે ઊડી સમજ અને વસ્તુપકડને પરિણામે મેળવેનું પ્રભુત્વ વિવેચ્ય કૃતિની આતરિક નિરૂપણવ્યવસ્થા ઝરામા તેમને મદદપ થાય છે ઈશોપનિપનાગા એક જ વિવેચનનેખની વ્યવસ્થાનું નિરીક્ષણ કરતા, તેનો ખ્યાન આગશે એ લેખમા, ઉપનિષતુ શ્રૌત વાડ્મનમા મ્યાન, વેદવેદાન્તનો ભેદ, ઉપનિષદ શબ્દનો યૌગિષ્ઠ અને શ્દાર્થ ઈગ, કયે કારણે ઉપનિષ અને કયે મારણે વેદાન્ત, તેની ઉત્પત્તિમા કારણોની જાભાવના, તેનો રચનાકાગ, જ્ઞાનદષ્ટિએ તેનું પૃથક્કરણ તેના અર્થાનુસારી છ નિગો, પ્રકરણ પ્રકરણાનર ને તેનું ગદ્યસ્યદર્શન-આટના એક પછી એક મુદ્દા વડે તેનું વિવેચન કયું છે

નર્મદાશકરે યોજેલી આ આતર વ્યવસ્થામા તર્કસંગત મુદ્દાઓ આવે, પૃથક્કરણ આવે તેમ સમન્વય પણ આવે વગી વગીંધરણુ તુનના, આઘાતપ્રત્યાવાતોની નોધ ને બનામનોની ચર્ચાવાળી ઐતિહાસિક દષ્ટિ, તેમ જ ન્યાયતોલન એ તમામ તેમના વિવેચનના સાયણુદ્રવ્યો છે

ઉપનિષદવાળા લેખમાં યોગ્યપેની પૃથક્કરણ પદ્ધતિ ઉપગત બીજા એવા કેટલાક લેખો કે જેમાં નર્મદાશંકરે સાહિત્ય વિષયનું ધર્મ, તત્ત્વચિંતન અને સમૃત્તિની દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કર્યું છે, ત્યાં તેના અન્ય અન્ય બેના બતાવવા માટે તેમણે પૃથક્કરણ પદ્ધતિ ચોંટાડી છે.

પણ આનંદજી દરના આ વિષયોડીલાની પદાર્થ વિશેની અખ્યાનાની મૂળ તેમને સમન્વયદર્શન અર્થે ન ગ્રેરે, તો નવાઈ! ગોવર્ધનનમ તેમના આદ્યશ્રુતિ સાહિત્યમાં છે તેનું મારણ ગોવર્ધન ગમની તેવી જીવનદૃષ્ટિને લેખી રીકાય સમન્વયપ્રાધનાના ગોવર્ધનગમના ઉદ્દેશ વિશે તેમણે અનેક પ્રયત્નો કર્યું છે “ગોવર્ધનભાસ્ત્રુ ધર્મનું અધ્યયન એમ્પ્ટેરી ન હતું, પણ અનેકદેશી હતું તેમના ધાર્મિક વિચારોમાં રેણુવ, રૈવ વેદાન્ત અને બોદ્ધ, ખ્રિસ્તી વ અનેક પ્રાયોના સિદ્ધાન્તોનો માર પેડેનો જણાય છે અને વ્યવહારુ ધર્મ અને પદ્મપદ્મધર્મની જીવનમાં એમ્પ્રાયના કલાનો તેમનો ખાસ ઉદ્દેશ જણાય છે” (સાહિત્ય પત્રિકા વ્યાખ્યાન) વળી તેમના અનન્યશ્રદ્ધાભાવન શુરુ શ્રીમન્મુનિદાસાર્થની ધર્મપ્રવૃત્તિઓને સમન્વય કારિત્વી ગણીને જ નર્મદાશંકર તેમને એવેના છે સમન્વયપદ્ધતિ અમુક અમે નાશ નિષ્ક શક્તિનું ફળ લેખી રીકાય અને સમર્થોને પણ સદાન્તેપનમ્બ ન દોષ તેમ છતાં, નર્મદાશંકરનું માનસ તત્ત્વપ્રાદી દોષો અમન્વયદૃષ્ટિવાળું છે જે શક્તિ આનંદશંકરને પણ મારી પેડે ફેંટી હતી.

નર્મદાશંકરની આ દૃષ્ટિ વિવેચનમાં જુદે જુદે ૩પે સમન્વય-આમરો ધારણ કરે છે ધ્યાનમાં ને અખ્યામાં તે તે દૃષ્ટિને વિશિષ્ટ ૩પે ઓળખવાનો તેમનો પ્રયાસ, પ્રયત્નના સંમિલિત તત્ત્વોને પદ્ધતાનો ને એમ્પ્રાયે બતાવવાનો હ નર્મદાશંકરની તથા-વ્યાખ્યા, વેદોપનિષદની વ્યાખ્યાઓના સમન્વયરૂપે છે ધર્મ અને સાહિત્યસમન્વયના ઓળખાવ અને પાનેલી તેમની અમુચિત્વાળું માનસપ્રધાનમ્બ, એ પ્રયત્ન વાત.

ધરાવનારું છે. તત્ત્વચિંતનના એક લેખમાં તેમણે આ દષ્ટિગ્રેસ્ત્રાથી બૌદ્ધદર્શનની વેદાંત ઉપર અસર દર્શાવવા સમર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે.

વ્યવસ્થા રચનારી તેમની વિવેચના, સમન્વય-પૃથક્કરણ આદરે છે તેમ પૃથક્કરણની અંગરૂપ વર્ગીકરણ રીતિય અજમાવે છે. અખ્યાના તત્ત્વચિંતનનું તેમજ કાવ્યોનું વિષયદષ્ટિએ તેમણે વર્ગીકરણ યોજ્યું છે. બાળાશંકરદાસા બ્યાખ્યાનમાં તે કવિના સાહિત્યનું વર્ગીકરણ આવે છે. 'યોગિનીકુમારી'ના ઉપોદ્ધાતમાં નૃસિંહાચાર્ય અને તેમના અનુયાયીઓના સાહિત્યનું વર્ગીકરણ આવે છે. તે વર્ગી તેમાં છે પશ્ચિમની કથામાં આવતા ત્રણ સ્થાપી ભાવો અનુસાર વર્ગીકૃત કૃતિઓની નામાવલિ. ગોવર્ધનરામના પહેલા બ્યાખ્યાનમાં ગોવર્ધનરામે જૂની-નવી ભાવનાઓની વચ્ચેનો મધ્યમમાર્ગ પસંદ કરેલો અને તેના ઉદાહરણરૂપે તેમનાં અનેક પાત્રો વચ્ચેની અધઝામણો વિચારવાથી, અને તેવી અધઝામણોમાંથી જે ઉકેલ મળી રહે તે સમજવા જેવો છે, એમ કહી નર્મદાશંકરે,

વિષ્ણુદાસખાવા	—	નવીનચંદ્ર (સરસ્વતીચંદ્ર)
ચંદ્રાવલિ	—	મધુરી (કુમુદ)
જ્ઞાનભારતી	—	જ્ઞાનકીદાસ
શાંતિદાસ	—	શંકાપુરી

આ મુજબ જે પાત્રો મૂક્યાં તે નવીજૂની ભાવનાના વર્ગીકરણ હેઠળ છે.

નર્મદાશંકરનાં કેટલાંક ઐતિહાસિક દષ્ટિવાળાં સમર્થ વિવેચનોમાં, પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ, સમન્વયીકરણ ને સમ્યક્ તોલન એ શાખપાડોશી પ્રવૃત્તિ પ્રાધાન્ય ભોગવતી હોય છે. ઐતિહાસિક દષ્ટિથી ઉજ્જવલ એવો નવમી સાહિત્ય પરિપક્વતાનો લેખ આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓથી અભરે ભર્યો છે. તે ઉપરાંત ગોવર્ધનરામ, બાળાશંકર અને મણિલાલ વિશેનાં બ્યાખ્યાનો તથા 'યોગિનીકુમારી'ના ઉપોદ્ધાતમાં આવાં નિરૂપણો

આવે છે ૧૬મી સુગી એટલે લેખકનો પોતાનો જમાનો તે ગાળામાં
 'ધર્મ' નીતિ ચિંતન અને આચારના જે આધ્યાત્મિક ને આદિત્વિક પ્રવણ
 અદોનનો ઉદ્ભવ્યા, તેનું તેમણે વારવાર સુદૃઢ નિરીક્ષણ કર્યું છે
 ગુજરાતી વિવેચનને તેમનું વિશિષ્ટ અર્થસુ દલી શ્રમણ ને ભવિષ્યના
 અન્યામીઓને વિશ્વસનીય સામગ્રી સાપડે, તેનું. આપણે જરાક
 નજર નાખીએ

૧૮મી સદીમાં ધર્મનીતિના સનાતન ને નવીન આદર્શોવાળી બે
 શાખાઓ પ્રગળી (૧) અગ્રેજી અસર છતાં યુનિવર્સિટી શિક્ષણ વિનાની
 (૨) યુનિવર્સિટી શિક્ષણપૂર્ણ પહેરીના પ્રવર્તક બોલાનાથ માગ
 ભાઈજી પૂર્વે દેવ સનાતનની તે પાછળથી અમર્ત ઈશ્વરવાળી બીજીના
 છે, "મૂર્ત ઈશ્વરવાદના સ્વરૂપ" મણિરાન નમુભાઈજી પાછળથી
 "અમર્ત અશ્વરવાદી" ગુજરાતી પ્રજા ઉપર એ બન્નેની અસર પડી,
 પણ આ બંનેએ અન્ય પ્રત્યાધાતો જન્માવ્યા મણિરાનના "મુદ્ધર્મ"ના
 અશ્વરવાદની સામે દહુ ઝીનનાર "જ્ઞાનમુખા"નો એથ્થ વાદ દેતો
 નર્મદાચંકરે અહીં "જ્ઞાનમુખા" વડે લક્ષ્યાર્થી તમારીન માર્ગનું
 નામ ખામ અનુકૂળ રાખીને નાગરિકપણે મૂલ્યનું, તે વ્યક્તિ તે અ
 સર ગમજભાઈ તે પછી, તેઓ દર્શનાસ-અભ્યાસીની માગ્રાદી
 દિગ્ધિથી આગમ કરે છે "મણિરાનનો જ્ઞાનમુખા ઉપરનો દેહ
 અને જ્ઞાનમુખાનો નીનિજમ્મિ ઉપરનો દેહ તત્વાભ્યાસીને મધ્યમ
 માર્ગનું અન્ય સીખતવા બચ દેતો " "એ બે અનિશ્ચયોનો શ્રમણાનુચાર
 અટકાવ કરનારી બે વ્યક્તિઓ ૧ મનમુખગમ ત્રિપાત્રી, અને ૨.
 જોરધંનગમ " (૬મી સા પ વ્યાખ્યાન) તેમાંથી જોરધંનગમ।
 ધર્મનું અધ્યયન અને દેહી દેતાથી નર્મદાચંકરે યથાર્થપણે તેમ।
 આધિક્ષક યથાર્થ છે "જોરધંનગમનું ખંડ પૂનારેશ દેખાને ૮૬
 વામાં દગુ, કાપી નાખવામાં ન રગુ " (જોરધંનગમની ધર્મજનતા)
 ને તેથી, તેમજ "દેહકલિ" માપતા મીષ્યુ.

તે પછી "અદ્વૈત મળીયા નીનિની રિચિયના ને બળિની એ

દેશી તાણુ” એ બનેતું નિવારક બળ તે નૃસિંહાચાર્યનો સંપ્રદાય, તેમણે ગણ્યો છે.

આ ઐતિહાસિક નિરીક્ષણ દ્વારા નર્મદાશંકરે પોતાના અમયાયી સમકાલીનોનું સુંદર ને વિશ્વસનીય મૂલ્યાંકન કર્યું છે. અને તેમાં ધર્મક્ષેત્રે નૃસિંહાચાર્ય તેમ સાહિત્યક્ષેત્રે ગોવર્ધનરામને સર્વોચ્ચપદ આપ્યું છે. અનેક પ્રસંગે તેમણે ગોવર્ધનરામને અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ને ભારોભાર અંજલિ આપેલી છે, તે તેમના પ્રત્યેનો આદર બતાવે છે, જાણે કે એક દષ્ટિવાળા લેખક અન્ય દષ્ટિસંપન્નને પારખે, મૂકવે, તેનાં તમામ ઉદ્ગમોને કળવા મથે ને એમ કરીને તેની મહત્તા પ્રત્યક્ષ કરી આપે તેવી આ બાબતે નર્મદાશંકરની પ્રવૃત્તિ રહી છે.

આ ઐતિહાસિક દર્શનમાં પરસ્પરતુલ્યનાનું તત્ત્વ પ્રધાનપણે છે. મણિજ્ઞાન વિશેના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી બ. ક. ઠાકોર નર્મદાશંકરની તુલનાશક્તિના સંદર્ભમાં ઉપસંહાર કરતાં કહે છે : “તુલના વગર સ્વતંત્ર વિચારણા નથી.” એ દષ્ટિબિંદુ નર્મદાશંકરની અનેક તુલનાને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે. તેમનાં લખાણોમાંથી જડી આવતી તુલનાઓ અનેક રીતે સમૃદ્ધ છે, બાળાશંકર-મણિજ્ઞાનના વ્યક્તિત્વની ને તે બન્નેએ કરેલા ઉત્તરરામચરિતના અનુવાદોની, મણિજ્ઞાન-અખાના અદ્વૈતવાદની, ગોવર્ધનરામ-મણિજ્ઞાનની વાણીની. સ્નેહમુદ્રા-હૃદયરુદિત શતકની, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્પણસમાજ, વેદધર્મ વ. ની દયારામના સંપાદન અંગે નર્મદ-ગોવર્ધનરામની, કવિ, પ્રણયી, ભક્ત વ. વિશેની, “લૌકિક-અલૌકિક” રતિની, કાવ્યશાસ્ત્ર-ધર્મશાસ્ત્રની, બોળ, ધીરા, પ્રીતમ વ. સાથે દરેલી અખાની, કથા-નવવ્રતકથાના સ્વરૂપની અને અશ્વધોપ-કાલિદાસ વિશેની : આમ અસંખ્ય તુલનાઓ શું સૂચવે છે ? તેમની સૂક્ષ્મ તત્ત્વસૂઝ, સમતોલન શુદ્ધિ અને સ્વતંત્ર વિચારણાનો ઉદ્દેશ. તુલનાનું સાદસ તો જ થઈ શકે.

આ બધાં વિવેચનને ધટિત ઉપકરણો સહિત નર્મદાશંકરની સંસ્કૃત ટાન્કશાસ્ત્ર અને વિવેચ્ય કૃતિના પ્રકારોની અભ્યાસમૂલ પૂરી છે, જે તેમનાં સાહિત્ય ઉપરાંત ધર્મવિષયક કૃતિઓના અવગોહનોમાં હાજર હોવાથી તેમના સાહિત્યરસને નિદેશો છે. “ક્યાંત કવિ,” “દિવ્યનાદ શ્રવણ” “સ્નેહમુદ્રા,” “દયાગમની કવિના,” “પ્રતિમા દશરથ” નાટક તથા “ત્રિભુવનવિગ્રથી ખડ્ગ”નાં વિવેચનોમા એ સંજ્ઞતાં જોવા મળશે.

આ સંજ્ઞતાની સાથે સાથે નર્મદાશંકરની ન્યાયતોષનવૃત્તિ વિવેક-નાટસ્થિત્રાણી તેમ જ નિખાવસ નિબંધ છે. તેમણે પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને પોતાની આગળ પાછળના સમકાલીનો વિશેતું કમોદીપૂર્વકનું ન્યાયતોષન કરેલું છે. તેમણે સમકાલીનો વિશેતું મતદર્શન એ સામાજિક દૃષ્ટિએ કેવી નાણક બાબત છે, તે સમજાવે તો નર્મદાશંકરે ગોવર્ધનરામ જેવી વિભૂતિનું કમવેલું મર્યાદાદર્શન કે દયારામ, મણિયાવ તેમ જ બાળાશંકરનાં દ્વારો સહિતના વ્યક્તિત્વનું સમભાવી દર્શન, બનેલું મદરથ સમજવો. દયારામ, બાળાશંકર તથા મણિયાવના હિતગત્ય પાસાંની પડખે જ તેમની મર્યાદાઓ મુકીને તેમણે સહાનુભૂતિથી જોયેલું છે અને તેમ છતાં તત્સંબંધિત સત્ત્વે ક્યાંય અગપાવા દીધું નથી. ગોવર્ધનરામ જેવી સત્ત્વપૂર્ણ વ્યક્તિ, ખમતીધર સાક્ષર ને તેમની સદ્દર કૃતિના તેમણે યોગ્ય રીતે મોં ભરીને વખાણ કર્યા છે, તેમ ‘મગ્ધવી-ચંદ્ર’ વિગેની મર્યાદા પણ સાદમપણે બતાવી છે અને “દયારામના અશાન્દ”ના ગોવર્ધનરામને કરેલા સંપાદન વિગેની દયાગ બતાવતાં અવધાયા નથી. કેવલાદેવ, જાનશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર વિગેના ગોવર્ધનરામનો પરિગપ દયારામની કવિનાને ગમગ્વામાં પ્રનિદૂગ નીવડ્યો, તે એક નદિ પણ બળ્યે રૂપકોથી સમજવેલ છે. તે રૂપકોની ચિત્રાત્મક મર્યાદતા જે નર્મદાશંકરની ગંભીર વિવેચનાનું ગણક, જ્યંત, લદાણ છે, તેમાંની એક તો ચિનોદી દેખાં ખામ જોવા જેવી છે.

“જેમ ગંગાજી શિવની મૂર્તિને માથે જોઈએ, તેને બદલે ચરણ આગળ કોઈ બેસાડે અને જેની વિકૃત ભાવના ઊભી થાય તેવી રીતે પોતજલ યોગના જ ગમ સાધુના કડા કમિની સુદર મૂર્તિને પહેરા-વવામા આવ્યા અને નિચિત્ર અક્ષરદેહ ઊભો થયો” (ઉપોદ્ધાત દયારામનુ આતરજીવન-પૃ ૨૭) નર્મદાશ કરના આ અને આવા, અનેક ને અવનવીન ને ડચારેક સતીગત રૂપકોથી, તેમના વિવેચનને ચોટ અને સાહિત્યરસિગતાનો લાભ મળ્યો છે આ લખતા પણ, તેમના વિવેચનોમા વેરાયેના નિષ્પ્રયોગિત અનેક સુદર રૂપકો પ્રસદ્ધ થાય છે, જે વિસ્તારભયે અહીં ધરી શકાતા નથી આ રૂપકોથી તે આનંદશ કર, ગોવર્ધનરામ વ તે ઢાળના અનેક સાક્ષરોની વિશિષ્ટતા હતી

આપણે નર્મદાશ કરના નિખાનસ ન્યાયતોનનની વાત કરતા હતા તે નિશે તે કાળને લગતી એક નિમિત્ત મૂલ્યાંકની છે મહિનાનાના ઉજ્જવન પાસાના સમર્થનમા વ્યાખ્યાન પ્રસંગે નર્મદાશ કર કહે છે

“આનંદશ કરભાઈ જેના પણ મહિમાભાઈની વિદ્યામા મુગ્ધ હતા જોકે તેઓ પૂરા પરીક્ષક હતા આનંદશ કરભાઈનો હું શિષ્ય હોના છતાં તેમનું હાર્દ જેનું જોઈએ તેનું સમજી શકતો નથી, તોપણ તેમની પરીક્ષકવૃત્તિ એવી ઝીણી છે કે મહિમાભાઈમા સત્ત્વ ન હોય તો તેમને તે મિથ્યામાન આપે તેના ન હતા”

અહીં કુનેહપૂર્વક આનંદશ કર વિશેના આદરભાવથી અને છતાં સહેજ તેમની ઠીકાથી, તેમણે મહિમાના નિશેના પોતાના મતવ્યને આનંદશ કરનું સમર્થન મેળવી આપ્યું, અને તે જાનને સાક્ષરો નિશે અભિપ્રાયે એકીસાથે આપ્યો

નર્મદાશ કરે કેટલાક અર્વાચીન પુસ્તકો સંપાદનો નિશે અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમા અવનોકનો કર્યા છે તેમા પણ તેમની વિવેચનની એવી જ ધાર વરતાય છે અન્ય વિવેચનોની જેમ પ્રસ્તુત અવનોકનો

પણ સૂક્ષ્મતાથી ઔચિત્યથી ને ગૌરવપૂર્વક, તેમના જ અન્યત્ર યોજાયેના શબ્દમા “સર્વધાઈ”થી લેવાયેના છે તેમ છતાં, ધ્યાનમના વિવેચનપ્રસંગે તેમણે યોગ્યેના શબ્દો ને તેમને લાગુ પાડીએ, તો એક દરે તેમને “સહૃદય” વર્ગના-ગુણપક્ષપાતી-વિવેચક ગણવા જોઈએ

નર્મદાશંકર વિશે એક દર છાપ પડે છે સામર્થ્યની વિવેચ્ય કૃતિની મૂનગ્રાહી પકડ, તે વિશે ઔદ્ધિક અભિગમ ને સ્વચ્છ અપોદ વિચારણા, સંસ્કૃત તેમ જ શિષ્ટ સાહિત્યની જાણમરી તથા ધર્મ, તત્ત્વચિંતન વ “શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તમાનિપુણ મતિ,” આ સામર્થ્ય પાછળ ખડા જોડા છે શ્રીમદ્વિદ્યાચાર્યે તેમને “વેદાન્તમાનન્ડ”ની ઉપાધિ આપેની તે તેમની તે વિષયે અસાધારણ સમજને કારણે તેમનું તીવ્ર જ્ઞાનજિજ્ઞાસામાથી પ્રાદુર્ભૂત પ્રજુત્વ જોતા, “અખનવાસવદતા” નાટકના સંપાદક ડૉ લક્ષમણ સ્વરૂપ વિશે તેમણે જ વાપરેના વચનો તેમને અર્થે સાબરે

“ his thoroughness and familiarity with all the sources of information on the subject matter an eminent scholar, but a critic of great merit ” (—Indian Daily Mail માથી)

એવા નર્મદાશંકરની તુલના, મહાત્મ્યણે તેમના યુગના એ સાક્ષરે જોડે કરવાનું સર્વે એક આનંદમકર, ખીલ જોવર્ધનગમ જોડે-જોવર્ધનગમનો જીવનદર્શનનો આર્શ અને ધર્મચિંતન પાથી ચિકમવા પામેનો અભિગમ નર્મદાશંકરને માન્ય હતો પણ નર્મદાશંકરનું સંવિશે સામ્ય તો આનંદમકર સંગે જ જોઈ શકાય અને તે આપણે વખતોવખત કરતા આવ્યા છીએ, તેમા એક વિગત ઉમેરીએ કૃતિના રસિક અર્થધનની લોહપ્રિય વાર્નિક ઘનીના અનેક લખાણે આનંદમકરે આપ્યા છે તેને અનુસરી નર્મદાશંકરે પણ ગુરુપુત્ર શ્રી ઉપેન્દ્રા-

ચાર્યાના 'દિવ્યનાદ શ્રવણ' કાવ્યનું સુદર વાર્તિક લખ્યું છે. રસ-
દષ્ટિએ તે કૃતિનું પૃથક્કરણ કરતા ને તેનો યોગદષ્ટિએ ભાવાર્થ
ચક્રી કરતાં, તેમણે કૃષ્ણની મોરચીની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કહેવાં
છે ત્યાં મોરચીના લયનો ભાવ નથી, પરંતુ સચરાચર જગત પગનો
અદ્ભુત પ્રભાવ જણાય છે. નર્મદાશંકરની આ નજીવી સરતચૂક
પાઠ્ય પણ આપણા ધર્મચિંતનની તેમની નિપુણતા તેમને તેવો
અર્થ ઘટાવના તરફ વાળી ગઈ હોય તેમ જણાય છે. પણ તે સિવાય,
એ તેમનું સમૃદ્ધ વાર્તિક છે

સામાન્ય રીતે, આનંદશંકર અને નર્મદાશંકર બન્ને તત્ત્વચિંતકો
અને પંડિત વિવેચકો છે. છતાં તેમની વચ્ચે ફેર આટલો ને નાભિંક.
નર્મદાશંકર પ્રખર પંડિત છે ને તેથી સાહિત્ય-વિવેચક કરતાં તેઓ
વિશેષે ધર્મચિંતક પધેપક રહ્યા છે તેમની વિવેચનામાં આ અભાધારણ
જ્ઞાનની સખ્તાઈ પેલી રૂપકગૈરીના સાહિત્યરાગથી રંગાયગ્સાય છે, ત્યારે
હંધ બને છે, જ્યારે આનંદશંકર કેઈ રસિક લખિત પ્રકારના પંડિત
અને તેથી જોડના તેઓ તત્ત્વચિંતક તેટલા જ સાહિત્યવિવેચક પણ
ખરા અને તેમની શૈલીએ ભાવનાની સુગંધથી ફેરતી હાલી લાગે
છે. નર્મદાશંકરની વિવેચનશૈલી વિશે એટલું જી શકાય કે પ્રખર
પાંડિત્યવાળી છતાં તે મરગ ને પ્રાસાદિક છે સમૃદ્ધ ને પાંખિલાપિક
સાજવાળી છે અને જ્ઞાનમહાર છતાં કિન્નર તો નથી જ

ગુજરાતી વિવેચકોની હારમાં નર્મદાશંકરનું મ્હાન કયા ? આપણે
ત્યાં કેટલાક મજાદ વિવેચકો, કેટલાક કેવળ વિવેચકો અને કેટલાક
તત્ત્વચિંતક વિવેચકો છે. તેમાંથી દેખીતી રીતે નર્મદાશંકર નીચળ
પ્રકારમાં પડે છે ને તેથી તેમના વિવેચનને વેધકતાવ્યાપકતાનો બેવડો
કાયદો થયો છે

નર્મદાશંકરનું ગુજરાતી વિવેચનાને પ્રદાન શું ? નહીં બામતે.

એક, મધ્યમનીન ગુજરાતી કવિઓ જેવા કે અખા, દયારામ, વ નું નિશ્ચિત ને છેવટનું મૃત્યાન્ન ખીણુ સમર્થ અર્પણ તે પોતાના સમયના સમર્થ સાહિત્યકારોનું તેમ જ તેમના સપ્રદાય આચાર્ય વ ના સાહિત્યનું યુગમયોના પરિવેશ (Setting)માં કરેનું નિરીક્ષણ ત્રીજું તેમના વિવેચનમાં મમત્સ બનેલી તેમની ધર્મતત્ત્વવિચારણા જાણે કે એ તત્ત્વના અનુનલ્પમાં જ તેઓ સાહિત્યપ્રદેશ વિવેચનઅર્થે વિચરતા ન હોય! તેમના એ ચિંતનને અવગણ મને તેની જ કૃતિઓ અને કર્તાનું વિવેચન તેઓ પસંદ કરે છે, કારણ ધર્મતત્ત્વચિંતન એ તેમની પ્રધાન લેખનનીના છે અને વિવેચનને અમુક અંશે તત્ત્વચિંતન જોડે નાતો છે પણ ખરો જો નર્મદાશંકર વિશે ચોક્કસપૂર્વક વિધાન રુ હોય તો, સાહિત્ય-વિવેચન એ તેમના તત્ત્વચિંતનનું લાઘ્યસ્વરૂપનું વિનસન છે.

વિદ્યાવ્યાસંગી શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ

ડૉ. કે. એસ્તર સોલોમન

શ્રી નર્મદાશંકર દેવદાસ શંકર મહેતાના હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનું સંપાદન કરનારું સદ્ભાગ્ય મને સાપડ્યું છે તેથી આ પ્રમુખે તેમને અબ્બનિ અર્પણ ધર્મ જ્ઞી છે તેમાં હું પણ મારો સૂર યુગનરાની ધૃષ્ટતા પ્રુ છું.

શિક્ષાક્ષેત્ર ક્ષેત્રમાં પડેના અને વિદ્વાનોએ ભારતીય વિદ્યાઓ અંગે અભ્યાસપૂર્ણ પ્રયોગ રચી અમરત્વ પ્રાપ્ત થયું છે શ્રી નર્મદાશંકર મહેતાનો પણ આવો જ વિદ્યા-વ્યાસમ હતો તેમનો વ્યવસાય

* અભ્યાસ અર્થે નર્મદાશંકરભાઈના અસમકલ્પે દ્વાર લેખો તેમના ખાનગી સંગ્રહમાંથી એકત્ર કરી સુવિધા કરી આપનાર તેમના પુત્રવધૂ સૌ વસુમતીમહેન મરોધરભાઈની આભારી છું.

મુઠ્ઠી અમનદારનો હતો, જેમા પણ તેમણે જ્ઞાન અને નિષ્ઠાને બળે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી સાથેઆથ તેમણે વિદ્યાની નિરંતર ઉપામના ચાલુ રાખેલી જેના ફળરૂપે આપણને કેટલાક ઉપયોગી ગ્રંથો પ્રાપ્ત થયા છે, જેવા કે—

(i) Vedanta Siddhantabhedha— An account of the doctrinal differences among the various followers of Sankaracharya (completed 1896) ૧૮૯૪ના સુર ગોકુલજી ઝાના વેદાન્તનો ઇનામી નિમધ,

(ii) સદાનન્દ દાશ્મીરજીત અદ્વૈતમહાસિદ્ધિ (પૃ ૧-૧૭૬— બી ઈ સી)નો અંગ્રેજી અનુવાદ—૧૮૯૮ના સુર ગોકુલજી ઝાના વેદાન્તનો ઇનામી નિમધ

(iii) Evolution of the Conception of Pranava (1916),

(iii) Hindu Eugenics (1919)

(iv) હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ (પૂર્વાર્ધ, ૧૯૦૪, ઉત્તરાર્ધ ૧૯૨૫),

(v) The Influence of Buddhism on Vedanta (1925),

(vi) Bhagvad Geeta— An Exposition on the basis of Psycho-philosophy and Psycho-Analysis by Vasant G Rele (1928) નો ઉપોદ્ધાત,

(vii) Introduction to Pancikaranam (1930),

(viii) શાકત અ પ્રદાય—તેના સિદ્ધાન્તો, ગુરુસતમા તેનો પ્રચાર અને ગુરુગતી સાહિત્ય ઉપર અમર (૧૯૩૦)

(ix) ઉપનિષદ વિચારણા (૧૯૩૨)

આમાના કેટલાક વિશે લખવા પ્રેરાઈ છું મુત્ત ગોકુલ જાના વેદાન્ત પ્રાધિક્ષ માટેનો 'વેદાન્તસિદ્ધાન્ત બેદ' નિમિષ તેમણે ઈ. સ ૧૮૯૬મા પૂરો કર્યો ત્યારે તેઓ રેવન્સુ ખાતામા નના જ જોડાયેલા હતા કંપી શકાય છે કે કેટલા દામ અને પ્રતિકૂળ સન્નેગો વચ્ચે આ વિદ્યા-તપ તેમણે આચર્યું હશે આ નિમિષને ઇનામ મળ્યું અને શ્રી આજી ભાગરકર અને શ્રી એ ની કાથવટે જેવા મનિષ પરીક્ષકોએ તેની મુક્ત કંઠે પ્રગ સા કરી છે અને કોઈ નોષપાત્ર તુટિતો નિર્દેશ કર્યો નથી અપ્પમ્પદીગિતના મિદ્ધાન્તનેશમ્મરદને આધારે આ નિમિષ અગ્રેજીમા તેમજો તૈયાર કર્યો હતો અને એ સિદ્ધાન્તનેગસમ્રદના અભ્યાસમા પૂર્ણ રૂપે માર્ગદર્શક બની ગયું છે મન ૧૮૯૯ના વર્ષના એ જ ઇનામ માટે શ્રી મહેતાએ સન્નદ દાસ્મીરક કૃત અદ્વૈતલક્ષ સિદ્ધિ (૫ ૧-૧૭૬-Bibliotheca Indica Series)નો અગ્રેજી અનુવાદ તૈયાર કર્યો તેની પ્રત્તાનના ઉપયોગી અને માહિતીપૂર્ણ છે, અને દરેક પ્રવચ્ચને અન્ને આપેના દિપ્પલ્લુ વિદ્વાતાપૂર્ણ છે અને ગ્રીણ વદપૂર્વક કરેના અભ્યામની માની પૂરે-છે દિપ્પલોમા શ્રી મહેતાએ પાશ્ચાન્તરોનુ વિવેચન યજ્ઞુ મ્યાને મ્યાને ક્યું છે

'હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇનિદ્ધામ' અને 'The Influence of Buddhism on Vedanta' જેવા ત્રયો પરથી જોઈ શકાય છે કે શ્રી નર્મદાશંકર મહેતાએ ભારતીય તત્ત્વચિન્તનનો અભ્યાસ તટમ્મ અને સમનતાની દૃષ્ટિએ કર્યો હતો ભારતીય તત્ત્વચિન્તનની ત્રણ મુખ્ય વિચારધારાઓ—વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન, તેમજે અનગ અનગ અને જ્ઞાણે તદ્દન જુદા જુદા વાગમા ઉદ્ભવેલી અને જીરેલી માનવાની જૂન તેમણે કરી નથી ચિન્તનના ક્ષેત્રે તગ વાગા હોઈ શકે નહી, અને તેથી જ તે વિકસી શકે છે કોઈ પણ ભારતીય દર્શનનો વિચાર તેને બીજા દર્શનથી અનગ ગખીને કરી શકાય જ નહી. દર્શનોની પરસ્પર અસર શ્રી નર્મદાશંકર મહેતાએ સાચા અભ્યાસી તરીકે પારખી લીધી છે અને તેનુ નીજર પ્રતિપાદન ક્યું છે આગ્રેય એવા

વિદ્વાનો છે જે બૌદ્ધ કે જૈન તત્ત્વચિન્તનની કોઈ અસર વૈદિક પરપરા પર હોઈ શકે એ વાત માનવા તૈયાર નથી અને હકપૂર્વક પોતાના સક્રિય દષ્ટિમિદુને પકડી રાખે છે બીજી બાજુએ એના પણ એકાન્તરાદીઓ છે જે બુદ્ધ કે મહાવીરના તત્ત્વચિન્તન પર વૈદિક વિચારોનો પ્રભાવ માનવા તૈયાર નથી લિન્ન લિન્ન વિચારમરણીઓ પ્રાચીનતમ કાળથી ઉદ્ભવેલી અને એ બધી એન્ડ્રીજ પર અસર કરતી કરતી પોતાનું અનન્ય વ્યક્તિત્વ ટકાવી રહી છે આમા જ સાચો પ્રિકાસ રહેનો છે ખડન કચ્વા માટે પણ ઈતર દર્શનનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવો પડે અને એમા જે કોઈ સારું કે યુક્તિયુક્ત મળી જાય તેને ચિન્તન સ્વીકારવું જ સ્થુ તત્ત્વચિન્તન, ન્યાય વગેરે ક્ષેત્રે સ્વચ્છ આખ્યાયો પરીક્ષક આ બરાબર જોઈ શકે છે અને બતાવી શકે છે શ્રી નર્મદાશંકર મહેતાએ લખ્યું છે કે “બ્રાહ્મણોના, બૌદ્ધોના અને જૈનોના વિચારોનો જેઓ સમન્વય કરી જાણતા નથી તેને મારી આપ મતિ તત્ત્વના વહી શકતી નથી પરન્તુ ધર્માન્ધ કહે છે” (હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ બીજી આવૃત્તિ ૧૯૬૨—નેપકની મૂળ પ્રસ્તાવના, પૃ ૩૩) આ પ્રિગાજ દષ્ટિ તેમના નખાણુમા સર્વત્ર દેખાય છે

શ્રી નર્મદાશંકર મહેતાનું તત્ત્વશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ઘણું જિહુ હતું અને તેના પરિપાત્ર રૂપે ‘શાક્ત સપ્રદાય તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમા તેનો પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર’ એ પુસ્તક પ્રાપ્ત થયું છે તત્ત્વશાસ્ત્ર વિશે હજુ પણ ઘણી ગેરસમજ પ્રતે છે આ વાતને ધ્યાનમા લઈને આ પુસ્તકમા શાક્ત સપ્રદાય અંગે મનનીય વિવેચન કરામા આન્યુ છે શક્તિનાદ બધા ધર્મોમા કેવી રીતે પ્રસર્યો તેનું પણ સંશોધન આ ગ્રંથમા ક્યું છે શાક્તસપ્રદાયને લગતો ગુજરાતનો ઇતિહાસ અને શાક્ત સપ્રદાયને લગતું ગુજરાતી સાહિત્ય—એ બે પ્રકરણ શ્રી મહેતા દેવળ પ્રાચીન યુગમા રાચતા વિદ્વાન નહોતા પણ એ જ્ઞાનને વર્તમાન યુગ સાથે સાકળી આપનાર અભ્યાસી હતા એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે વેદકાળથી માડીને શક્તિ

વાદનો દતિદામ આ અર્થમાં મળે છે

‘ઉપનિષદ્ વિચારણા’માં ઉપનિષદો અંગે તેમણે સર્વાંગી નિરૂપણ કર્યું છે—ઉપનિષદ આદિત્વ, તેનું વર્ગીકરણ, ઉપનિષદ-કાળ વગેરે વગેરે. પણ આ બધામાં ધ્યાન ખેંચે તેવા પ્રકરણ ઉપનિષદકાલીન ચિન્તકો અંગેના છે. ઐદિક્ કવિઓનો આ પ્રકારનો અભ્યાસ ભાગ્યે જ થયો છે. પ્રત્યેક કવિ વિશે વેદથી શરૂ કરીને પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં જે માહિતી મળતી હોય તેનો સમન્વય કરવાથી એ નિષિદ્ધા વ્યક્તિત્વ, દર્શન વગેરે અંગે વારંવાર આવેલા ધ્યાન આવી શકે. આ પ્રકારનું દિગ્માસૂચન આ અર્થમાં મળી રહે છે. ‘ઉપનિષદ’ તત્ત્વચિન્તનનો અભ્યાસ પણ આ અર્થમાં મોનિક રીતે થયો છે.

‘હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના દતિદામ’નું ચથાચોથ મધ્યાન્ન ત્રી ગમિનાન પરીષદે કર્યું જ છે તેથી અત્રે કશું વખવાનું પ્રાપ્ત થતું નથી.

શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા ગમે તે વિષય પર બખવા પ્રવૃત્ત થયા હોય તેમાં તેમના પાંડિત્યે અનેક ગગન પૂર્ણ છે એ નિર્વિવાદ છે. તેઓ માયા અર્થમાં તત્ત્વજ્ઞ હતા અને જીવન અને દતિદાસના પ્રત્યેક પાત્રોને જોડનારી કડીઓ. પરંતુ તેમની નજર તરફ જ મિશ્ર થતી વળી તેમની દષ્ટિ તમ્બ અત્રે સમનાપૂર્ણ છે તેથી તેમના ગ્રંથો અદ્વય તરીકેની છાપ પાડે છે.

પ્રતિભાશાળી અમલદાર

શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ

અમારું પ્રથમ મિત્રન સને ૧૯૧૩માં વિચિત્ર સન્નેગોમાં થયેલું હતું. ૧૯૧૦થી ૧૯૧૪ વાલેખમાં ફોર્મન કિલિયન મેનેજરના ગયાથન વિદ્યાના પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કરતા. ૧૯૧૨ના ઓક્ટોબરમાં માટે અમદાવાદ આવતાં થયું તે વખતે રોજનથી થોડું જતા હું એક

દી. બ. નર્મદાચંકર મહેતા

૦૪-૨૩-૮-૧૯૭૧

અમદાવાદ ૩૦-૩-૧૯૩૯

સત્તરામમા બેસીને જતો હતો ત્યારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પાચકૂવાના નાકાના જકાતી અધિકારી સાથે મારે મતભેદ પડ્યો અને તેથી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના મુખ્ય અધિકારી શ્રી નર્મદાશંકર-ભાઈને મળવાનો પ્રસંગે પડ્યો તેમની સ્પષ્ટ અને નિષ્પાનસ વૃત્તિ તેમજ સમજશક્તિથી અમારા મતભેદનું તરત જ સમાધાન થયું. તે પ્રસંગે લાહોર, પંજાબ, નિહી અને કનકતાના મારા પ્રનાસની વાતો થઈ અને અખિન ભારતીય હિસામ ખાતાની પરીક્ષા મે આપી હતી અને આપતા માસમા મારા પરિણામ વિષેની વાત પણ મે જરી રતી તે વખતે તો શ્રી નર્મદાશંકરભાઈનો લાખો ઠોટ અને હાથેથી ફેટો એ પહેરવેશની છાપ મારા મન પર પડી હતી અને તેમના મુખ ઉપર એવ ચારિત્ર્યવાન નિદાનની પ્રતિભા દેખાતી હતી હું પોતે પ્રોફેસર તરીકે હેટ પહેરનાનો શોખ જરતો હતો, પરંતુ સોનાની કિનારીનાળો એમનો ફેટો મને ગમી ગયો હતો ત્યારપછી મારી પરીક્ષાનું પરિણામ જ્યારે બહાર પડ્યું ત્યાર પછી મને મુબઈમા સરકારના આસિસ્ટન્ટ એગ્રિકલ્ચર જનરલનો હોદ્દો માર્ચ ૧૯૧૧મા મળ્યો ત્યારે તેમના અભિનંદનના પત્રથી અમારો સબધ ગાઢ થતો ગયો.

તેમનું જીનન, વાચન લેખન અને વર્તન ગુજરાતના એક ચિરસરનારી ગૃહ્ય તરીકે તેમનું નામ અમર રાખશે તેમનો જન્મ ઈ સ ૧૮૭૧મા એટલે તેઓ મારાથી પાચ ૭૭ વર્ષો મોટા પરંતુ તેમનો વિદ્યાભ્યાસ, ખાસ કરીને સંસ્કૃતમા, ઉજ્જવળ અને યશસ્વી હતો વડોદરા કોનેજમા બી એ પાસ થઈને લાહિદાજ સંસ્કૃત ધનામ પ્રથમ કક્ષામા લીધું તેમનો વેદાતનો શોખ એટલો સતત અને દૃઢ હતો કે સુસ ગોકુનજ ઝાના વેદાન્ત ધનામ તેમણે બે વાર લીધું એક ૧૮૯૪મા, બીજી વાર ૧૮૯૬મા ૧૯૦૮મા ડેપુટી કોન્સ્ટેબલ થયા અમદાવાદમા મ્યુનિસિપાલિટીના મુખ્ય અધિકારી તરીકે સુદર કામ કર્યું ૧૯૧૮-૧૯મા હું સાન્તાક્રુઝમા રહેતો હતો અને તેમના

મેળાપમાં આવવાનો લાભ મળતો તેમના અમદાવાદના મિત્રો તેમને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ખીજી વાર લઈ ગયા ત્યાં તેમની પ્રતિષ્ઠા દિનપ્રતિદિન વધતી ગઈ અને તેઓશ્રી પાછા મુબાઈમાં ૧૯૨૪ થી ૧૯૨૯ સુધી મુબાઈ મ્યુનિસિપાલિટીમાં પ્રતિભાષામાં ડેપુટી કમિશ્નર અને ૧૯૩૧ માં મ્યુનિસિપલ કમિશ્નરના હોદ્દા ઉપર નિમાયા તેજ વખતે તેમને દીવાન બહાદુરનો ઇનમન મળ્યો સારપંચી પણ ખલાતના દીવાન તરીકે ત્રણ વર્ષ કામ કરીને ૧૯૩૪માં નિવૃત્ત થયા

શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ ગુજરાતી સાહિત્યમંડળમાં અને ખામ કરીને સંસ્કૃત સાહિત્યના લેખક, અનુવાદક, દીક્ષકાગ અને વિવેચનકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેમના સંસ્કૃત અંગ્રેજી અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષયોની ખ્યાતિ એટલી સુદૃઢ હતી કે તેમને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તત્ત્વ જ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ ચૂટનામાં આવ્યા હતા એમના વેદાંતી વિચારો અને નીતિમય જીવનનું તથા સંશોધન રિચાર, અને ધર્મ-દર્શનના ચિરંપતુ શુભ સ્મારક થાય તો હું તો તેમના એક જૂના સરસ્વતીપૂજક મિત્ર તરીકે પ્રસન્ન થઈશ

સૌજન્યમૂર્તિ શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ

શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ

પ્રથમ મે તેમને બહુ દૂરથી જોયેના ૧૯૨૦ના અરસામાં ડેન્માર્ક પ્રક્રિએ નેશનલ એજ્યુકેશનનો સંદેશ પ્રસ્તાવના અધ્યારથી કરાતી સુધીનો પ્રવાસ કરેલો તે વખતે અમદાવાદમાં તેમના રોમણ દરમિયાન તેમના કેટલાક પ્રવચનો ગોડવાયેના તેમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી રવિવારે સવારે મેળાભાઈ હોતમાં તેમનું એક વ્યાખ્યાન થયેનું અંગ્રેજી વ્યાખ્યાતાને અંગ્રેજીમાં સાચો પૂરક જવાબ આપી શકે એવી વ્યક્તિની પ્રમુખપદે વરણી કરવા માટે સમ્યોને તુરત

નર્મદાશંકરભાર્ગવું નામ પહેલું જીભે આવ્યું. એ સભામાં ડો. કંજિન્મે ચાલુ કેળવણીએ વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રના ભવ્ય ભૂતકાળ અને ભાવના ઓથી કેટલા વચિત રાખ્યા છે તે કવિત્વભરી વાણીમાં સમજાવ્યું. અગ્રેજી વાણીનો સુદર પ્રસાદ મળ્યા પછી કોર્મપણ હિંદીને તેની બરોબર વિચાર અને વાકુછટા પ્રગિર્જિત કરવાનું મુશ્કેલ જ બની રહે તે વખતે શ્રી નર્મદાશંકરભાર્ગવે તેમના અગ્રેજી ભાષા પગના કાપૂ અને સંસ્કારી વિચારસરણીથી સૌને મુગ્ધ કર્યા હતા. વચ્ચે વચ્ચે સંસ્કૃત શ્લોકોના ઉદ્દેશ્ય કરતા ત્યારે સંસ્કૃત ઉચ્ચારમાં કેવો રુચિર રણુકો છે તેનું પણ જ્ઞાન કરાવતા. તેમણે તેમના કથનમાં કથું કે ગુજરાતમાં શિવનું મોમનાથરૂપે પૂજન થાય છે અને તેથી ગુજરાતની પ્રજાની સદૃજ પ્રકૃતિ સૌમ્ય છે. ડો. કંજિન્મે પણ એક વિરય વિદ્વાન પ્રમુખ ધ્યાને હતા તેનો અતોપ જાહેર કર્યો હતો.

ડો. હરિપ્રસાદને સરકારી નોકરી કરનારા તરફ કંઈક કટાક્ષ રહેતો. આ સરકારભક્તો જ ગાંધીજીના કાર્યમાં અને દેશભક્તિમાં અતરાયરૂપ છે એમ કહેતા પણ નર્મદાશંકરભાર્ગવું નામ આવે ત્યારે ડોની જા'તા કે ગુજરાતી ભાષાનું સાચું સ્વરૂપ અને ગૌરવ આનંદ-શંકરભાર્ગવે અને નર્મદાશંકરભાર્ગવી વાણી સાબળે ત્યારે જ સમજાય.

સમય વીત્યો, તેઓ અમદાવાદની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ ખંભાતના દીવાન થયા ત્યારે ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ અમદાવાદ ઉપર શ્રી રત્નમણિરાવ પામે આકરઅથ તૈયાર કરાવ્યો તેની સફળતા જોઈ તેમણે ખંભાત રાજ્ય તરફથી ખંભાત વિને એક સંશોધન પૂર્ણ અથ તૈયાર કરવાનું શ્રી રત્નમણિરાવને સોંપ્યું. રત્નમણિરાવના આવા મંડળમાં હું ઘણા સમયથી જોડાયો હતો અને તેમની સાહિત્ય તેમજ સંશોધન પ્રવૃત્તિમાં સવિશેષ રસ લેતો થયો હતો. તેમના અમદાવાદના ગ્રંથ માટે ચિત્રો, ફોટોગ્રાફો, આવેળો અને સુગોલન માટે અમે મહિનાઓ સુધી ચાલે મથાગણો કરી હતી. ખંભાતના ગ્રંથનું કામ લેનાની સાથે રત્નમણિરાવે મને સાથે જ વરણ્યો.

ખલાતના અથ માટે હુ તેમની સાથે બેચાર વાર ખલાત ગયો હોઈશ ગળ્યતુ દામ ટોરાથી અમારો મુદામ ચરકારી ઉતાગમા રહેતો પણ સાજના ક્યેગીમાંથી તેઓ વેર પહેાથી અમને તેડાવી લેતા અને અથ વિગે શુ શુ કામ થયુ છે તેની ચર્ચા કરતા અમે ખલાતના નગરા વગેરે પુરાતન મ્થગો જોયા મારા વિદ્યાથી ભાઈ જગન મહેતાને સાથે રાખી અનેક ફોટોગ્રાફો તૈયાર કરાવ્યા રાજ્ય મહેતાની લાયબ્રેરીમાંથી જૂના પુસ્તકો, છમીઓ વગેરે જોઈ નાખ્યા હતાવેત્રેની નાનો મેમરી થી રત્નમણિરાનની સર્વત્રાહી બુદ્ધિએ તેમાંથી ખલાતના ઇતિહાસતુ પ્રમાણમૂલક અથસર્જન કયું અમારી સાજની મુલાકાત ત્રિમિયાન નર્મદાશંકરભાઈ તેમના અગોધનકાર્યમા પોતાના વિશાળ વાચન અને સાહિત્યસમીક્ષાઓ પ્રકટ કરતા ત્યારે લાગતુ કે અમારી સામે એક આદર્શ શારદાભક્ત દેરીની આગતી કરી રહ્યા છે સમ્પૂર્ણ વાણીની સખાન કક્ષાએ તેમની શુન્દરગિરામા પ્રસાદ, વિચાર્યંબન અને દર્શન લહેરાતા એ પ્રસંગે તેમના વક્તમાંથી સમ્પૂર્ણ અને શુન્દરગતી કવિઓના કાવ્યો જે હરજ અને છટાથી સ્ફુરતા તે હુ અને રત્નમણિરાન મુખ્યપણે સાંભળી રહેતા શુન્દરાતી ભાષા કેટલી ગૌરવની અને મુમધુર છે તેનો અમને સાક્ષાત્ અતુ ભવ થયો તેમનામા શાગ્દાની ઉપાસના છતત બનેલી વેર્ષ

ખલાતનો અથ પૂરો થના આન્યો હતો ત્યા એમને એક અકસ્માત થયો કોઈ જગ્યાએ હપીકેતતુ અનોખન કરતા હતા ત્યા પગના અગૂાને દાટો કે ખીલી વાગી, તે પાક્યુ તેને મગડરા ગમ્પટરે પાની પર મિચ્છટા ઉધવ્યુ પણ વાગેના ધાનુ ત્રિપ બિડે ચડી ગયેલુ અને રૂઝ આવતી જ નહોતી એવી મિથિતામા ધણા મહિના પથારીમા રહી દીનાનગીરીની જવાબદારી સભાળી અમે સૌ ચિતામા પડ્યા કે એમનાં કાર્યો અધૂરા રહેશે કે શુ ? પણ ખલાતનો અથ સપૂર્ણ થઈ પ્રગટ થઈ ગયો રાજ્ય તરફથી તેમણે રત્નમણિરાનને ધન્યવાદ અને પારિતોષિક આપ્યા

ફરી ખબર મળ્યા કે તે પયારીમાંથી જિભા જ થઈ શક્યા નહિ અને દીવાનપદ્મ રાજનામું આપી અમદાવાદ પોતાના મકાનમાં આવી રહ્યા. એ વખતે હું શ્રી સ્તનમણિલાલ સાથે તેમના દર્શને ગયો ત્યારે પદ્મજયેશ્વર અંગોવાળી લાચાર બનેલી તેમની કાયા આગળ માત્ર દુઃખભયુ મૌન હતું. એ ઘાટીલા મુખમંડળમાંથી એક શબ્દ પણ ન નીકળ્યો. સંસ્કારમૃતિને એ મારું છેલ્લું વંદન હતું.

દેવ મામલતદારના મુપુત્ર

શ્રી. ગડુભાઈ ધ્રુ

સદ્ગત નર્મદાશંકરનો પ્રત્યક્ષ અને અંગત પરિચય દરવાનો હાલ મને મળ્યો નથી. પરંતુ એમની સરકારી નોકરીમાં તેમજ મ્યુનિસિપાલિટીમાં જે પ્રતિષ્ઠા હતી તે વિશે મને સારી માહિતી છે. સદ્ગત રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ જે વખતે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા તે વખતે નર્મદાશંકર ચીફ એક્ઝિસર હતા. એ બન્નેને મિત્રાચારી હતી અને બન્ને એક બીજાના પ્રશંસક હતા. નર્મદાશંકરના પિતા શ્રી. દેવશંકર અણિગુદ્ધ પ્રમાણિકતાવાળા તથા પ્રજાના હિતની દૃષ્ટિએ કામ કરનાર સરકારી અમલદાર તરીકે આખા રેવન્યુ ખાતામાં સુપ્રસિદ્ધ હતા એટલે તેમને પ્રજામંદો દેવમામલતદાર તરીકે ઓળખતા હતા. નર્મદાશંકર પણ પિતાને પગલે ચાલ્યા હતા, અર્થાત, અણિગુદ્ધ પ્રમાણિક સરકારી નોકર હતા. રેવન્યુ ખાતામાં એ પિતા-પુત્ર જેવા પ્રમાણિક અમલદાર જલુ ધોણ થયા છે.

નર્મદાશંકરે મ્યુનિસિપાલિટીની નોકરીમાં કાર્યકુશળતા, ગ્રીણી નગર, શ્રમપૂર્વક કાર્ય કરવાની ધગશ, પ્રમાણિકતા, એકનિષ્ઠા અને વ્યવસ્થાશક્તિ દર્શાવી હતી તેની કદર સરકાર વડ્ડભભાઈ જેવાએ પણ કરી હતી. બન્નેના વિચાર, આદર્શ, મત, માન્યતા ઘણી રીતે

જુદા હોવા છતાં નર્મદાશંકરની તીવ્ર શુદ્ધિશક્તિ અને શુદ્ધ પ્રમાણિતતા તથા સમય અને રાજ્યોએને અનુકૂળ થવાની શક્તિને લીધે સરકાર વ નલભાર્થ એમના પ્રશસક અને સારી કદર કરનારા થયા હતા. મ્યુનિસિપાલિટીની નોકરી વખતે નર્મદાશંકર ભૂતી જતા હતા કે એ સરકારી નોકર—મ્યુનિસિપાલિટીને એમની નોકરી ઉછીની આપેલી હતી—છે સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટી વચ્ચે ન્યારે મતભેદ જાગે ત્યારે નર્મદાશંકર મ્યુનિસિપાલિટીનો જ પક્ષ દર્શાવે લેતા.

માટે એમની સાથે અગત્ય જેવો પરિચય એ વખત થયો હતો. આચાર્ય આનંદશંકરની સૂચના અનુસાર નર્મદાશંકરે દર અઠવાડિયે એક વખત ઉપનિષદોનું વાચન અને ચિરંજીવ તથા વિવેચન કરવાનું કામ સ્વીકાર્યું હતું એ “વર્ગ”ના ઓતાઓ તે પચીસ ત્રીસથી વધારે ન હતા પણ બધા જ જિજ્ઞાસુ અને વિદ્યાપ્રિય હતા. તે પણ એ વર્ગમાં દાખલ થયો હતો. વર્ગ પ્રાર્થનાસભાજ મઠિમા ભરાતો હતો. નર્મદાશંકરે ઉપનિષદ અંગે એક નાનું પુસ્તક લખેલું તે મેં વાંચ્યું હતું અને તેથી એમની પામેથી ઉપનિષદ અંગેના વ્યાખ્યાનોનું અવલોકન કરવાનો લાભ લેવાની મને ખાસ ઇચ્છા હતી.

ઉપનિષદના વાંચ્યો વાંચી તેનું સરળ ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરી એ ઉપર એ ચિવેચન કરતા ઉપગત શ્રી શંકરાચાર્યના ભાષ્યમાથી અગત્યનો ભાગ સમજાવતા એટલું જ નહીં પણ શ્રી રામાનુજાચાર્યનું ભાષ્ય પણ સાથે સાથે વાંચી તે પણ સમજાવતા એમની અમમ્મવવાની પદ્ધતિ બહુ જ સરળ છતાં ગૂઢચિતક અને અશ્રુન વિદ્વાનો ગોળે એવી હતી એ વર્ગો બહુ થોડો વખત ચા-ચા પરતુ એટલા થોડા સમયમાં પણ અમે સહુએ ઘણું પ્રાપ્ત કર્યું.

નર્મદાશંકર સાથે મળવાનો બીજો એક પ્રસંગ એક મજબૂતીને ત્યાં લગ્નોત્સવનો હતો. લગ્નનો સમય મકોત્રીમાં જણાવાતો હતો તે કરતા બહુ થોડો દોડાથી અમારે સહુને બેગીને નિરાતે લાવો.

કરવામાં સમય વીતાવવાનો હતો. એ લગ્નપ્રસંગ નાગર જ્ઞાતિની એક પેટા જ્ઞાતિના ગૃહસ્થને ઘેર હતો. નર્મદાશંકરે એ સમયે નાગરોની ઉત્પત્તિ, એમના ૭ વિભાગ, ગુજરાતમાં કયે કયે રચળે નાગરના કયા વિભાગની કેટલી વસ્તી છે, એ વિભાગ કેવી રીતે પડ્યા, તેમના સ્થિતિમા શો શો બેદ કયા કારણોથી પડી ગયો છે એ વિશે ખૂબ વિગતવાર માહિતી આપી એ માહિતી આપતા ત્યારે અને ઉપનિષદના વર્ગમાં પણ શ્રોતાઓના પ્રશ્નોના ખુલાસા બહુ સ્પષ્ટતા અને સહાનુભૂતિભરેલી ભાવનાથી કરતા.

નર્મદાશંકર શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્યના શ્રેયસ્સાધકવર્ગમાં દાખલ થયા હતા અને એ વર્ગ તરફથી પ્રગટ થતા સામયિકોમાં લેખો લખતા. ઉપનિષદોનો ઊંડો અને વિસ્તૃત અભ્યાસ એ લેખોમાં પણ જણાતો હતો.

ગુજરાતના વિદ્વાનોમાં નર્મદાશંકરનું સ્થાન બહુ ઊંચું છે.

સાંતાકુઝનો એક પ્રસંગ

શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા

એક સુભાષિત જણાવે છે કે સત્પુરુષોનું સાન્નિધ્ય મેલવું. અવ્યક્ત, આ સુભાષિત લખનારે સત્પુરુષોને મારા જેવા જ માનવીઓ મળ્યા કરે તો એમની શી મિથિતિ થાય એ જણાવ્યું નથી. પણ હશે ભયે એ સત્પુરુષો ઉપદેશ કરશે નહિ આપે; કાગલ કે જે એમના સાધારણ વચનો હોય છે, તે જ શાસ્ત્રવચનો નીવડે છે

આ વાત મન્ય છે તેની ખાતરી મને મુ સ્વ નર્મદાગ દરબાર્થ જોડેના એક નાના પ્રસંગમાં થઈ હતી

નર્મદાશંકરભાઈ તે વખતે મુળર્થ મ્યુનિસિપાલિટીના ડેપ્યુટી કમિશ્નર હતા અને સાંતાકુઝમાં જ, મારા ઘરથી સહેજ જ છેડે રહેના

હતા. આમ તો હું અને નર્મદાચંદ્રભાઈ ઘણા પામેના પડોદી, પણ જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ક્યાં એ અને ક્યાં હું? પેલી કહેતી છે ને કે "So near yet so far", તે પ્રમાણે નર્મદાચંદ્રભાઈ તત્ત્વજ્ઞાનના અકંગ અભ્યાસી અને જોગ ચિંતક.

અને આમ તો માનસથી અમારી વચ્ચે સારું એવું અંતર તો હતું પણ એઓ પ્રકૃતિએ ગંભીર હોવા છતાં એમની દર્શનબિજ્ઞાને લીધે, સાંતાક્રુઝમાં સંસ્કૃતિક પ્રશ્નોમાં એમની સલાહ બંધા જ લેતા અને એમના જ્ઞાનનો તથા આર્ગ્યુમેન્ટનો પ્રભાવ વાતાવરણમાં—સાંતાક્રુઝના વાતાવરણમાં—સારો જેવો પ્રસરી રહ્યો હતો એટલે મને એમની સાથે વાર્તાલાપ કરનાં સકોચ થતો નહતો.

જેમ બહેરામગોર અંકલેશ્વરિયા જોડે પારંગી ધર્મ વિશે, ખેર સાહેબ જોડે—તે વખતે ખેર સાહેબ ખાદીધારી ન હતા અને રેલિયામાં મુદ્રણ ચક્રનાં દર્શન નહોતા કરતા—એમની યુરોપ અમેરિકાની મુસાફરી અને લાઇકાર્ટના વાતાવરણ વિશે, કાંગા જોડે ક્રિકેટ સંબંધે હું પ્રશ્નો પૂછતો હતો અને તેઓ મને તે સમજાવતા તેમ હું નર્મદાચંદ્રભાઈ જોડે પણ જેમાં એઓ નિષ્ણાન હતા તે વિષયો સંબંધે વાતો કરતો હતો અને મારા પ્રશ્નોના ઉત્તરો મને તેઓ મીઠાશથી, ધીરજથી અને શાંતિથી આપતા.

તે વખતે મહાત્માજી એમ કહેતા કે ગીતાનો સંદેશ "અદિ'સા"નો છે. મારા હૃદયમાં આ વાત ખૂંપતી ન હતી એટલે નર્મદાચંદ્રભાઈ જેવા જ્ઞાનીને મેં આજ પ્રશ્ન પૂછી નાખ્યો. મેં પૂછ્યું :

"વડીલ, ગાંધીજી તો કહે છે કે ગીતાનું સ્વરૂપ અદિ'સા છે. એ વાત સાચી છે?"

પોતાનાં ચરમામાંથી જગત્ર ત્રાંસું જોઈ વડીલે એમની મીઠાશ જરૂરી આંખે મને નિદાળી સ્મિત ક્યું અને સામું પૂછ્યું :

"તો તમને શું લાગે છે?"

“ખીજુ તો શુ લાગે પણ મને તો જણાય છે કે શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને સસ્ત્રસસ્ત્ર ધાગણ કરી યુદ્ધ કરાની લગલગ આરા કરી હતી ”

નર્મદાશ કરભાઈ હવે તો ખરેખર હમ્યા અને શાત રીતે બોલ્યા

“ભાઈ, ગીતામા સર્વ અર્થ પડેના છે જેવો મહણ ઘરનાર તેવો તેને ઉત્તર મળી રહે છે ગાંધીજી અહિં માના જમ્પર ઉપાસક એટલે એમણે જગદ આધાપાજી જઈ “અહિં સા’ નો માર્ગ’ જોયો બાકી તો જે વખતે અર્જુન, આચપામ સગામળ ધીઓ જોના અને તેમને માર્યા સિવાય જયનાગે નથી તેમ એણે જાણ્યું ત્યારે તેને દાણુબર પિરામ આવી ગયો તેમથી પાજી દાત્રનર્મને અનુસંગા કૃષ્ણે તેને ઉપદેશ આપેનો ”

એમણે આપેનો આ ઉત્તર પ્રશ્નના મુદ્દાની ઊંડી જ્ઞાનચર્યામા જોતર્યા મિના, લગનહુગીતાનો અભ્યાસી જગાય નહિ એના મારા જેવા માણુમેને પણ, ઘણું સૂચવી ગયો, મિનઅજ્ઞામી ચિત્તમા પણ કંઈ કંઈ મિચારનમજો પ્રગટાવી ગયો

ગીતા દ્વારા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશ આપ્યો તેનું મૂળ પ્રયોજન શુ ? એ ઉપદેશ મો ઉદ્દેશ સાધના માટે અપાયો હતો ? છેવટે એ ઉદ્દેશ શી રીતે માધ્યો હતો ? આ બધા પ્રશ્નોનો ઉત્તર તો “કર્મયોગ ” દોષ એનું એમના કથનનું તાત્પર્ય સમજી રાખવું હતું

આથી વિશેષ એ સ્વ વડીન નર્મદાશ કરભાઈ જેવા મદાન આત્મા મિશે મારે શુ લખવાનું દોષ ?

શ્રી. નર્મદ ઋષિ

શ્રી. ગોરધનભાર્ગવ પંડિત

શ્રી નર્મદાચક્રબાર્તિના મને પરિચય તેઓ શ્રીમન્મુસિદા-
ચાર્પણના યોગનાથી આચાર્ય સને ૧૮૬૧મા શ્રેય સાધક થયા ત્યાર
પછી ક્રમે ક્રમે વિશેષ પ્રમાણમા વધેના જતો થયેનો હતો

ઈ સ ૧૮૬૭મા શ્રીમન્મુસિદાચાર્યજી અવપાવમ્થાન પામ્યા
તે પછી તાકીદેએમાં મળેલા સાધકોમા નમનારા ચક્રબાર્તિ, જે સિનતાસમાર્ધ
કલિયા તથા માગ પિનારી ઈશ્વરભાર્તિ જીવાભાર્તિ પગે વગેરે એ યોગ્ય
વિધિથી શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યને ગાદી-ધ્યાને પદગતી પૂજન તથા આગતી
કર્મ્યા હતા ત્યાર પછીના ઉત્પલોમા તથા હોળી ઉપગના સાધન-
સ્મારણોમા નર્મદાચક્રબાર્તિ આવતા અને તેમના વિદ્વતાપૂર્ણ
ભાવોનો લાભ સાધકોને મળેના રહેના સાધકો તેમને 'નર્મદનરિ'
કહેના

તેમની સાથેના મારો અવિગેહ પરિચય તો મને ૧૮૧૮ થી
૧૮૨૪ સુધીમા તેઓ અમતારાદ મ્યુનિસિપાલિતીના બીજા વખત
ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ થયા ત્યાર થયો તેમના તરફથી મને મ્યુનિસિપલ
વહીવટનુ તથા રાજદારી ગર્વપદ્ધતિનુ માહર્ગન મળતુ હતુ દુ
સ્વદાર તરફથી તથા મિત્રમાત્રિયોના પ્રતિનિધિ તરીકે દેશમાં વર્ષ
સુધી મ્યુનિસિપાલિતીનો અભ્યસનો અને તેથી તેમનો સતત પરિચય
મને રહેના અને તેઓ માગ પ્રત્યે ખૂબ લાગ ધી રાખતા

સને ૧૮૨૩ થી ૧૮૨૭મા દુ અમતારાદ મિત્રમાત્રિયો તરફથી
મુખર્જિ ધાગસખામા ચૂટાયો હતો તે દરમિયાન માગ અનેક દંગરો,

સવાનો, કાર્યવહી વગેરેનો ખ્યાલ રાખી મને દોરવણી આપતા અને મારી સાથે ચર્ચાવાર્તા કરતા તેમથી મને ઘણું જ્ઞાન મળતું અને અનેક ગુંચવાડાભર્યા પ્રશ્નો પરત્વે તેઓ મારા સ્થિર માર્ગદર્શક બની રહેતા.

સને ૧૯૧૫ની આસપાસ તેઓ અમદાવાદમાં સારંગપુર રજુછોડાની પોળમાં રહેતા હતા તે વખતે હું તેમની પાસે જતો આવતો હતો. મારા પિતાશ્રી અને તેઓ ગાઢ મિત્રો હતા અને અમારી સારંગપુર દરવાજા બહાર આવેલી કાર્ધન મિલમાં અમે રહેતા હતા ત્યાં નર્મદાશંકરભાઈ મળવા આવતા અને બંને મિત્રો વચ્ચે જ્ઞાનચર્ચા અને મધુર હાસ્યમય વાતો થતી તેમનામાં માર્મિક હાસ્યવિનોદ ખૂબ હતો અને આખું વાતાવલ્ય આનંદથી તરબોળ બની જતું.

સને ૧૯૧૨માં મારે અમેરિકા જવાનું થયું ત્યારે તેમના નાના ભાઈશ્રી સૂર્યશંકર લડનમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા તેમના તરફથી મને લડનમાં સારો સહકાર મળેલો તેમને મળવા હું જતો ત્યારે સરદાર વનભભાઈ પટેલની મુલાકાત થતી સરદારનો પ્રથમ ભેટો મને સૂર્યશંકરભાઈને ત્યાં લડનમાં થયો હતો શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ અને સરદારનો સબધ ઘણો ગાઢ અને મીઠો હતો સરકાર તથા સરદાર બંને સાથે સારો સબધ સાચવીને નર્મદાશંકરભાઈ કુનેહપૂર્વક અમદાવાદ યુનિસિપાલિટીનો વહીવટ ચલાવતા હતા.

અ શ્રી નગીનદાસ સબવી અને મું નર્મદાશંકરભાઈ ઘણી વખત મારા પિતા પાસે સાજના સમયે અમારે કાર્ધન મિલને બગાડે આવતા ત્યારે વાતાવરણ બહુ આનંદમય બની જતું અને સઘનીજીની વાગ્ધારા અને નર્મદાશંકરભાઈનો નાગરી વિનોદ ભારેખમ વેદાંતની વાતોને હળવી અને સહ બનાવી બધાને ખૂબ જ પ્રસન્ન કરતા.

તેમનું સરજૂતનું જ્ઞાન અસાધ્ય હતું અને શ્લોકો ઉચ્ચારવાની છટા એવી આકર્ષક હતી કે શ્રોતાઓ મુગ્ધ બની જતા તેમની વિનોદવૃત્તિના પ્રભાવે મિત્રોના હૃદય આનંદથી તરબોળ થતા શ્રેય-

સ્વાધેના ઉચરને અતે અમાગ આગધ્ય મદ્ગુરુની આરતી પત્રી
ચક્ષેન ચક્ષમયજન્ત દેવા ચવાતુ ત્યારે મુ નર્મદાશંકરભાઈની એકામતા,
મુરુર અગ તથા આશંક મુખમુદ્રા નેઈ અમને થતુ કે તેઓ કોઈ
ગહન અને દિવ્ય પ્રલેખા મિહરી રહ્યા છે

શ્રેય આધ્ય વર્ગની પ્રગતિ અને ઉન્નતિમા શ્રી હોળનાનભાઈ
માન્નર આહેમનો જે કાગો હતો તેમા શ્રી નર્મદાશંકરભાઈએ પણ
પોતાની પ્રખર વિજ્ઞતાનુ સારુ પ્રદાન કર્યું હતુ “મહામન ના તથા
“અદુપદેશ શ્રેણી”ના તેમના પ્રગ અચિતનાત્મ લેખો તથા ઉત્સવ
પ્રસંગના મનોહર અને મનમુગ્ધ કરે તેવા પ્રવચનો ચિગ્મમહાવીય રહેશે

સને ૧૯૩૪ની રાઝઆતમા મારા પિતા મિમાર પડ્યા ત્યારે
નર્મદાશંકરભાઈ ખલાતમા દીનાન હતા મારા પિતાને તેમણે ખલાત
પોનારી નીધા અને બને મિત્રોએ ઘણો સમય આપે ગાળ્યો ત્યારમાદ
માગ પિતા મોજિત્રા પાળ કર્યા મિમારી વધી નર્મદાશંકરભાઈ
તેમને મળવા ખામ પધાર્યા એ મિનન છે નુ હતુ

નર્મદાશંકરભાઈને મારા પિતાના અન્નમાનના મમાયાર ખલા
તમા મળતા ભારે આગ્રાત નાગે તેમણે ઉચ્ચારેના ગમ્દો પાદ
આપે છે “કન્યાશુભિત્ર ગયા અમાર દુન્ય લામે છે” જીવનસગના
મિત્રના મૃત્યુના આધાનને પગિણામે એમદ અન્વાધિમા તેમના
ઉપર પદાગ્રાતનો દુમનો થયો અને જીવનના છે ના પાન વા
પધારીવશ નિયતિમા ગાળ્યા બને મુન્નજ્ઞાતોનો મૈત્રીપોગ રિગ અને
અદ્ભુત હતો

વ્યવહારકુશળ સમર્થ વિદ્વાન

શ્રી. છાહુભાઈ સી. દેસાઈ

પિતૃ અને માતૃ ઉભયપક્ષે શ્રી નર્મદાશ કરભાઈને જ્ઞાન, સાહિત્ય, ભક્તિ અને વ્યવહારકુશળતાનો ઉત્તમ વારસો મળેલો તેમા તેમણે પોતાની બુદ્ધિ વડે ઓર વધારો કર્યો બી એ ની પરીક્ષા જિતી કલામા પાસ કરી તેમણે વેદાન્તના ઉત્તમ જ્ઞાન માટેનું ભાઉદાજી પ્રાઈઝ તથા ગોડુળજી ઝાવાનું પ્રાઈઝ મેળવેના બી એ પાસ થયા બાદ તેમણે કાનદાના ક્ષેત્રમા ન ઝપનાનતા સરકારી નોકરીમા જોડાવાનું પસંદ કર્યું વખનાતના ધધામા પણ પોતાની વફૂત્વગતિથી તથા તીવ્ર બુદ્ધિથી તેમણે ઉત્તમ યશ સપાદન કર્યો હોત સા કારણથી તેમણે તેમ ન કર્યું તે કહી શકાતું નથી

બી એ થના બાદ ગુજરાત કોલેજમા ફેલો થયા અને ગ્રેજુએટ થાત પગતુ પિનાએ તેમને રેવન્યુ ખાતામા નાખન કરાવ્યા ત્યા થોડો વખત ગાળ્યા બાદ તેઓ મામનતપર અને ડેપ્યુટી કલેક્ટર થયા અને કુશળ અમનદાર તરીકે સારી ખ્યાતિ પામ્યા પછી ભાગ્યરેખા એમને નવી દિશામા વર્ષ ૧૯૦૯ મા અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના ચીફ ઓફિસરની જગ્યા પહેલી વાર જીતી થઈ તે તેમણે પ્રથમ વારાજોડાની વિરૂદ્ધ થઈને પણ સફળતાથી મેળવી તે વખતે અમદાવાદ મ્યુ મા પદ્માપદી ઉચ્ચ પ્રકારની હતી ચીફ ઓફિસર તરીકેનું તેમનું કામ એટલું ઉત્તમ પ્રકારનું હતું કે તેનો પડયો મુજબ સુધી પડ્યો પરિણામે તે વખતના પ્રેમિડેન્ટ અને નર્મદાશ કરભાઈના મિત્ર સ્વ શ્રી મિતુનભાઈ પટેલે શ્રી નર્મદાશ કરભાઈને વાદરાની ચીફ ઓફિસરની

જગ્યા માટે આગ્રહપૂર્વક જોવાની લીધા. ત્યાંથી તેમની ખ્યાતિ બઢતી ગઈ અને આખરે તેઓ મુંબઈના મ્યુ. કમિશનરના હોદ્દા ઉપર નીમાયા. તે વખતે મુંબઈના મ્યુ. કમિશનરની જગ્યા ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને સૌથી સૌનિયર આઈ. સી. એસ. અમલદારે માટે પ્રાર્થજી પોસ્ટ તરીકે રિઝર્વ કરવામાં આવેલી હતી અને પ્રોવિન્શિયલ સર્વિસના અમલદાર માટે આ જગ્યાની પ્રાપ્તિ અશક્ય જ હતી. નર્મદાશંકરભાઈએ આવી ઉચ્ચ જગ્યા પ્રાપ્ત કરી એ ઉત્તમ કાર્યસિદ્ધિ ગણાય.

વડોદરામાં પરમ પૂજ્ય શ્રીમનુસિંહાચાર્યજીના મંદિરમાં શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ ગુરુપૂર્ણિમા વગેરે ઉત્સવો ઉપર હાજર રહીને પોતાનાં વેદાન્ત અને ભક્તિયોગ ઉપર વિદ્વતાપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો આપતા. એમની મુખમુદ્રા તથા અવાજ પ્રસન્નતા ઉપજાવતા. સદુપદેશશ્રેણીમાં પણ તેમના વેદાન્ત ઉપરના ઘણા ઉમદા લેખો આવતા હતા.

અમદાવાદમાં જ્યારે તેઓ નોંદરીમાં હતા ત્યારે હું પણ ત્યાં સમ જઈ હતો. તે વખતે પોતાની ગાડીમાં અમને પૂજ્ય સ્વ. શ્રી. ઈશ્વરભાઈ જીવાભાઈ પટેલ સાબરમતીકિનારે ધણી વાર ઘૂમી જતા. ત્યાં અમે સંધ્યાકાળે એ કસાકે બેસતા ત્યારે શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ ધણી જ સરળ ને રસમય ભાષામાં વેદાન્ત અને ભક્તિનાં સૂત્રો અમને સંભવતા. તે વખતે મને પોતાને તો હું જાણીતો ઉપરથી ઘોડો અધ્ધર ઊઠેલો દેખી એમ લાગતું. અને આજે તો એ અમોક્ષા મુખદ સ્મરણો ઘણાં દૂર છતાં અત્યંત નજીક લાગે છે.

પ્રશાંત નર્મદાશંકરભાઈ

શ્રી. મનહરનાથ ઘારેખાન

નિદ્રા, વિવેક, વિનયની મૂર્તિ તે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ તત્ત્વજ્ઞાની તેથી ધીંગભીર ઉચ્ચતા અવાગમ પહોં નહિ કારણ ? ગહનતા હતી એમના અભ્યાસમા, અધ્યયનમા, જ્ઞાનમા અને તે બધાના પ્રકાશનમા. અર્ધજ્ઞાન હોય તો ઉચ્છૃંખનતા છનકાય ગહનતા ત્યાં ગાબીયું તેથી જ પ્રશાંત નર્મદાશંકરભાઈ

ત્રિવેણીસંગમ તો થયો હતો નિદ્રા, વિવેક, વિનયથી કેટલાકમા કદાચ તેવો સંગમ હોય, પણ જે સાથે કુશાચ બુદ્ધિ તથા વ્યવહારકુશળતાની આમઝી ન હોય તો તે નિર્થકતામા જ પરિણમે, અન્યને લાલ ન મગે જે કે જ્ઞાન મેળવવું સહજ નથી, પરંતુ તે અન્યને અર્પણ કરવું તે તો વધુ દુઃસાધ્ય છે તેઓ એમ માનતા હતા કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પોતાની પામે જ રાખનાથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી નથી કે તેમા તીવ્રતા આવતી નથી તેથી પોતે અન્યને જ્ઞાન “આપવાને” બદને ચર્ચા જગામા માનતા હતા “આપવા” મા ધમડ ધર કરી જાય છે, જ્યારે “ચર્ચા” મા સમાનતા સધાય છે બીજી પણ એમની માન્યતા હતી કે “વિનાદ” મા જરા “અહમ્” હોય છે ત્યારે “ચર્ચા” મા નમ્રતા આવશ્યક રહે છે “વિનાદ” મા વિનય, તીવ્રતા અને કુશલતાનો સાચા સાવવાની આવશ્યકતા રહે છે

વહીવટી તરફ અને વિદ્વત્તાને મેળ ખાતો નથી તત્ત્વજ્ઞાનને અને વહીવટી તરફ નકુન-નાગની પ્રીતિ રહે છે વહીવટી તરફ એટલે મહેસૂન, તેની વસૂલાત અને તેમા આગીધૂની અને દૂટકુક્તિનો

પ્રભાવ પણ આનંદ રહે છે તેમ છતાં, વહીવટ તત્ત્વો અને જ્ઞાન માર્ગો મેળ ખાડાવનાર વ્યક્તિઓ ગુજરાતમાં પામી છે એમાં એ અગ્રધાને આવે એક, સર મનુભાઈ નદશંકર મહેતા અને બીજા નર્મદાશંકરભાઈ શ્રી નરસિંહરાવ બોગાનાથ દીવેદિયા ખરા, પણ એમની રેખા લિખ

નર્મદાશંકરભાઈ પ્રાધ્યાપક નહોતા એમનો વ્યવસાય વહીવટ તત્ત્વમાં જ રહેતો તેમ છતાં સંસ્કૃતના અભ્યાસની વૃત્તિ એટલી તો તીવ્ર હતી કે તેને લીધે તેઓ એક પ્રખર વિજ્ઞાન લેખાધા તેમના અભ્યાસના પ્રધાન વિષયો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન હતા વ્યવસાયે વહીવટ તત્ત્વના કીટ, છતાં હતા પોતે તત્ત્વજ્ઞાનના એક ધોધ !

શ્રી નૃસિંહાચાર્ય તેમના ગુરુ હતા નર્મદાશંકરભાઈના “પ્રાણાત્મસ્વરૂપ” ગુરુમધુઓમાં શ્રી નગીનાસ સધરી અને પ્રખર મોનિસિટર શ્રી હીરાનાન નાણાવડી હતા શ્રી નગીનભાઈ અભ્યાસી તથા વિજ્ઞાન પણ ખરા વગી બહુશ્રુત પણ લેખાતા વ્યાનહારિષ્પણમાં તેમની છુટના નર્મદાશંકરભાઈ સાથે કરી મુશ્કેલ પણ હીરાનાનભાઈ તો કાબેન મોનિસિટર એટલે એના જ વ્યવહારુ આ “પ્રાણાત્મસ્વરૂપ” ત્રિપુટિ મળતી ત્યારે મારા જેવા વિદ્યાર્થીઓને પણ કદી પાસે એસવાનો લઢાવો મળતો તે વખતે નર્મદાશંકરભાઈ અને નગીનભાઈ તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચામાં વિચરતા ત્યારે નર્મદાશંકરભાઈના જ્ઞાન તથા અનેક ગુણો તરતરી આનતા અને તો નોતા થનાનો અંગેરો આનંદ થતો અને શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઉપનિષદ વાચ્યા મિનાય એ લાભ મળતો નગીનભાઈ પણ અભ્યાસી, વિવેચક અને લેખક તેઓ તો રંગમાં આવી જાય તો સંસ્કૃત ભાષામાં જ ચલાવે પરંતુ એક સ્વપ્ન સ્પષ્ટ હતી એક હતા મિત્રભાષી બીજા હતા ખનિવદક એક પોતાના જ્ઞાનના ગગનમાં ચિર ઉડ્યા હતા અને બીજા વિદ્યાતર કપા કરે એક સિંધુની માફક માત્રામાત્રા સાચવે, ત્યારે બીજા ગગનરાયુની માફક માત્રા મૂકે એક ધીરજલીર, બીજા ઉમ

નર્મદાશ કરભાઈ દર્શનશાસ્ત્રના મહાનિદાન હતા એમણે ‘હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’ જેવો મૂલ્યવાન ગ્રંથ આપણને આપ્યો છે એમના પહેલા ત્રી મહિનાના નવજીવન દિવસોએ ‘સિદ્ધાન્તસાર’માં ૧૬૬૬૦નો પરિચય ક્રમિક આપ્યો છે ખરો, પણ નર્મદાશ કરભાઈનો ઇતિહાસ ભારતીય દર્શનને વ્યવસ્થિત રીતે અને પદ્ધતિસર રજૂ કરે છે આ ઉપરાંત, આપ્યો છે એમણે ‘શાકત સપ્રદાય’ અને ‘ઉપનિષદ નિચારણા’ જેવા વિદ્વાતપૂર્ણ ગ્રંથો વળી અખ્યાની ગહન કવિતાનો શ્વેતિ પાશુ એમણે બહુ સફળતાથી આપણને સમજાવ્યો છે અને અખ્યાના વેદાન્તને સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે ‘શાકત સપ્રદાય’માં ભાગ્યેય આર્યના અવતરણો દાકીને તેઓએ શાકત માયાવાદ સાથે શાકત અદ્વૈતાદત્ત સાધર્મ્યવૈધર્મ્ય સમજાવ્યું છે નર્મદાશ કરભાઈનો એક ક્યા પક્ષે હતો તે તો કોઈ સમર્થ વિવેચકે કહેવાનું હોય

૧૯૦૫ માં મારી એક વાર્તા પ્રગટ થઈ ત્યારે જે ભાવયુક્ત સ્મિતથી પોતે મને પ્રેતસાહન આપ્યું હતું તે આજે પણ મન પ્રત્યક્ષ થાય છે ત્યાર પછી ૧૯૨૬ ની સાહિત્ય પરિષદના સમેતન પછી મળ્યા ત્યારે મારી બીજી વાર્તાઓ પ્રગટ થઈ ચૂકી હતી તે સમયે પણ મને પ્રેતસાહન આપેલું. તેની જ રીતે ગુજરાતી ભાષામાં મારે ‘હિંદુ લોક’ પ્રગટ થયો ત્યારે પણ પ્રેતસાહન આપેલું ત્યારે ત્યારે તેઓ મળતા ત્યારે ત્યારે વાતસંભાવથી ઉત્તેજન આપતા, જે માટે હું એમનો હમેશા આભારી રહીશ

કાર્યદક્ષ અમલદાર

શ્રી. શંકરલાલ ખી. શાહ

શ્રી નર્મદાશંકરભાઈનો પ્રથમ પગિયમ મને સને ૧૯૨૦ ની સાલમાં થયો. અમળવાદ મ્યુનિસિપાલિટી સને ૧૯૦૦ માં રિઝિયુક્ટ મ્યુનિસિપલ એક મુજબ ચાલતી હતી અને એ સાલમાં એ એક મુજબ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ ચીફ ઓફિસર હતા તેઓ ૧૯૧૮ની સાલમાં ચીફ ઓફિસર તરીકે બીજા વાર અમળવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં નિમાઈ આવ્યા હતા.

નર્મદાશંકરભાઈએ ઐજ્યુએટ પ્રોમેથનર સ્થાન કરી હતી મ્યુનિસિપાલિટીની નોમીમાં ઐજ્યુએટ તે વખતે ફક્ત બે જ હતા બીજા બે ઓફિસર એટ્રિક અગર નોન-એટ્રિક હતા મ્યુ તન સારી રીતે ચનાવરા મારા અમનદારોની અજીત હતી એને ઐજ્યુએટોને બે વરમની તાલીમ આપી તેમને ખાતાના ઉપરી તરીકે મૂકવાની આ યોજના હતી આ સ્થાનમાં મારી નિમણૂક થઈ હતી.

મારી નોમી દરમિયાન કે નર્મદાશંકરભાઈના માઠ પરિચયમાં આ મે હતા તેમની મુખ્યમુદ્રા પ્રસન્ન રહેતી અને પોતાના હોદ્દાનું અભિમાન લેશ પણ દેખાતું નહોતું તેમજ કોઈ કોઈ હોય એવો એક પણ પ્રસંગ મને માફ નથી તેમના તરફ મને પ્રથમ દર્શને જ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, જે તેમની સાથેના પરિચય દરમિયાન કાયમ રહ્યો હતો.

તેમના આ ગમયમાં સર રમણભાઈ, સરદાર વ ગણભાઈ, દી બ હરિનાનભાઈ, મૂળ્યદભાઈ વગેરે બહુ વિદ્વાન કાઉન્સિલરો હતા અને તેઓને દીવાન બહાદુર નર્મદાશંકરભાઈ માટે ઘણું માન હતું.

નર્મદાશંકરભાઈના સમયમા મ્યુ ની નાણાકીય સ્થિતિ સુધારવા તેમણે કરવેરાના માગખામા જૂજ વધારો કર્યો હતો તથા રસ્તા પહોળા કરના રોડ-નાઈનો મારી હતી તેમા મુખ્ય રસ્તો રાયપુર ચોકાથી ખાડિયા ચાર રસ્તાનો હતો આ રોડ લાઈનનો અમન થયો હતો અને રાયપુર ચોકાથી ખાડિયા ચોકાનો રસ્તો પહોળો થયો હતો તેમના ગયા બાદ ખાડિયા ચોકાથી ચાર રસ્તાનો રસ્તો પહોળો કરનામા આવ્યો હતો શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ પ્રજા ઉપર કર વધનાથી કષ્ટ અમિન પણ થયા હતા

સને ૧૯૨૧મા અસહકારની ચળવળ શરૂ થઈ હતી નર્મદાશંકરભાઈ બ્રિટિશ સરકારના અમનદાર હોનાથી આ ચળવળને સાથ ન આપી શકે તે આભાવિત હતું તેમનો તથા સર રમણભાઈનો નિચાર નિનીતપદ્ધતી હતો બ્રિટિશ શાસનથી હિંદુસ્તાનને લાભ થયા છે એવું તે બંને માનતા હતા

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને સમ્પેન્ડ કરનામા આની ત્યાર બાદ તેઓ સને ૧૯૨૪ સુધી ચીફ ઓફિસર તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા આ મુદત દરમિયાન તેમણે અમદાવાદ મ્યુ ના રૂલ્સ, બાયનોઝ તથા સ્ટેન્ડિંગ ઓર્ડર્સ વગેરેના નવું રોલ્યુમ તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા એથી રોલ્યુમ બાકી હતું તે પ્રસિદ્ધ થઈ શમ્યું નથી કારણ કે તેમની પામે જે સામગ્રી તૈયાર હતી તે બીજા કાઈ પામે નહોતી

પૂર્વ નર્મદાશંકરભાઈ ધણા મહેનતુ તથા ચોક્કસ હતા સરારી ઓફિસમા જે છ આર વગેરે ન મળે તે તેમની પામેથી સરકારી અમનારો મેળવતા આવી ચોક્કસાઈ તથા ચીવટને કારણે તેમને દરેક પ્રશ્નો નિકાન રૂનામા મુકાવળું પડતી નહિ

સને ૧૯૨૪ મા તેઓ સરકારી નોર્મરીમા પાછા ગયા હતા અને ત્યાર બાદ તુરંત મુબઈ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમા સર વિશ્વેશ્વરૈયા સાથે ખર્ચ-મપફૂખીના કામમા નિયુક્ત થયા હતા તે કામ તેમણે ખૂબ કુશળતાથી પતાવ્યું ત્યાર બાદ મુબઈ મ્યુ કોર્પોરેશનના ડેપુટી

કમિશ્નરના હોદ્દા ઉપર એટલું સરસ અને વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરી બતાવ્યું કે મુખર્જી સરકારે તેમને મ્યુનિસિપલ કમિશ્નરનો હોદ્દો આપેનો

મુખર્જીની નિવૃત્ત થઈને તેઓ અમદાવાદ આન્યા એટલે સને ૧૯૨૮મા સરકારે તેમને મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય તરીકે નિયુક્ત કર્યાં સને ૧૯૨૯ થી ૧૯૩૨ સુધી તેઓ મેનિજિંગ કમિટીના અધ્યક્ષ તરીકે રહ્યા આ સમય દરમિયાન તેમણે મ્યુનિસિપાલિટીની કાર્ય પદ્ધતિમાં ઘણા સુધારા કર્યા હતા, જે હજી પણ ચાલુ છે

મારી મ્યુનિસિપલ નોકરી દરમિયાન મારે ઘણીવાર તેમને ત્યાં જવાનું થતું હતું અને તેમની મ્યુનિસિપલ જ્ઞાનની વિષુદ્ધ સમૃદ્ધિમાંથી મને ઘણું જાણના મળતું મ્યુનિસિપલ વહીવટ ઉપરાંત સામાજિક વાતો ઉપર પણ તેઓ ઘણો પ્રભાવ નાખતા અને એમના અનુભવમાંથી હું ઘણું લીખતો હતો

હિસામી બાગતમાં તેઓ ઘણા નિયમિત અને ચોક્કસ હતા મ્યુનિસિપાલિટી તથા રેવન્યુ ખાતાના તેઓ કામેન અને હોશિયાર અમલદાર હતા અને આ ખાતાઓના એક નિષ્ણાત તરીકે તેમની બહુ મોની ખ્યાતિ હતી તેમની માહિતી સંપૂર્ણ હતી

મ્યુનિસિપાલિટીઓને સારા અમલદારો મળી શકે તે હેતુથી તેમણે સ્વ. શ્રી યરશીવાળા માથે લોકન મેન્ડ ગવર્નમેન્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના વર્ગો શરૂ કર્યાં હતા જે હજી ચાલે છે આ વર્ગોના હેતુ સારી રીતે બર આન્યો છે અને તેમાંથી સારા અમલદારો તથા મયર્કરો મળી આન્યા છે, જેઓ અનેક મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં ઉપયોગી મેરા આપી રહ્યા છે

મુખર્જી સરકારે તેમને ઈનામની બંધી મ્યુનિસિપાલિટીઓ માટે 'Model Rules' તથા 'Bye-Laws' (નમૂનાના નિયમો તથા ઉપનિયમો) ઘણાનું કામ સોંપ્યું હતું, જે તેમણે ધારી કુશળતાથી પાર પાડ્યું હતું આવી બંધીખરી મ્યુનિસિપાલિટીઓના નિયમો તથા ઉપનિયમો નર્મદાશંકરભાઈએ ધરી આપેના આદર્શના ધોરણે રચાયા છે એ દબીમ્ત સ્થાનિક સ્વરાજ્યના અભ્યાસીઓએ ખાસ નોંધવા જેવી છે તેમનું ડ્રાફ્ટિંગ ઉચ્ચ કોટિનું હતું

અમારે મન દેવ હતા

શ્રી. મગનલાલ નથુરામ ભટ્ટ

હું અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ઈજનેર ખાતામાં ઓવરસિયર તરીકે ઈ. સ. ૧૯૨૨માં જોડાયો હતો. પેપરમાં જાહેરખબર વાંચીને નોકરી માટે અરજી કરી હતી. કંઈ પણ ઓળખાણ કે લક્ષ્મણ વગર મહેતા સાહેબે મારી નિમણૂક કરી હતી.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીનો ધણોખરો સ્ટાફ તેમને ચીફ ઓફિસર સાહેબ કે મહેતા સાહેબને બદલે ‘દેવ’ તરીકે ઓળખતો અને સામાન્ય વાતચીતમાં એમના સંબંધમાં ‘દેવ’ તરીકે સંબોધન થતું.

મહેતા સાહેબ જ્યારે મ્યુનિસિપલ કમો અ જે સ્થળ ઉપર જતા ત્યારે તેમનું ઘોડવાનું બહુ ઓછું હતું પરંતુ કમોની બધી વીગતો ઝડપથી મેળવી લઈ યોગ્ય હુકમો આપતા. સામાન્ય રીતે એવી છાપ હતી કે તેઓ ધણા બુદ્ધિશાળી, સમજદાર અને ઝડપથી યોગ્ય નિર્ણય લેનાર અમલદાર હતા. તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીનું તથા પ્રજાનું હિત બરાબર ધ્યાનમાં લઈને નિર્ણય લેતા. એમના કોઈ હુકમથી કોઈને નુકસાન થાય અગર તે પસંદ ન પડે તો પણ તેમનો નિર્ણય નિષ્પક્ષ, ન્યાયી અને વાજમી છે અને કાયદાની દૃષ્ટિથી ભૂતરહિત છે એમ સહુ કોઈ સ્ટાફના માણુઓ સ્વીકારતા.

એમનો ઉમદા સ્વભાવ, વિવેકભરી વાણી અને નમ્રતાભર્યા વર્તન સામા ઉપર પ્રબળ છાપ પાડતાં. જો કોઈ મ્યુનિસિપલ નોકરે કસૂર કરી હોય તો એને સજા જરૂર કરતા, પણ એમાં વિવેક અને

માનવતા કદી નહોતા વીસરતા

મ્યુનિસિપલ નોકરીમાં હું દાખલ થયો તે અગાઉ મહેતા માહેબે શહેરનો લવિષ્યમાં થનાર વિકાસ તથા વસ્તીનો વધારો અને ગ્રેડાણના પ્રશ્નોનો પુખ્ત વિચાર કરીને મકાનો, ગાંઠા, પાણીના નળો, મગ, બાગમગીચા તથા શહેરના વિકાસમાં અડચણ કળા અનરોધો માટે ઈર્જનેટ ખાતા પામે વિકાસ પ્લાન તૈયાર કરાવેનો સરકારના સર્વેયર જનરલ શ્રી મિરામસ પામે ઘણી ટાઉન પ્લેનિંગ યોજનાઓ, જેવી કે, એનિસક્લિંગ, જમાનપુર, કાકરિયા વગેરે તૈયાર કરાવી તથા શહેરને ફતો કોટ દૂર કરવા તથા ખાઈ પૂગવી નાશુ બાવી ગતો કરવા તથા રિનિફરેડ સ્કીમ વગેરે લવિષ્યના વિકાસ કામોના નમ્દા તથા અદાને તૈયાર કરાવ્યા એ બધી યોજનાઓમાં ખર્ચ, જમીન માનિકો પામેથી લેવાનો દિસ્સો, કેટલા વખતમાં પૂરી કરવી તેની સમયમર્યાદા, વગેરે બધું મ પૂર્ણ રીતે, વીચનવાગ અને ચોક્કસ હતું એવી છાપ બધા ઉપર પડી હતી શહેરના વિકાસમાં એમણે શ્રી મિરામસ પામે તૈયાર કરાવેલી યોજનાથી ઘણો ફાયદો થયો છે, કારણ કે શહેરનો વિકાસ તેને પરિણામે અરચિત રૂપમાં થતો રહ્યો છે

મહેતા સાહેબ પ્રત્યે નાનો મોટો તમામ મ્યુનિસિપલ સ્કાફ તથા આખા શહેરની પ્રજા પુન્યભાવથી જોતી સને ૧૯૭૪માં મ્યુનિસિપાલિટીની નવી ચૂટણી થઈ અને મગાર વનલભાઈ પટેલની આગેવાની હેઠળ કોંગ્રેસ પક્ષ બહુમતીની ચૂટાઈ આવ્યો, તે સંધિમાં મહેતા સાહેબને પોતાના હોદ્દાના પાંચ વર્ષ પૂરા થવાથી સરમગી નોકરીમાં પાછા જવાનું થયું તે પ્રસંગે તમામ સ્ટાફને બહુ આધાન લાગેનો અને નહિ અમેનું.

મને યાદ છે કે જે દિવસે મહેતા સાહેબ ચીફ ઓફિસરની જગાનો માર્ગ છોડવાના દના તે દિવસે તે વખતના મ્યુ ઈર્જનેટ ગોરે સાહેબ માથે હુ મહેતા સાહેબને તાલીમાગને બગને ગયેનો થોડી વાનગીત થયા બાદ મહેતા સાહેબે ગોરે સાહેબને કહ્યું કે,

“જગાદપુર ડ્રેનેજ સ્ટેશનના પંપોની મશિનરીના કેટલાક ભાગો ધસાર્ધ ગયા છે અને તાત્કાલિક બદલવાની જરૂર છે. એ મશિનરીના ભાગોનાં ટેંડરો આવી ગયાં છે, પણ હજી ઓર્ડર મુકાયો નથી. જો વખતસર ભાગો નહિ મળે તો પંપો કામ કરતા બંધ થઈ જશે એવી સ્થિતિ છે. નવું બોર્ડ આવ્યું છે. એને રીતસર કામ કરતાં થોડો વખત લાગશે. માટે આજે ઓફિસમાં વહેલા આવી, ટેંડરોની કાર્પિસ મારી પામે લાવી, આજે જ ઓર્ડર જમ એવી વ્યવસ્થા કરો.” આ સાંભળીને ગોરે સાહેબ તથા હું બંગલાની બહાર આવ્યા. પછી મેં ગોરે સાહેબને કહ્યું. “મહેતા સાહેબ શા માટે ચિંતા કરે છે? મરનારને બંચકનારની શી ફિકર? આજે તો પોતે ચાજી છાડવાના છે.” એ સાંભળીને ગોરે સાહેબે મને કહ્યું, “મહેતા સાહેબ કર્તવ્યનિષ્ઠ છે. શહેરના હિતની ચિંતા હમેશાં રાખે છે. મોટા માણસો પોતાની કર્તવ્યનિષ્ઠા કોઈ સંજોગોમાં વીસરે નહિ.”

મહેતા સાહેબે નિવૃત્ત થયા પછી થોડો સમય સ્ટેન્ડિંગ કમિટીના ચેરમેન હતા ત્યારે ગાંધીશાહને આસ્થાહતો કરાવવાનાં એસ્ટિમેટો પોતે તૈયાર કરાવ્યાં અને તે પ્રમાણે રસ્તો કરાવ્યો.

અમે કેટલાક જૂના સ્ટાફના માણસો એસતા વખતે દિવસે મહેતા સાહેબને પગે લાગવા તથા આશીર્વાદ લેવા જતા હતા, કારણ કે અમારે મન તેઓ “દેવ” હતા.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો જ્ઞાનકોપ

શ્રી. ગિરીશચંદ્ર સ. દેસાઈ

સ્વર્ગસ્થ નર્મદાશંકરભાઈને અમે બધા મહેતા સાહેબના નામથી સંબોધતા. મારો એમની જોડે અંગત પરિચય તો ઈ. સ. ૧૯૨૯-૩૦ માં થયો, જ્યારે તેઓ સરકારનિયુક્ત સભ્ય તરીકે

મ્યુનિસિપાલિટીમાં આવ્યા અને સ્ટેન્ડિંગ કમિટીના ચેરમેન બન્યા. એ પહેલા ઘણી વખત એમને પ્રેમાભાઈ હોનમા ગબીર વિરથો પર લાયણો કરતા સાબળ્યા હતા, પરંતુ અગત પરિચય ઈ સ ૧૯૨૯ પછી જ કોરોથ સ્ટેન્ડિંગ કમિટીના ચેરમેન થયા પછી મ્યુનિસિપાલિટીના કામ અંગે એમને બગને જવાનો જે પહેલો પ્રસંગ મળ્યો તે દિવસ મારા જીવનમાં હોરોને માટે યાદગાર બન્યો છે. સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટી વચ્ચે એક જમીનના ઝગડાનો પ્રશ્ન હતો અને તે ચર્ચાનો હતો. પરંતુ આ ચર્ચા શરૂ કર્યા પહેલાં મને તેઓશ્રીએ પૂછ્યું “ભાઈ, તમે ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાની જમીન સબધિ નીતિ (Land policy) વિશે કંઈ જાણો છો?” મારો જવાબ નકારમાં હતો. ત્યારમાઁ ઈ સ ૧૯૨૫ થી માડીને કે ૧૯૧૬ ના મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડના કાયદા સુધી સરકારની જમીન અંગેની નીતિ શી રહી છે એનું પ્રથમ શિથિલ મને મન્યુ મધ્યસ્થ સરકારના તેમજ પ્રાંતીય સરકારના અનેક સરકારી કરાવો, વડુદમો વગેરેની એક ફાઈન મારા હાથમાં મૂકી અને મને બીજે અઠવાડિયે મળવાનું જણાવ્યું. ત્યાર પછી એમને મળવાનો દ્વાવો હું મ્હી ચૂકતો નહિ. Land policy હોય કે સેનિટેશન પોલિસી હોય, Public works policy (જાહેર બાંધકામ નીતિ) હોય કે Town planning (નગરચર્યા) નીતિ હોય હોમ ટેમ્પેશનની નીતિ હોય કે મ્યુનિસિપાલિટીના કોઈ પણ પ્રશ્ન સમઘની નીતિ હોય તો પણ મહેતા સાહેબ પામેથી અને અથથી તે ઇતિ સુધીનું જ્ઞાન મળતું મારી સમજ સુધારે, લાપ્તા સુધારે, મારી કોઈ પણ પ્રકારની ઉપરજીવી સમજ હોય તે તરત સમજ જઈને દરેક પ્રશ્નના બિજાણમાં મને સરોજે લઈ જાય જે દિવસે મહેતા સાહેબ જોનાવે તે દિવસ મારે માટે આનંદનો હોય અને કહેના, “જુઓ ભાઈ, ઇટ, માયી, ચૂનો, લોખ નું જ્ઞાન તો તમને હશે પરંતુ જે એક સારા અમન ર તરીકે દીપ્ત હોય તો જાણ ઉપર સારો એવો કાળ્ય

મેળવેલો પડે " અગ્રેજી વાદરણ પણ વાચવાની સગાહ આપે આવા
શુરુ આગે મળવા દુર્મ્મ છે

સ્વ મહેતા સાહેબ સસ્કૃતના અને ભારતીય દર્શનના એક
પ્રખ્ય વિદ્વાન હતા પણ સાથે રેનન્યુ ખાતાની તેમજ ત્યાનિક સ્વરાજ
ખાતાની કામગીરીમા પણ એક અગ્રેજ નિપજાત હતા રેનન્યુ
ખાતામાથી ઈ સ ૧૯૦૯-૧૦ મા તેઓ પહેલીમાર અમદાવાદ
મ્યુનિસિપાલિટીના ચીફ ઓફિસર નિમાયા મ્યુનિસિપાલિટીમા તેમના
આન્યા પટેના, મ્યુનિસિપલ તનખૂન જ કમાન અને ધૂણાસ્પદ બની
ગયુ હતુ એમણે દૂક સમયમા એટના બવા મરાં ગી સુધારા વધારા
ક્યાં કે એમની મ્યુનિસિપાલિટીમા હાન્ડરી શહેર માટે આશીર્વાદ રૂપ
નીવડી મ્યુનિસિપાલિટીના રીતસરના પેગ કાયદા, નિયમો, વગેરે તૈયાર
કરીને અમનમા આપ્યા અને એ ઉપરાત ધણા વડીની સુધારાઓ
દાખલ ક્યાં અને ઈ સ ૧૯૧૫-૧૬મા મ્યુનિસિપાલિટીને સારા
પાયા પર મૂકી, ફરી પાછા, સરકારી નોકરીમા ગયા ત્યારમા
ફરીથી તેઓ ઈ સ ૧૯૧૯ મા અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમા
ચીફ ઓફિસર તરીકે પાછા આવ્યા અમદાવાદ શહેર માટે નગર
સ્વનાઓની શરૂઆત એમણે કરારી રિનીફ્રેઝ સ્કીમનો જન્મ પણ
એમના સમયમા જ થયો આ બધી યોજનાઓ શરૂ કરનામા તેઓને
ઝાણી મહેનત નહોતી પડી રાયપુર ચક્રતાથી ખાડિયા ગેટનો રસ્તો
કે જેને પહેલા જગોનાડીનુ નાકુ કહેતા અને જે આશેર દસેક ફૂટજ
પહોળો હતો તેને વધુ પટોગો કરારીને આજનો રિયાન સર ચિનુભાઈ
રોડ થયો તે વખતે એમને એમના સ્વજનો અને મિત્રોની મિનકતો
સપાદન કરવી પડી તેથી સારો એવો અપયશ અને ખરામરણ
વહોરના પડ્યા હતા હિ મત રાખીને પોતાનાજ હક્કમા તે જમાનામા
મકાનો સપાદન કરી રસ્તો પહોળો કરાવેલો એ નાની સૂની
વાત ન હતી શહેરસુધાણ્યા કરારીની શરૂઆત એમણે હિ મતથી
કરી સિટિ વોન ઇમ્યુબેન્ટ સ્કીમ, જમાનપુર ટાઉન પ્લાનિંગ સ્કીમ,

કાંકરિયા સ્કીમ વગેરેની શરૂઆત એમણે કરી હતી. આજે કાંકરિયાની આસપાસના હિલ્લગાડના કે એલિસથીજનો લો કોલેજ ગાર્ડન કે રિલીફ રોડ, જે થઈ શક્યા છે, તે યોજનાઓની શરૂઆત કરાવવામાં એમનો હિસ્સો બહુ મોટો હતો.

સ્થાનિક સ્વરાજના કાયદાઓ, વહીવટ અને નીતિનું તેઓને અગ્રેડ જ્ઞાન, સમજ અને અનુભવ હતાં. આ જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ લોકોને મળે એ હેતુથી સરકારે એમની પાસે શહેરોનાં મકાનોના બાંધકામ માટે પેટા-કાયદાઓના મુસદ્દો તૈયાર કરાવ્યો હતો. વર્ષો સુધી મુંબઈ ઈલાકાની તેમજ પરપ્રાંતની મ્યુનિસિપાલિટીઓ એ આ મુસદ્દોના આધારે મકાનબાંધકામ અંગેના પેટા-કાયદાઓ ઘડ્યા હતા.

સ્થાનિક સ્વરાજનો ગમે તે પ્રશ્ન હોય તો પણ તેવા પ્રશ્નના મૂળમાં તેઓ ઊતરતા. એમને જો મ્યુનિસિપલ તંત્રના જ્ઞાનકોષ ટૂંકીએ તો જરાકે વધારે પડતું ન કહેવાય. સ્વ. દાદાસાહેબ, માવજંદર, શ્રી. ગુલઝારીલાલ નંદા તથા મ્યુનિસિપાલિટીના અન્ય તંત્રવાદકો સ્વ. મહેતા સાહેબની સલાહ અવારનવાર લેતા. ઈ. સ. ૧૯૨૪ પછી મહેતા સાહેબ અમદાવાદ છોડીને મુંબઈ ગયા. ત્યાં પણ એમની શક્તિનો લાભ સ્વ. વિદુલભાઈ પટેલે લીધો હતો. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી આપણા દેશની એક સર્વશ્રેષ્ઠ મ્યુનિસિપાલિટી ગણાઈ એનો યશ કંઈક અંશે સ્વ. મહેતા સાહેબને ફાળે જાય. આપણા દેશમાં પ્રથમ નગરરચનાનો કાયદો મુંબઈ ઈલાકામાં ઈ. સ. ૧૯૧૫માં આવ્યો. આજ સમયે મુંબઈ ઈલાકામાં નવા નગરરચનાના કાયદા મુજબ ઈલાકાનાં મોટાં શહેરોમાં નગરરચનાનું કાર્ય આરંભવાને સરકારે તે વખતના એક નિષ્ણાત સ્વ. આર્થર એન્ડર્સ મિરામસની નિમણૂક કરી હતી. તે જ સમયે મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટી માં સ્વ. પ્રોફેસર પેટ્રિક ગેરિસ સમાજસાજના પ્રાધ્યાપક

તરીકે આવ્યા હતા સ્વ મહેતા સાહેબે, આ બન્ને મહાનુભાવોને અમદાવાદ બોનાવીને નગરસ્થનાના કામનો પાયો તૈયાર કર્યો હતો.

મિગમ્સને રૂબરૂ મળવાના મને અનેકવાર પ્રયત્નો પ્રાપ્ત થયા હતા મને તેઓ કહેતા કે જો મહેતા સાહેબ જેવા વહીવટદારો આ દેશની મ્યુનિસિપાલિટીઓને પ્રાપ્ત થાય તો શહેર-સુધારણાનું કામ ધણુ મળ્યું થઈ જાય મ્યુનિસિપલ તંત્રમાં ધણીવાર અર્થવગરના આક્ષેપો થાય અને વલુસમજીએ ટીકા થાય ત્યારે આપણને દુઃખ થાય એવે સમયે તેઓ કહેતા, “જુઓ ભાઈ, મ્યુનિસિપલ નોટરી કરવી હોય તો સ્થિતપ્રજ્ઞ થવું પડશે આક્ષેપો અને ટીકાઓથી જો તમે નાસિપાસ થશો તો મ્યુનિસિપાલિટીમાં કામ નહીં કરી શકો કદાચ તમારા વખાણ થાય તો પણ બહુ આનંદમાં આવી ન જશે. મનને સ્થિર રાખીને ટીકાઓ અને વખાણની પરવા કર્યા વિના તમારી ફરજ બજાવજો” મહેતા સાહેબ કોઈ દિવસ ગુસ્સે થયા હોય એવું મને સાબરનું નથી દરેક માણસને તે ઉત્સાહિત બનાવતા અને હમેશા આગળ ધપવાની પ્રેરણા આપતા અને જેઓ આગળ ધપવાની તત્પરતા બતાવતા તેઓમાં રસ લાઈને ચોગ્ય માર્ગદર્શન પૂરું પાડતા આ મહાનુભાવને સભાસીને હૃદય અને માથું બન્ને નમે છે અને ઘણી વાર એમના સરભરણા વીતી ગયેનો ભૂતકાળ પ્રત્યક્ષ કરાવે છે.

પ્રતિભાશાળી અમલદાર શ્રી અંબેડકાર લીખાભાઈ દેસાઈ

સ્થાનિક સ્વરાજ્યના ક્ષેત્રમાં શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ એક મહાન અને અપ્રતિમ પુરુષ હતા. તેમને પ્રેમ અને ભક્તિભરી અંજલિ આપવી એ માત્ર સદ્ભાગ્ય માનું છું. મને એમનો સમાગમ એમના જીવનના છેક અંતિમ ભાગમાં થયો હતો એટલે એમના સત્સંગનો લાભ બહુ મળ્યો નથી. પરંતુ થોડા સમયમાં એમને પ્રસંગોપાત મળવાનું થતું ત્યારે વિવિધ પ્રશ્નોના એમનાં વિવેચનો સાંભળ્યાં હતાં તે હજીએ भारी સ્મૃતિમાં અકિન થઈ રહ્યાં છે. એમનાં દિનગ્ધ નેત્રો અને વાણીમાં એક પ્રકારની મોહિની હતી જેની અસરથી શ્રી. ધન-ગુખલાલ જેવી, શ્રી ગિરીશચંદ્ર દેસાઈ અને હું—અમે ત્રણ એમના ભક્તો થઈ ગયા અને દર એકને વર્ષે સવારમાં પહેલાં કેમ્પના હનુમાનનાં દર્શન કરી પછી તગ્ન એમનાં દર્શન કરતા.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ગ્રેન્ડ્યુએટ પ્રોબેશનર તરીકે भारी નિમણૂક થઈ અને એકાદ વર્ષ પછી શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ મુંબઈ કોર્પોરેશનના ગ્રેન્ડ અધિકારીની કક્ષાએ કામ કરી નિવૃત્ત થયા અને પોતાને વનન અમદાવાદ આવ્યા. ગ્રેન્ડ્યુએટ પ્રોબેશનર તરીકે મારે દરેક ખાતાનો અભ્યાસ કરવો પડ્યો, તેને લીધે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ અહીં ચીફ એક્સિસર હતા તે સમયના એમના વહીવટ અંગેના તુમારો મારા વાંચવામાં આવ્યા હતા અને પગેલા રીને જૂના અધિકારીઓ પામેથી એમને વિશે જાણવા મળ્યું હતું. પછી તો એમણે અમદાવાદ આવનાવેલ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય શિક્ષણ વર્ગો શરૂ કર્યા અને એમાં હું

દાખન થયો એટલે મને એમના સમાગમનો અને એમની પામેથી શીખવાનો લાભ મળ્યો.

તેઓશ્રી મ્યુનિસિપાલિટીના બધાંજી અને સામાન્ય વહીવટી વર્ગો લેતા તેમથી દુનિયાના પિકમિત દેશોની મ્યુનિસિપાલિટીના બધારણોનું તુલનાત્મક જ્ઞાન મને મળ્યું તેમની વાણીમાથી નીકળતા વિદ્રતાપૂર્ણ વિચારોથી હું મુગ્ધ થતો અને એમનો સમાગમ અને સત્મગ કંઠવાની મને ઇચ્છા મહેતી.

મ્યુનિસિપાલિટીનાં કામોના તુમારોમા જે કોઈ એમની લખા-મણે વાચે તેને એમની પ્રખર શુદ્ધિ, ઉત્તમ વ્યવસ્થાશક્તિ (Organising power), દીર્ઘ દષ્ટિ અને કાર્યનિષ્ઠ દેખાઈ આવશે એમનો સમાગમ થાય, એમની સાથે વાતચીત કરવાનો અવકાશ મને લાગે એમના જીવનમા મ્યાનિક અવગત્ય મુતિમિત થયું હોય એમ લાગ્યા વિના મહે નહિ વાર્તાનાપમા મ્યાનિક સ્વગત્ય સબધમા તેઓ ઘણું સમજાવી દેતા.

એમનામા જ્ઞાન અને શુદ્ધિનું ઐશ્વર્ય હતું એમની પામે સત્તા અને અધિકાર હતા પણ તેની સાથે એમનામા માનવતા, હૃદયની કોમળતા અને વ્યવહારિક શુદ્ધિ તેટલા જ જોરદાર હતા, એટલે હર કોઈ માણસ એમની પામે પોતાની મુશ્કેલી નિ સકોચ રજૂ કરી માર્ગદર્શન મેળવતો.

એમના સાન્નિધ્યમા બેસી એમની વાણી સાભળનાથી મને ઘણો આનંદ થતો તેઓ મધુરભાષી હતા પોતે ઘણા વિદ્વાન અને સામો માણસ એમની આગળ ઘણો અજ્ઞાન હોય જતા જાણે તે પોતાના જેવો જાણકાર છે એવી રીતે તેની સાથે વર્તતા અને તેની રસવૃત્તિ જાગ્રત કરી ચર્ચા કરતા.

શ્રી નર્મદાજી કરભાઈની જીવનદષ્ટિ ધાર્મિક હતી પોતે તત્ત્વનિષ્ઠ અને આચારનિષ્ઠ હતા એમણે જીવનમા વ્યવહાર અને પરમાર્થની એકતા સાધી હતી એ એમની મોતી સિદ્ધિ ગણુ છું.

એક વખત મેં એમને પૂછ્યું હતું કે આપના સપર્કમાં વાર-
વાર આવતા હોય તેમને આપ અસહ્ય વાલ આપો છો એ બરાબર છે ?
એમણે જવાબ આપ્યો હતો કે હું એકને અન્યાય કરીને બીજાને
સાલ આપતો નથી પણ સગા ગુણુતાવાળાઓમાંથી જેને હું ઓળખું
તેને જરૂર પમદ કરું છું કેમકે બાહ્યર એ વેદાંતમાં ખાસ અગ છે

બીજી વખત મેં એમને પૂછ્યું કે આપની પામેથી કોઈકોઈ
વખત હું અગ્રેજોની પ્રશસા સાલળું છું એ જરા સમજાવશો ? ત્યારે
તેમણે જ્યુ કે વ્યક્તિ તરીકે અગ્રેજ અને પસદ પડે છે મોટા
અગ્રેજ આઈ સિ એસ અધિશરીઓ મારી પામે રેવન્યુ, ધ્યાનિક
સ્વરાજ્ય, અર્થતંત્ર વગેરે નિયોમાં જાણના માટે, અનુભવ લેના માટે,
આવે છે એમની ઈર્ષાશુદ્ધિને લીધે એમને માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે

એમણે એક દિવસ એક અધિશરીના સનધમાં પ્રસંગ કહ્યો
હતો, જેમાં એમની તીવ્ર શુદ્ધિ અને ઉદારતાનો પરિચય થતો હતો
પ્રમાદને લીધે સગું અધિકારીથી જૂન થઈ ગઈ જે મિલ્કાને પાન
હતી શ્રી નર્મદાશંકરમાર્ગએ તેને સિક્કા તો કરી પણ તેનામાં
જાગૃતિ અને કર્નબંધાવણનાનો ઉદ્ધ થયો પત્રી એ અધિકારી
નિનાપૂર્વક કામ કરી બેઠો દરજ્જે પહોંચ્યા તે જ્યારે શ્રી નર્મદા
શંકરભાઈને મળતા ત્યારે તેમણે જીવન સુધારના માટે શ્રી નર્મદા
શંકરભાઈનો ધણો આભાર માનતા અને શ્રી નર્મદાશંકરભાઈને
પણ આનંદ થતો તાત્પર્ય એ હતું કે સિક્કાનો મુખ્ય હેતુ માણસને
સુધારવાનો છે, એને નિરુત્સાહ કરવાનો નથી

શ્રી નર્મદાશંકરભાઈમાર્ગ પણ નિમ્ન ચેના તો તેનો તત્ત્વપરી
અભ્યાસ કરતા તેએ બેચી ડોગિના ચિત્ર હતા શ્રી સુનગ્રાનીનાન
નદા એમના જ્ઞાનથી મુગ્ધ થયા હતા અને મને કહેતા કે, ' When
ever I went to see him in his office I came out
wiser ' અમલવા સંદેશના સુધારા અને વિકાસ માટેની મોટા
ભાગની યોજનાઓ એમણે વિચાર કરી તૈયાર કરી હતી કોઈ પણ

મોટું જાહેર કામ કરાવતી મજૂરી માટે ગોડાઉન પ્રકરણ મોકલવામાં આવતું તેમાં એમની ભનામણમાં બધી બાજુનું નિરૂપણ જોવામાં આવતું, જેમકે Administrative aspect (વહીવટી દૃષ્ટિ) Financial aspect (આર્થિક દૃષ્ટિ) Capital Expenditure, Income વગેરે સરદેશીય બાબતનો સમાવેશ થતો હતો. એ જાતે જ ભનામણ લખતા તેમજ યોજનાઓ ધડતા એમની વિચાર ધારાનો પ્રવાહ અવિરત વહેતો એમનું મગજ એનું બ્યગ્રિથિત હતું કે એમના લખાણથી પાનાના પાના ભરાઈ જતાં પણ એક છેકો જોના મળતો નહીં જુદી તો ધણી હતી પણ એનાથી ચઢિયાતી એમની મેધાશક્તિ હતી જેની મુત્સદ્દીઓમાં જરૂરની હોય છે એમનામાં એ અબ્બાસસિદ્દ હતી, જે મોટા રાજ્યોના કારોબાર ચલાવવામાં આનંદપ્રદ હોય છે

શહેરનો જેમ વિભાજન થતો ગયો કામગીજ વધ્યું તેમ તેને પહોંચી વળવા અને માર્ગક્ષમતા નાનના ખાતાઓની પુનર્વ્યવસ્થા રના ચૂકવા નહીં મારા પ્રોમેશન સમયમાં સ્ટોરખાપરની જગ્યાએ કામ કરવા મારી પ્રામત્યનાકિ નિમણૂં થઈ હતી મેં મારી મુશ્કેલીઓ એમની આગળ રજૂ કરી એમણે જોયું કે સ્ટોર ખાતુ પાગમી સ્થિતિમાં છે, અને સ્ટોરખાપર તરીકે કોઈને પણ કામ કરવું કમલું છે એટલે એમણે મ્યુનિસિપાલિટીમાં કરાવ કરાવી મુખર્ષ કોર્પોરેશનના સ્ટોર ખાતાના model મુજબ સ્ટોરખાતાની પુનર્વ્યવસ્થા કરવા ત્યાંથી સ્ટોર ખાતાના નિષ્ણાત જોનારી તેમની પાસે સંપૂર્ણ પુનર્વ્યવસ્થા કરાવી તેમજ બીજા ખાતાઓમાં પણ નવા ફેરફારો કર્યા એમના પછી ખાતાઓની પુનર્વ્યવસ્થાનું એમનું કામ શ્રી ગુનઝારીલાન નદાએ આગળ ધપાવું શ્રી ગુનઝારીલાન નદાએ વખતોવખત મુખર્ષ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં જઈ ત્યાંના ખાતાઓની માહિતી મેળવી તે મુજબ એસ્ટે મેજિસ્ટ્રેટ અને ટાઉનપ્લેનિંગના ખાતાની પુનરુચના કરી રેવન્યુ ઓફિસ સ્વરાજ્ય પર તો એમનો એટલો બધો અધિ-

કાર હતો કે અમ્રગણ્ય નેનાઓ તથા સત્તાધારીઓ એમનો અભિપ્રાય લેના પરંતુ એમનામા Legislative power પણ ધણો સારો હતો અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના નિયમો, ઉપનિયમો ધડ્યામા એમને ભોટો ભાગ હતો અને છેવટમા તો એમને મ્યુનિસિપાલિટીઓના ઉપનિયમો ધડ્યાનુ કામ વડી સગ્કાર તરફથી મોપાયુ હતું.

એમનું જીવન નિવ્ય વિમસવતું હતું, જેથી નહી દિશા એમની આગળ ખૂબી જતી અને જે રિતર તે વે તેમા મૌનિય વસ્તુ આપી શકતા. તેઓશ્રી સમ્મનીના લક્ષ હતા, પરંતુ લાલુતર સાથે ધડતર પર પણ એટલો જ ભાર મૂકતા હતા કોનેજમાથી ઉપાધિઓ લઈને જે ઉમે-સારો નોકરીમા દાખલ થતા તેમને આનિક અગત્યના પુસ્તકો વાચવા ઉપરાત ધીરજ રાખી અનુભવ લેવાનો જોવ કરના શ્રી નર્મદાશ દરભાઈ દેવજ મોટા અધિકારી ન હતા પરંતુ માક્ષર, લેખક અને સમર્થ ચિત્ત હતા આથી એમના વખાણમા ઊડાણ અને ગલીરતા હતા હાન આપણી પામે વીમનો ઘણી છે પરંતુ આપણી પામે દષ્ટિ નથી

મહેતા સાહેબ

સૈયદ જલાલુદ્દીન ગુલામશાહ મરાહદી

દી બા નર્મદાશકર દેવશકર મહેતા જોકે અમારા ખાનદાનને લગલગ છેલ્લી ત્રણ પેઢી ઉપગતનો મજબ તેમના પિતાશ્રી રા સા દેવશકર નબુ-નાન મહેતા, જેઓ ઘણો વામો વખત અમદાવાદ જિલ્લાના આખા દસકોઈ તાલુકાના મામનતદાર હતા તે વખતનો અમારા કુટુંબને તેમની સાથે ગાદો પરિચય હતો ઘણા કામેન મામનતદાર તરીકે તેમની ખ્યાતિ હતી આના કામેન મામનતદાર પોતાના પિતાની જગ્યાએ મામનતદાર તરીકે આ-આ અને તે વિભાગના ડેપુટી

કોર્કટર પણ થયા ત્રી નર્મદાશંકરભાઈ સને ૧૯૧૦માં ડેપુટી કોર્કટર પ્રાતિજ્ઞ વિભાગના હતા ત્યારે તેમની નિમણૂક અમદાવાદ મ્યુનિ ના પહેના ચીફ ઓફિસર તરીકે થયેલી

તેમજે ચીફ ઓફિસર તરીકે ચાન્સ લીધો ત્યારે સરકાર સર ચિનુભાઈ પહેના બેરોનેટ મ્યુનિ ના પ્રમુખપદે હતા અને તેમની નિગાદખાની નીચે ત્રી નર્મદાશંકરભાઈએ તે વખતે મ્યુનિ ની મિથિતિ સારા પાયા પર મૂકી રૂઝ અને બાયનોઝ ઘડવાના જરૂરી હતા તે સર્વે તૈયાર કરી બોર્ડ પામે મંજૂર કરાવ્યા અને સરકારની મંજૂરી મેળવી તેને અમનમા આપ્યા અને તે રીતે મ્યુનિ ને સુવ્યવસ્થિત બનાવી સને ૧૯૧૬ની આખરે તેઓ અમદાવાદથી મુબઈ ખાતે વાદરા મ્યુનિ ના ચીફ ઓફિસર તરીકે સરકારની મંજૂરીથી ગયા અને ત્યાં પણ ધાતુ મારુ કામ કર્યું સને ૧૯૧૫ થી ૧૯૧૮ સુધી સરકારે ડિસ્ટ્રિક્ટ મ્યુનિ એક્ટ સને ૧૯૦૧ અનુસાર મ્યુનિ કમિશનરની નિમણૂકનો અખતરો કરી જોયો અને મ્યુ ના કમિશનરો તરીકે ત્રી જે એ રિઝિડી ત્રી મોન્ગીય, ત્રી મહમદઅલી, ત્રી એ માગ્દર વગેરે આઈ સી એમ અધિકારીઓ આવી ગયા પરંતુ સુદાયેના સ્થળે સરદાર પટેલ દી બ હરિનાન દેસાઈ વગેરે અગ્રગણ્ય કાઉન્સિલરો કમિશનરોની આ પ્રથા સાથે મેળ ખાધો નહિ અને બોર્ડે ચીફ ઓફિસરની પ્રથા ચાલુ કરવા સરકારને વિનવતી મગી તે અનુસાર ત્રી નર્મદાશંકરભાઈ ફરીથી ચીફ ઓફિસર તરીકે આવ્યા સને ૧૯૧૮ માં મ્યુનિ બોર્ડની ચૂંટણીમાં સરકાર પટેલની સાથે દરિયા પુર વો.માથી ૭ ચુટાર્કને આવેલો

જે પ્રશ્ન ઉપર ત્રી નર્મદાશંકરભાઈ બોનવા બિલા થાય તેના ઉપર તેઓ અભ્યાસપૂર્ણ રજૂઆત કરતા અને પોતાનું મત અ કોઈ પણ જાનની બીતિ વિના રજૂ કરતા સને ૧૯૨૨ સુધી અમે ચાલુ રહ્યા અને રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળને એક લાખ આગળોતો દબાર રૂપિયા ગ્રાન્ટ આપવાના પ્રશ્ન ઉપર સરકારે મ્યુનિ બોર્ડને

સરખેન્ડ ક્યુ ત્યા સુધી હુ ચાતુ રહેતો ત્યારનાદ સગરે આ રકમ જે તે મત આપનાર સભ્યો પામેથી વચૂન કરવા દાવો કરેતો તેમા મગદાર પટેનની સાથે સતરમા નબળા પ્રતિવાદી તરીકે હુ પણ હતો આ કેસ લાભો ચાલ્યો અને હેવટે ડિમિટ્ડ અને એક્સ-સેન્ડ થી એક્સ એક્સ ડિમોઝાની કોર્ટમા અમાગ લાભમા મુખદો આલ્યો મુખદો દી બા દરિનાનલાર્ન એ ધળીજ બાદોશીથી બનાવેતો મ્યુનિ બોર્ડ સને ૧૯૨૨ મા સરખેન્ડ થયેતુ તેની કાન્ડ-પેન્સિયન ની મુદત પૂરી થતા તા ૮-૧-૧૯૨૪ ના દિને શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ પોનાની સરગરી નોઝરીમા પાછા ફર્ષા

શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ સને ૧૯૨૪ મા સગમી નોઝરીમા પાછા ફરી, મુખર્જી મ્યુનિ કોર્પો મા સ્વ વિજ્ઞાનભાઈ પટેન દ્વાગ ડેપ્યુટી મ્યુનિ કમિશ્નર તરીકે નિમાયા અને ત્યારનાદ સને ૧૯૨૮ થી ૧૯૨૯ સુધી મ્યુનિના ડિરેક્ટમેન્ટ એન્વાઈઝર તરીકે મમ ક્યુ અને સને ૧૯૨૮ મા મુખર્જીસિદ્ધિ હમ્મુવમેન્ટ દૂમ્નતા ચીફ ઓફિસર તરીકે મમ કરી, પાછા તેઓ અમદાવાદ પધાર્યા અને શહેરની મેવાતુ માર્ગ તેમની મગર તગ્ધથી મ્યુનિ સભ્ય તરીકે નિમણૂક થતા સ્વીકાયુ આ વખતે મ્યુનિ માધી સરકાર પટેને શ્રી ભગતની ચીફ ઓફિસર તરીકે નિમણૂક થતા ગજ્જનામુ આપેતુ અને તેમના સ્થાને શ્રી દોનરામ વઘીન પ્રમુખ તરીકે ચૂટાયા ત્યારનાદ શ્રી મુગયદભાઈ આશારામ શાહ પ્રમુખ તરીકે ચૂટાયા

શ્રી નર્મદાશંકરભાઈને સર્વે “મહેતા સાહેબ”ના હુનામણા નામથી સબોધતા તેઓ સાહેબ મ્યુનિ સભ્ય તરીકે નિયુક્ત થતા તેમની શક્તિ અને જ્ઞાનનો પૂરો ઉપયોગ કરવાના હેતુથી તેઓને રોનિંગ પ્રિમીના ચેરમેન તરીકે ચૂટવામા આલ્યા આ મ્યાને તેઓ સાહેબે બહુ જ મદ્દજનાપૂર્વક મમ ક્યુ અને મ્યુનિમા તે વખતે રોડ અબાનાન સારાભાઈ, શ્રી મુનઝારીનાન નદા વગેરેની હિન્ડ પન્ડન્ટ પાર્ટીની બચ્ચલી હતી તે પાર્ટીએ તેમને પ્રમુખ ચવાતુ

મુચન ક્યું પણ મહેતા સાહેબે આ માટે પોતાની નાખુશી એ કારણે
દર્શાવી કે હું સરકાર તરફથી આવેલો છું અને ચૂંટાયલા સભ્યોને
મારે આ માટે મત આપવા કહેવા જવું મને ચોખ્ખા લાગતું નથી.
એન્ડિંગ કમિટીના ચેરમેન તરીકે હું વધારે સારી મેવા આપી શકીશ.

તેમના વખતમા જિલ્લાધિકારીની યોજના જે પઠી રહી હતી તે
ફરીથી હાથ ધરવામા આવી તેમજ ટેકમેશનના રૂસ જે તેઓએ
નવા બનાવ્યા હતા અને ઇન્કમટેક્સની ગણતરી મુજબ ગોઠવવાના
હતા, તેનો મુસદ્દો તેઓએ તૈયાર કર્યો અને સભ્યોમા વહેંચવામા
આવ્યો. દરમિયાન મહેતા સાહેબ મુળર્થ મ્યુનિસિપાલિટીના કમિશ્નર
થયા અને સામાજિક અગ્રણી તેમને દીવાન બહાદુરનો ખિતાબ આપ્યો
અને તે પછી નામદાર ખબાત નવામ સાહેબે તેઓ સાહેબની દીવાન
તરીકે પસંદગી કરી એટલે આ આખો મુસદ્દો બાજૂ પર રહ્યો, જે
મજૂર થયો હોત તો પ્રજાને ઘણી રાહત મળી હોત.

શ્રી મહેતા સાહેબ જ્યારે પહેલા ચીફ ઓફિસર થયા અને
ખીજવાર આવ્યા તે ઠાગ દરમિયાન તેમણે મ્યુનિની ઘણી ઉમદા
મેવા બજાવી હતી તેમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી તેઓ સાહેબે રૂસ
અને બાયબોજ ઘડ્યા, તેમજ નગર રચનાની ટાઉન પ્લેનિંગ સ્કીમ
નં ૧ થી ૫ તથા રિવીઝ રોડની ૮૦ ફૂટની પહોળાઈ સાથેની રચના
કરી. બાકી હતું તે તેઓ સાહેબે સ્ટેન્ડિંગ કમિટીના ચેરમેન તરીકે
આવીને પૂરું કર્યું. તેઓ જાણે મ્યુનિની અથવા સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
સંસ્થાની મેવા કરવા જન્મ્યા ન હોય તેનું તેમના જીવન ઉપરથી
જણાઈ આવે છે.

મહેતા સાહેબે મ્યુનિની અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓની
અને ખાસ કરીને અમદાવાદ શહેરની જે સર્વાંગી મેવાઓ કરી છે
તે ચિરમ્મરણીય રહેશે.

પૂજ્ય શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ શ્રી ગિરિજશંકર હર્ષિશંકર ભેરૂં

પૂજ્ય મુરબી શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ પામે આશરે ૪૬ વર્ષ પહેલાં એટલે સને ૧૮૨૦-૧ની આશપાસ ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરવા હું સ્વ રાવમહાદુર દેશવનાનભાઈ ત્રિવેદી તથા શ્રી ગોવિંદ રામભાઈ માત્તર સાથે દરેજ સવારે શાહીવાગમા જતો હતો અને તેઓશ્રીના સનાતન ધર્મપ્રેમી શાસ્ત્રાનુગમી સ્વપિણ્ડવનની ઝાંખી અનુભવતો હતો.

તેમની વેદાંતશાસ્ત્ર અને અન્ય દગ્ગિની શ્રીશ્રી મુજ તેમ જ સન્નિધા અને સદ્ગુરુવર્ધ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી ઉપરનો એકાંત ગુરુ ભક્તિભાવ તથા છટ્ટોપાસના સ્વાધ્યાય પ્રવચનનો પ્રેમ તથા ઉપનિષદોન સહેવાઈથી સમજી શકાય તેવી વિગતો રાત્રી ઇત્યાદિનો અનુભવ પ્રતા એક દનાક કયા પૂરો થતો તે પણ અમે જૂની જતા તેઓશ્રીની નિષ્ઠા મમત્રાહી હતી શાસ્ત્રચર્ચા વખત પોતાનું યાજ્ઞસ્તુત્ર—સમિત્ય—પ્રગટ કરતા અને તમામ આસાંગિષ બાંધેના ભૂતો માત્ર પ્રાનીન પ્રાણી સ્વપિનો આશ્રમ દોષ અને ત્યાગ નિમજ વાતાવરણમાં સ્વચર્યા બાંધી હોય અને જે વાતાવરણ જામે તેનું વાતાવરણ અમે અનુભવના તેમના નિષ્ઠાપૂર્ણ ભવ્ય જીવનનો આ અનુભવ અમને પરમ શાંતિ અપાતી.

ઈશ પ્રજા ૩ મુજ માફત વગેરે ઉપનિષદોનો જા રહ્યા વ સાથેનો આ અભ્યાસક્રમ આશરે બે વર્ષ વાંચ્યો પછીથી સ રાગા નુસાર તેઓશ્રીનું મુખર્ષ જવાનું થવાથી અમારી અભ્યાસપ્રવૃત્તિ

સ્થગિત થઈ એ દિવસોનું પવિત્ર સ્મરણ અત્યારે પણ આનંદ અને શાંતિદાપક થાય છે. મારો તેમના ઉપર જે પૂજ્યભાવ બંધાયો અને તેમના ક્રપિણવનનું જે પાસુ મેં અનુભવ્યું તે મારી અત્યંત મોંઘી અને ધન્ય સ્મૃતિ છે.

મારા ભક્તિભાજન

શ્રી. રમણલાલ છાયાલાલ ગાંધી

મુરખી પૂજ્ય નર્મદાશંકરભાઈ બિમાર પડ્યા તે વખતે હું અમદાવાદમાં હતો. તે દરમિયાન તેઓશ્રીના દર્શને જતો અને તેમની પ્રમનનતા અનુભવતો. તેમના અતિમ દર્શન અને તેમની સ્મશાન-યાત્રામાં સામેલ થવાનો અનન્ય લાલ શ્રીહરિએ મને આપ્યો. તેઓશ્રી એ મનસા-વાચા-કર્મણા મારું પુત્રવત્ પરિપાત્રન કયું હતું અને તેમની પુણ્યસ્મૃતિ અહર્નિશ મને છે તેમના જીવનથી તેમણે મને નિઃશંક કર્મથોમનો પાક શીખવ્યો છે. મારા જીવન ઉપર કાયમની શુભ અમર કળાર મહાપુરોષોમાં તેઓશ્રી પ્રથમ અને અગ્રેસર હતા. તેમની વિદ્વતા અને અગાધ શક્તિ તો હું મેળવી શક્યો નથી, પરંતુ તેમના જ્ઞાન-ભક્તિનો પૂર્વરી હું હતો અને છું.

માગ જીવનના તેમની સાથેના થોડા પ્રસંગો જે યાદ આવે છે તે લખું છું.

વાતરાના તેમના નિવાસગૃહને એક સ્વિચારની બપોરે એક આપેડ કિશિયન બાઈ તેમને મળ્યા આવી બાઈએ સ્ત્રી જાતિના અવભાવ મુજબ અશ્રુપાતથી કોઈ કાર્ય માટે તેમની કૃપાયાચના કરી તેના ગયા પછી પોતે બોલ્યા “Crocodile tears”, સૂચવતા કે આ બાઈ કોઈ ખોટો લાલ બીજને નુકસાન કરી ઉઠાવવા માંગે છે.

તેમની શિષ્યામણુ દેવાની રીત પણ સૂચક અને સૂત્રાત્મક હતી. એક પ્રસંગે તેમણે કહેવું કે “First dress, then address” એટલે આપણો પોષાક આપણી વાણીને અનુરૂપ હોય અને સામાના મોભાને સલામીને હોય તો જન્યકિત્તવની છાપ પડે, વાણી ફનવની થાય

ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, અને આચાર વગેરેની ચર્ચા હોય ત્યારે તેમને કોઈ સર્વે બુદ્ધિમંદાન અને વિવેકબુદ્ધિ ઉપર દત્તો અધ્યક્ષ હોવો તથા વેદનાપણાના ખડગમાં તેમણે અખાની ઉક્તિ ઉચારી હતી “ગુન મારે ગુમાઈ”

તેઓશ્રી કેવનાદૈત મનના હિમાયતી હોવા છતાં સનાતન ધર્મના-તેના સંગોપામ સહિત પાનક હતા અને દેન-પૂજક હતા તેઓશ્રીની છોની માંગીમાં નજર સામે બુદ્ધ ભગવાનની પ્રતિમા રાખી હતી

મદવાડમાં પણ તેઓશ્રી વર્તમાનપત્રો વાંચીવચારી આત્મની સાથે રહેતા હતા આત્માના સધાનમાં તૂટ પડતા હતા નહીં

તેઓશ્રીના યોગે અને શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યનો પરિચય થયેનો અને શ્રી શ્રેય સાધક અવિધારી વર્ગના સાધન સમારભોમાં હાજર રહેવાનો લાભ મળેનો તેઓશ્રીના પ્રમગોચિત ભાષોની દૃઢ નોન લઈ તેને વિસ્તારથી એ ત્રણ પ્રમગે વખી આપ્યાનું અને સાબરે છે

તેમનું શાહીમામનું “શિવ-મન” બધાનું હતું ત્યારથી, તેમાં રહેવા ગયા અને તેઓશ્રીનો દેહ-વિતન થયો ત્યાં મુખી જ્યારે જ્યારે બની શકે ત્યારે ત્યારે દોષ પળ જનના નિમિત્ત નિવાર નું તેમની પામે દોડી જતો તેમના દર્શન સમાગમ, ચર્ચા, અમર મન નિરીક્ષક, અને સતોષ, આનંદ, પ્રેમજ્ઞ આપના અને મારું હૃદય ઉન્નત થતું અને લામનું. લગમ. ત્રીમ વરમ મુખીના મારા પરિચય દરમિયાન મેં નથી જોયો તેમનામાં કોઈ કે નથી સાબળી દોષની પણ દીક્ષા સદાય શાન્ત, ગમીગ અને આનંદી, બાત વાની બોલના અને શતંબ્યમન કે લેખનમન કે વાચનમન નું તેમને જોતો

સત્ય, પ્રિય, મિત્ર, દિતકર વાણીના તેઓથી જ્વનન્ત દષ્ટાત હતા તેમનો નિઘાન્યાસગ અનુપમ હતો તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકો સિવાય વિજ્ઞાનના જુદા જુદા ક્ષેત્રોના પુસ્તકોનો તેઓ અભ્યાસ કરતા મત્રશાસ્ત્ર અને શાકતદર્શનના અથો પણ તેમણે પચાન્યા હતા તેઓથીની પોતાની લાઠપ્રેરી ઉત્તમ પુસ્તકોથી ભરચક હતી તેમની લેખિનીમા સાક્ષાત્ સરસ્વતી જિતરની હોય એમ લાગતુ એવા મિદ્ધ લેખક અને પ્રખર વક્તા તે સમયના ગુજરાતમા થોડા હતા તેઓથીના ગુરુ અને ગુરુણધુઓ તેમને “જકર” નામે ઓનાવતા અને તેઓ ખરે જ ખીજ આદિ શકર સગાન દીપતા તેમનુ દર્શનમાત્ર સૌ કોઈને આહુ ૧૧૨ હતુ

આવક-જનનો દિસાગ તેઓ જાને જ લખતા કે લખાવતા અને કોઈ જાતની ગદ્યન્ત ન રહે તેની તકેદારી રાખતા તથા રખાવતા

વિવેક ડખી દશમો નિધિ તેમને વરેયો હતો કરવા જેવુ તેમનાથી રહી જતુ નહી અને ન કન્નાનુ કોર્ન તેમની પામેથી કરાવી શકે નહી, એવો તેમનો શુદ્ધ, સરળ, બુદ્ધિપૂર્વકનો વહેવાર સો ક્ષેત્રાએ હતો ધરમા અને ગદાગ વહેવાગમા અને પગ્માર્થમા, તેઓ અનુપમ હતા

જ્ઞાનાસ્યમિદ સર્વમ્

એ સત્ર તેમના જીવનમા તેમણે અગિતાર્થ કરેતુ હતુ

તેમનુ ગૃહજીવન, જનાનન આયધર્મને અનુકૂળ હતુ અતિથિ દેવો ભર, માનુદેવો ભર, આચાર્યદેવો ભવની ભાવનાઓથી ઓળ પ્રાત હતુ અને તેમના અગત જીવનમા અવધૂતની ખુમારી હતી

એવા આ વિરન પુરુષ ગુજગતની ધરણીને ધન્ય કરી ગયા રાગદ્વારી ક્ષેત્રે પડ્યા હોત તો ભારતના પ્રમુખ યવાની યોગ્યના વાળા હતા ધર્મક્ષેત્રે પડ્યા હોત તો શકરાચાર્યની ગાદીને લાયક હતા જ્યાં જ્યાં તેમણે મમ કર્યુ ત્યાં અનુપમના મિદ્ધ કરી

સત્તા અને સરસ્વતીનો સંયોગ

શ્રી ત્રિભુવનદાસ એસ. ઠક્કર

શ્રી નર્મદાશ કરભાઈના સપકમાં પહેલીવાર હું આજથી આસઠ વર્ષ ઉપર આવ્યો હતો તે વખતે તેઓ બોરસદમાં રેસિડેન્ટ ફસ્ટ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટ હતા બોરસદમાં કેટલાક બ્રાહ્મણ સદ્ગૃહસ્થોએ “બ્રાહ્મણ દિનવર્ધક સભા” ઠાઠી હતી તેના વાર્ષિક સમેતોમાં નર્મદાશ કરભાઈને અધ્યક્ષપદે બિરાજવાની વિનંતિ થતી અને તેઓ પધારતા તે વખતે તેમની વાણી સાંભળવાનો અનન્ય મને પ્રાપ્ત થએલો ત્યાર પછી ઘણા વર્ષો સુધી હું તેમને મળી શક્યો નહોતો કેમકે તેઓ રેવન્યુ ખાતામાંથી મ્યુનિસિપલ ક્ષેત્રમાં પડ્યા અને હું રેવન્યુ ખાતામાં જોડાયો.

પરંતુ ત્યાર બાદ ઘણા વર્ષો પછી તેઓ મુબઈમ્યુ ડેપુટીશનમાં ડે મ્યુ મિસ્ટર હતા અને હું સુરત મ્યુનો ચીફ ઓફિસર હતો ત્યારે મારે એમને મળવાનું થતું અને મ્યુનિસિપલ બામનોના એક નિષ્ણાન તરીકે તેઓની સલાહ હું અવારનવાર લેતો મારે જણાવવું ઘટે કે એમનું એ વિસ્તૃત અગાધ જ્ઞાન મહોગો અનુભવ અને સફળ સમજ મને ઘણા ઉપયોગી થતા તે જ પ્રમાણે લોખન એક ગરન મેન્ટના સમેતોમાં પણ મને તેમનો સપક એનો અને તેમના વિચારો તથા અભિપ્રાયો જાગવાનો સુયોગ મળ્યો.

નર્મદાશ કરભાઈ એક સક્રિયશાળી વડીવડના જ રૂપ નહોતા પરંતુ ધર્મ અને દિનસૂત્રના એક સમર્થ વિજ્ઞાન હતા માધારણ

માન્યતા એવી છે કે સત્તા અને સરસ્વતીનો એક જ વ્યક્તિમાં સંગમ બહુ જવડે જોવા મળે છે. પણ નર્મદાશંકરભાઈ એક વિરલ અપવાદ હતા. તેમનામાં આ બે ભિન્ન પ્રકારની સિદ્ધિઓનો વિરલ સંગમ થયો હતો. નર્મદાશંકરભાઈનાં અસાધારણ જ્ઞાન અને શક્તિ માટે મને અત્યંત આદર હતો.

* અંગ્રેજી લેખ, ૬૫૨થી.

અમદાવાદના એક વિધાયક

શ્રી. નૈયધરાય બાપાલાલ દવે

મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી બાપાલાલ જનકરાવ અમદાવાદ મ્યુ. સેસ દેલેક્શન સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે કામલાગ ચાળીસ સાત નોકરી કરી નિવૃત્ત થયા તે વખતે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી નાની હતી અને તેના મુખ્ય અમલદાર મ્યુ. મેકેટરી કહેવાતા અને તેમની નીમણૂક સરકાર દેતી. પછી શહેરની વસ્તી વધવા માડી અને મ્યુ. નો કારભાર પણ વધવા માંડ્યો એટલે એકેટરીની જગા રફ કરી તેને બદલે ચીફ એક્ઝિસર નીમવાનું નક્કી થયું. એ જગા માટે ઘણા મોટા અમલદારોની અરજીઓ મળાવવામાં આવી અને તે પ્રમાણે અરજીઓ આવી. આ મામ સને ૧૯૦૬ની હતી અને મ્યુનિસિપાલિટીના જનરલ બોર્ડે ઘણા બેઠાઓ પછી નર્મદાશંકરભાઈની નિમણૂક કરી અને તે રીતે તેઓ આ શહેરના પ્રથમ ચીફ એક્ઝિસર થયા.

નિમણૂક થયા પછી તુરંત જ તેમણે પોતાની શક્તિઓ શહેરના વિકાસ માટે કામે લગાડી દીધી ધૂમધુમ અને ગતીઃ ચીઓવાળું શહેર પોતાની ઢાંચા પસંદવા લાગ્યું. નર્મદાશંકરભાઈએ અર ચિનુભાઈની સાથે મળીને સુદર સ્થાઓની તથા સ્વસ્થાની સમસ્યોની યોજના તૈયાર કરી. ખાડિયાનો માકડો સ્તો પહોંચો કરાવ્યો જે સર ચિનુભાઈ રોડ તરીકે ઓળખાય છે. પછી કેટલાક સ્થાઓ આસ્ફાલ્ટના કરાવવા

શરૂ કર્યા તે પછી વોટર વક્સ મોટુ કમગી શહેરની પાણીની તળી દૂર કરી એમના વહીવટના પહેના જ વર્ષમા એક બાહોશ, કાર્યદક્ષ અને પ્રમાણિક અમનનાર તરીકે શહેરમા એમની મોટી ખ્યાતિ થઇ.

ત્યારબાદ એમણે એક પછી એક ટાઉન પ્લેનિંગ સ્કીમો તૈયાર કરાવી. હુ ધાર છુ ત્યા સુધી પહેલી સ્કીમ કાકરિયા મહિનગર ગાર્ડન સ્કીમ હતી ક્યા ક્યા બાગ બગીચા ગમવા, ક્યા ક્યા રસ્તા કેટના પહોળા કરવા, શરૂગને કરતો અર્ધચક્રાકાર ગતો કેવી રીતે કરવો એ વગેરેનુ સુદૃઢ વર્ણન પોતે ગ્યાનિક પેપરમા આપેનુ. બાગને માટે તેમણે 'ઉદ્યાન' શબ્દ વાપરેનો આ ચોજનાનુ સુદૃઢ વર્ણન શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષામા કરેનુ ત્યારે નર્મદાશંકરભાઈનુ ગુજરાતી ભાષા ઉપર કેટનુ જન્ય પ્રભુત્વ હતુ તેનો મોને ખ્યાલ આવ્યો.

હાનુ કાકરિયા અને મહિનગર ગાર્ડન મનર્ન આપજો તેઈએ છીએ તેના પ્રાથમિક ઘટ્ટરનો યશ નર્મદાશંકરભાઈને ફાળે જાય છે.

અમદાવાદ છોડીને તેઓ મુબઈ મ્યુ કોર્પોરેશનમા ગયા ત્યા પશુ તેમની અસાવાગ્યુ શક્તિઓ અને કાર્યદક્ષતાએ તેમને ખુબ ખ્યાતિ આપી તેઓત્રીના જ્ઞાન અને રિધાયક શક્તિની મુખાકે પ્રશસા કરનારા અનેક કોર્પોરેટરોને એ સાબત્યા હતા બાણીના કોર્પોરેટર અને એક વખતના મેયર સ્વ શ્રી જમનાદાસ મહેતા મારી આગળ તેમને માટે પ્રશસાના ફૂલ વગસાના સર બહેરામજી જીજીભાઈ, દુમેનની રહિમનુના, સર વિદ્યન ચંદાવરખર, વગેરે અનેક કોર્પોરેટરો નર્મદાશંકરભાઈ ઉપર મુજબ હતા.

તેમનો માયાળુ સ્વભાવ અને ખૂબ સાબરે છે એમ વખત મુબઈ કોર્પોરેશનમા તેમને મળતા હુ મો ફાઈલિના કમના પડ્યા હતા અને પોને કાગમા નિમમ્મ હતા જતા મુનામત આપી અને મને તુગન જોગખી કાઢ્યો મારી બામતમા ખૂબ પૂછપાછ કરીને કહ્યુ કે કઈ દામ હોય તો કરેજો પછી સાજે તેમને ત્યા જમનાનુ પણ કહ્યુ.

આનું હતું અગત્યાજના વનનીઓ પ્રત્યેનું તેમનું મનન.

માગ પિતાશ્રીને નર્મદાશંકરભાઈ તેમજ તેમના પિતાશ્રી દેવ-
શંકરભાઈ સાથે ઘણા ધરોળો હતો. તેથી મારા પિતાશ્રી સાથે પ્રસંગો-
પાત્ત હું તેમને ત્યાં જતો. તેમની વાત કરવાની રીત આદ્વાદ્ય હતી.
તેઓશ્રી જોણે એટલે જાણે જૂઠ્ઠાના ફૂલ ખગતા દોય તેવું લાગતું.
કેટલીય વાર તેમને ત્યાં વિદ્વાનોનો તથા અમનદાર મિત્રોનો ડાયરો
જામતો. પ્રસંગે આનંદશંકરભાઈ, કેશવદાસભાઈ ધ્રુવ, ગણાભાઈ દેગ-
સરી, વગેરેને હું જોતો. રા. જ. કેશવવાન ત્રિવેદી, મૂળચંદ્રભાઈ
આશારામ, સર મહેશ્વરમીયા કાદરી વગેરેના પણ દર્શન કરતો.

સદ્ગુરુના કૃપાપાત્ર

શ્રી. છાટાલાલ જ. ઓઝા

શ્રી શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગમાં મારો પ્રવેશ સને ૧૯૦૦ની
ચરુઆતમાં થયો અને ત્યારથી અઘાપિ પર્યાંત એ અધ્યાગા રહી
મારી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવાનું મુખ્ય મને પ્રભુકૃપા—ગુરુ-
કૃપાથી મળ્યું છે આ સમયે મારી વય ચૌદ વર્ષની હતી. વર્ગમાં
પ્રતિવર્ષ થતા ઉત્સવોમાં વર્ગના ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાનો આમતા તેમનાં
વ્યાખ્યાનો થતા અને ઉત્સવના આગળ પાછળના દિવસોએ વિદ્વાનોની
વિવિધ વિરયો ઉપર ચર્ચાઓ થતી આ ચર્ચાઓમાં વિદ્વાનો તથા
અન્ય સાધક સમુદાય વચ્ચે પરસ્પરમાં જે પ્રેમપૂર્ણ હાર્દિક ભાવ
ભરી, ભક્તિ-શાનની વાતો થતી તે સાલગવાનો અપૂર્વ લાભ મળતો
અને સહજમાં ધણું જાણવાનું મળતું

શ્રેયસ્સાધકો તથા સસ્કારી જનસમુદાયના નૈતિક તથા આધ્યા-
ત્મિક અવ્યુદય—ઉત્કર્ષ માટે યોજનાઓ શ્રી ગુરુદેવ—શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રા-
ચાર્યજી સાથે ચર્ચાતી અને તે સંબંધી ઘણા પત્રવ્યવહાર પણ

ચાનતો શ્રીયુત નર્મદાશંકરભાઈ સાથે પણ આવો પત્ર-વ્યવહાર ચાનેનો યોજનાઓ સાથે તેઓનું મત-ચ એનું હતું કે સાધકવર્ગનો સમૂહ ભને વિશાળ ન દોય, પણ નાના મહામાયી થોડા આદર્શ જીવેના ચાર તેવી પ્રમુખ ઇચ્છા તેમની હતી આ હકીકત તેમના જ શબ્દોથી સ્પષ્ટ થશે

“ભાગ મનનો માત્ર એટલો જ આગ્રહ (સામ્રહ કે દુરાગ્રહ ગમે તે હોય) છે કે ધર્મનું મહત્ત્વ સખ્યામાં નથી પણ ઉત્તમ આદર્શ વાળા થોડા જીવનમાં છે તેવા ખેતર જીવન પણ આપણી સરચામાં આપણા સામુદાયિક સાધનવેગથી પ્રકૃતિમાં ફોજ કરી પ્રકટ કરી રહે તો શ્રી ઇષ્ટના લીનાનનુનો સંકેત ચર્ચિતાર્થ થયેનો અનુભવાય તેના અનુભવ પછી મારા જેવાના શરીર વિનાય તો પ્રયાણ સમયે અધ્યાત્મિકતાના નિર્લવ્યની સમાપ્તિ થયેની જોઈ વૃત્તિ ઇષ્ટ તત્ત્વમાં નિમગ્ન થતી અકાચને ન પામે મારા મનમાં આ વાસનાનું શત છે જન તો નારુ એમ ઇચ્છુ છું”

આધ્યાત્મિક પ્રગતિના માધનેમાં “મત્ર” માર્ગમાં અદ્ભુત મામૂળ રહેતું તે માનના અને જ્ઞાનના ચારનો યત્તા પણ તે માર્ગને વધારે મહત્ત્વ આપના એનું પણ જણાતું હતું તે બામનમાં એક પ્રસંગે તેમણે જણાવ્યું છે કે “ઇષ્ટના મનમાર્ગમાં વિચારમાર્ગ જ્ઞાના પણ ધણ બહુ ગદ્ય છે અને તે મને દબે સમજાય છે વિચારમાર્ગના પાનિયને મેળવવામાં મેં કયાંય ગાળી નથી ઈતર ઉપદેશ અને વક્તાઓની ચર્ચા બાત્ચલાનથી ઘણી સામગ્રી છે, પરંતુ મોનની પ્રતિયા શ્રી ઇષ્ટના મનમાર્ગના ગદ્ય-એવનમાં જ છે”

શ્રીમત્ નૃસિંહાચાર્યજીના આતોમ્માનથી સ્વરૂપ-સ્ફોટ થવાના અનુભવો તેમને થયેના સત્ત્વર સ્વરૂપાનુભવ પ્રાપ્તિની લોભાત્તર પદ્ધતિ આગળ ગુરુઓમાં હોતી નથી

શ્રી મહાશુર પ્રતિના પત્રવ્યવહારમાં—મુખ્યત્વે કરીને તૂતન વાં

નિગિતના પત્રોમા-પોતે સસ્કૃત શ્લોકો રચીને લખતા અને પોતાનો લક્ષિતભાવ પ્રદર્શિત કરતા ભક્તિભાવ ઉપરાંત કેટલાક પત્રોમા ઉચ્ચ પ્રકારનો વિનોદ પણ કરવાનો અભ્યાસ ખગે શ્રી સદ્ગુરુ પ્રત્યે કેટલો ઉચ્ચ ભાર રાખતા તે તેમના એક પત્ર ઉપરથી જણાય છે

“પ્રિયતમ પરમાત્મન!

વસ્તુરૂપે આપશ્રી અમાગ અતર્યામી છો, અને પ્રતીતિરૂપે આપશ્રી અમારી જાતોપાસનાના પ્રતીક છો. ઉભય રૂપે આપશ્રીનું અમે ૨૬ સાધકો નીચી વર્ણના આરભના દિવસે ધ્યાનમય યજ્ઞન કરીએ છીએ તત્ત્વરૂપે આપશ્રી અમેને રોયાલિન્ન પ્રતીત યાગ્યો છો, પ્રતીતિરૂપે અમારા વ્યવહારમા નવ નવ ઉન્મેષના પ્રવર્તક થાઓ છો. પરમાર્થમા અમાગ જાણસાક્ષાત્કારના અવિભાવમા આપશ્રી ઉદ્ધી પદ થાઓ, અને વ્યવહારમા અમને પ્રતિભાસપદ કરે એવી પ્રાર્થના છે

આપનું જાણલાવવાનું વિવેચન અમારા નેત્રને આનંદ અર્પે છે, મુખની પ્રસન્નતાને પ્રગટ કરે છે, અંત કરણના ઉન્નાસને જાગ્રત કરે છે, ચિત્તના મોહનો નાશ કરે છે, અને અમારી મુગતિનો પ્રકાશ કરે છે, એ પત્રારભના શિષ્ટ વચનથી હૃદયમા ઠરેલું સત્ય અનુભવમા આવે છે”

શ્રી ગુરુદેવનો પણ તેમના પ્રત્યે ધર્મો ઉત્કૃષ્ટભાવ અને પ્રેમ હતો તેનું વિગ્રહન નીચેના તેઓશ્રીના પત્ર ઉપરથી જણાઈ આવે છે

x x જે પુરાણથી પણ પુરાણ છે ધરજાથી પણ ધર્મ છે તેમનું નિત્ય સ્મરણ ચિતન અને સાન્નાસ જેણે ધણો જાગ મેળો છે અને તેથી કરીને જેમનામા ધરજાપણના સર્વ સંભવો હોઈ ગયે છે એવા આપના ‘વરજાપણ’ના ને માગથી કોઈ રીતે છીનવી લેવાય એમ નથી, માટે એ તો સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થયેના આપના ઉપાધિને આપ જ સંભાળશો બાકી બાકી દષ્ટિમા તો ‘જેનાથી

કથુ કામ ન થઈ શકે અને જે નિરર્થક સંગ્રહ જીવન ગાળતો હોય તે ધરડો ' એવી ઘડપણની વ્યાખ્યા થતી હોય તો તે અર્થને અનુ-
કૂળ તો હું જ, અને દિવમે દિવમે શર્ષાંતિ રાજની પેઠે આપની
વૃદ્ધાવસ્થા લોપ થતી જઈ આપ સર્વ પ્રકારે નવજીવન અનુભવ કરતા
હોનાથી આપ કિમોર હો એ પણ વ્યાભાવિક છે "

શ્રી ગુરુદેવ શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજીની જયંતી કાર્તિક વદ ૧ ના
દિવમે પ્રતિવર્ષ સામાન્ય સ્વરૂપે ઉજવાતી. અં. ૧૯૭૭ ની જયંતીના
દિવમે " શ્રી ઉપેન્દ્રજયંતી " મહોત્સવનુ પ્રિંગિષ્ટ પ્રકારે પાલન
કરવાનો નિર્ણય થયો. આ ઉત્સવનો પ્રારંભ ઉત્તમ પ્રકારે થાય તેવા
દેતુથી શ્રી ગુરુદેવને એક પ્રાર્થના કરી પ્રાર્થનાપત્ર અર્પણ કરવા
નિશ્ચય થયેલો. આ પ્રાર્થનાપત્ર શ્રીયુત નર્મદાશંકરભાઈ એ તૈયાર
કરેલો અને ઉત્સવના દિવમે મુવર્ણપાત્રો સહિત શ્રી ગુરુદેવને તેઓના
હસ્તે અર્પણ કરવામા આવ્યો હતો.

નોકરીમાથી નિવૃત્ત થતા તેમના પાછળના જીવનમા વ્યવહાર-
કાર્યોમાથી મુક્ત થઈ પોતાના ધ્યેયની મિદ્ધિ અર્થે શ્રીયુગઆગ્રમમા
નિવૃત્તિમય જીવન ગાળવા ઇચ્છતા હતા, તેથી તે માટે શ્રીગુરુદેવને
પોતાની વિનોદ કરવાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે જણાવેલું કે " ધરડા ખાઈને
ધાની નાથ ' એ ન્યાયે મારા જેવા ધરડા " એના " સાર એક
ઝોરડી શ્રી વિશ્વવંશ ઉદ્યાનમા રખાવવાની નાથને વિનંતી છે. ત્યાં
મધ્યાહ્ને બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે " વનવાસી " જમશે કમળ જમદ
વ્યવહાર હવે હું સકેન્દ્રી હઉ છું x x મુક્તવદ્ વિહર રાષ્ટ્ર કરવા
માગુ છું "

ધણી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકામા તેઓ મિથિની કરી રહેવા
જના પોતે નિરભિમાન રહી, સામાન્ય સારક જેવું બાહ્ય વર્તન
ગળના સામાન્ય દોષિના સંગળન કે સાધક પ્રત્યે પ્રેમમયુ
મરણ વર્તન રાખના. પોતે વિદ્વાન છે અને ઘણું જાણના છે એવો
ભાસ થવા દેતા નહિ શ્રીમાન જેડીસનદાસભાઈ જેડાભાઈ કાશીયાના

શ્રી ઇષ્ટપદશમનના સમાચાર મળતા તેમણે શ્રી ગુરુદેવને લખેના પત્રમાં શ્રી કણ્વીયાજી માટે અતિ ઉચ્ચભાવ દર્શાવી પોતાને એક ધણા સામાન્ય સાધક હોય તેવો ઉદ્દેશ્ય કયો છે તેમના જ શબ્દોમાં

“શ્રી સદ્ગુરુપરમાત્માના અન્ન મકેતને જોયો પ્રામનકનત અનુભવે છે તેઓને દાય વ્યામોહ ન થાય પરંતુ મારા જેવા મધ્યયાનના સાધકને આ સર્વ પ્રસંગો ધણા ક્ષોભ પ્રનારા લાગે છે હવે મારા જેવા જરૂર દ્રવિડ ધાર્મિક રહ્યા તો યે શુ અને ન રહ્યા તો યે શુ ? બૂતોના પાનન કરનારા સાકેતિ તુઓ નિનાયા અને મમમત્યાદુરત્યયા એના હિદ્દગાર મદી શાંતિ આપનારા મધ્યયાનના સાધકો રહ્યા ! શ્રેયસ્સાધક અધિમારી વર્ગનું પ્રત્યક્ષ પૂજ્ય કેન્દ્ર આપના મિળમાં નિરાળે છે પરંતુ તે મિળ જે Corona લઈને ફરતું હતું તેવો મુકુટમણિ હવે શોધ્યો જડ્યો નહિ

શ્રીગુરુદેવના સને ૧૮૩૭ મા અવપશ્ચમન પછી સ્વ શ્રીમતી જયતીદેવીના અગત દાય માટે મારે તેઓને મળના અમનવાદને એ વખત જનુ પડેન મયં થઈ રહ્યા પછી પાઞ ફરતી વખતે ૬ એક સામાન્ય કોટિનો સાધક છતાં તેઓને મારા તરફ ધણો જ વિવેક, પ્રેમભાવ ને પ્રસન્નતા દર્શાવી હતી તે પછી તેમને મળનાનો યોગ આ યો નથી

શ્રીયુત નર્મદાશ રહ્યાંએ આવેના એક વ્યાખ્યાનમાં કહેનો ગોઠ પ્રસંગ માત્ર આવે છે પરમ પૂજ્ય બાપજીશ્રી (શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી) જહારગામ પધારેના ત્યારથી પાઞ આશ્રમે પધાગ્યાના હતા ત્યારે આશ્રમની સ્વચ્છતા પ્રાપ્તિનું મમ તેમની પામે આન્યુ હતું તેમણે ધણી ઢાંગજીપૂર્વક આશ્રમની સ્વચ્છતા પ્રાપ્તિની હતી સમય થતા પૂ બાપજીશ્રી આશ્રમમાં પધાર્યા અને સધળી સ્વચ્છતા જોઈ પછી માગ ઉપર પધાર્યા ત્યાં સ્વચ્છતા તો પ્રાપ્તિની હતી પરંતુ જાપરામાં જાગ્યા બાજેના રહ્યા હતા આ તરફ શ્રીયુત નર્મદાશ કર

ભાર્તુ ધ્યાનદેરીને કહ્યું કે, “ સાધકો બીજી સ્વચ્છતા રાખવાની કાળજી રાખે છે પણ આ જાગ્રાની માફક તેમના મગજમાં રાગદ્વેષાદિ વિકારોના બધાયેના જાળા સાર કરવાનું ભૂલી જાય છે તેમ ન થાય તેની કાળજી તેમણે રાખવી જોઈએ ” નાની બામતમાથી કેટલું મહત્વનું શિક્ષણ !

વેદાંતવિશારદ શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ

શ્રી. સુનીલાલ જયરાંકર ઓઝા

અસાધારણ યોગેશ્વરજી સપ્ત શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીએ વડોદરામાં આવી નિવાસ કર્યો હતો ઇશ્વરી સંકેતને અનુસાર તેઓશ્રીએ કીર્તનો રચવાનો, કીર્તનો ગાવાનો અને યોગવેદાંતના મર્મો સ્પષ્ટ કરતા પ્રવચનો કરવાનો આગ્રહ કર્યો હતો પ્રેમનું અમૃત એમના નેત્રો નિર્ઝરતા જ્ઞાનગંભીર મધુર વાણી શાંતિમુધા વર્ષતી તેઓશ્રીનું તનુ અત્યંત તેજસ્વી હતું આ સરની પ્રભાવ વડોદરાની જનતા ઉપર એટલો પ્રભાવ પડ્યો કે અકિચનથી શ્રીમતાર્જુને શિખરે વિરાજતા પુરગો, જ્ઞાનજીભુમુઓ અને યોગીજનની અનુમદદષ્ટિની દાક્ષિણી મનોવૃત્તિવાળા અસખ્ય નગનારીઓ તેમના પ્રતિ આમ્ર્યાયા હતા તેમાં સુશિક્ષિત યુવસ્વર્ગ, કેટલાક ઉચ્ચ અધિકારે સ્થિત મહાજ્ઞાનો, પ્રધાનપણે એમના સમાગમના પરમ અનુગમી બન્યા હતા સ્વયં વીતતો ગયો સુશિક્ષિત વર્ગ વિગેર પ્રમાણમાં તેમના પ્રતિ આકર્ષાતો ગયો એ એમની જ્ઞાનપ્રતાપત્વગનિતનો મહિમા હતો

આ રીતે શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા, શ્રી જ્ઞેષ્ઠામનદાસ દણીયા, કૌશિકરામ મહેતા, નર્મદાશંકર સધવી, મણિસંકર ભટ્ટ, દાકોગવાન અત્રગૌના જેવા વિદ્વાનોનો સમૂહ શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજી વિશે સદ્ ગુણુદ્ધિ ધરતો થયો

શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ સન ૧૮૯૦ના અરસામા વડોદરા કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યાંથી જ એ પણ શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીના સમાગમમા આવ્યા.

શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીની દષ્ટિને મનુષ્યેના અત દરણુના મસ્કારો પ્રત્યક્ષરત્ હતા અનેક પ્રસંગોમા શ્રેયસ્સાધકોને એનો અનુભવ થયો છે આથી શ્રી નર્મદાશંકરભાઈજેવા અતિ પવિત્ર ઉજ્જવળ સંસ્કાર-સપન્ન પ્રતિ એમની અનુપમ અનુગ્રહદષ્ટિ રહેતી અને એમના ઉજ્જવળ મસ્કારોને પરિપુષ્ટ કરતી આથી જ તેઓશ્રીના સમાગમથી પોતાની મતિમા થતા અસાધારણ ઉચ્ચ પન્વિતનને જોઈને તેઓશ્રીના વિશે અપૂર્વ ભક્તિ જાગી તેમની સાચી તત્ત્વનિષ્ઠા દ્વં ચર્ચ ગર્ભ

શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ, સને ૧૮૮૭થી વર્ગરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો શ્રી નર્મદાશંકરભાઈની અદ્વૈતુકી ભક્તિ અને તત્ત્વનિષ્ઠા જોઈ શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીએ તેમને મત્રોપદેશ આપી દીક્ષિત કર્યા હતા હવે એ સદ્ગુરુ વિશે સનિષ્ઠ, શ્રેયસ્સાધકવર્ગના આધારસ્તભ બન્યા સદ્ગુરુશ્રીના વિષેનો એમનો નિર્મન પ્રેમભાવ તો જ્યારે તેઓશ્રીના મહિમાની વાત વરતા હોય, તેઓશ્રીના જ્ઞાનરેખરને પ્રકટ કરતા હોય, ત્યારે સદ્ગુરુની રમ્ય મૂર્તિને અતઃમા નીરખતા તેમના અર્ધભિચિત નયનો અને એમના મુખભાવો આપણને અશ્રાવ્ય અરે સ્પષ્ટ કહી દે ! સદ્ગુરુ તત્ત્વમા નિમજ્જન કરતી તેમની વૃત્તિ આપણને પણ તે તત્ત્વમા અનુસધાન કરાવે

શ્રી નર્મદાશંકરભાઈનો સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ ધણો જીડો હતો સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનમા મૂળથી જ ધણો રસ સન ૧૮૯૪મા તે સંસ્કૃત લર્કળી એ મા પ્રથમ નંબરે પાસ થયેલા, તે બાદ મુખર્ધ યુનિવર્સિટીનું “ભાષિદાશ” ઇનામ મળેલુ આ જ પ્રમાણે “વેદાતસિદ્ધાંત ભેદ” નામના અગ્રેજી નિબંધ માટે અને “અદ્વૈત બ્રહ્મસિદ્ધિ”ના ભાષાતર માટે સુવ ગોકુળજી જાના ઇનામ ૧૮૯૫-૯૬-મા તથા ૧૮૯૬મા, એ વાર મળેલા અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિ તો વેદાત

શાસ્ત્રનો અતિ ક્ષિન્ન પ્રકાશ થયે છે ૨૪-૨૫ વર્ષની વયે એમણે એનું ભાષાતર કર્યું જન્મારો વેદાતના શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનું અધ્યયન કરનારને પણ એ ગ્રંથ લાગ્યે જ પૂરો સમગ્રય તેમ છે

તેમનું મન્દૂત ભાષાનું ઉચ્ચ દક્ષાનું જ્ઞાન જોઈ, ત્યારે તે શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીના સમાગમમા આવતા ત્યારે ઉપનિષદાદિ મસ્કૃત શાસ્ત્રીય ગ્રંથો તેમની પામે વચારી પોતે અન્યત રસભર્યું વિવેચન કરતા મહાશુભ્રીની આ અદ્ભુત જ્ઞાનશક્તિનો મદિમા એમના હૃદયમા એટલો દૃઢ અક્ષિત થયો હતો કે પોતાનું વેદાતના અપૂર્વ અને અનેક પ્રકાંઠ ગ્રંથોના અધ્યયનવાળું જ્ઞાન પણ તેમની સમઠા સામાન્ય જ લાગતું

ઈ ન ૧૮૮૬મા હુ મેટ્રિક કરાસમા હતો તે મમનમા મારે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના જ્ઞાનો યોગ આગ્યો આ વખતે શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીનું તનુ વ્યવપમા શમાયેનું હતું વર્ગની પ્રગતિએને વિકસાવવા શ્રીમન્ માન્નાર માહેમે (શ્રીમાન છોટાનાન જીવનનાન) ઉત્સવો પ્રસંગે મહુપદેગ શ્રેણીની લઘુ પુસ્તિકાઓ પ્રમિદ્ધ કરવાનો તે જ વર્ષની આસાની પૂણિમાથી આરભ જ્યોઈ હતો તેમા વર્ગના ઉચ્ચ દક્ષાના રિજ્ઞાનોના લેખ, ખર્તનો વગેરે પ્રમિદ્ધ કરવાનો આશય હતો પ્રથમ શ્રી II પ્રમિદ્ધ થવા પડી તરત જ માડુ આવતું થયું એ શ્રેણીમા નર્મદાગ કબાધનો લેખ હતો, “કર્મ અને સન્યાસ” હું એ વાંચી ગયો લાગા પ્રૌદ, સસ્કૃતમય, ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક વિચારો હુ શુ સમજું ? પરંતુ એ ભાષાનું ગૌરવ અને વિચારોની પ્રૌદતા મને સ્પર્શતી લાગી

હુ ૪૫ ૧૯૦૦મા દીક્ષિત શ્રેયસ્સાવક થયો અને વર્ગના અનેક જૂના શ્રેયસ્સાધકો વગેરેના સપર્કમા આવવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો તે સમયે જે મોળા ઉત્સવ થવા આસાદી—ગુરુપૂણિમાનો અને ખીન્ને શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીનો જન્મ દિવસ, કાર્તિક વ ૧૪ આ પ્રસંગે

જાણનારના દૂર દૂરના નિવાસી શ્રેયસ્સાધકો પણ આવતા, તો પછી
ગુરુગત નિરામીઓ તો આવે એમા ગુ આયર્ષ ? ઉત્સવ આવી
પહોંચ્યો શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ પણ પોતાની મહત્ત્વનાળી સરકારી
નો ગી ઇતા ઉત્સવ પ્રસંગે આવનાનું ચૂકતા નહિ એમના દર્શનની
મનમા અભિનામા તો હતી જ ગાડીએથી આવનાર શ્રેયસ્સાધકોએ
જણાવું કે નર્મદાશંકરભાઈ પણ આ જ ગાડીમા આવ્યા છે, સાગના
પાચે ગાગે આવનાર સાધકો પ્રથમ શ્રી ગુરુચાનના દર્શન કર્યા
મિતા રહેતા નહિ . આશ્રમની આગળ જ ડિમો હતો દેરી પહેર
વેન ધોલિયુ નચ્છ, મુઘડ મુઘર રીતે વ્યવસ્થિત ઉપર લામો કોટ માથે
લાગીની નાનવચ્છ અમલનાદી પાનડી અને ખળા ઉપર ચીટાગેનો
ખેમ મેનેરી ફેમના ચમ્મા મુખ ઉપર ગભીરતા, નેરોમા પેગ એદ
ભાર દેખતા જ વ્યવસ્થિત પ્રતાપી લાગે ઇતા નિર્ગમિમાન એ જ
એ નર્મદાશંકર મહેતા અને કોઈએ જણાવ્યું એમને તેઈ નારી
વૃત્તિ ગમત્ત ગઈ હુ તો નવો જ, અપરિચિત અને મોનરાનું
ઓધુ ઇતા, વિનયપૂર્વક જયગુરુ કર્યા પ્રતિઉત્તરમા જયગુરુ નાનો
તો સરનો ગિરાજ આ એમની પ્રથમ પરાક્ષ અનુભૂતિ

મચ્છુત સાહિત્યનો ડોડો પ્રેમ ધર્મ આે તત્ત્વજ્ઞાનમા જાગેની
પ્રમન નિગ અને સ્વાધ્યાયગત મતિના મગ્ધ અમ્યામ પૂર્ણ થયા
પછી અમલના ગુરુગત કોનેજમા ફોરોશિપ તેમજે ન્વીઠારી,
પાઞ્ગથી પ્રાધ્યાપક થયા પગલુ ભારિ રિતા મ નવુ હતુ પિતૃપદ
અને માનૃપતના પડીની અમલદારીના મચ્છુતે નર્મને જન્મેના
હતા તેમના પિતાની દેવશંકર નમુભાઈ મામનતાર હતા અને
પાઞ્ગથી સચીન ગત્યના દીવાન થયા હતા તેમના માનૃથીના પિતા
ઉ નામગમ અર્જુનરાન પણ મામનતાર હતા એમના મામા માન
સાહિત્યપ્રેમી મચ્છુત દરિ બાનાશક

તેમને પોતાને તો પ્રાધ્યાપકની જગ્યા અનગથી ચ્યતી હશે
પગલુ તેમના પિતાશ્રીએ આગ્રહ કર્યો કે રેનચુ-ચુનળી ખાતામા નોમરી

લો. શુ કરુ એનુ અતરમા મથન ચાલ્યુ અને પરમ પૂન્ય બાપજીશ્રીના અભિપ્રાયને અનુમરુ એવો નિશ્ચય કર્યો તેઓશ્રીની સર્વ સ દષ્ટિમા તેમને અચન શ્રદ્ધા હતી વડોદરે આવી બાપજીશ્રીને પિતાની ઇચ્છાનુ નિવેદન કરી શુ કરુ તે પૂછ્યુ. બાપજીશ્રીએ કહ્યુ, મુનકી ખાતામા ખુશીથી તોડગી લો સદૃશ્ય વિષે અચન શ્રદ્ધાવાળી એમની મતિએ તે તાડાન સ્વીકારી લીધુ પ્રાધ્યાપકભાષી મુનકી ખાતામા ૩ ૨૦ ના માસિક પગારથી ધ ધુકામા દારકુન બન્યા

આ પ્રસંગથી કોઈ અતેવાસી માધકે બાપજીશ્રીને વિમર્ષિત કરી અને પૂકેલુ કે આવા વિદ્વાનને મુનકી ખાતાની નોંદરીમા નેતાવાની આપે કેમ સમતિ આપી? બાપજીશ્રીએ તત્ત જ ઉત્તર આપ્યો કે નર્મદારાગની ઉન્નતિ તે દ્વારથી, અર્થાત્, મુનકી ખાતાથી છે શ્રી નર્મદાજીકર્માર્થ દેવનુ ખાતામા જિન્દા ચદી પરિણામે મુબર્ક મુ નિમિષાનિમિના મિગનર બની ૩ ૩૦૦૦નો પગાર મેળવતા મુબાશ્વત થના હતા અને નિવૃત્ત થયા પછી ખાતાના દીવાન પણ થયા હતા નર્મદાશંકરકર્માર્થ માથેનો પરિચય વવતા ધ ધુકાનો એક અનુભવ પોતે બહુ રસપૂર્વક વર્ણવેનો તેઓ હતા, “બધા મુસાફરીમા થોડે ચદીને જાય, પ્રમગે જોડે ચદીને જાય, પરંતુ હું તો પાડા ઉપર ચદીને ધ ધુકે ગયો હતો, યમગજની માફક!” એમની કુતૂહલ જાગત કરતી સમુજ્ઞ વાણી સાંભળી હું ખડખડાટ હમી પડ્યો પછી એમણે ખુલાસો કર્યો કે ધ ધુકા તાનુકાના પ્રદેશમા જમીનમા કાણુ થણુ હોય છે બીજા જનસંગના પગ તેમા અરખી જાય તો તે નીચે નહિ અને ડાઘ જતા જાય પાડાને કુટ્ટની કાણુની સૂઝ હોય છે આથી એ કાણુથી બચીને જ ચાને એટલે યમરાજની માફક પાડા ઉપર ચદી મુસાફરી કરતી પડતી

x

x

x

સદૃશ્યશ્રીના અપાર અનુગ્રહથી સિચિન શ્રીમન્ માસ્તર માદેમની વિશ્વ મતિમા શ્રેયસ્માધિધર્મના વિકાસની અપૂર્વ મોજનાઓ પ્રગટતી

હતી અને આકાર લેતી હતી પૂર્વે જણાવ્યું તેમ શ્રી સદુપદેશ શ્રેણીનું પ્રગટન તેમની જ યોગનાથી શરૂ કરવામા આવ્યું હતું અને ક્રમે ક્રમે તેમા તત્ત્વપ્રચુર ગહન લેખો વર્ગના વિદ્વાનોના પ્રસિદ્ધ થતા શ્રીયુત જ્ઞેકીગનદામ દ્વિચિયા અને શ્રી નર્મદાશંકરભાઈના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી પૂર્ણ લેખો પણ શ્રેણીમા પ્રસિદ્ધ થતા અને અનેક વિદ્વાનોને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી મતોપતા

વર્ગના ઉત્સવ પ્રસંગે એકત્ર થતા વિદ્વાનોનો અનેક ત્રેપસાધકો સમાગમ સેરી, વિવિધ ગદ્યસમાધાન મેળવી પોતાનો વિકાસ માધતા આના એક પ્રસંગે ઠાકોરનાન મૌના, નર્મદાશંકરભાઈ, કૌશિકરામભાઈ વગેરે સહુ અને મારા જેવા ત્રણચાર યુવકો એકેના હતા વિવિધ લેખો, વાંચ્યો વગેરેની ચર્ચા ચાલી રહી એટલે ઠાકોરનાન મૌનાએ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ તરફ દષ્ટિ કરી અને જણાવ્યું “ આ પુરુષનો મમા સમાગમ તમારે કરવા જેવો છે એ ગુપ્તજ્ઞાની નથી, વિનોદી છે બહુ માહુદય છે, ગમિષ્ટ છે અનકાશે જગ વાલ લેતા રહેજો ” મૌનાનો સ્વભાવ ધણો આનદી, વિનોદી અને સ્નેહભાવથી સભર માટે તેમનો આ પૂર્વે વધારે પગિચ થવાનો પ્રસંગ આવેનો, તેથી અને આ પ્રમાણે સૂચના કરી

શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ પણ વર્ગના ઉત્કર્ષ અર્થે કાર્યક્રમ કરી ગયા હતા વર્ગનો ઉત્કર્ષ તો એમનું ધ્યેય હતું એ તો ગુપ્તકર્ષ જ. અનેક પ્રકારની સમજરી વાતો કરી અમાગ લેખનકાર્યને વિકસાવવા સ્વાધ્યાયની ખાસ અગત્ય જણાવતા ન્યારે ન્યારે શ્રવણસાધકો મને ત્યાર પ્રથમ ઓપચારિક વાર્તા થયા પછી પૂજતા, હમગા સ્વાધ્યાયમા શુ ચાને છે / ” એમ કહી પોતાનો જે સ્વાધ્યાય ચાનનો હોય તેમાથી પ્રમગ ઉપગ્રિયન કરી એટલું મુદ્દા વિવેચન કરતા, કે શ્રોતાને મદ્યતાથી શ્રવણ કરે તો અનેક મુદ્દા વાતો તેને સ્પષ્ટ સમજવામા આવી જાય અને એનું હૃદય અપૂર્વ પ્રસન્નતા અનુભવે

શ્રી નર્મદાશંકરભાઈનું વાચન ઘણું વિશાળ હતું. વેદાંતશાસ્ત્રના અર્થો માટે તો તેમણે એક પ્રમુખ જાણવેલું કે ભાગ્યભરમા વેદાંતનો કોઈ પણ શિષ્ટ આદિત્ય અથવા એવો નહિ હોય જે મેં વાંચ્યો નહિ હોય મને મનજી છે એ પુસ્તકનો કોઈ લેખમા આધાર લીધેનો તે લેખ ભાગ્યભરમા ઉપનયન નહોતો. તેની મૂળ પ્રત વડનની કોઈ લાઇબ્રેરીમા રહેતી હતી તેની ફોટો કોપી તેમણે વિનાયકથી મગાવેની આશરે દોઢમો રૂપિયા તેમા ખર્ચ કરેના.

એમનું વાચન સર્વદેવીય હતું તેથી તો કોઈ પણ વિષયના પ્રવચનમને વિષયને અમુક બનાવવા અને દૃષ્ટિથી તેને ચર્ચતા કાવ્ય, અનકાર, અમરતાત્ત, વિજ્ઞાન, મતશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞ, એમ વિવિધ શાખાઓના આજ્ઞા અર્થોનું તેમણે અધ્યયન કરેનું આથી તેમની સાથે જિજ્ઞાસુ દૃષ્ટિથી ચર્ચા કરનાર અનેક દૃષ્ટિમિદુષ્ટી મુખ્ય વિષયનું જ્ઞાન સ્વગતથી મેળવી શકેતો માત્ર જિજ્ઞાસુની ભાગ્યસમૃદ્ધિ, ગહન તથા સમગ્રવાની સુક્ષ્મ શુદ્ધિશક્તિ, એટલી કેળવણીથી દેવી જોઈએ, કાલ પ્રસંગે વાતચીતમા પણ તેમની ભાગ્ય પ્રૌઢ ગહેતી અને વિચારો અને તર્કો ગહન, ઉચ્ચ કોટિના અને તત્ત્વપર્ણ રહેતા.

સન ૧૮૧૮મા ભાગ્યભરમા ખ્યાતનામ મિત્ર સ્વીન્ડનાથ ટોળ વડોદરામા શ્રેયસ્સાવક અધિકારી વર્ગના ઉપક્રમે યોજાયેના “સદચરી સમનેત” પ્રસંગે પવાગ્યાના હતા તેઓશ્રી “શાનિનિમ્નેત” માટે હૃદય એકત્ર કરવાના આશયથી પ્રચાર કરી ન્યા હતા તેઓશ્રી આ પ્રસંગનિમિત્ત “ચેતી” અપર્ણ કરવાની હતી વડોદરા રાજ્યમા તે પ્રસંગે શ્રી સમ્પત્ત મુકુન્દ વડોદરાના મુખ્ય હતા તે જમાનાના દોષથી તેમજ આદિત્યપ્રેમા વિજ્ઞાન દોષથી કવિઓનો મર્પ તેઓ દ્વારા અધારો હતો તેઓશ્રી પધારે ત્યારે શ્રી ઉપેન્દ્ર ભગવાન તથા શ્રી જ્યોતી દેવીના એના દેવતાકાં પ્રીતનો શ્રી વર્ગ તરફથી અવજ્ઞ કરવાનો મર્પક્રમ પણ હતો આ કાંતનો મુન્દરાની આગમા દોષથી નિર્મુલ્ય કરેના હાથેનું અમેજી ભાગ્યભર શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ પામે

કરાવેલું હતું, જેથી કવિશ્રીને તે કીર્તનો સગળ્યામાં સુગમતા થાય. સાથે સાથે ઉત્સવનો પ્રસંગ હોવાથી શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ પણ પધાર્યા હતા. આ સંયોગમાં શ્રી મુકરજીની સાથે એમનો પરિચય થયો અને એમના જાનથી અને એમની વિદ્વતાથી શ્રી મુકરજી ઘણા પ્રભાવિત થયા. આ પરિચયના કારણે સન ૧૯૨૧ માં જ્યારે શ્રી મુકરજી વડોદરા રાજ્યના “મેન્સસ કમિશનર” હતા ત્યારે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ ને વર્ગના સંબંધમાં ખાસ “નોટ” લખવા વિનંતિ કરી. આ સંસ્થા એક અદ્વિતીય ધાર્મિક સંસ્થા છે અને અનેક ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાનોનો સમૂહ તે વર્ગના સભ્યોમાં છે એ એમણે પૂર્વે જાણેલું હોવાથી ખાસ આવે. આગ્રહ કર્યો હતો. આથી શ્રી નર્મદાશંકરભાઈએ પોતાની પ્રભાવશાળી લેખિનીથી સુદર “નોટ” અંગ્રેજીમાં લખેલી છે, જે ૧૯૨૧ના મેન્સસ ડિપાર્ટમાં એપેન્ડિક્સ ૩ રૂપે આપેલી છે. શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીની અદ્વિતીય જ્ઞાનપ્રતિભા અને ઉચ્ચ સતજીવનનો નિર્દેશ કરી તેમને સદ્ગુરુરૂપે સ્વીકારી જનતાના ઉચ્ચસ્તરના એક રમણીય પુખ્ત જેવો વર્ગ તેમના શિષ્યગણરૂપે શ્રી શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગના નામથી પ્રતિષ્ઠા પામ્યો એનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ તેમાં આપેલો છે અને વર્ગની ઐતિહાસિક માહિતી પ્રકટ કરી છે.

એમની વક્તા તરીકેની ખ્યાતિ શ્રેયસ્સાધક વર્ગ પૂરતી મર્યાદિત નહોતી ગુજરાતની સમગ્ર શિક્ષિત જનતાના હૃદય ઉપર એમની પ્રખર વક્તા તરીકે છાપ દદ અદિત થયેલી જોવાના મારે અનેક પ્રસંગ આવેલા છે મુજબમાં એ હતા ત્યારે ગોવર્ધનરામભાઈની જ્યતી પ્રસંગે એક વખતે મારવાડી વિદ્યાવધમાં એ મુખ્ય વક્તા હતા. ઘણે ભાગે જૂનો ન હોઈ તો આનંદશંકરભાઈ પ્રમુખ હતા. અને શ્રી નર્મદાશંકરભાઈએ વિષય જે રીતે આવેખ્યો તેણે પ્રત્યેક શ્રોતૃદંડ્યને વશ કરી લીધું હતું. હું એજમડગમાંથી જાખ્યાનના અતે બહાર નીકળ્યો હતો ત્યારે અનેક સન્નજનોના આનંદભર્યા હૃદયાર-એજમડી પ્રભાવશાળી આશીર્વાદો, એમની વિદ્વતા માટે ત્રણ

કરતાં મારું હૃદય પણ ઘણું ઉત્કૃષ્ટ બની ગયું હતું

મુખર્જીમાં બુદ્ધ મોમાંથી પણ એમને વ્યાખ્યાન માટે આવ્યાં પણ આપવામાં આવતું અને મારો પણ એમના ચર્ચા નિસ્યોમાં રસ હોવાનું થયેલું હોવાથી અને તે વિશે ખૂબ આપતા તેથી હું તેમના વ્યાખ્યાનો નો નાશ લેતો માગધી ભાષાના પ્રખર વિદ્વાન ડૉ. ભાગવત, શ્રી નરસિંહજી, ડૉ. નાથજી રંગે એમના વ્યાખ્યાનોથી ઘણા પ્રભાવિત થયા હતા. મોદ્દ દર્શનનો પણ એમનો અભ્યાસ હોય છે અને એમની અરુણિત મુદ્દર વાગ્ધાન માટે પ્રશ્નના વાક્યો તે મુના મુખ માધી સંગ નીકળતા પાઠાથી ડૉ. ગંગડે તથા ડૉ. ભાગવત જેવા ઉચ્ચ દક્ષાના વિદ્વાનોએ એમના બૌદ્ધદર્શનના અભ્યાસની ઉત્કૃષ્ટતા વિશે અન્દામા તથા પગના યુનિવર્સિટીમાં પોતાના વ્યાખ્યાનોમાં ખાસ ઉલ્લેખ કરીને શ્રી નર્મદાશંકરભાઈને ભવ્ય અન્નની આપી હતી.

અન્નસાક્ષીને જોડે ઘણું નિષ્ણાત હતા અને મારા જોડે મળવાની શોભા અને મારી જતાવાળું મન્ય એમને ભાવનિમગ્ન બનાવી દેતું એમને માટે મનનું નિવેશન કરતું એ તો અત્યમ, ગિવમ્, મુદ્દમ્ સાથેનું કીડન.

શ્રી હંધરભાઈ જીવાભાઈ પટેલ તેમના પ્રિય મિત્ર હતા અને તેઓ મેની માથે હું પણ ઘણી વખતે ટોડી હું અમલાનાદ હોડી ત્યારે શ્રી હંધરભાઈને સાજા રહેતો અને શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ પણ સામગ્રી આવે અમારી ત્રિપુની સંધ્યાસમય પૂર્વે ફરવા નર્મદાશંકરભાઈની મોઝમાં નીકળી પડે આવતા નો અનેક પ્રસંગો આવે અને નર્મદાશંકરભાઈ દોઢ એમને સત્યમ્ સિવમ્ મુદ્દમ્ની ઉપાસના ચાલે જ.

આ રીતે અમારી ત્રિપુટિએ દિવસ ચડોળા તરફ ફરવા નીકળી પડી ગુર્યાન્ન ધવાન તો હજી વિરમ્ય હતા, પગલું સંધ્યાપૂર્વેનું શાન વાનાવરનું અર્જનું હતું જનસંપર્ક ગદિન એમનું ધ્યાનમાં જઈને અમે શાન ચર્ચાએ શ્રી હંધરભાઈએ નર્મદાશંકરભાઈને

કહ્યું, ‘કાદો હવે કોઈ સુદર પ્રસંગ.’ એમનો ભંડાર તો ઇયોજ્ઞ
જ્ઞકાતો. માગ તરફ જોઈ કહે, ‘ગધર્વરાજ પુષ્પદંતનુ શિવમહિમન
તમે જોયું હશે જ. બહુ અનુપમ કાવ્યકૃતિ છે. એમા શિવમહિમાના
બે શ્લોક અત્યંત સુદર છે.’ એમ કહી મહીપાદાઘાતાત્ત્રજતિ સહસા
સચાયપદ। અને વિયદ્વાપિતારાગણગુણિતકેનાદ્ગમરુચિઃ। એ બે શ્લોક
એમના મધુર સ્વરે શ્રવણ કંગાયા અને અમને તો શ્રી નર્મદાશંકર-
ભાઈ જેમના હૃદયમા શિવપ્રતિની અપાર ભક્તિ ભરેલી હતી અને
જેમની પ્રતિભાશક્તિ આ ભવ્ય વર્ણનની પાછી રહેવા શિવના
અગાધ મહિમાને, તેમના અપાર વૈભવને, વિચોક્તવા સમર્થ હતી,
તેમણે તેનું જ્યારે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું અને અમારી માનસ દષ્ટિ
સમક્ષ શિવનું અગાધ શક્તિભર્યું ભવ્ય સ્વરૂપ ગ્રંથ કર્યું ભારે
તેનાથી અમાગ હૃદયમા જે અવર્ણ્યભાવ વ્યવસ્થિત થયો તે કંપનાતીત
છે. શિવના ભવ્ય સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા વિષ્ણુશ્લોક પર્યંત પહોંચતી
તેમની ભુગ્તઓવાળું પ્રચંડકામ સ્વરૂપ અને તેની અગાધ શક્તિએ
અમારા મન ઉપર અસાધારણ પ્રભાવ પાડ્યો હતો અને મને સ્મરણ
છે કે તે પછી ત્રણચાર દિવસ પર્યંત શિવની એ ભવ્ય મૂર્તિ આરા
માનસ નેત્ર સમક્ષ વિનસતી રહી હતી આવી હતી એમની સુદર,
સુમનોહર અને મોહક વિનમ્રભાવેથી।

શ્રી નર્મદાશંકરભાઈની તાત્ત્વિક દષ્ટિનું ઉન્મીનન થતાં જ
તેમણે યુવાવસ્થાના પ્રારંભથી જ કેના ગહન વિષયો ઉપર ચિંતનપૂર્ણ
લેખોનો આરંભ કર્યો છે તે જોઈએ ઈ સ ૧૮૯૫મા શ્રી મહા-
કાવ્યમા, શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીની વિદ્યમાનતામા જ પોને “બૃહદારણ્ય-
કોપનિષદ સદોહ” નામના ગર્ભાર લેખનો આરંભ કર્યો. તે પછી
તો શ્રી મહાકાવ્યમા, સદૃષદેશ શ્રેણીમા અને ઈતર પ્રસંગોએ વિષુદ્ધ
ઉત્તમોત્તમ અધ્યાત્મવિદ્યાના વિવિધ અંગો ઉપર પ્રકાશ પાડતા સુદર
લેખો લખ્યા. શ્રેયસ્સાધકર્મની ભવ્ય સાહિત્યએવામા એમનો પ્રચંડ
કાળો છે.

સમગ્ર ગુજરાતને ચરણે તેમણે ફેટલું મહત્વપૂર્ણ અને સમૃદ્ધ સાહિત્ય આપ્યું છે તે ઉપર તો અન્ય અધિગરી વિદ્વાનોએ ઘણું લખ્યું છે

એમના જીવનનો પ્રધાન સ્ત્રોત દત્તો તત્ત્વજ્ઞાન વહીવટી ક્ષેત્ર કે અન્ય ક્ષેત્ર, તે તે ક્ષેત્રને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ કરતા જતા એમની મતિ આખરે તત્ત્વ વસ્તુ ઉપર જ જઈને ઝિંધર થતી તેઓનું જીવન ઉચ્ચતમ શ્રેયઃસાધકનું જીવન હતું અનેક પ્રમગો એક શ્રેયઃસાધક તરીકે અને એમના અગત સરિગેય એક સળધને લીધે મારા અનુભવમા આવેલા છે જે તેમના જીવનના રમણીય અને વિદ્યાત્રમાન અગને પ્રદાશિત કરે છે

સને ૧૯૩૪મા એમનાગરીર ઉપર પદ્મારાતનો એકાએક હુમલો થયો ખલાતમા જ આ પ્રમગ જન્યો અતિ પ્રવૃત્તિમાથી કુદરતે એમને સ પૂર્ણ નિવૃત્તિમા મળી દીધા કામકાજ બધું અચિત થયું. ઉપચારો તો થયા પરંતુ વ્યાધિ મ પૂર્ણત લાગે જ મટયો આખરે પ્રવૃત્તિમા અશક્ત મુકારો થતા તે અમદાવાદ આવ્યા

સ્વચ્છાનમા આની સ્થિત થયા પરંતુ શારીરિક ચિત્તિને લીધે કેનગ પરવશતા જ આની વાપ્તિચ્છાન પણ બધ જ અવગતો, સબધીઓ એમનો વિશેષ પરિચિત અમદાવાદ વર્ગ અને શ્રેયઃસાધકોના વચ્ચે પુરપો તેમના સમાચાર જાણના તેમને મળના આવવા લાગ્યા બગનાની લોન ઉપર આરામ ખુશીમા તેમને બેસાડામા આવતા જે વિદ્વાનો તત્ત્વપ્રિયારકો, માત્રિકો, તાત્રિકો, તેમની સાથે અનેક પ્રારની ચર્ચા મી સતોડ પામી પ્રિય થતા, તે સરને હવે અસતોડસહ પાળા મુવુ પડ્યું આનો પ્રસાધાત એમના મન ઉપર પણ રહેતો, જતા જે કોઈનેલલાવે ધીરથી પૂછના કે આપને હવે કેમ લાગે છે? તેના ઉત્તરમા મદમ્મિત વરતા પરાણે પણ ઉત્તર આપતા કે કીક છે

સાંજના બહાર વરંડામાં આરામ ખુરશીઉપર તે બેસતા અને કુટુંબીજનો તથા ખીન્ન આગંતુકો વગેરે તેમની સમક્ષ અનેક પ્રકારના વાર્તાલાપ કરતા. વિશેષ બોલી શક્તા નહિ પરંતુ સમજમાં સઘળું જ આવતું એ એમના મુખમાંથી પ્રસંગે નીકળતા ઉદ્ગારોથી સ્પષ્ટ થતું. આવી પરિસ્થિતિમાં પણ એમની સ્મૃતિશક્તિ શાસ્ત્રોનાં વચનો, તેના મર્મો, પદ્યવા સમર્થ હતી અને એક પ્રસંગે મને સ્મરણ છે કે કોઈએ શાસ્ત્રનું એકાદ વાક્ય ટાંકી પોતાના મતનું સમર્થન કર્યું એટલે તરત જ તેઓ બોલી બેઠ્યા : “એમ નથી—એમ નથી.” પછી શાસ્ત્રવચનનો સંસ્કૃત ભાગ પોને ઠકિનનાથી પણ બોલી બતાવ્યો. આવી હતી તેમની આંતર ચેતનાની જગૃતિ.

ઠકિન શારીરિક અવસ્થામાં પણ નિત્ય આ પ્રકારે અમે સાથે બેસી અનેક પ્રકારના વાર્તાવિનોદ કરતા. એ બોલી શક્તા ઓછું પરંતુ સમજતા સઘળું. પ્રસંગે હામ્ય પણ તેમના મુખ ઉપર પ્રસન્ન. આમ તેમની પ્રકૃતિમાં એક પ્રકારની વિશેષ ચેતના જગૃત થયેલી અનુભવાતી અને આવી સ્થિતિમાં અમે કુટુંબીજનો જેવી બેચાર વ્યક્તિઓ બેઠેલી હોય ત્યારે એમના પુત્રી ભારતીબહેનને તેઓ ભજન ગાવાનું સૂચવતા. શ્રી ભાગીબહેનને શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીના રચેલા કોઈ કોઈ કીર્તનો તેમ જ શ્રી શકગચાર્ય વિરચિત મોત્રો તેમજે કંઠસ્થ કર્યા હતા અને માધુર્વભર્યા એમના કંઈથી સંખ્યાના શાંત સમયે જ્યાં એ કીર્તન ગાય કે સ્તોત્રગાન કરે ત્યાં નર્મદાશંકરભાઈનાં મોત્રોમાં એ ભાવેલી ખુમારી તરી આવતી અને એમનું અંતર આનંદની ટાહરીઓ અનુભવતું એમ પ્રત્યક્ષ લાગતું.

યોગસિદ્ધ મહાપુરોનાની અનુગ્રહદૃષ્ટિના અમૃતપાન કરનાર વિરલ પુરોષ અધ્યાત્મવિદ્યાની સિદ્ધિને અનુભવવા મુખાશ્રયંત થાય છે, એમ ઉપનિષદો કહે છે. અધ્યાત્મવિદ્યાની સિદ્ધિ એટલે આત્મ-સાક્ષાત્કાર. આ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરનાર, અનંત બ્રહ્માંડો જેમાંથી બપજે છે, સ્થિતિ કરી રહે છે અને જેમાં લય

પામે છે એ અલિપ્ત, એ જ હુ છુ, એ દૃઢ અપરોક્ષ અનુભવ
 હો છે આના પુરો નિગતિશય સુખનો અનુભવ દગ્ધા પરમાનંદને
 જોગવતા, સમાજમાં ગલી, સમારના વ્યક્તિ-જેના સાહી થઈને ગદે
 છે, તેનાથી કેવળ નિરોધ, નિર્વિદાર ગદે છે માયાના વોગ અધ
 કાળમાં પણ સુગમ્ય જ્યોતિ સમ તી તેમની વિશ્વ દૃષ્ટિ અખડ અનુ
 ભવ હો છે, પ્રથમ વાનાજોગમાં ગાત રીતન સમીગ બહીને અનુ
 ભવતી પ્રથમ પ્રથમ ગદે છે આ છે અધ્યાત્મ વિદ્યાની સિદ્ધિનો પ્રભાવ
 અનિર્લિપ્ત તત્ત્વચિત્તના બગથી જ તે પ્રાપ્ત થાય છે આ પુરો
 સાચા સુખ પુરો છે અમારુ કોઈ બધન તેમને બાવ કરતુ નથી
 એ જ અમારુ અતિમ ધ્યેન, સા વાદ્ય સા વરાગિ ।

‘ ચૂંટણીને વોડે નથી ચઢવું ’

ડો. ભાડિયા ગોવિંદલાલ મહેતા

દી બ નર્મદાશંકરને જે નાનપણથી જોગખનો હતો
 તેઓ અમ વાદ્ય મ્યુના પહેલી વાગ ચીફ ઓફિસ નીમાયા તે પ્રથમ
 મને બરાબર છે, જો કે હુ તે ત્યારે જાગ્યામાં લાગ્યો હતો
 એમની નાગ્નિનુ પ્રથમ કાર્ય અન્યાગનો ખારિયા આવેનો સર
 ચિનુભાઈ જા જે અગાઉ બજો જ આડો હતો તે પછી જો દગ્ધનાનુ
 હવ તેમાં તેમને ઘણો ભારે વિરોધ સદન ગ્રેવો પડેનો પગ
 મહમતાથી આ નાનિથી તેમને આદરેનુ પ્રથમ પૂર ગગ્યુ

ચીફ ઓફિસ તરીકે તેઓ ખૂબ પદવ્યા હતા અને ઓ
 નાની મોટી ગોજનાઓના વિધાયક તરીકે તેમનુ નામ દક્ષિણે નોંધાયુ
 છે વળી મ્યુના નિયમો તથા ઉપનિયમો ધવાનુ મદરવનુ દામ
 પણ તેમને પૂર મ્યુ પહેલી વખત તેઓ ચીફ ઓફિસર હતા ત્યારે
 એ સર ચિનુભાઈ માનવનાન બેઠેને પ્રમુખ હતા નમ તાગ કાબાઈ

માટે તેમને ધણુ માન હતુ અને તેની જ રીતે તેઓ ત્યાગે બીજી વખત ગોક ઓફિસ તરીકે અને ૧૯૧૯માં આગ્રા ત્યાગે એ સરમણભાર્ગ પ્રમુખ હતા તેમને પણ ખૂબ જ આદના તેમના પ્રત્યે હતી.

મને ૧૯૨૮માં મુબઈ કોર્પોરેશનમાંથી પોતે નિવૃત્ત થઈ અમદાવાદ આગ્રા અને મગદાર તેમની નીમણુક મુના મધ્ય તરીકે કરી. તે વખતે મુર્ગા જો અબાનાને દિનિપેન્ડન્ટ પાર્ટી ગ્રાપી હતી જેને હમુરભાર્ગ જો તથા શ્રી ગુનગરીનાન નમનો ટેકો હતો. હુ પણ આ પાર્ટીનો મધ્ય હતો નર્મદાશંકરભાર્ગને અમે એનિંગ કમિટિના એમેન તરીકે ચૂટી દાદયા અને તે દમિયાન તેમણે ટેકમેશન પદ્ધતિ મગ કરીને ઇન્કમ ટેકમના ધોરણે હતી આકાન્તી થાય તેની પદ્ધતિ કમિટિના એમેન તરીકે સચવી આ ડિપોર્ટ પ્રમિદ થયો છે પણ તેનો અત્યાગ મુધી એક કે બીજા કાળે અમન થયો નથી ને અમન થાય તો હુ આકાન્તીમાં ઘણી મગના થાય એનુ ઘણાએનુ માનુ છે

ઘણા મગ્યોની ઇચ્છા એરી હતી કે નર્મદાશંકરભાર્ગને મુના પ્રમુખ કરવા અને તેમને તેની બાજુ પણ કરેલી અને યાદ છે કે કોમેન પક્ષ તરફથી શ્રી માવગદરે પણ એરી ઇન્કા બક્ત કરી હતી પરંતુ નર્મદાશંકરભાર્ગની દલીલ એરી હતી કે પોતે મગદાર નિયુક્ત સમ્ય હતા અને તે માટે કેનાક મગ્યો કદાચ વાધો લે તો તેમાં નાહક ચર્ચા બની થાય અને પોને જે માન પ્રતિષ્ઠા બેગવતા હતા તેને આમ આવે શ્રી માવગદરને તેમણે રિનોમા એમ પણ કહેતુ કે, “દાદા, હવે સાંવળે ગારે તે વગગન બનીને શા માટે ચૂટણીના વોડે ચડતુ ?”

ઘણી વખતે હુ તેમને બગને કોદ અબાનાન સારાભાર્ગ તથા શ્રી નદાણ સાથે તેમને મગતો અને મુની બામનોમા વાતો થતી ત્યારે મને લાગતુ કે બાણે જાનના એક વિશાળ સરોવરમાંથી હુ આયમન કરી રહ્યો છુ એમના જેવા મેધાની પુરુષ તે યુગમાં ને વિદેશમાં જન્મ્યા હોત તો ભારે કદર થઈ હોત

પરમ પૂજ્યની સ્મૃતિ શ્રી. ગિવગાંકર સૂર્યનાથ દેવાશ્રયી

મામ તેમની સાથેનું ઓ પ્રથમ મિત્રન અને ૧૯૦૧મા મને ઉપરીન સરકાર આપ્યા, તે પ્રમગે તેઓશ્રી મારા વતન જુહાપાડા પધારેના તે વખતે થયેનું તે જમાનામા જુહાપાડાને નેશની રેલવે લાઈન ન હતી એટલે જયો વળેનાર ગોધરાથી જુહાપાડા વચ્ચે મિંગરામ, ટપ્પા, દમણિયા વગેરે માધનોથી ચતો તેઓશ્રી તે વખતે અમદાવાદ ગિલ્ડનાના ડેપુટી કમિશ્નર હતા અમદાવાદથી ગોધરા રેલવે રસ્તે આની ગોધરામા રા સા લાઉરામજીને ત્યા જિતરી તેમની સાથે તેઓશ્રી ખામ વાદનમા જુહાવાન પધારેના માગ પિતા શરૂ આતથી શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યના ગાઠ પરિચયમા આવેના અને તે નાતે તેઓશ્રી શ્રેયસ્સાનક અધિભરી વર્ગના શ્રી નર્મદાશ કરભાઈ તથા ખીજા અગ્રગણ્યોના પરિચયમા આવેના શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્ય પોતાની પ્રવૃત્તિના મધ્યાહ્નમાગે ફરતા ફરતા ગોધરાવાળા શ્રી લાઉરામ દેસાઈ સાથે અમારે ત્યા પધારેના અને રહેના શ્રી નર્મદાશ કરભાઈ જુહાવાળા પવાર્ના ત્યારે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીવાળા મેડે જ તેમને ઉતારેના આ પછી અવાગ્નવાર મારા પિતાશ્રી અમદાવાદ જતા ત્યારે શ્રી નર્મદાશ કરભાઈને મળતા, અને તેમને ત્યા ગળેતા

માગ પિતાશ્રીનું ૧૯૨૨મા અવસાન થયા બાદ પણ શ્રી નર્મદાશ કરભાઈએ અમાગ કુટુંબ પ્રત્યે મમતાબધુ વનણુ ચાતુ રાખ્યું ૧૯૨૦મા મારા સ્વર્ગસ્થ મોગલાઈને તેઓશ્રીએ મ્યુનિસિપલ નોકરીમા પોતાના જ હાથ નીચે લીધા અને તેઓ ૧૯૨૩ના ઓગસ્ટ

માસમા ગુજરી ગયા બાદ મને રૂઝમા બોનાઓ તે વખતે ૯ એક ખાનગી પેઢીમા ટાઇપિસ્ટ તરીકે રૂપિયા ૨૫૦ વત્તા ૫૬૦ના પગારથી કામ કરતો હતો ત્યાંથી બોનાની મને રૂપિયા પિસતાનીસના પગારથી રાખી, મમતાપૂર્વક જણાવું કે, “ભાઈ પગાર ભવે ઝોટો જણાય, પણ આ તો સ્થાનિક સ્વગત્યની એટલે કે અર્ધસરદારી નોકરી જણાય એટલે તેમા શરૂઆતનો નાભ જોનો નહિ પણ ભરિખનો લાભ જોવો” આ રીતે ૯ મુનિસિપલ નોકરીમા જોડાયા

સને ૧૯૨૪મા તેઓશ્રીની નિમણૂક મુબઈમા ડેપુટી મુનિસિપલ કમિશનર તરીકે થઈ પરંતુ મારી માથેનો વહેવાર એ જ રીતનો રાખેનો ૧૯૨૬મા એનરેબલ શ્રી વિક્રમભાઈ પટેલના પ્રનાસથી મુબઈખાતે સ્થાનિક સ્વગત્ય પરિષદ વખતે પોતાના અગત મહત્તીશ તરીકે તેઓ મને સાથે લઈ ગયેના આન શ્રી વિક્રમભાઈ પટેલ સાથે તેમનો ધનિષ્ઠ મન થતો ૧૯૨૭મા લોકન મેન્ડ જવનમેન્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપના થઈ તે તેના આદ્ય પ્રત્યક્ષ આન શ્રી રિદનભાઈ પટેલ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ અને એના સ્થાનિક સ્વરાજ્યક્ષેત્રના અમોને આભારી છે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ આ સ્થાની કારોમારીના શરૂઆતની સભ્ય હતા અને ૧૯૩૦મા તેના ઉપપ્રમુખ ચૂંટાયા અને આ સ્થાની કચેરી જે પૂના ખાતે હતી તેને મુબઈમા નાવવાથી જ સસ્થાનો વિકાસ થયે એ મતનમનો જગત તેમણે રજૂ કર્યા હતા

૧૯૨૭મા ભગેલી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પરિષદે દેગાંવા મુજબ મુનિસિપલ અધિગારીઓને ટ્રેઈનિંગ આપના માટે એક ટ્રેઈનિંગ પ્રનાસ પૂના ખાતે એપ્રિલ ૧૯૨૭મા શરૂ કરામા આવ્યો આ પ્રનાસમા સત્વરે દાખલ થઈ જવા શ્રી નર્મદાશંકરભાઈએ મને લખ્યું તે અનુસાર તે વખતના મુનિસિપલ પ્રમુખ શ્રી સરદાર વાનભાઈ પટેલે મને ખાસ મૂલ્ય આપી કે મારે કોઈ પણ સંજોગમા પૂના જઈ આ ટ્રેઈનિંગ મેગનની મે મારી આર્થિક પરિસ્થિતિ બને

મહાનુભાવોને જણાવી, છતાં તેઓથીની મનાહ ચોખ્ખો હોવાથી પૂના ગયો જૂન ૧૯૨૭માં મીટિંગના દારણે તેઓથી પૂના પધાર્યા અને મારી મારી સલાજ કરી અભ્યાસ બંધ થી મારા વર્ગના પ્રિન્સિપાલ શ્રી લવગત સાહેબને પૂછી મતોપ અનુભવેનો.

૧૯૨૭માં ટ્રેઈનિંગ મેજની હુ પાઠો દર્શો ત્યાં બાદ સુરત મુકામે ગુજરાત પ્રાંતીય ધ્યાનિક સ્વગત્ય પરિષદ તે વખતના અમદાવાદ મ્યુનિ ના પ્રમુખ શ્રી સગાર વદનભભાર્જ પટે ના પ્રમુખપદે ભરવાનું કાર્ય મને મોપવામાં આવેતું આ પરિવર્તના પ્રમુખપદેથી અધિકારીઓ માટે, જેવો પૂના ખાતે ટ્રેઈનિંગ નામ ચાલે છે તેવો ગુજરાત માટે અનગ વર્ગ શરૂ કરના માટે દિમાયન કરવામાં આવેલી અને તે હાલ શ્રી નર્મદાશંકરભભાર્જની મનાહસચનાથી મર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવેનો તે અનુસાર આવો નામ અમદાવાદ ખાતે શરૂ કરવાનું કામ મગાર સાહેબના પ્રમુખપદે નિમાયેન એક દમિની જેમાં શ્રી નર્મદાશંકરભભાર્જ, શ્રી માવન કર દાદા, આદિ ધ્યાનિક સ્વરાત્પના ધુરંધરો હતા, તેમને મોપવામાં આવેતું અને તેના માનદ મતી તરીકે મને કાર્ય મોપવામાં આવેતું આ બધા ગુજ પ્રયત્નોના ફળ રૂપે અમદાવાદમાં આવો ટ્રેઈનિંગ નામ ૧૯૩૦ના એપ્રિલમાં શરૂ કરવામાં આવેનો જેની કાર્યવાહી અઘાપિ ચાલુ છે આ વર્ગમાં શરૂઆતથી શ્રી નર્મદાશંકરભભાર્જ માનવ અધ્યાપક તરીકે કામ કરતા અને તે વખતના તેમના પ્રત્યનો હજી કાનમાં ગૂંજે છે તેમના સમય દરમિયાન વર્ગને વ્યવસ્થિત કરવા તેમણે અઘાત પ્રયત્નો કર્યા અને બધા વ્યાખ્યાનોની નોંધો મગારી, છપાવના પ્રયત્નો કર્યા તેઓથી ખભાન ના દીવાન તરીકે ગયા ના આ મર્થ ચાલુ ગણેતું અને ધનિન્ગવિની રૂબ દરમિયાન ખભાતથી આવી વિદ્યાર્થીઓને સતો આપવા, વિના વેતને, ભાગે શ્રમ લેના

અમારા મ્યુનિસિપાલિટીના ચીફ ઓફિસર તરીકે તેઓથી પદેની વાર ૧૯૧૦માં આ ન્યા ને વખતે મ્યુ પ્રમુખ તરીકે સરકાર

સર ચિતુભાઈ માધવનાન બેરોનેટ હતા તે વખતે બોર્ડની કાર્યવાહી આખી રાત આવે-ની એની રસપ્રદ વાતો તેમના મુખેથી સાલગના મજેની તેમણે ચીફ ઓફિસર તરીકે અમદાવાદ મ્યુનિ ને સારા પાયા પર મૂકી, મ્યુનિ મા કેટલાક નિયમો ઘડવાના બાકી હતા તે બધું ક્યું અને અમદાવાદ શહેરની પ્રગતિ કેમ થાય તે માટે દીર્ઘદૃષ્ટિથી આયોજન ક્યું હાનના પ્રગતિશીલ યુગને ને કાર્ષ બધાએસતુ અથવા અનુગ્રહ આયોજન કરવાનો યશ કોઈને પણ હોય તો તે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈને જ શિરે જાય છે ૧૯૧૬માં સરદાર સર ચિતુભાઈનું અવસાન થતા સર રમણભાઈ પ્રમુખપદે આવ્યા અને તેમની માથે અમદાવાદના આયોજનનો તથા કાયદા ઘડવાનો મોટો હિસ્સો એમણે આપ્યો. “સર રમણભાઈની મ્યુનિ એવાઓ” એ લેખ એમની સર રમણભાઈ પ્રત્યેની લાગણીઓ તથા આદરને વાચ્યા આપે છે સર રમણભાઈનું મ્યુનિ ક પાઉન્ડમાં આરક (અર્ધપ્રતિમા) ખુલ્લુ મથવા સરદાર વડનભભાઈને વિનંતી કરતા ચેરમેન તરીકે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈએ ઉચ્ચારેલું કે “૧૮૧૦ થી ૧૯૨૪ સુધીનો અમદાવાદ મ્યુનિ નો મત્રયુગ હતો અને તેમાં જે કાર્ષ આયોજન કરવાનું હતું તે અમે સરદાર, સર ચિતુભાઈ અને સર રમણભાઈના આ કાગમાં ક્યું ત્યાર પછી આ-ઓ સરદાર વડનભભાઈનો કર્મયુગ સને ૧૯૨૪ થી ૧૯૩૦ જેમાં તેઓશ્રીએ જે તે યોજનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું તેનું ફળ પ્રજા આજે નોઈ રહી છે”

સને ૧૯૧૫ના ટાઉન પ્લેનિંગ એક્ટ અનુસાર અમદાવાદ શહેરને લગભગ પાંચ ટાઉન પ્લેનિંગ સ્કીમો તેમના ચીફ ઓફિસર તરીકેના કાગમાં તૈયાર કરનામાં આવે-ની, જેમાંની કેટલીક તો હજી પૂરી અમની બની નથી આ પૈકી જમાનપુર ટાઉન પ્લેનિંગ સ્કીમ ન્યારે હાથમાં લીધી ત્યારે લોકો દીઠા કરતા દતા કે મતનખાનુ હોનાના કારણે અહી કોણ રહેવા જવાનું છે અને એમાં શું મળવાનું છે? તે વખતે આ લતામાં લાગ્યે જ ચાર આના વારે જમીન કોઈ

ખરીદતું આજે નગર આયોજનની યોજના થવાથી આ વિભાગમાં ૩ ૪૦ વાગ્યી ઝોન કિંમતે જમીન મળતી નથી એ નગર આયોજનની ખાનગી છે અને આયોજકનું દરદેરીપણુ મુલ્ય છે એ જ રીતે બીજી યોજના કાકરિયા ટાઉન પ્લેનિંગ સ્કીમ, જેમાં કાકરિયા તળાવની આજુમાજુના ટેકરાઓને ફેરવી મનોરજક સ્થળ બનાવવાનું હતું. તે યોજના આ વિભાગમાંની કાચી ચોપી રોડની હોસ્પિટલ (Segregation Rooms) ખાતે નહિ ત્યાં મુખી અમની બની શકી નહિ પણ સને ૧૯૪૦માં મ્યુનિ. ઇન્જનેર તરીકે શ્રી બાર્નાસભાઈ પટેલ આવના નરી ચોપી રોડની હોસ્પિટલ થતા ટેકરાઓને ખોદી તેને બગીચાઓમાં ફેરવવાનું કામ હાથ ધરાયું, અને હાલની દીરાનો તોડી તેના રોડનો ઉપયોગ આ મારે કરવાનું શરૂ કર્યું. ત્રીજી યોજના એનિઅલિંગ ટાઉન પ્લેનિંગ સ્કીમ, જે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈના અમલમાં તેવાં થઈ, બહુ કરવામાં આવી, પરંતુ કામગીરી દેટનીક આરીકાઈને લીધે તેને ફરીયાદ પ્રમિલ કરી પડી આ યોજના હજી પરિપૂર્ણ થઈ નથી ચોથી યોજના મણિનગર ગાર્ડન ટાઉનશિપની હતી મણિનગર વિખાર કેટનો કાંચોદ્યો છે અને મુ મર્ના દાંગ જેવું તેણે અમલવામાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે આજે પ્રત્યક્ષ છે પાંચમી યોજના એ મિંગી યો. હામુવમેન્ટ સ્કીમ હાલની મધ્યોમધ્ય આવેલો દાદ તોડી નાખીને, ફ્લાયનઓને આજુમાજુ નાખા જાયીયા મનારી, આજુમાજુથી જાય તેવા મુગોબિત ગામ હવાની અને શહેરને જુનો એક મગ્નુન રોડ કરવો એ તેનો મુખ્ય ભાગ છે

આ બધી યોજનાઓ ધનાઢ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈને જાતિ પ્રભુ પાં દરે કે કેમ તે ભગવાન જાણે પરંતુ તેમના જ સમ્મતો અહીં ટાકુ તો તે અગ્રાને ગગાને નહિ સગ રમગુમાર્ન સાથેની વાતનીનમાં તેમને હોતુ કે “હુ તો પાતાના પશ્ચ જનવામાં માનુ છું, અને પાં પાં કામ કરો અને તેની ચક્રકની જેને મગતાની દોષ તેને મજા, પાંચો મગ્નુન દરે તો ઇમાલત કામ મુજો” આ

માટે ત્યારે તેઓ તે વખતના સરકારના નગરચના અધિકારી શ્રી મિરામ સાથે જતા ત્યારે તેમને પ્રજા દેવા શબ્દોથી નવાજેગ હતી તે જાણવું હયિન નથી. પરંતુ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ કહેતા કે પ્રજાના ઉપયોગી કામો કરવાનાં હોય તો ગામો ખાતે તૈયાર રહેવું જોઈએ. આ કૃત્તી પધારી નથી પણ કાટખર્ચો માર્ગ છે.

આની જ એક અનિઉપયોગી બીજી યોજના તે ત્રિવીરોડ કાંવાની અમલવાદ ગઢેના વધના જતા દ્રાકિક અને આવના વાંમાં અમલવાદ ગઢે એટલું કાવને કવને એની દુરદેશી ગમ્મી શ્રી નર્મદાશંકરભાઈએ ત્રિવીરોડની યોજના કાવાનું શ્રી મિરામને અને ૧૯૨૧ના અગમામાં મુલવેયું. તે વખતે પણ ત્રિવીરોડ ઉપરના દ્રાકિક ધણો હતો અને તે ઝોણો કરા માટે આ યોજના કાવાની હતી શ્રી મિરામને ઠાઠા પણ જાતના પૂર્વગ્રહ મિરામ મેગનથી ત્યાં જવાનને જોડેના ગમે જનારવાની નહતા સાથેની યોજના મુનિ અમલ મૂકી. તે વખતે મુનિ આ અગ્રાનિયુક્ત કમિની ઓફ મેનેજમેન્ટ હતી, તેના અધ્યક્ષ તરીકે સર ગમ્મભાઈ હતા આ યોજનાની મવે વખતે ત્યારે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ, સર રમગભાઈ વગેરે જતા ત્યાર તે યોજનાથી જેમને અદન કાવાનું હતું તે લોકો “લાય, લાય” ના શબ્દોથી કમિનીને વધાવતા આ યોજનામાં ૮૦ ફૂટનો નોખો ગમે જોડે જાણ્યો ફૂટપાથ મારેના ગમ્મવાનો હતો.

પ્રજાપ્રીય મુનિ હતીના આવના આ કામ અટક્યું. પરંતુ દુરદેશી મગ્ગર પટે અને આવો ગમે જોડે ત્યાં મિરામ છૂટકો નથી એમ લાગતા તેઓશ્રીએ પોતાના પદના સમ્યોને એટલી મુધી દયાણુ ક્યું કે જો તમે આ ગમે કરનાનું હાનમાં લાય પણ નહિ રયો તો મુ અમ્મિ જે પ્રમાણે ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટનો લાયદો કરી સુધારણા કાવામાં આની છે તે પ્રમાણેનો અમલ સરકાર કરો શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ સાથે આ બાબત ચર્ચાવિચારણા કરી આ રમે કરાવ્યા વિના છૂટકો નથી તેમ લાગવાથી તેમણે યોજનાને આગળ ધવાની. મૂળ યોજનામાં

૪૨૦૦ કુટુંબો ધરનાર વિનાના થતા હતા અને વવાગતી જમીન જે એકવાર થવાની હતી તેના વેચાણમાથી રસ્તાનું ખર્ચ ફાળવવાનું હતું. સંગ્રામીની સૂચના મુજબ, કામ આગળ ચાલ્યું પડી તો, તેઓશ્રી અને ૧૯૨૮મા મ્યુનિ હોડીને ગયા અને રેનાદની ઇન્જી આને બંને બીન્ને રસ્તો ડગ્વો એવી થતા, તે માટેના નકશા અને અદાલતે તૈયાર થયા. પરંતુ દિનપ્રતિદિન જમીનોની કિંમતો વધતી જતી હોવાથી, તે પરંતુ મૂકી મૂકી ચોજના, જે શ્રી નર્મદાશંકરમાઈના સમયમા જાહેર રૂવામા આવેલી તે પ્રમાણેના એવિઝિશનના કંવાની કામગીરી હાથ દરવામા આવી અને તેને માટે ખાસ લેન્ડ એન્ડ એન્ડેવિઝિશન ખાતું ખોલવામા આવ્યું. પરંતુ તે વખતના મ્યુનિ પ્રમુખ અને અભ્યોને એમ નાચ્યું કે ૮૦ ફૂટ પહોળા રસ્તાને બદલે બંને બાજુ ફૂટપાથ સાથે ૬૦ કીડનો રસ્તો રહેશે તો ચાલશે એટલે તે પ્રમાણેની ચોજનામા સુધારો કરી બાબતના માત્રો એન્ડેવિઝિશનમાથી મુક્ત કરવામા આવ્યા અને રસ્તો અને ૧૯૪૦મા અગ્નિ-વમા આવ્યો. આમા મ્યુનિને કોઈ ખોલ આવી નથી પણ ડિનકુ આજુમાણની જમીનના ખોલ પાડી તેને વેચવામા આવતા ચરવાને મ્યુનિને ફાયદો જ રહ્યો છે.

સને ૧૯૨૪મા મ્યુનિ માથી વિનાય થયા પડી થોડો વખત સરકારી નોમરીમા પાળા ફર્મા બાદ તેઓ મુખર્જી મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના તે વખતના મેયર ઓનકેનન શ્રી વિંકનબાર્ડ પેરેનના શુભ પ્રયાસોથી મુખર્જીના ડેપ્યુટી મ્યુનિ કમિશનર તરીકે નિમાયા. આ જગ્યાએ બે વર્ષ મુંઘી યશસ્વી કારકિર્દી બજાવી તેઓ નિવૃત્ત થતા તેમની નિમણૂક મુખર્જી મ્યુ નેપેરેશનના Retrenchment and Reforms Adviser તરીકે કરવામા આવી. આ કામ એમણે સંપૂર્ણ અવતન પદ્ધતિથી કરી કામનો ભાર નહીં કરી માણસો તે પ્રમાણે રાખવા વગેરે બાબતો સૂચવી, જેનો મુખર્જી નેપેરેશને અમલ કરતા લાખો રૂપિયાનો બચાવ થયો. આ માટે નેપેરેશને

નેગની કામગીરીની મુર નોંધ લીધી છે અને ૧૯૨૮માં અમનાસ પાછા ફરના, અમરે તેમને અમનાસ મુનિ ના મમ્ય તરીકે નિયુક્ત કર્યા અને તેમના જાનનો પૂરો ત્યાગ લેતા તે વખતના પ્રમુખ શ્રી મનસુખભાઈ આશાગમ સાદ અને ત્યાગી શ્રી દાનામાદેન માવન-દગની ખામ ચિત્તલીધી તેઓ સ્ટેન્ડિંગ કમિશનીના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટાયા, જે અમ્ય દગમિયાન તેમણે નિરીક્ષે ગઈ જનદીધી અમનમા લાવેા, નદિ તો ભારિની પ્રજા નમેાને માફ કર્ગે નદિ, અને જે સન્દે વાપરી તથા આ માટે સરદારશ્રીનો પગ અપકર માધી પ્રજાના પ્રતિ-નિધિઓને મારી ચીમળી અપાવતા

એમના સ્ટેન્ડિંગ કમિશનીના અધ્યાપ-દગમિયાન ખાસ અગત્યનું કામ થયુ હોય તો તે "ટેમ્નેગન કન્કસચરી કમિશી"ની એમની ભામણે ભા. પામે શ્રીમગનવાનુ હતુ આ પદ્ધતિમા નાની આમણી વાગાઓને મદત અને મોગી આકા પ્રિવાગાને મોન પ્રમાગમર પડે તે પ્રમાણેની, ઇન્-મગેના ધારણે આકામણી કમ્યાના આશય દના આ મનુષ્યમા મિત્ર મનની નોંધ તે વખતના ચીફ ઓફિસર શ્રી ઇન્ડિ-લાન ભગત તથા એનિઅસિજમાધી ચૂંટાઈ આવેના જાણીતા ધારા ગામ્મી શ્રી ભાઈનાનભાઈ ગાગભાઈ પટેલી હતી આ જન્નેને શ્રી નર્મદાનકગભાઈએ દાખનાદીનોથી સલાહ આપી પોને તે વખતે ખલાતના દીરાન હોવા છતા ખલાતથી ખામ મામા દાગ્ગી આપરા આરી ગિપાટ મજૂર કર્ગેના દનો શ્રીમારનકર દાદા તથા અગર પગેન, રાજકીય મનબેદો દોવા છતા, અગત રીતે તેમના માટે માર માન ધરાવતા અને યાદ છે ત્યા સુધી સને ૧૯૨૮ની જાગડોનીની વજ દગમિયાન શ્રી એન્ડમનના લેન્ડ રેવન્યુ ઇન્સનુ અર્થઘટન જાગડોનીના ખેડૂતની ન્યાયી વજને માટે કેમ કરી રાકાય તે માટે સરદાર વદનભભાઈ, શ્રી નર્મદાચંકરભાઈ પામે પધારતા અને ઝીલુનખરી ચર્ચા તેમની સાથે કરતા એક વખતે તો મુળભા શ્રી ભુનાભાઈ દેમાઈને ત્યા આ માટે એક ખાનગી મીનિંગ યોગ્યા-

મા આવી હતી જેમા શ્રી નર્મદાશંકરભાઈએ હાજરી આપી હતી અને જેમા પોતાનો મન પોતાની મરજી પેન્શનર તરીકેની જવાબદારી ધ્યાનમા લઈને ઉચ્ચાર્યો હતો, જેનો ઉત્તર મરજીથીએ નામ આપ્યા સિવાય બારડોલીના પોતાના વ્યાખ્યાન દરમિયાન ભારપૂર્વક કહ્યો હતો અને જણાવ્યું હતું કે “ મને એક નિરૂપણ બાહોશ, મરજી અમનદારે જણાવ્યું છે કે ખેડૂનોનો કેસ મ પૂર્ણ ન્યાયી છે અને તેમા ડરવાનું કોઈ લગણું નથી ”

મરજીથી અમદાવાદ આવતા અને એ કાનુગાને બગેળે બિનગતા, ત્યારે હું તેમને મળેનો અને તેઓશ્રી નર્મદાન શંકરભાઈ મટે તાગડી-પૂર્વક ખમ્મ પૂજા અને ૧૯૩૫થી ૧૯૩૮ સુધીમા જ્યારે જ્યારે આવતા ત્યારે ત્યારે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈના બગેળે ખમ્મ કાઢવા જતા આ જ પ્રમાણે શ્રી માનવકર દાન પપ્પ તેમની તરફ બહુ માનથી જોતા અને કહેતા કે શ્રી નર્મદાન શંકરભાઈ, અમે શુ કંઈએ કે તમે સરકારનિયુક્ત સભ્ય હો એટલે અમે તમોને મ પૂર્ણ રીતે બાપક માનવા છતાં મુનિ પ્રમુખ તરીકે નીમી શમતા નથી તમે કોને તો એકાદ સભ્યને ગણનામું અપાવી તમોને ચૂની લાડીએ તેના પ્રધુ-તરમા શ્રી નર્મદાન શંકરભાઈ જમાવતા કે, “ ભાઈ હવે નાક વો ચૂટાડીના થોડે ચડવાની મારી ધમ્મ નથી તમે જાણ ભાઈઓ મારા આજર કરો હો તે કાઈ ઓછું નથી ” મુનિ માધી ખભાન દીવાનપદે જતા શ્રી માવનકર જે ઉદ્યાન શ્રી નર્મદાશંકરભાઈમા કાઢવા લતા તેનો અરે ઉત્તર દેવો અન્ધાને નેખાગે નદિ (જુઓ અને ૧૯૩૧ના મુનિ કોર્ટની રિપોર્ટ તથા તે વખતના પ્રગત્યપુષ્પા આવેન મ્યુ ચર્ચા)

અને ૧૯૩૦મા મરજીથી જેની સિવાય ની જમીનનો વિનોદ ધારો વધાનવાની પડેન કંઈ તે વખતે ની ખ રજિસ્ટર દેમા બા ના પ્રમુખપદે અમરજીથી વળેનો, શ્રી માનવકર, શ્રી મનવદભાઈવોન્ની એક દમિગી નીમવામા આવી આ દમિગી બેત્રન વાગ શ્રી નર્મદા

શ કરભાર્ષિને મળી પરતુ હેવટનો નિર્ભય લઈ શરી નદિ. ડેરે દી. બ. દનિયાતબાઈ અને શ્રી મારદકરે આમદપૂરક જાણા યુ કે નર્મદા-શ કરભાર્ષિ, તમે જે ફાફટ કરગો તે અમને મદૂર છે અને જન્યું પમ્ જોમ ન. શ્રી નર્મદાશ કરભાર્ષિએ ફાફટ તૈવાઝ ક્યોં અને તે સર્વાનુમતે હમુન ગખાયો અને મગમગે આ ટેંગા રાદત આપવાની ફરજ પડી

મને ૧૯૨૬મા શ્રી નર્મદાશ કરભાર્ષિની નોદરી મુર્મ મિત્રી હમ્મુરમેન્ટ દ્રુટે સીફ ઓફિમ તરીકે લીધી એટલે તેમને ફરીથી પાછા મુર્મ જવાનું થયેલુ તે દરમિયાન તેમને સિતી હમ્મુરમેન્ટ દ્રુટેને મુર્મ મ્યુ મેમોરિયનમા વેડી દેવાની ચોખ્ખા તૈવાઝ ફરી. પડી સને ૧૯૩૦મા પા.મ અમદાવાદ આવના બોર્ડના સભ્ય તરીકે નિમાયા દતા નને ૧૯૩૦મા અરે આવ્યા બા મ્યુનિ બરોઝ એકટ મુર્મ મોડેન ડમ એન્ટ બાયલોઝ સરકારને તૈવાઝ ફરી આપવા માટે તેમને મિનતી કરામા આરી અને ૧૯૦૧ના ડિ મ્યુ એકટ મુર્મ તે વખતના આર્ષ મી એસ અધિકારી થી જે એમ ઓઝ એમલો તૈવાઝ ફરેના પરતુ અને ૧૯૦૫ના મ્યુ બરોઝ એમ મુર્મ મોડેન તૈવાઝ કરનાઝ દોર્ષ વિશિ'ટ અધિકારી સગ્માર પામે નહિ દોવાથી, શ્રી નર્મદાશ કરભાર્ષિને સગ્માર તરફથી આ કામ ખામ મોપવામા આનુ જે તેમણે ૭ મદિનાના દૂકા ગાળામા તૈવાઝ ફરી આપ્યુ તે ડમ તથા બાયલોઝ પછીથી મરકાર પ્રસિદ્ધ ફરી જુદી જુદી મ્યુનિ ને, હપારીને મોકલી આપ્યા ત્યારબાદ અત્યા મુધીમા આવ્યા મોડેન ડમ તૈવાઝ થયા નથી

માગે અને શ્રી નર્મદાશ કરભાર્ષિનો મળધ સને ૧૯૨૪ પછી અતિનિકટનો થનો ગયો અને એ એરી દક્ષામા પહોચ્યો કે જ્યારે તેઓશ્રી અમદાવાદમા હોય અને હું ના મળુ તો થેઝ તરતજ ખમર દલાવે દોર્ષલુ સગ્મારી પત્રવહેવાર કે ખાનગીમા ખાનગી મુસદ્દા હોય તે બધા મારુ પોતાનુ પોર્ટેબલ ટાઈપરાઈટર દાગ દા તો

માગે એ અથવા તે તેમના જગતે દુ દાર્ષિક કડી આપતો, આટલો બધો તેમનો મારા પર વિશ્વાસ હતો સગકાગ્મથી પણ અગત્યના References તેમના પર આવતા અને તેમની ખાસિયત એ હતી કે જે દિવસે પત્ર મળે તે દિવસે જ તેનો જવાબ જવો જોઈએ મોટી ટપાલનો દાર્ષિક ચર્ચા જય તો પણ બગડેથી નીકળી રેતવે મેઈન-સર્વિસ ઉપર આ ટપાલ નાખવાને માટે પોતાની મોટર મોકલતા સને ૧૯૦૬ પડી જ્યારે તેઓથી અમદાવાદમાં તેમ ત્યારે મારુ પણ તેમની સાથે ગહેવાનુ દોષ, કાગળ કે તેઓથી જવો પત્રવહેવાર મારી દ્વારા જ જગતના પત્રવહેવાર, તેની જાગવણી અને તેમની નાઇચેરીની વ્યવસ્થા મારે જ દગવાની દોષ મારે નોમરીનો સમન ન્યુનિ આફિસમાં જવાનો થાય ત્યારે પોતે મને કા તો આફિસે અગર તો મારે વેર પોતાની મોજથી પહોચાડતા

તેમના અગત મિત્રોમાં હું જેમના સપક્ષમાં આવ્યો તેમાં ધાર્મિક બામતોમાં મારા મિત્રો (૧) શ્રી ધર્મજીભાઈ જીવાભાઈ પટેલ (૨) શ્રી નગીનદાસ અધવા (૩) શ્રી કૌશિકરામ વિદ્યારંગમ મહેતા વગેરે હતા આ બધા તેમના જગવાના કમ્પાઉન્ડમાં સાતના મમયે હોય હાની આતુનાતુ ખુશીઓમાં એસતા અને આધ્યાત્મિક બામતો ઉપર વિવિધ પ્રકારની ચર્ચાઓ થતી આ ચર્ચાઓમાં, ઉપર જણાવેલ ત્રણ વ્યક્તિઓ ઉપરાંત, શ્રી મિર્જિનસકર જેડી, શ્રી નાનાનાલ દવિ અને કે.વી.કે. વખત સાશર શ્રી કેશવદાન કુવ, શ્રી ગણાભાઈ દેગસરી, વગેરે જે હતા ધર્મિવાર તેમના કેટલાક મુસ્લિમ મુડી મિત્રો પણ જે હતા પ્રો. અબુલકાદર નાજવી, સર મહેબુબમીયા કાદરી, ખિન્ની ધર્મના ઉપદેશક રેવ વિનમન, અધ્યાપક ધનજીભાઈ કુળીઆર્, વગેરે એક વખતે પાનણપુર બાલુથી કોઈ સફી સત આવેના તેમની જોડે કાકો સુધી ચર્ચા થઈ હતી આ ઉપરાંત ઘણા માનુસ ન્યામીઓ પણ તેમની સાથે ચર્ચા કરવા આવતા તેમાં મુખ્યત્વે (૧) ન્યામી સ્વ-પ્રકાશતીથ', (૨) સ્વામી ત્રિવિક્રમતીથ' (૩) સ્વામી પ્રહલાદન, જેઓ

મળ મદ્રામ બાલુના હતા અને વેદાન્ત ઉપર તેમણે કેટલાંક પુસ્તકો લખ્યાં હતા. સ્વામી ત્રિવિક્રમીયાંજી શ્રીવિદ્યાના પરમ ઉપાસક હતા અને તેમની પામે કેટલુક શ્રીવિદ્યા અંગેનું અપ્રાપ્ય સાહિત્ય હતું તેઓશ્રી નીવડેછાવ મહેતાને ત્યાં રહેતા અને તેમની સાથે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ પામે આવતા આ સ્વામીજી સંકરાચાર્યપદે પણ નિભાવેલા.

આ જ પ્રમાણે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈના બગચે મ્યુનિસિપાલિટી અંગે ચર્ચાઓ પણ થતી, બ્યૂડો ગોડવા દાદાસાહેબ માવયાંકર, શ્રી બલ્લુભાઈ ઠાકોર, શ્રી જીવણનાથ દીવાન અને કેટલીકવાર ડૉ. ભાઉરાવ, શેક અબાનાન, શ્રી શુવઝારીનાથ નદા આદિ મ્યુ ઇન્ડિ-પેન્ડન્ટ પાર્ટીના અગ્રણી, મ્યુ. પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા માટે આવતા અને ચર્ચાને અન્તે જે કાર્ષ નિવેડો થાય તે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ મારી પામે લખાવતા અને હું તેમની લાઇબ્રેરીના ખડખડા સામાન્ય રીતે ખેસતો, ત્યાં ટાઇપ કરી આપી વિદાય લેતો આવ્યા ઘણા પ્રમગો મને યાદ છે.

સને ૧૯૨૮મા બારડોલીની લડત વખતે સરદાર પટેલ પણ લાગવાગડ આવ્યા હતા તેમને મળી મળેલા તે જ રીતે શ્રી મોગરજીભાઈ જેઓ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ ને તેમના મામા શ્રી હરિભાઈ દેસાઈના જૂના સાથીદાર તરીકે મુરખી માનતા તે પણ અમદાવાદમા આવે ત્યારે અગર અનુકૂળ વખતે મળવા આવતા, ખાસ કરીને ત્યારે તેઓ અમદાવાદ ખાતે કચેકટરના પી એ. હતા ત્યારે બેત્રણ વખત આવ્યાનું મને યાદ છે બારડોલી લડત પૂરી થઈ ત્યારે એનિસચિજ પુથ પામે ડૉ. કાનુગાના બગચે સરદારશ્રી બેઠા હતા ત્યારે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈને તેમને મળવા જવાનું થયું હું પણ સાથે ગયો હતો. મને યાદ છે કે તેઓશ્રીની આનુમાનુ ઘણા બેઠા હતા અને ત્યારે ઊભીને સરદારશ્રી શ્રી નર્મદાશંકરભાઈને મળવા જિભા ચર્ષ સામા આવ્યા અને બેટી પડ્યા બારડોલી જમીનમહેસૂની બામતમા નર્મદાશંકરભાઈએ લેડ રેવન્યુના રૂઠ્ઠા ઝીલુવટથી તેમને જતાવેલા તેનો આમાં

સૂક્ષ્મ ગ્રીમ્મ હતો એવી દોષિલુ મીંગિંગ કે મુનામત નહિ હોય, જેમા શ્રી નર્મદાશ મહાર્જી મને સાથે લીવા વિના ગયા હોય મ્હાય કોઈ જગાએ બાગેચા જવાનું થયું હોય તો તે જ સાગે તેની નોંધ મગે મનુરોના પ્રશ્ન અને Whiteley Commission અમલવાદ ખાતે આવેલું તેમા શ્રી નર્મદાશ ભાર્જીને લુમાની આપવા આમત્રણ આપ્યું અને ઘેરથી બોનાઓ અને કથુ, “ભાર્જી ચિવશકર આગે તો વિનાયનથી પાડમિન્ટના તે વખતના સ્પી ગ્રી લીડી રીના પ્રમુખપદે એક કમિશન આપ્યું કે તેમા આપણે લુમાની આપવા જવાનું છે મેતગ્ન જ જવામ આપ્યો કે ‘આપણે આ અગેની પ્રશ્નોત્તરીને જવામ આપ્યો છે તે વગેરે લઈને હું આવીશ થો । મનામ્મા જનુ સાદિન્ય એક શ્રી તેમની સાથે નિયત સમયે અમો ની જ્યા અને મિશનના અધ્યક્ષ સમક્ષ તેઓશ્રીએ મારુ ઓળખાણ પોતાના ગૃહમંત્રી તરીકે આપ્યું આ જ પ્રમાણે નરેન્દ્ર મગની બે ટે દિ. મ્તાનમા લ્યા લ્યા બાતી ત્યા લા મને તેમની સાથે ગૃહમંત્રી તરીકે પોને લઈ જતા અને એ પ્રમાણે માનભયુ સ્થાન અને અપાવના મુમાફરીમા પણ મને સાથે જ ગમ્મા અને જે વગમા પોને મુસાફરી ગ્તા તે જ પહંચા વર્ગમા મને પણ લઈ જતા આવા । પે દેટનાં બી ન મુમાગે નેડે પણ એમની દ્વારા ઓળખાણ થતી અને એને નઈ ને મને ઘણું જ લાડવાનું મળતું

અને ૧/૩૧ના સિવિશ માન-આદ યાગીમા તેમની અનન્ય મેવાઓ ધ્યાનમા લઈ દીવાન મટાફનો ખિતામ આપવામા આવ્યો અને ત્યાં બા મુજર્ત મ્યનિસિપન કમિશનર શ્રી અઘેશ દનાવને ઓચિતા એપરેશન મગવાનું ચવાથી શ્રી નર્મદાશ મહાર્જીની ન્યુનિ મિશનર તરીકે ખાસ નિમણૂ તરીકે મનામા આવી હતી આ વખતે જે તાર આવ્યો તે સાથે તે વખતના હિતર નિબામના મિશનર શ્રી ગેરેટને મળવા અમે તેમને બગને ગયા તેમની હિપર પણ સગમરી

સદેશો હતો જેમા તેમણે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈને જોનારી આ મ્યાન સ્વીકારના માટે વિનંતી કરી એમ હતું તેમા એવો પણ ઉત્તર આવ્યો હતો કે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈને મ્યુનિ કમિશનરના પગાર ઉપરાંત તેમને મળતું પેન્શન લેવા દેવામા આપણે અને અન્ય બંધુઓ મુબઈ ખાતે ભાડે રાખવો પડશે તો તેનું ભાડું સરકાર આપશે શ્રી ગેરેટે એવી નીકા કરી કે “ જિ મહેતા, મારે તમારી અવેખાઈ કરની જોઈએ કે તમે તો મારા ઉત્તર વિભાગના કમિશનરના પગાર કરતા પણ વધુ પગાર મેળવશો ” મુબઈ જતા પહેલાં જ્યારે તેઓ મુબઈ હાઈકોર્ટ ટ્રસ્ટના ચીફ ઓફિસર તરીકે ગયા તે વખતે મુબઈ રાજ્યના ચીફ મેજિસ્ટ્રેટ શ્રી ટર્નરેનો અગત સદેશો આવેનો કે બુણા વાડા સ્ટેટમા એડમિનિસ્ટ્રેટર તરીકે એક અનુભવી અધિકારીની જરૂર છે તો તે પદ આપ મીનરો પરતું મુબઈ હાઈકોર્ટ ટ્રસ્ટની જવાબદારી સ્વીકારેની હોનાથી આ માગણી સ્વીકારી નહિ

મુબઈથી પાછા આ યા બાદ શ્રી ટર્નરે નર્મદાશંકરભાઈને બીજી વિનંતી કરી કે ખલાતના તે વખતના નવામત્રી ધણી જ નાની ઉંમરના હોઈ તેમને તમારા જેવા અનુભવી અધિકારીની દોરખણીની ખાસ જરૂર છે તો તે ટ્રસ્ટની દીવાનગીરી આપ સ્વીકારો આ વિનંતી અનુસાર શ્રી નર્મદાશંકરભાઈએ સને ૧૯૩૧ના ડિસેમ્બરમા ખલાતના દીવાનપદનો સ્વીકાર કર્યો અને આજ્ઞા લેના અગ્રેથી જતા અમદાવાદ, નડિયાદ, આણંદ અને ખલાત વગેરે મથકોએ તેમનું જે ભાવભર્યું સ્વાગત થયું હતું તે દ્રશ્ય ભૂતી રીતે તેમ નથી

તેઓશ્રીએ દીવાન તરીકે આજ્ઞા લઈને દરેક ખાતાની કીબાદ ભરી તપાસ શરૂ કરી અને પોતાની આગવી, વહીવટી દૃષ્ટિ મુજબ દરેક ખાતાની કાર્યવાહીનું મેન્યુઅલ તૈયાર કરાવ્યું તેમની કાર્યપદ્ધતિ નિયમબદ્ધ અને શિસ્તવાળી હતી અને કાર્યદક્ષતાના પોતે ખૂબ આગ્રહી હતા અમદાવાદ પામે તેનું પાનન કચાસા પોતે સદા

તત્પર રહેતા બદરના વિકાસ માટે તેમણે પરદેસી સંગવેયરો બોનાવી દરિયાની મોજણી કરાવી અને વૈજ્ઞાનિક રીતે બદરનો વિશ્વસ કેમ થઈ શકે તે માટેના રિપોર્ટો તૈયાર કરાવ્યા ઉપરાંત ખલાતનું બદર એ સ્વતંત્ર બદર Free port છે તે અબધમા દસ્તાવેજ પુરાવા તૈયાર કરાવ્યા ખલાનનો વિશ્વત્તા ઇતિહાસ તૈયાર કરનાર કામ શ્રી રત્નમણિરાવ બીમરાવ જોટેને મોખી તે તૈયાર કરાવ્યો પ્રોફેસર કોમિએરિએટ પણ આ દસ્તખતાન ત્યા આવેલા અને રાજ્યના મહેમાન થઈ ઘણું અરોધનનું કામ કર્યું, જે પાઞ્ગથી પોતે સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું

આ જ રીતે દરેક ખાતાની કાર્યવાહીનો તરખપરી અભ્યાસ કરી તેને કાર્યક્ષમ બનાવના બોનાનાથી બનતું કર્યું અને બદારના નિષ્ણાનોને બોનાની જરૂરી પરિપત્રો પણ ચોછ ખાસ ધ્યાન દોરે તેની પરિદ બહારી સંસ્થાઓનો વિશ્વસ કેમ કરવો તે માટે દી આ અખાશકર ઉમિયાશકર મનજના પ્રમુખપદે ચોછ રાજ્યના આ વિષયમા રસ લેતા સભ્યોનોને પ્રોત્સાહન આપ્યું એ જ રીતે પોતે સ્થાનિક સ્વરાજ્યના સુધારા દોર જુદા જુદા ગામે પચાયતો તથા સેનિટરી મિશીઓ ગ્યા તેને વેગવત બનાવના પ્રયત્નો આદર્યા, આ બધામા મને પોતે જોડેનો રાખતા અને ખલાનના વિકાસના સર્વે પ્રયત્નોથી મને વાઝે રાખતા

ખલાનમાથી જૂગલું તેન નીમ્ણી શરૂ છે તેનો અભ્યાસ પોતે કરી, તે માટે તા પગના લેના તેની નિસ્સાતેમની સનાહ પણ તેમણે લીધી હતી હાનમા ખલાત ક્ષેત્રમાથી જે જૂગલું તેન અને વાયુ નીમ્ણી રહ્યો છે તેના આદરણ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ હતા

તેમના દીવાનપદ દરમિયાન ખલાન બદર મોગી સીમરો ખાડ ભરીને નિદેશની આવેલી અને સારી આનમ તેમાથી થયેલી તેની ખીબા બદરો ઉપર અસર થતા તે રાજ્યના સુરધરો તરફથી ખલાત

સામે પગના લેવા અને લાઈનદોરી મૂકના કેન્દ્ર-સરકારમાં દોરી-સચાર કરનામાં આવ્યો. પરિણામે ખભાત બદર જે મૂળથી જ સ્વતંત્ર બદર હતું તેન સગકારે પોતાની મુગાનમાં લેવા હુકમો બહાર પાડ્યા ન્યાયથી ચાનનારા ને પોતાના હક ઉપર શ્રદ્ધા ધરાવનાર શ્રી નર્મદાશંકરભાઈને આથી ઘણો અસતોષ થયો અને સર ચિમન-લાલ મેતનવાડ દ્વારા પોતાનો કેસ કેન્દ્ર સરકાર સમક્ષ રજૂ કર્યો આ રજૂ કરતી વખતે હું તેમની સાથે જ હતો અને સરદારના કાયદાના નિષ્ણાતોએ તો એવો અભિપ્રાય પણ રૂબરૂમાં ઉચ્ચાર્યો કે ખભાતનો કેસ મજબૂત છે અને તેમાં કોઈ દખ્ખન કરી શકે નહિ, પરંતુ આ પોનિટિકન નિયમ હોવાથી પોનિટિકન ખાતુ જે નિષ્ણેય કરે તે ખરો શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ કાયદાને માનનારા અને કાયદા સામે બીજી કોઈ અત્તા દખ્ખન કરી શકે નહિ તેવો તેમનો દઢ અભિપ્રાય હોવાથી તેમણે બીજા કોઈ પણ પગના લેવા બિનજરૂરી લાગ્યા એકમે મિત્રોએ તેઓશ્રીના ધ્યાન પર આણ્યું કે બીજા રાજવી જેમની મહેનત ખભાતને આગળ વધતું રોકનાની હતી તે ભારે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે અને આપણે પણ ઉચ્ચ કક્ષાએ કાંઈક કરવું જોઈએ નર્મદાશંકરભાઈને છેલ્લે સુધી વિશ્વાસ હતો કે બ્રિટિશ સરકાર કરાર મુજબ ખભાત રાજ્યના હકનો સ્વીકાર કરશે કેમ કે તે ન્યાયની વાત હતી આખરે લોર્ડ પ્રિન્સિપલ જેઓ વાઈસરોય દ્વારા તેમની સાથે છેલ્લની મુલાકાત થઈ ત્યારે તેમણે એટલું કહ્યું, "Well, Diwan Bahadur, your case may be sound but you know we have to look to various considerations and as a retired govt officer you are expected to appreciate the point of view of the govt of India" આ બન્યું તેથી નર્મદાશંકરભાઈ ઘણા દિનગીર થયા પાછા આવતા તેઓ ખેતજી વાર એટલું બોલ્યા, "શું આ ન્યાય છે?"

દિ-હીથી પાઠા કરતા કન-જા થઈ ડો લડાયાઈ જેઓ દ્રોણિન
 મેડીમીનના નિશ્ચાત હતા તેમની તેમના પગે થયેની ઇજા મળ્યા
 “ઈન્દાકરમન ઇન્દેશન” જે શરીરમાં ઓળખા ઓડી અદા
 જગાએ આપવામાં આવતું હતું તે લઈ ખલાન પાઠા કર્યા બાદ
 આગળે આમાં વિષે તેમના ઉપર પદ્માવતનો અખત દુમનો થો

જો ગનિયારે આજે હું ખલાત જતો અને તેમની મેનર મને
 લેવા આવતી રવિવારનો વિવસ ખલાનમાં ગાળી તેઓશ્રીની અમન
 કામગીરી બજારી અમતવા પરન આવનો ખલાન દીનાનગીરીના
 તેમના નમય હાથમાં મને વહીવટી જ્ઞાન મારું મળવા પામ્યું અને
 તેઓશ્રી જાણે મને ખામ કોઈ વહીવટી જગ્યા માટે ટ્રેનિંગ આપતા
 ન હોય તે પ્રમાણે માગ તરફ વર્તી રાખતા જેમાં માગ ધાગવા
 મુજબ તેઓશ્રીની હાથ મને ખલાનના વહીવટી મારું જ્ઞાન
 અપાવવાની તથા લખિયમાં નામતર નવાનગાહેમના નધુ અપરમાં
 લાવી તેઓશ્રીને ઉપનોગી ધવાય એવી તમે આપવાની હતી પરંતુ
 કાગતી ગતિ દર્શવટી જ હશે એ મારણે તેઓશ્રીની ઉપર ૧૭૩૮ના
 ફેબ્રુઆરીમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ અચાનક પાસાનનો દુમનો થો
 અને લામ્બ જદી જિયામાં લઈ ગયું અમે ગનેશન ખલાનધી તેડું
 આવતા ખલાન ગરાત્વારે તેઓશ્રી મેમન અરજામાં હતા અમે માથે
 ડો મોરિને તથા ડો તન્વર જેઓ તેમના કુટુંબના ડો હતા તેઓને
 લઈને ગયા અને માત્ર ૫૦૦૦ જે તેમનું જમણું અગ નધાની અમર
 તમે હતું મુજબની ડો લાગુ માર્ક યોવને તારૂ મરીને ઓનાયા
 તેઓને આગ રોશને ગનના ચાર વાગના મુમાઝ તેવા ૭૦૦ ગો
 એક કુશળ દેવીય નિષ્ણાનની દેખિયને તેમણે સી નર્મદાશકરમાંની
 સાસ્વાર તથા ઉત્તારે માર્યા પરંતુ પદ્માવાન પૂરેપૂરે મને તેવો સખત
 હતો નહિ નમગ્ય મે મામ આ પ્રમાણે ખલાનમાં ૧૦૫૦
 અમે શ્રી નર્મદાશકરમાંની અમતવા લાયા અંતે ઉપચાર માત્ર
 રાખ્યા હતા તે કાગિયાન નીવળ્યા નહિ અંતે ૧૮૩૯ના માનની

૨૧મી તારીખે તેઓનું અવસાન થયું.

શ્રીગનુ નૃસિંહાચાર્યના જૂના શિષ્યમંડળમાં તેઓ એક અગ્રગણ્ય તારક સમાન હતા અને તેમને તેઓશ્રીએ “શુકલવૃત્તિ”નું ખિરુદ આપ્યું હતું તે યથાર્થ ફરી આ દુનિયામાંથી વિદાય લીધી. તેમના સાધકવર્ગના અગ્રણી શ્રી નગીનદાસ સંઘવીના દ્વિધેશ્વર રમદાન ઉપરના પ્રવચનના શબ્દો યાદ આવે છે. તેઓએ જણાવેલું “નર્મદ શુકલવૃત્તિ જેવા જલ્દલે પાકે છે. તેઓ નૃસિંહાચાર્યજી જેવા ગુરુના કૃપાપાત્ર હતા અને ગુરુનો સંકેત પૂરો થતાં ચાલ્યા ગયા.” તે વખતનાં અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી દૈનિકોમાં તથા તેમના જીવનને સમુચિત અંગ્રેજીઓ આપવામાં આવી હતી અને જુદી જુદી સભાઓ યોજાઈ હતી.

તેઓશ્રીના અંગન મિત્રોમાં શ્રી ઈશ્વરભાઈ જીવાભાઈ પટેલ (ઈશ્વરઆપા) ઉપરાંત રા. બા. કેશવભાઈ ગિરધરભાઈ ત્રિવેદી, શ્રી રંગીનદાસ ગિરધરદાસ મહેતા, દી. બા. હરિદાસ દેસાઈભાઈ દેસાઈ વગેરે હતા. તેમના ખાસ મિત્રોમાં કહી શકાય તેમાં એક વખતના આસિસ્ટન્ટ પોસ્ટલિટકલ એજન્ટ રા. બા. કેશવભાઈભાઈ હતા જેઓ તેમની અનોખી વહેવારિક રીતે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈની સાંસારિક બાબતોમાં રાહબર તરીકે વર્તતા અને “શંકર”ના હુકામણા નામથી તેમને સંબોધતા અને બીજા જોડે વાતમાં પણ આ જ નામથી તેમનો ઉલ્લેખ કરતા. બોરસદમાં આ બંને સાથે જ નોકરી કરતા કેશવભાઈભાઈ ત્યાંના મામલતદાર તરીકે અને નર્મદાશંકરભાઈ ત્યાંના રેસિડન્ટ ફ. ક. નેજિસ્ટ્રેટ તરીકે. આ જ રીતે દી. બા. હરિદાસભાઈ પણ તેમના ખાસ અંગન મિત્ર અને સલાહકાર હતા અને મૂળચંદ-ભાઈ આશાગમ સાથે પણ ધનિષ્ઠ સંબંધ હતા.

તેમને બામબગીચાનો તથા વૃક્ષઉછેરનો ધણો શોખ હતો. તેથી જ્યારે સમય ફાજલ પડતો ત્યારે બગીચામાં અમારી સાથે બેસતા. હાલ જે જે વૃક્ષ તેમના બગીચામાં મોજૂદ છે તેને મુજબથી

ખાસ મગાની વાવવા તથા ઉઠેવામાં તેમણે શ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. કેટલાક આમાં કંઈથી છે, કેટલાક કુદત્તી છે, કેટલાક કુદત્તી છે. તેજ પ્રમાણે મોપારી, ફણમ, સેતુર, દાલ, લવિંગ, લુકેનિપ્ટસ વગેરે વૃક્ષો તેમણે અગત કાળગ્રથી ઉઠેગવેના માગીને પણ પેતાના એક કુટુંબીજન તરીકે ગણી તે પ્રમાણે તેની પામેથી કામ લેતા માગી અયાદીન જયપુરનો હતો અને મ્યુનિસિપાલિટીના મુખ્ય માગી મૌના બદ્ધનો સગો હોવાથી તેની લગભગથી તેને રાખેનો તેને કામ કરવાની સમજણ પોતે પાડતા અને યાં છે ત્યાં મુધી તેનું લાભ પણ તેઓએ કગની આપ્યું હતું આ અયાદીન પણ મિનકુન સતોાપી માનવી હતો, અને શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ જ્યારે બહારગામ જતા ત્યારે બગનાની તથા બાગની ચલાવ ગમ્મનો.

ફૂતગએનો એમને ખૂબ સોખ હતો અને તેમને પણ પોતાના આપ્તજન તરીકે રાખતા પોને વાદગમાં ચીફ એક્સિસ્ટ હતા સાથે ત્રણ ફૂતગ ગમ્મના એક વખતે પોતે વેરાવળ મથા ત્યારે ફૂતગ છામીને માગીને સુપરત વરી ગયેના તેમના ગયા બાં લગભગ એક અઠવાડિયામાં ફૂતગે માદો પડ્યો માગી અનાદીન અને બોનાવવા આવ્યો અને ફૂતગની બીમારી સબધી વાન કરી નું બગને ગયો અને જોયું તો ફૂતરો બેહોશ પડી ગયેનો ખાસનું મૂનીએ તે ખાસ નહિ તેને અમે દોરના દવાખાને લઈ ગયા ત્યારે માનુષ પડ્યું કે ફૂતરાને અમુક જાતનો ખોરાક અથવા કોઈ પદાર્થ પીવાની ટેવ હતી તે નહિ મગતા તે આ પ્રમાણે બેહોશ થઈ ગયો છે અને યાદ આવ્યું કે આ ફૂતરો મુ નર્મદાશંકરભાઈ જ્યારે સવારે ચાહ પીતા ત્યારે તેના માટે એક રવાની ચાહ મુખ્યામાં આવતી તે પીધા બાદ તે તેમની પામે બેમી જતો માગીને દૃશ્ય કે દદાચ ફૂતગને ચાહ નહિ મગવાને કારણે આ પ્રમાણે થયું હોય દવા પાર્ક પણ તે કામિયાબ નીવડી નહિ વેર લઈ ગયા બાદ બીજે દિવસે ફૂતરો મરણ પામ્યો આ સમાચાર મે તેમને વેરાવળ જણાવ્યા તેના જવાબમાં તેમણે

દી. બ. નર્મદાશંકર મહેતા

૧-૫ ૨૩-૮-૧૯૭૧

અવસાન ૨૦-૩-૧૯૩૬

ડોક્ટરે જે નિદાન કયું હતું તેને સમર્થન આપી લખ્યું કે આ દૂતરો મારી જ બેઠરકારીથી મરણ પામ્યો છે કેમકે જતી વખતે હું માળીને કહેવું જૂઠી ગયો કે તેને રોજની માફક ચા આપજો

એમના જીવનની ધન્ય ક્ષણો જ્યારે હું સભાર છું ત્યારે મને એમ લાગ્યા કરે છે કે એમા જે સુનાસ હતી તે ધાર્મિકતાની હતી. અસત્ય તેમના ઉપર કમજો કરી શકું નહિ અને ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધામાથી પોતે કદી ડગતા નહિ એમની દષ્ટિ સંપૂર્ણપણે આધ્યાત્મિક હતી અને તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરવામા સદા પગેવાયેના રહેતા. રાગદ્વેષથી તેઓ હંમેશા પર રહેતા અને વગર પ્રયત્ને પ્રભુ તરફથી જે મળે તેથી સંતુષ્ટ રહેતા. કોઈપણ હોદ્દા કે માનમગ્તામા સારું તેમણે કદી પ્રયત્ન કર્યો નહોતો અને લોકેષણ તરફ તેમનું જગ પણ લક્ષ નહોતું એમનામા શુરુકૃપાને કારણે ઉદામીનતા અને પ્રસન્નતાનું અનોખું સમિશ્રણ થયું હતું એમને માટે 'નિરન' શબ્દ જ ઉચિત ગણી શકાય

મુરખખી સાહેબ

મહેશભાઈ જુગલભાઈ પટેલ

મુ પૂજ્ય નર્મદાશંકરભાઈ, જેમને અમે મુ સાહેબના નામે સંબોધતા હતા, તેમના પરિચયમા આવવાનું સદ્ભાગ્ય મને નાનપણથી પ્રાપ્ત થયું હતું મારા દાદાજી સ્વ શ્રી ઈશ્વરભાઈ જીવાભાઈ પટેલ અને મુ નર્મદાશંકરભાઈ બંને ગાદ મિત્રો હતા અને તેને લીધે મારા દાદાની સાથે હું અવાગનવાર તેમના દર્શને જતો હતો

પરંતુ વધુ પરિચય તો જ્યારે તેઓ ખબાતમા દીવાન થયા ત્યારે થયો પોતે મને ખબાત બોનાનીને નોકરીમા ગમ્યો ત્યાંથી

તે તેમના અવસાન સુધી હું એમના અતિવામી તરીકે રહ્યો તે સમયને હું મારા જીવનના ધક્કરનો ગણુ છું

મુ સાહેબની વ્યવસ્થાશક્તિ અને કુશળતા, નાનામાં નાના કામથી તે મોટામાં મોટા સુધી હું જોયા કરતો મને ખભાતમાં રાખીને દરેકે દરેક ખાતામાં ફેરવ્યો અને એ અનુભવના પરિણામે મારુ જે ધક્કર થયુ તે માટે હું એમનો હમેશાનો નાશુ છું એ ધક્કરના પરિણામે હું કોઈ પણ પ્રયત્ને દુર્ગંજતાનો કે પરાજયનો અનુભવ કરવાનું વીસરી ગયો તેઓ મને વારંવાર કહેતા કે મનને કદી દુર્ગંજ થવા દેતું નહિ અને દરેક કાર્ય ઉત્સાહથી કરતું જે સમયે આપણને જે કામ પ્રાપ્ત થયું હોય તે ૧૫ મરના માટે ઈશ્વરે આપણને મૂક્યા છે એવી ભાવનાથી કામ કર્યું કરવું

જે વડી હું ખભાતમાં તેઓની સાથે રહ્યો પછી તેમના ઉપર લખાનો મનો થયો અને અમે બધા તેમની સાથે અમદાવાદ આવ્યા મારુ મન તેમને મૂકીને ખભાતમાં જવા ના પાડું હતું મારી નોકરી ઘણી સારી હતી અને હું આગળ વધી રહ્યો હતો પણ અતરંગમાં કહેતો હતો કે તારુ કામ એમની મેના મરનાનું છે, ખભાતની નોકરી કરવાનું નથી ખભાતની નોકરીનું મે રાજીનામું આપી દીધું અને મુ સાહેબની પામે તેમના બગનામાં રહેવા આજ્યો ત્યારથી હું એમના કુટુંબનો જ બની ગયો તેમ આજ સુધી તેમ રહ્યો છું

લખાના દરમાં પણ પોતે કદી પ્રસન્નતા શુભાવી હોય તેવું મને યાદ નથી એમના મોં ઉપર સ્વસ્થતા અને શાંતિ સદા જવાયેના જ રહેતા જીવનની નિયમિતતામાં કદી વિશેષ પડ્યો નહિ ગતના નવને ટકોરે સર્જનતા અને પાંચ વાગે પંદોઢે ગિત્તા લખવાનું દર્દ જના પણ માણસની સહાયથી પોતાના બગનામાં નિયમિત રીતે આગ મારતા બપોરે જ્યાર વાગે જમતા જમીને પધારીમાં પડ્યા પડ્યા ટાઇમ્સ વાંચતા સાંજનું જમવાનું તો છે ના વીસ વર્ષથી બધ

જ હતુ સાળે મોટરમા કોઈ શાંત અને રમણીય જગાએ ફરવા
જતા બધો ક્રમ ધડિયાળના કાટાની પેઠે ચાલતો

સ્વભાવે તેઓ આનંદી હતા, પરંતુ એમના વ્યક્તિત્વમા જે
ગાબીયું હતુ તેનુ ભાન અમને સદા રહ્યા કરતુ પોતે ખીમાર હતા
છતા એમનો પ્રભાવ એનો એ હતો

નાના બાળકો પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ ઘણો હતો એમને જોઈ પોતે
આનંદમા આવી જતા અને ગાબીયું હાનુ બનતુ

તેમના જીના સમયમા તેઓ સતત ધ્યાનમા હોય તેનુ દેખાતુ
હતુ જે દિવસે તેમનુ અવસાન થયુ તે સમય પ્રાત કાળનો હતો
તેમણે મને સાદ કરીને બોના થોડુ તેમના ઓર ભાગે તેમનાથી
શ્વાસ બરાબર લેવાતો નહોતો ઓકિસજન આપના માટે મે તેમનુ
માથુ મારા હાથમા રાખ્યુ

એક નિશ્ચિત ઘટના બની તે નોંધીશ ઉપરના એક ઓરડામા
તેમના પુત્રી ભારતીમદેન સૂતા હતા અને બીજા ઓરડામા મારા પત્ની
સૂતા હતા બંને ઝગડી ગઈયા અને સાહેબ બોનાવે છે એવો ભાસ
થયો તેઓ બંને એકદમ નીચે આવ્યા અને આ દસ્ય જોયુ મુ
સાહેબે અમારા ત્રણે તરફ જોઈને પોતાના ગુરુ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીની
છત્રી તરફ આખરી દષ્ટિ કરીને આખો મીચી દીવી જોતજોતામા
તેઓ ચૈતન્યના સાગરમા વિનીત થઈ ગયા

એમની સાથેના મારા સબંધને હું પૂર્વ જન્મના મારા પુણ્ય-
કર્મોનુ ફળ જ માનુ છું

વિદેહાનો અર્થ

ગાંધીજીની દરખાસ્ત

કાવસજી પટેલ તમાવ પામે આવેના હીરાનાગમા મુખ્ય શુભરાત્રી મહાના આશ્રયે ગોવિંદેના “શ્રીમદ્ વનભાગ્યાર્થનુ તત્ત્વજ્ઞાન” નામનો વિષય ઉપના ભાષણમા પ્રમુખધ્યાન માટે શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાના નામની દરખાસ્ત ગાંધીજીએ મૂકી હતી તા ૧૨-૪-૧૯૨૫ ને વાગ રવિ *

* શ્રી. ચંદુલાલ બ દનાવ, ભારતી નિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ પાસેથી મળેલ

આપને શહેરનું હિત...

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

પ્રમુખ, શુભગન પ્રાતિક સમિતિ

અમદાવાદ, તા ૭-૨-૧૯૨૬

પરમખેડી ભાઈશ્રી નર્મદાશંકરભાઈ,

શ્રીશ્રી ઓફિસરની નિમણૂંનો સવાલ હારે ગુચવાડાઓ થઈ પડ્યો છે તથા રથાનિક ઉમેનારો છે

આપને શહેરનું હિત અમારા જોટનું જ છે અને તે જોતા કોઈ માણસ માથે ન પડી જાય એ જાગૃતાના દેતુથી ના સબધમા આપનો પ્રમાણિત અભિપ્રાય અમને માર્ગદર્શક થઈ પડશે

તાબીદે જ્વાળા આપમેં તો આભારી થઈશ

નિ વલ્લભભાઈના

વહેમાનગ્મ

[જ્વાળામા ન દે મહેતાની નોંધ છે કે, “રા બ રમગુમાર્તનો પત્ર પબ્લુ આપ્યો છે તેમને આપેતા જ્વાળાની નમન સામેલ છે. જ્યાં ત્યાં શુદ્ધ નિગવાગા પ્રમાણિત માનુસની ખોટ છે ”]

સવિનય ના

ભુજ

તા ૨૭-૮-૧૯૨૫

પિતૃસ્વરૂપ મુ મોટાભાઈ,

કચ્છના દીનાનની જગ્યા બાબત મુબઈમાં મે તમને શ્રી હજૂર સાહેબના કહેના પ્રમાણે વાત કરી છે અને તે જગ્યાએ તમે આવો એની શ્રી હજૂર સાહેબની ખાસ ઇચ્છા છે તે સારુ આજ રોજ મને પુન સભારી તાપીદે તમને તે સારુ લખવા કહ્યું છે જેથી આ પત્ર લખુ છું

તમારી ઇચ્છા મુબઈમાં મે જાણી હતી કે શ્રી હજૂર સાહેબની કૃપા છે તે સારુ ઉપકાગ માની ફક્ત બે વર્ષ સારુ Adviser તરીકે રાજ્યતંત્રને સારા પાયા ઉપર મૂકવા યોજના હોય તો વિચાર કરીશ એમ તમે કહ્યું હતું Adviser કરતા દીનાન તરીકે જ તમને હજૂર સાહેબ નીમવા માગે છે તમારી ઇચ્છા મે વર્ષની છે તો બે વર્ષ સારુ આવો તો શ્રી હજૂર સાહેબને ચતોપ થશે ને રાજ્ય તેમ જ પ્રગતને તમારી નોકરીથી લાભ મળશે મુબઈ મ્યુનિસિપાલિટીના ડેપ્યુટી કમિશ્નર થવાનો વિચાર માડી વાગો તો જ આ બંને માટે સાથે સાથે તે વિચાર માડી વાળજો

નિ સૂર્યશંકર સાધુગ પ્રણામ

[ઉપરના પત્રના જવાબમાં ન દે મહેતાએ લખ્યું “ એક જ રાજ્યમાં બે ભાઈઓ મોટા હોદ્દાઓ ઉપર હોય તે યોગ્ય નહિ. વળી કે કમિશ્નરની જગ્યા માટે બહી વિઠનભાઈ પટેલનો ખાસ આગ્રહ છે, એટલે હજૂરશ્રીને સવિનય ના પાડી પડે છે ’]

હું ઉપકાર માનવા આવ્યો હતો

શ્રી. નરમિહરાવ ભો. દિવેદીયા

તા ૨૬-૧-૨૭

પરમ સ્નેહી ભાઈ નર્મદાશંકર,

હું ઉપકાર માનવાને આવ્યો હતો, સેને માટે ?—

સમગ્ર જમો ૮૧ પ્રકારની લક્ષિત માટે ખરેખર બહુ ઉપયોગી સમાવાન મારી શકાતું આપે ક્યુ, અને તે આપની હમેશાની વિશદ સેનીમા માગ વિદ્યાર્થીઓને એ સમ્પદ ઉતારવી પણ આપ્યું Copyrightનો ભગ તો નથી થતો ને ?

એ નરમિહરાવ

નર્મદાશંકર એટલે

આચાર્ય આણંદશંકર કુન

“નર્મદાશંકર એટલે જ ‘Thoroughness’ નો વિષય પોતે હાથ પગ લે તેનો તમિયાત્રાટક અભ્યાસ કરી તેને ન્યાય આપવો એટલે નર્મદાશંકર આજના પોતાના વ્યાખ્યાનના એમણે વિશ્વનુ સગીપાત્ર ને નિરીક્ષણ ક્યુ તે બદલ આપ સદુ તરફથી હું એમનો આભાર માનું છું ”

[સને ૧૯૨૮મા ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી ‘કવિ બાન’ ઉપર ન દે મહેતાએ આપેના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે આચાર્ય આણંદ શંકરે પ્રમુખસ્થાનેથી ઉપરના સમ્પદો ઉચ્ચાર્યા હતા]

ફિલસૂફી અને સર્જકતા

શ્રી. બળવંતરાય ક. ઠાકોર

૧

મુંબઈ 'ગુજરાતી' અઢવાડિકનો તા. ૪-૧૦-૧૯૨૫નો અહેવાલ :

“સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર શ્રી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની જયંતી ઉજવવા વિજ્યાદશમીને દિવસે ગુજરાત મડળ તરફની મારવાડી વિદ્યાલયમાં ન્યાયમૂર્તિ સર લલ્લુભાઈ આશારામ શાહના પ્રમુખપદે મળેલી જાહેર-સભામાં પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરે જણાવ્યું હતું કે—‘આજના કાર્ય-ક્રમમાં બોલનારા રા. રા. નર્મદાશંકર મહેતા બહુ સારા વક્તા છે, મોટા વિદ્વાન છે, જેને કિવસૂફ કહીએ એવા તો આપણા રૂઢ દેશમાં અત્યારે એકલા તેઓ જ છે. વળી એમણે આજને માટે ગોવર્ધન-રામની ધર્મભાવના વિષય પસંદ કર્યો છે તે પણ બહો મહત્વનો છે.’”

૨

વિજ્યાદશમી શનિવાર તા. ૧૬-૧૦-૧૯૨૬ના રોજ મુંબઈમાં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની જયંતી પ્રસંગે સ્વ. શ્રી. બ. ક. ઠાકોરે ઉચ્ચારેલા શબ્દો :

“આજના આપણા વ્યાખ્યાતાને સડુ સારી રીતે પીઠાનો છો. આ ગુજરાત મડળમાં છેલ્લી જયંતીથી માહીને એમની વિદ્વતા, એમની કિવસૂફી, એમની સાત્ત્વિકતા અને એમની મોહાશની સાથે એમની સર્જક ભુદ્ધિશક્તિનો પરિચય આપને થનો જ રહ્યો છે. એમની રાંતીમાં વ્યાખ્યાનની જૂની અને નવી બેય રીતિઓના કેટલાક ઉત્તમ અંગોનું વિશિષ્ટ સમિશ્રણ જોવામાં આવે છે.”

વ્યાખ્યાનને અતે શ્રી બ. ક. ઠાકોરે નીચેના ગમ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા :

“આજના વ્યાખ્યાનમાં જૂની અને નવી રાંતીનો સુન્દર મિલાપ છે. એમની કિવસૂફીમાં, વિદ્વતામાં, ગ. નર્મદાશંકરે દર્શાવેલી ધીર ગંબીર રીતે ગોવર્ધનરામની તપોમયતા આપણને સમજતી છે”

મોનું અને મુગંધ

શ્રી. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી

મુખર્જીના ‘ગુજરાતી’ અવાહિકનો તા ૬-૧૦-૧૯૨૬ નો અહેવાલ

“તા ૨૨-૯-૨૬ રવિરાત્ર સાંજે સાગ પાય વાગે મુખર્જી ગુજરાતી મંડળમાં ઠવિ શ્રી દયારામની જયતી દી ન કૃષ્ણનાન ઝવેરીના પ્રમુખપદે ઉત્તરવાર્ધ હતી આ પ્રસંગે મુખ્ય વક્તા શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું દી બ ઝવેરીએ જણાવ્યું હતું કે—‘આજના વ્યાખ્યાતા વિશે માત્ર એટલું જ જણાવીશ કે દયારામના આભાવિક મુગંધ તો છે જ અને નર્મદાશંકરભાઈ જે વસ્તુને અડે છે તેને મોનું બનાવી દે છે એટલે એમનું વ્યાખ્યાન સાલળીને આપણે આજે મોનું અને મુગંધ બને પામીશું એ નિર્વિવાદ છે’

ઉપરનાર કથા દી ન ઝવેરીએ કહ્યું કે, ‘મે કહ્યું જ હતું કે નર્મદાશંકરભાઈ જેને અડે તે મોનું થઈ જાય છે મોનું તો તેમણે આપ્યું જ અને તે પણ મોએ મો દયનું અને નિર્ભય દયારામનો શૃંગાર અમરવાની એક અરેખરી કૃતિ તેમણે આપણા હાથમાં મૂકી છે અને તે છે પુષ્ટિમાર્ગનું ગદ્ય પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધિમાર્ગનું એમણે જે સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવ્યું તે ઉપરથી દયારામની ગમીઓનો શૃંગાર કેવા બાવથી લખાયો છે તેની સમજ પડી જશે આવડ અમૃત વ્યાખ્યાન માટે નર્મદાશંકરભાઈનો આપણે ઉપકાર માનવો ધટે”

પ્રભાવશાળી વાક્યપ્રવાહ

શ્રી. ચંદ્રશંકર મ. પંડ્યા

સાગર વિદ્વાન હોય તે સારા વક્તા કે સારા લેખક હોય જ એવું કાંઈ નથી હોતું, તેમ સારા વક્તા કે સારા લેખક સારા વિદ્વાન હોય તેવું પણ નથી હોતું. સક્ષેપમા વિદ્વતા, વક્તૃત્વ, લેખન-શક્તિ એ લિન્ન લિન્ન બાજતો છે, એ ત્રણ એકત્ર હોય પણ ખરી, ન પણ હોય—એમા કાંઈ નિયમ નથી, પણ જ્યારે એ ત્રણેય શક્તિ-સંપત્તિઓ એકત્ર હોય ત્યારે પરમેશ્વરની પરમ કૃપા સમજવી. નર્મદાશંકરભાઈએ ત્રિશુલસમન્વયની દૃષ્ટિએ ભાષ્યશાળી વ્યક્તિ

નર્મદાશંકરભાઈ જેવા ગુજરાતીઓ અભ્યાસશીલતા, વિદ્વતા, વિચારશીલતાની દૃષ્ટિએ થોડા હશે ગૌરવ એ નર્મદાશંકરભાઈનું મુખ્ય લક્ષણ—એમના વ્યક્તિત્વમા ગૌરવ, એમના વ્યવૃત્તિમા ગૌરવ, એમની લેખનશૈલીમા ગૌરવ એમના જેટલો સમૃદ્ધતો ગાઢ પરિચય જેમને હશે તેમાથી પણ એમના જેટલા ગાંભીર્ય અને પાણ્ડિત્યથી ભરેલી સમૃદ્ધતમી ગુજરાતી શૈલીના અવિરિચ્છન્ન પ્રવાહથી બોનના-લખનાર મે ગુજરાતમા ખીલ કોઈ જોયા નથી ના, કોઈને એમનો જ્ઞાનભાગ ભારે લાગે, કોઈને એમનો પાણ્ડિત્યભાગ ભારે લાગે, કોઈને એમનું ભાષાગૌરવ ભારે લાગે, પણ જ્ઞાન ચોક્કસ, પાણ્ડિત્ય ચોક્કસ, ભાષાગૌરવ ચોક્કસ અને અખખનિત, અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ એ ગૌરવ સદ્ય બતાવે ત્યારે ય અસ્તિત્વનું ભાન કરાવ્યા વિના ન ગટે. સાદોગ નાગર ગૃહસ્થ છે અને બાણશકર દ્વિ જેવાના ભાષેજ છે એટલે એવડા બ્રાહ્મ ને ગ્રંથિક તો ચાલી જ, પણ આનંદશકરભાઈ, લ'પુભાઈ શાદ જેવી ગાંભીર્ય મૂર્તિઓના શિષ્ય દોનેજમા અને નૃસિંહાચાર્યજી તથા સાદર શ્રી મનમુખગમભાઈ જેવાના શિષ્ય

વેતન્તનિરપમા, એને ગાબીઈ અને ગોસ્વ પ્રધાન થઈ ગયા હશે તેમા વળી મ્હા સરમગી અધિમરી, એને ન હોય તો પણ ભારેખમ દેખાતુ પડે તો આ તો મૂળથી જ સ્વભાવે ને સયોગે હોય તેમા અધિમરે ઉમેરે દર્શો

કોઈ પણ વ્યાસપીઠ ઉપર કોઈ પણ વિન વિને ચિદ્રનામયુ અને વિચારપૂર્ણ વ્યાખ્યાન જોઈતુ હોય—અને તે અવિચિત્તન સન્નત મુશોભિત પ્રોહ અને ગૌરવાન્વિત વાગ્મિનાથી અનકૂત—તો સદ્ય સરણ લેના નર્મદાશ મ્હામર્ષિ પોતે એક દષ્ટિએ સૌજન્યશાલી છે વિનયી છે નમ્ર છે ખીજી દષ્ટિએ સ્વનત્ર છે પ્રગમ છે સ્વમતાગ્રહી છે જેવો એમનો વાદપ્રવાહ પ્રભાવશાળી અને અવિચિત્ત તેવો જ એમનો વિચારપ્રવાહ પણ તેઓ ભાવણુ આરબે અને અમ્મમાત્ સખામલિતુ વાતાવરણુ ગભીર ગૌરવાન્વિત પાલિપૂર્ણ અને છે શ્રીમન્ શ મ્હાયાયજ્ઞની જ્યતી ઉજવવા સમસ્ત બ્રાહ્મણુ વર્ગની ગજનગ સખા ભગર્હ હોય કે સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનગમતી કે સાક્ષર શ્રી મણિનાન દિવેદીની જ્યતી ઉજવનાર સાહિત્યપ્રેમીઓનુ સમેનન એમ્નિત હોય નર્મદાશ મ્હામર્ષિ એમ્મરખા મહાસ્વામી— શ્રોતાઓએ અવજ મ્હવુ જ જોઈએ જિયામા જિયા વિચારો ડિયામા ડિયા ભારાશૈનીમા જિયામા ડિયા વમ્હત્વની જગથી અમર્પાતા હૃદયે ઝીનવા જ જોઈએ વેર જાનભાર લઈ જવો જ જોઈએ વક્તા માટે માભાવ અનુભવવો જ જોઈએ ગુજરાતમા છે તેથી વધારે જાન હોત વધારે ચિન્તા હોત વધારે પાકિય હોત તો નર્મદાશ મ્હામર્ષિને દ્રવ્યોપાર્જન જેની એમના જેવા માટે શુ નમ પ્રવૃત્તિ માટે રાજ્યમેવાનો અવમશ ન રહેવા ત્ત પણ ડુગતમા એ જીવત ગિજામાવાગો વિદ્યાધિમર કચાથી ।

‘કીમુનિ સને ૧૮૩૧ મા “ગજવાણુ વક્તુ વ” નામની સ્વ ચ દ્રશ કર પડયાની લેખમાળામાથી

અમલદારી અને સરસ્વતી

શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટ

નર્મદાશંકરભાઈની રાજકારભાર કરાની શક્તિ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના ચીફ ઓફિસરના હોદ્દાની અને છેવટે મુખ્ય મ્યુનિસિપાલિટીના કમિશનરના હોદ્દાની સફળતાથી વ્યક્ત થયેલી છે. મુખ્ય જેવા શહેરની મ્યુનિપાલિટીના મુખ્ય વહીવટદારનું કામ એટલે હિંદના એક મોટામાં મોટા દેશી રાજ્યના વહીવટનું કામ એક વાઈકુંઠશાહી મંત્રીના અર્થે શુભ તેમનામાં છે.

આ ઉપરાંત તેઓ ગુજરાતના પ્રખર વિદ્વાન અને તત્ત્વજ્ઞ છે. વેદાંત અને દર્શનશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસી તરીકે હિંદુસ્તાનના મોટા પડિતો સાથે એમનું ધ્યાન છે. ખામ નોધવા જેનું તે એ છે કે ગુજરાતીમાં અનભ્ય એનું ઉત્કૃષ્ટ વક્તૃત્વ એમનામાં છે. ગમે તે વિષય ઉપર તેઓ (extempore) ઉત્તમ વ્યાખ્યાન કરી શકે છે. એમની વાણી મધુર અને મનોહર તથા પ્રવાહ અસ્ખલિત છે. ધણી વિદ્વાનોમાં સરસ્વતી મગજમાં હોય છે પણ નર્મદાશંકરભાઈમાં તે મગજ અને જીભ બંનેમાં સરસ્વતીનો વાસ છે. આમ વહીવટ અને સરસ્વતી બંનેની ઉપાસનામાં સર્વોત્તમ ધ્યાન એમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે જોઈ જ કે એમને હોઈ મેટ્રોને double first ઉપનામ આપેનું તે યાદ આવે છે *

દી. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા

ગ્રો ગંધર્વસાહ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી

રાન્યત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યને જિંદગીભર સાથે જ એવના દી બ નર્મદાશંકરજીએ અમૂલ્ય વિદ્વાનના વિદિષ્ટ ગુરુ ઉપાસકોમાં નિગ્ન સ્થાન જોગવે છે મહાગણ્ધર્વી સરખામણીએ ગુજરાતે દાખવેલી અમૂલ્ય વિદ્યા તમ્હની ઉદામીનના સમૂહ સાહિત્યના અભ્યાસીઓને તો વિરાદ ઉપજાવે તેની જ છે પૂનાના ડૉ બાગરમર પોર્તાલ સરોધન મહાજની માફક સમૂહ વિદ્વાને વેગવતી કન્વાના પદ્ધતિસરના પ્રયત્નો તો હજુ ગુજરાતમાં યાવ ત્યારે ખરા, પણ આજે જે ગુજરાતના વિદ્યમાન સમૂહ વિદ્વાનો ડોઈ આની કેન્દ્રીમૂલ સરથાના સગીન સહાર નિના એ પોતાની વિદ્વાનના બને પરબ્રાન્નમાં ને વિદેશોમાં એ કીર્તિપાત્ર અને તેમ છે, તેઓગા નર્મદાશંકરજીના નામ તો અવશ્ય ગણાવવું જ પડે, ગણ્ય કે પૂર્વ ને પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનના રિસખા તેમની વિદ્વાનના તેજે આજે ધણુને આજ દીરા છે

ગળીગ મુખ પાળી ડોકિયા કરી તેમની વિનોદવૃત્તિ તેમના તત્ત્વજ્ઞાન પાળી છુપાયેલી સાહિત્યરસિકતાની શાખ પૂરે છે મુ નર્મદાશંકરજીએ દત્તંત્ર કે મોખા ખાતર પ્રપલ્લ વડે ભારેખમ દેખાવાની દેડ પાડી જાણા છે, નદિ તો અને તો ખાતરી છે કે ખાયાવમ્યામાં ને યૌવનમાં આગના જેટના ત્યારે માનનીય ને મદાન નદિ હોય ત્યારે તેઓ વધુ વિનોદી ને મીખમી હોરા જેડે આજે પણ તેમના અતરંગ મગમાં તેમનો હામ્મગ્ન તેમનો જ દાવડો ને આનંદપ્રદ છે

નર્મદાશંકરજીના ધજર જગ વિચારીએ તો જાણાશે કે મોસાગમાં મામા ને માનામહેડુનેમને ધર્મ અને સાહિત્યના સમ્માર આપ્યા, શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યની ગ્રેગણાએ તે સમ્મારને પામગ્યા ને

ગ્રેા મણિનાન દિવેદી, ગ્રેા જેકીશનદાસ કણીઆ ને ગ્રેા આનંદ-
શંકરભાઈ ધ્રુવના પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ સંપર્કે તેમને ફળનતા કર્યા.
ત્રેવન્યુ ખાતાએ તેમને લોકોના સમાગમમા લાનીવેદિયા પડિત થતા
અટકાયા ને માનવજીવનના પ્રપચો અને ત્રુટીઓની પર લઈ જઈ
તેમની પારનોકિડ દષ્ટિને પોથી કામદાના જાને તેમની સમાનોચના
ને સગોધનની શક્તિઓને વધુ મૂલ્યમ ને ચોક્કસ બનાની, અને
રાજ્યતત્વના અભ્યામે ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનના વિરોધી દેખાતા પ્રસાહોને
સુસવાદી બનાવવાની તેમને કુનેહબાજી આપી

તેઓ નર્મદાનમા લણુતા ત્યારે સુધારાના લણુકાર મળી ગયા
હતા ઈવિ નર્મદ ઉન્હેદ મરી સરક્ષક બન્યો હતો, તેથી જૂની
ધાર્મિકતાના ધામ અરીખા મોસાળમા નર્મદાશંકરભાઈને ધર્મ, અમાજ
ને ગજદારણુમા પણ ખડક નદિ પણ સરક્ષક થનાના જ અસ્કારો
મળ્યા નાગરપણુ ને નાગરિકતાથી અઢાયેના આ સન્કારો ભવિષ્યમા
દષ્ટિવિશાળતાએ ગાના ને કમૂન કમુ પડે કે ત અમૃત્યતાનિનારક
બન્યા, પણ કદીયે મચોટ ખડનાત્મક તો ન જ બન્યા તેમની
ધાર્મિક વૃત્તિઓ ઉન્હેદ નહિ, પણ સવાદને જ શોધે છે, તેમના
રાજદારણુના વિચારો કાન્તિકારક ન બનતા ક્રમિક વિકાસનુ શરણુ
શોધે છે, ને મામાના “ભારતીખૂણે”ને દોનનરામના “ધન્દજીત
વધ” ઢાળ્યે પોતેના સાહિત્યના સસ્કાર પણ તેરી જ સરક્ષક નીતિમા
વિહરે છે

નર્મદાશંકરભાઈને શિશ્ત સાચવનાર અમનદાર તરીકે જ નિર-
ખના જનને તેમના આદિય ને ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનના વાનારણુથી તૈયાર
થયેલુ સાદુ જીવનપટ મ જણાય, કાગણુ કે તેને તો ઉપર લાગેના રંગો
જ આજ દે છે નોમરી દરમિયાન આમવર્ગ આથે સાધેના સમા-
ગમને લીવે તેમની રિનોદ્દૃષ્ટિ એક વ્યવહારક્ષ વ્યક્તિ તરીકે આજે
પણ તેમની પામે ધરમથુ શમ્દો બોનાવગવે છે, ને આ સમાગમથી
પ્રાપ્ત થયેની કુનેહે તેમને સરકાર વિરોધી લોકમેવકોના પણ મિત્ર

બનાવ્યા, એમ તેમની મુનિસિપાલિટીઓની મેરાઓ સામિત કરે છે.

તેમના અભ્યાસખંડમાં જગા ડોમિયુ કરીએ તો વેદની સદિના કોઈ દિગિ કે દિગિગ્રનનો ગિપોર્ટ, મુનિસિપલ કે લોકાનોર્ડ ઉપરનું કોઈ પ્રસ્તુત, સાદિન્ય કે તત્વગાનનો મન્દૂન, અગ્રેજી કે ગુજરાતી ગ્રંથ—આરી વિવિધ સામગ્રી દૃષ્ટિગોચર થશે અભ્યાસના હુદા હુદા વિષયો તેમને મૂળવના નથી, પણ બિનદું તેઓ તે બધાને ગાપવા મથે છે પોસ્ટના દાગો સ્થળ પ્રમાણે વહેંચી નાખવા માટે હોય છે તેમ વિષયો પ્રમાણે જાણે કે મળના ખાના ના પાડી દીધા હોય ને ! આના પરખર વિરોધી, અમનદ કે નિરપેક્ષ વિરોનો સમન્વય કુશાગ્ર ભુદિ વિના કોણ કરી શકે ?

નર્મદાશંકરભાઈની વિદ્વત્તા ચત્તવાગાદિ ને વેદની સદિતામાં જ પુરાઈ ન શકેતા, ઉપનિષદો, દર્શનો, બૌદ્ધ ને જૈન ધર્મો, તથા શાકત ને લોકાયત સપ્રદાયોના વિવિધ પ્રદેશોમાં વિચરે છે, ને તેથી જ તેમની પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિઓ તેમના મદન ને વિચાર અભ્યાસના પરિપાક સમી છે તેમનો અભ્યાસ તનમ્પની, ચિતન બિહુ, સમાલોચના તુનાત્મક ને અનુમાનો તર્કયુક્ત છે આદ્ય શકરાચાર્ય, ગાંધી સપ્રદાય કે બૌદ્ધ ધર્મ સબધી ચાનતી આવેલી ઘણીયે અનૈતિકાસિક માન્યતાઓને ઉચ્છેદીને સત્ય હકીકતોને અભ્યાસમયે પ્રમાણમાં આણી છે તેમના મુળર્ષ અને અમદાવાદના લાપણો ખાનમાં લેતા આ હકીકતનું તથ્ય સમજાશે

સુઝ ગોકુળજી જ્ઞાના વેદાત ધનામ નિમિત્તે અગ્રેજીમાં લખાયેના “વેદાત સિક્કાન બે” અને “અદ્વૈત બ્રહ્મસિદ્ધિ” નામના ગ્રંથો તેમની તે વખતની બેગતી વિદ્વત્તાને જોય આપે તેવા છે “સુપ્રજન શાસ્ત્ર” તથા “વેદાત ઉપર બૌદ્ધ ધર્મની અસર”, એ ઉપર અગ્રેજીમાં લખેના નિગધોમાં તેમણે ઘણા મદન ને પ્રેરક વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે પ્રથમનું તો ગુજરાતી ભાષાતર પણ થયું છે “સતી નાટક” (ભાષાતર) “વેરાચ શતક” ને “સધ્યાકર્મ વિનય”

તે તેમના પ્રખર પાણ્ડિત્યને જાણવા માટે બહુ નોંધપાત્ર નથી “પ્રણવ વિચાર વિદ્યાસ” એ અક્ષરની ઉત્પત્તિ ને રહસ્ય સમજાવવા માટે લખેલો તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્ણ નાનો અગ્રેજી નિબંધ છે. “કવિ જ્ઞાન ને તેમની સાહિત્યમેવા” ઉપરનું ભાષણ ધણુ કિમતી ગણાય, કારણ કે જો “કનાન્ત” કવિના કવન ને જીવન ઉપર સારામા સારો પ્રકાશ પાડી શકે તેમ હોય તો તેમની જાયામા ઉજરનાર મુ નર્મદાશંકરભાઈ જ છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રને સગાસબધીઓના પક્ષપાતથી મુક્ત ગણવા ધમ્મજ્ઞતા ભાણેજે કોઈ પણ જાતની અતિશયોકિત વિના મામાના જીવનપ્રસંગો યથાયોગ્ય રજૂ કરી તેમા તેમના ગુણદોષોનું દર્શન કરાવ્યું છે નિકટના સગાઓએ સ્વર્ગસ્થને આપેલી આવી નિષ્પક્ષ-પાત અજવિઓ સાહિત્યક્ષેત્રમા કેટલી વિરલ છે.

કવિ અખો વેદાતી હોઈ ને ગુજરાતી સાહિત્યમા તેમનો માનીનો કવિ લાગે છે, કારણ કે પ્રસંગ મળ્યે વારવાર તેમણે તે કવિ ઉપર વ્યાખ્યાન કે ભાષણ રૂપે ધણુ કહ્યું છે નડિયાદની નવમી સાહિત્ય પરિષદના ધર્મવિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે જે ભાષણ આપ્યું હતું, તે તેમના પ્રિશાળ વાચન ને બીડા ચિતનનું રૂળ છે ધર્મનું સ્વરૂપ રજૂ કરી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સબધ સમજાવી તેમણે ગુજરાતના તત્ત્વજ્ઞ કવિઓને પણ યોગ્ય ન્યાય આપી, ગુજરાતના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ તરફ અગુનિનિર્દેશ કર્યો છે આ ઉપરાંત તેમના “સર રમણભાઈની મ્યુનિસિપલ મેનાઓ”, “સ્થાનિદ સ્વરાજ્ય”, “સરકૃત સાહિત્ય” વગેરે ઉપરના છૂટક ભાવણોનો નામનિર્દેશ કરીને જ સંતોષ માનું છું.

“અખો અને તેના ગ્રંથો” નામના પુસ્તકનું તેમણે સંશોધન કરી ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયરી તરફથી છપાવ્યું છે આ પુસ્તકમા પ્રસ્તાવના દ્વારા તેમણે અખાના વખતની સામાજિક ને રાજકીય સ્થિતિનો ખ્યાન આપી તેના જીવનપ્રસંગો, જીવનકાળ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે ઉપર અભ્યાસપૂર્ણ માહિતી આપી ગુર્જર વાચકોને ઉપકૃત

ધર્મ છે. તેથી એ વિશેષ તો તેમણે “અખેગીના”ના કાર્યાનું પૃથ-
ક્કરણ કરી તેનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે ને વેદાનુસારી, જૈનધર્મ અને
બૌદ્ધધર્મના મિદ્ધાતોનો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. પાછા
દ્વંદ્વી નોંધ આપી પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ખાસ ઉમેરો કર્યો છે.

“દ્વિદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ પૂર્વાર્ધ” અને ઉત્તરાર્ધ, “ઉપનિષદ
વિચારણા” અને “શાક્ય સંપ્રદાય” આ મંથનથી જો તેમણે આપી ના
હોત તો તેમની વિદ્વતા બહુ મરજા અને ગૌરવથી ન બનત.

દ્વિદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ તેમની તુલનાત્મક, ઐતિહાસિક ને
સંશોધક દૃષ્ટિને આંકળ નહિ, પણ અનેક નાનીમોટી નદીઓના
પ્રવાહોથી મિશ્રિત થઈ સમૃદ્ધ બનતા ગંગાપ્રવાહ સમ્યો જણાયો, ને
પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રવાહ હુપ્ત-અપુપ્ત રીતે વહેતી મગધનીના
જેવો બાસ્થો. ગુજરાત કોયેજમાં પ્રો આનંદગઢ ધ્રુવના
આદેશથી તેમણે પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનાં સ્વરૂપ નીરખેના. અનેના
જુનાત્મક અભ્યાસ પછી તેઓ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને આત્માની મુક્તિને
જ્ઞાન આપનાર માને છે, બ્યારે યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાન તેમને બૌદ્ધિક
સંતોષ આપનારું જ લાગે છે તેમના આ વિષદ મતન્યને ધણા
તત્ત્વજ્ઞ વિદ્વાનોનો અવશ્ય ટેકો મળે.

આ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં તેઓ ગુજરાતના તત્ત્વજ્ઞાનના કે
ગુજરાતના તત્ત્વજ્ઞ કવિઓના મૂલ્ય આકલાનું પણ વીસર્યા નથી, એ
હકીકત આપણા ગુજરાતી સાહિત્યને ગૌરવ આપે તેવી છે, કાગળ કે
ગુજરાતી સાહિત્યનો આ દૃષ્ટિએ વિગતવાર ઇતિહાસ નહિ જેવો જ
છે. માઠી ને નોંઝસામંતિથી યેથી વડે લેખકનો શ્રમ કૃતિ વિષયને
સહેલો બનાવવામાં, ને પારિભાષિક મદન સમ્મોને અસ્થ રીતે સમ-
જાવવામાં સફળ નીવડ્યો છે. તેમાં તેમણે જ્ઞાન, કર્મ ને ભક્તિનો
સમન્વય કર્યો છે, અને જુદા જુદા મનોને તથા દેશોને સમજાવ્યા
છે એટલું જ નહિ, પણ ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું આવશ્ય

ખતારી આપ્યું છે અતમા આપેના મદ્દઅથોની યાદી (Bibliography) તેમના વિશાળ વાચન ને ગહન વિદ્વત્તાની સાખ પૂરે છે

“ ઉપનિષદ વિચારણા ” ગુજરાતી પ્રજામાં ઉપનિષદોના અભ્યાસની પ્રિશેષ અભિગચિ ઉત્પન્ન થાય એના હેતુથી લખાયેલો ગ્રંથ છે. જગતભરના સાહિત્યમાં ભારતનાના ઉપનિષદ સાહિત્યે જે અપૂર્ણ પ્રતિક્ષા પ્રાપ્ત કરી છે તેમાં પ્રાચીન ને અર્ધાચીન પદ્ધતિએ જાણુવા યોગ્ય હોય તે એ ત્ર કરી વાચક સમક્ષ રજૂ કરાની લેખકની નેમ છે મૌનિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી તેમણે ઉપનિષદોનો મૈતિહામિત્વ ગીતે વેદ, દર્શનાન્તિ આથેનો સમઘ સમજાની તે વખતની આમાજિક સ્થિતિનો પણ ચિતાર આપ્યો છે વગી યુરોપ અમેરિકામાં ઉપનિષદ સાહિત્યની અમગ વર્ણુવી ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાન અને પાયાત્મ્ય તત્ત્વ જ્ઞાનની તુલના કરી છે પ્રિગેપમાં, આ સાહિત્યના પ્રધાન પ્રતરકો, મુખ્ય રહસ્યમય સિદ્ધાંતો તથા કાગનિર્ણય જેવા પ્રશ્નોને પણ ઢેડી પુસ્તકને વધુ કિમતી બનાવ્યું છે

“ શાક્ત સપ્રદાય ના સરુદાર તત્ત્વજ્ઞાનની જેમ માતામહ પામેથી જ તેમને મળ્યા હતા, ને તે વર્ગો પત્રી રિક્ષાસ પામી ” શાક્ત સપ્રદાય નામે પુસ્તકમાં પરિણુમ્યા બૌદ્ધધર્મનો ને તત્ત્વશાસ્ત્રનો પ્રિશેષ અભ્યાસ કર્યા પત્રી આ પુસ્તક નખરાની પણ તેમને ઝઝા ચર્ધ વેદાન્ત અને શાક્ત સપ્રદાય બનેની દષ્ટિ મતાધ દોર્ધ બુનભરની છે, તેમનો બનેનો સમન્વય કરતા નહિ આવડવાથી આપણા ધર્મનુ સર્ગાગ મુર અરૂપ સમન્વામાં તે તે પલનાગાઓ નિપ્ફગ નીરડયા છે આ ઉભયની ગતાધતાને વખોડી કર્તાએ શાક્ત સપ્રદાયના છૂટક છૂટક વેરાયના ક્ષોભને, સહિતામાંથી, બાહ્યતોમાંથી, આરણ્યકો, ઉપ નિષદો ને વ્યાખ્યાદિ વેદાગોમાંથી, મુત્રો, આગમો, તત્ત્વો, નિમધો ને પુગણોમાંથી તથા જૈન ને બૌદ્ધધર્મોમાંથી વીલી વીલી એકમ કર્યા છે, તથા શાક્ત પૂજનના પ્રકારો યત્રો આદિ સમજાવ્યા છે પણ

કેવળ સંસ્કૃત સાહિત્યની સીમાઓમાં જ પુરાઈના ગદ્યના લેખકે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થયેલા શાકળ સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ને સ્ત્રી જાતિનું ગૌરવ વધારવામાં ગુજરાતના મુખ્ય શાકળ કવિઓએ આપેલો ફાળો પણ તાર્સી બતાવ્યો છે. આથી તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ, વિશાળ અને વિવિધ અભ્યાસ તથા સૂક્ષ્મ સંશોધન દૃષ્ટિ શું નથી આપતી? ગુજરાતી સાહિત્યના આવા અમુદ્દલ જેવા ચર્ચ રહેલા પ્રદેશમાં આ પુસ્તકે પગદાંનો પ્રશંસાપાત્ર માર્ગ પાડ્યો છે.

આવા કિંમતી ત્રયો આપી મુ. નર્મદાશંકરભાઈએ પોતાની વિદ્વતાને ફળાવતી કરી છે એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ ને ગૌરવવંતું કર્યું છે. આ મંચનથી પરપ્રાંતીમાં અને પરદેશીમાં પણ પ્રશંસા પામે તેની વિદ્વતાથી સ્પષ્ટ રીતે અંકાયેલી છે.

દરે તેમની રસિક વિનોદવૃત્તિને મારા અનુભવમાં આવેલા પ્રસંગથી જરા મૂર્ત સ્વરૂપ આપું. ઈ. સ. ૧૯૩૧ના મે માસમાં આચાર્ય આનંદશંકરભાઈએ મુ. ચંદ્રશંકર પંડ્યાના માનમાં આકાશકે દૂધાની પોળમાં પોતાના મકાન ઉપર શત્રે એક નાનકડા અનેડી મિત્ર-મંડળને આમંત્ર્યું હતું, કે ત્યારે ચંદ્રશંકરભાઈ સ્વગચ્છિન કાચો જાને જ ગાઈ બતાવનાર હતા. ગુરુવંસય મુ. નર્મદાશંકરભાઈ તો આ પ્રસંગે હાથ જ. મુ. ચંદ્રશંકરે પોતાનાં કેટલાંક કાવ્યોને ગાઈ બતાવી અંતર્ગત ભાવ સમજાવ્યા, ને અંતમાં થોડાં પદ્ય કવિત્વ-ભરપૂર ઉત્તમ કાવ્યોના સદા તરીકે કવિ હોવાનો દક્ષ ગૂં કર્યો. “રવિકિંચ પણ નેજ.પુંજ ગવિ જેટલું જ ઉત્કૃષ્ટ ઠોઈને રવિથી ઠોઈ પણ રીને બિન્ન નથી,” એ ઉદાહરણ આપી મુ. આનંદશંકરભાઈનો પોતાના કવિત્વ વિશેનો અનુદૃઢ અભિપ્રાય દર્શાવતાઓ. દી. બ. નર્મદાશંકરભાઈને પડી કંઈક બોલવા માટે વિનંતિ થઈ. આ આખીયે ચર્ચાને તેમણે રમણ સંત્રીથી અવનનું સ્વરૂપ આપી શ્રોતાગણને ખૂબ દસાવ્યા. આ રીતે તેમના સંબોધનો સાગ :

“રા ચ દ્રશ કરને બનારસ વિદ્યાપીઠના વાઈસચેન્સેલરના હાથે કવિની પદવી મળી છે, તો આ પદવીદાન સમારભ પ્રસંગે તેમને મારા અભિનંદન ” ‘દ્વિરેક’ પણ ત્યા હાજર હતા તેમણે સ્વેચ્છાવિહાર ન કર્યો, નહિ તો વળી આથી યે વિશેષ આનંદ આવત .

* લેખકના ‘સાહિત્યને આવારે’ પુસ્તકમાંથી

સાચા ‘અધિકારી’

શ્રી. અંબાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી

અ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ દર્શનના પ્રખર અભ્યાસી હતા અને તે દેવળ અભ્યાસ ખાતર નહિ પરંતુ પોતે મનીકારેલી જીવનદૃષ્ટિનું સત્ય તેઓ એ અભ્યાસ વડે પરિપુષ્ટ કરતા દર્શન, દિલસૂદી એમને મન શુષ્ક નિચારોનું પિજણ નહોતું, જીવનમાં સત્યનું અનુસરણ કરવાનો માર્ગ નક્કી કરવાના માર્ગસ્તભરપે તેઓ દર્શનને ગણતા

એટલે જ એમના અભ્યાસપૂર્ણ ત્રયો બાલ પ્રકારના સંશોધનનો લાભ લઈને આપણને પરપરામાં રહેન અને પ્રાચીન કાળમાં સક્રિય સત્યનું દર્શન કરાવે છે આપણા દર્શનના ઇતિહાસના, કદમાં નાના દેખાતા તેમના એ ત્રયોમાં પાશ્ચાત્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ અપનાવવા ઉપરાંત, આપણી દાર્શનિક પરપરાને પણ તેઓ સજીવ કરે છે ‘ઉપનિષદ્ વિચારણા’ અને ‘શક્ત સમ્રદાય’ એ પુસ્તકો પણ એમની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિનું અને અભ્યાસનું પરિણામ છે

સંસ્કૃતિમાં નવા દર્શનો પ્રગ્નજીવનની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં જન્મે છે—હાનમાં જે ભતના વિચારો પ્રચલિત થયા છે તેમાં એને ‘દર્શન’ કહી શકાય એવું બહુ ઓછું ટોચ છે સ્વ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈએ આપણને દર્શનને જોવાની દૃષ્ટિ આપવાનો અને આપણી

પરંપરામાં રહેલ સક્રિય સત્યનો પરિચય આપવાનો જે સહૃદય પ્રયત્ન કર્યો છે તે એમની આપણા સાહિત્યની અમૂલ્ય મેંચા છે. પાશ્ચાત્ય લેખકોના એ જ વિષયના અંથો સાથે એમના અંથો સરખાવતાં આ બેદ સ્પષ્ટ જણાય છે.

એમ-સાધક અધિકારી વર્ગમાં તેઓ સાચે જ એક 'અધિકારી' હતા, એટલું જ નહિ પણ એ અધિકારનો પ્રયોગ કરીને એમણે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ પણ કરી હતી એવી મને પ્રતીતિ છે *

* આ લખાણ મળ્યા પછી શ્રી. અંબાદાસ પુરાણી વિશેષ યશ છે એટલે એમની અંજલિને આ વિભાગમાં સ્થાન આપ્યું છે.

શુરકૃપાવાળી પ્રગાઢ વિદ્વત્તા

શ્રી. નગીનદાસ પુ. સંઘવી

૨૯. શ્રી નર્મદાશંકરભાઈના સંસ્કાર બાહોસ મુન્સદી વર્ગના જન્મથી જ હતા. તેથી વિદ્યા રાજસુ પૂજિત ન તુ ઘનમ્ એ ન્યાયે તેમને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની કાળજી તેમના વડીલોને સ્વાભાવિક રીતે હોવાથી અને તેમના પોતાનામાં વિદ્યાનું મહાધારણ કરવાની શક્તિની કુદરતી બક્ષિસ હોવાથી તેઓ મુનિવર્મિટીનાં ઘણાં ધનામે છતીને અત્યંત ઉચ્ચ કક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા હતા.

શ્રી નર્મદાશંકરભાઈનો અભ્યાસ એમની કુમાર તથા દિશોર અવસ્થામાં એમના મોસાળમા માતામદ શ્રી ઉદ્ધાસરામભાઈની દેખ-રેખ નીચે ચાલતો હતો. તેઓ કલાગરા, વિનીત તથા મુશીબ હોવાથી માતામદનું દેત તેમના ઉપર અસાધારણ હતું. એ વડીલે એમનામા ધાર્મિક લાવ બચપણમાંથી જ સખળ મૂળ નાખે એ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્યો હતો અને કેળવ્યો હતો... માતામદ અને આ બાળક એકબીજાના પ્રેમસંગઠિત સાચી ચર્મ ગયા હતા. એકબીજા વિના તેમને રહેવું

ગમતુ નહિ માતામહના શિક્ષણથી અને કેળવણીથી શ્રી નર્મદાશંકર લાઈ એક પવિત્ર ઋષિકુમાર જ બની ગયા હતા સધ્યાપૂજન, વેશ્વ-દેવાન્ત નિત્યકર્મ, વેદાધ્યયન અને વિધિપૂર્વક શિવાર્ચન અને રુદ્રા-લિપેક એ એમનો નિત્યક્રમ થઈ પડ્યો હતો. જ્યારે તેઓ નિત્ય-નિયમથી પરવારીને પોતાના કંઠમાં મોટા મણકાવાળી રુદ્રાદામાળા, તેજસ્વી બનાટ પર શુભ્ર લગ્ન ત્રિપુડ અને વૈશ્વદેવની મગ્મની ત્રિકુ-ટિમાં કૃષ્ણમિદી સાથે વિધિવત્ ભોજન કરવા એમ હોય ત્યારે તેઓ એક પ્રાચીન ઋષિસંતાનના નમૂના રૂપે જોનારને આનંદ આપતા. અમે મધા તો એમને “ઋષિ” અથવા “શંકર”ના નામથી ઓળખતા અને એમને પેર અમારે જ્યારે જવું હોય ત્યારે અમે અને અમારા ધરમાંથી એમ જ કહેતા કે આજે આપણે “ઋષિ આશ્રમ” અથવા “કૈલાસ”માં જવું છે એમનો આ આર્પ રૈભવ છે કે તેઓ અમનદાર થયા ત્યાં લગી, સને ૧૯૦૦ સુધી, એકધારે ઝગકતો હતો.

માતામહને પોતાના એકના એક કુલદીપક પ્રસિદ્ધ કવિશ્રી બાના-શંકરનો નિરુદ્ધા કવચ એ ન્યાયે સાક્ષાત્કાર થના લાગ્યો ત્યારથી તેઓ ધાણી વાર કહેતા કે, “મારી સદ્ગતિ તો આ મારા દૌહિત્રથી જ શકે નિર્માણ કરી છે.”

માતામહે એમના અત કરણમાં વાવેના ધર્મશ્રદ્ધાના બીજેનો સર્વોચ્ચ પાક તે વિધિપૂર્વક કરાયના નિત્યનૈમિત્તિક પ્રાયશ્ચિતાદિ કર્મોથી થયેની અત કરણની શુદ્ધિએ એમને લૌકિક પાગમાર્થિક વિદ્યાઓના પ્રહણવાળાનું અસાધારણ બુદ્ધિબળ આપ્યું હતું, તેમ જ તેમના પ્રાકૃત સત્કર્મેની ફલોન્મુખ કરવામાં સાહાય્ય કર્યું હતું તેથી તેમને વિદ્યાધ્યયનના સમયમાં શ્રીમન્મુનિસિદ્ધાચાર્ય લગરના જેવા સમર્થ સર્વશ સદ્ગુણો સમાગમ થયો શ્રી સદ્ગુરુ પગ્માત્મા પામે તેમણે ક્રમ લીધો અને તે ક્રમ સાધતા તેમને એવી અસાધાગ્ય પ્રતિભા પ્રાપ્ત થઈ કે તેના પ્રકાશથી એમના વિદ્યા અને વિભવે દૈવી તેમ જ

આસુરી પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યોને એમના પર મુગ્ધ બનાવ્યા અને પોતાના અબ્યુદયમા સદાયમારી કર્યા

શ્રીમન્મુસિદાસાર્યજીનું શરણુ તો તેમણે શુદ્ધ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક કેવળ નિષ્કામભાવથી અદ્વલ કથું હતું, તથાપિ હૃદય શક્તિશાળી મુવન્તુ હૃદય અબ્યુદયને પ્રાપ્ત કરવા ઉન્મુગ્ધ ગૃહે તે રાખાવિષ છે તે પ્રમાણે શ્રી નર્મદાશંકરભાઈનું અતઃપરણુ અબ્યુદયને માટે ઉન્મુગ્ધ રહેતું તેમનો એ સદૃષ થી મરુચ્છુ કૃપા દૃઢે અનુપ્રાપ્તિ થયેના તેમના બુદ્ધિ, વિદ્યા અને સૌજન્યાદિ સાધનો વડે આરી રીતે સિદ્ધ થયો છે તે તો પ્રત્યક્ષ જ છે જલકેમ્પનો દ્વારા પ્રસિદ્ધ પુરોના પત્રો દ્વારા અને પ્રસિદ્ધ સ્વચ્ચાઓના અભિપ્રાયો દ્વારા એમના યશસ્વી જીવનનો પ્રશસારપ પરિગત આખા દેશમા પ્રચરી રહ્યો છે

મુનર્વના જિયા અધિમારમાથી નિવૃત્ત થયા હાજે તેમને મને મળવા મોનાઓ હું તેમની પામે ગયો ત્યારે તેમણે મબીરનાથી મને સ્વાન પૂછ્યો કે, “હવે હું નિવૃત્ત થયો માર આરો સમર કેવળ આત્મચિતનમા ગાગવો કે કોઈ પ્રકૃતિ ચાતુ ગખરી?” મેં યથા શક્તિ વિચાર કરીને તેમને કથું કે, “આ બામનમા આપ જ શ્રી સદ્ગુરુ ભગવાનુ ધ્યાન કરીને નિર્ધુય કરી શકો તેમ છો, ખના મને પૂછો છો તો જજાતુ કે પ્રમાદ દર્મજાગના મજાવાતમા આપ આજ પર્વત ગયા છો તેથી એન્ન અધ્યાત્મ શાત વાતાવરણુ ગજ પ્રવાદને નીમે જજના અથવા ચન્પતામા પરિગમશે અને તેથી ભોતિક પરમાણુના બનેના સ્થૂન સરીના સ્વામ્યને દાનિ થવાનો સબવ છે માટે આપની પગિચિત દિશામા જનનાની મેવાની પ્રકૃતિ ચાતુ રાખો અને એ પ્રકૃતિપગવજ જીવનનો વિચાર ગખો.”

મારો વિચાર તેમને પોતાને પણ પસદ પડ્યો અને પોતાને મળેનો આ નિવૃત્ત અવસ્થાનો સમર અમતવાદ શહેગના વિમામ અથે ભાગવાનો આરભ કર્યો

એમના જીવનની ચાવી એટલે એમની અગ્ર ગુરુભક્તિ. તેઓ પોતાના ગુરુશ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને એક ક્ષણવાર પણ વિસારતા નહિ. તેમની દરેક ક્રિયાની પાછળ ગુરુસ્મૃતિ સદૈવ જાગૃત રહેતી અને તે તેમને સન્માર્ગગામી અને ઊર્ધ્વગામી બનાવતી. શ્રી શ્રેય સાધક અધિકારીવર્ગ પ્રત્યેના તેમનો બધુભાવ અનુપમ હતો. તેમણે એ વર્ગના સાહિત્યમા ઘણો મોટો તથા મહત્વનો ફાળો તત્ત્વચિંતનનાં લેખો તથા ભાષણો દ્વારા આપ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યની પણ મેવા તેમણે ધાર્મિક તથા તત્ત્વચિંતનના લેખો, પુસ્તકો અને વ્યાખ્યાનોથી કરી છે. તેમની પ્રગટ વિદ્વત્તા અને પ્રતિભાથી તેમણે વિદ્વત્સમાજને આજ નાખ્યો છે.

આવી જ્ઞાનસંપત્તિ સાથે એમનામા મિયનસારપણું પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતું. તેની સાથે પોતે હાથમા લીધેલું કાર્ય પાર પાડવામા શરીર અને મનનો પરિશ્રમ કરવાની તેમની અસાધારણ રુચિ અને શક્તિ હોવાથી એમના અભ્યુદયની જે સિદ્ધિ થઈ તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. ગુરુમુખી પરમાર્થસાધક પુરુષગત્ત ધારે તો અભ્યુદય કેની આશ્ચર્યકારક રીતે સિદ્ધ કરી શકે છે એ શાસ્ત્રસિદ્ધાંતના ન્યક્ત તદ્દર્શાતરૂપ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈજી જીવન હતું.

શ્રેયસાધક અધિકારી વર્ગમા એમના જેવો અભ્યુદયસાધક સ્વપરાક્રમી પુરુષ બીજો હજી સુધી થયો નથી.*

D. B. NARMADASHANKER MEHTA

RENOWNED SANSKRIT SCHOLAR

Dr. Sarvapalli Radhakrishnan,
Ex. President of India.

I am glad to know that it is proposed to bring out a commemoration volume in memory of the late Shri Narmadashanker D. Mehta. I am happy to associate myself with the tributes to this renowned Sanskrit scholar.

HELD IN HIGH ESTEEM

Shri G. L. Nanda,
Ex. Home Minister, Govt. of India.

I had the good fortune to come in contact with the late Shri Narmadashaker D. Mehta around the year 1928-29 when I was a member of the Ahmedabad Municipality and he was a nominated member and Chairman of its Standing Committee. The fact that he was a nominated member did not come in the way of his bringing to bear on the discharge of his responsibilities a completely impartial and a judicious approach. My regard for Narmadashakerbhai was enhanced by the fact of his vast knowledge and experience of municipal matters and the thorough grasp of the intricate problems. There were quite a number of occasions when I used to approach him for advice and guidance and was never disappointed. His manners were kind, courteous and unassuming.

His services to the Ahmedabad Municipality were outstanding and his opinions carried great weight. He conducted the meetings of the committee with skill and understanding and his patience was inexhaustible. He used to explain the implications of each matter with

clarity and his grasp was comprehensive.

Most of the schemes and projects of the Ahmedabad Municipality prepared between the years 1910 and 1932 had been initiated by him. The town planning schemes, water works, road projects, audit and taxation schemes etc were conceived by him. He had also drafted model rules and bye-laws for the municipalities at the request of the Government of Bombay, which are still looked upon as sound authority.

He was sympathetic to the problems of labourers. When the Labour Commission popularly known as Whitley Commission was appointed, the Ahmedabad Municipality sent Narmadashankerbhai as its spokesman to give evidence. We all felt that he was the right person.

Narmadashankerbhai was a great Sanskrit Scholar but that was not as important to my mind as the fact that he was a truly religious man. He had a tranquil, resigned and detached frame of mind.

Passage of forty long years has not dimmed the happy memories of a man with whom my relations were cordial and whom I held in high esteem as a man and as an administrator.

A GREAT ADMINISTRATOR

His Highness M. Hussain Yawar Khan,
Nawab of Cambay.

My investiture as the Ruler of Cambay took place in the year 1931. I was then only 20 years old. The late Rao Bahadur Kulkarni who was Administrator during my minority was selected as my Dewan after I took over as the ruler. He chose to revert to his British Service shortly after that and I wanted to have a first-rate person for the post. Mr. Vasudev Mehta who was the Naib Dewan of the State suggested the name of Dewan Bahadur N. D. Mehta. At that time Mr. Turner was Political Secretary to the Government of Bombay and I used to turn to him for advice and guidance. He was an outstanding British Civil Servant and a fine judge of men. He at once supported the name of Dewan Bahadur Narmadashanker Mehta, adding that he was a man of great ability and integrity. He told me that Dewan Bahadur Mehta had recently retired as Municipal Commissioner of Bombay and I would be lucky if I had him as the Dewan.

An interview was arranged at Cambay and Dewan Bahadur Mehta came to see me at my

request. It was the first time I saw him and I must say that I was greatly impressed by his serenity and dignity. He gave me the impression that he did not very much care for any post of any kind, having retired after getting the highest position in the executive service which was corresponding to that of a Divisional Commissioner. I told him that I would consider it a privilege to have a man of his status and ability as my Dewan. Shri Vasudev Mehta had previously told me that Narmadashankerbhai had offers of Dewanship of Kutch and Indore few years back, but had declined to accept them on account of his love for municipal work and also on account of his reluctance to serve Indian States where personal predilections of rulers made it impossible to lay down a general policy of administration, far less execute it. I remembered what Mr. Vasudev had told me and at once assured Narmadashankerbhai that I would be the last person to interfere in his administrative work and that he could rest assured that he would have a free hand so far as the administration was concerned. He accepted my assurance given in all sincerity and was kind enough to agree to my request and assumed office in

December 1931, to my great satisfaction.

He immediately set about reorganising the Cambay Administration and introduced reforms in the executive, judiciary and other matters including municipal. He reorganised and reformed the audit system and brought about co-ordination by appropriate measures. He advised that the working of the State's textile mill should be entrusted to a competent mill-agent and it should not be run as a state department. I accepted his advice and the management was given to Sheth Chimanlal Girdharlal of Ahmedabad on a profit-sharing basis. The mill started giving profit whereas previously it was running at a loss.

The most important project associated with his name was, however, the development of Cambay port. He wanted the ancient port to assume its old importance in maritime trade and for that purpose started consultations with proper authorities. He studied old charts, documents, treaties and records of soundings and we decided to launch a vast programme of port development. Cambay port was recognised as a British port by the Government of India and we requested them to give due facilities on that score. Dewan Bahadur Mehta and I used

to go to Delhi often for this purpose and had numerous discussions with the Government officials who saw the soundness of our view that Cambay was for all purposes to be treated as a British port but they doubted if the highest authority, viz: the Viceroy, would agree to it. A powerful memorial was prepared by the Dewan Bahadur incorporating all the relevant evidence from past treaties and records. Once or twice we saw the Viceroy, Lord Willingdon, but he was non-committal. He told us once that it was not a legal matter but required to be examined from a wider angle of political exigency. The pledge to treat Cambay as a British Port, was, according to the British Viceroy, a conditional one, viz : that the maritime trade of Cambay should be confined to the State territory.

After this interview, Dewan Bahadur Narmadashanker and I were very much upset. I remember while we were coming back, that his face was tense and he told me with philosophical resignation that his conception of British justice had been rudely shaken.

A few days after the above event while he had gone out for a drive in his car in Cambay, he suffered a stroke of paralysis. I was then away in Bangalore. When the news reached

me I was shocked. The paralysis incapacitated him and he left me after serving Cambay for three glorious years.

He was the ablest administrator I ever had and was a tower of strength to me in my formative years. A long lapse of 35 years has not effaced from my mind the deep impression he had made. His advice was sound and had a telling effect. Calm, cool and collected, he had a way of impressing which was exceptional. What was the source of it? I believe it was his sincerity and penetration, coupled with a spiritual outlook that was the source.

I shall always carry his memory with affection and regard.

A MAN OF RARE COMBINATION

Mr Justice J M Shelat

Supreme Court of India

The latter half of the nineteenth century was an era remarkable in many ways and especially for its extraordinary spurt of intellectual and literary activity throughout the country. It started in Bengal and soon spread all over India.

For Gujarat in particular it was a period to which even to-day the intellectuals turn for

precept and precedent, both in the matter of literary form as well as for intellectual content. The era not only produced literary giants but also scholars of philosophy. Goverdhanram Tripathi and Manilal Nabhubhai led the twin activity in literature and philosophy to be succeeded soon by Acharya Anandshanker Dhruva and a host of other eminent scholars.

The peculiarity of the period was that the eminent men it produced possessed a rare combination of scholasticism and administrative ability. Narmadashanker Mehta was one such rare spirit of that era. An able scholar and a critical student of Indian philosophy, he was also endowed with unusual ability for administration. His contemporaries considered him an authority on matters concerning local self-government and accepted him as an able draftsman of model rules and bye-laws for various municipalities. The city of Ahmedabad remembers him for different town-planning projects he launched in his capacity first as the Chief officer and later on as the Chairman of the Standing Committee of the then Municipality. When he shifted his activities to Bombay, no less a person than Vithalbhai Patel had nothing but praise for his ability and integrity. No wonder,

his views on municipal administration carried weight

These were, however, successes of a temporary nature. Laurels rest on his head for his three classical works in Gujarati, of these his **MAGNUM OPUS** is the history of Indian philosophy, highly spoken of by competent scholars. It is a pity that such works are not translated into Hindi or English so that they may be read and be of use to a wider reading public. It is hoped that some institution will undertake in near future such useful activity.

THE SIMPLE ANNALS OF A SCHOLAR PUBLIC SERVANT

Sir Rustom P. Masani

The story of Narmadashankar Mehta is the story of a simple, modest erudite scholar, author and administrator who born in a family of modest means rose to the position of an eminent public servant rendered valued services in diverse spheres of public usefulness and distinguished himself as a scholar versed in ancient Indian philosophy and culture.

Great as Narmadashankar was in the greatness of his simplicity and the depth of

his scholarship, greater still was his modesty and humility as an unassuming, quiet worker in the sphere of local government and a life-long student of Indian philosophy, history and literature. Entering Bombay Government service as a clerk in the Revenue Department in the year 1896 he soon became Mamlatdar and Deputy Collector. Then commenced his career as Chief Officer of the Ahmedabad Municipality and Bandra Municipality culminating in his appointment as Deputy Municipal Commissioner, Bombay, an appointment which had been earmarked for only the British members of the Indian Civil Service until the year 1919 when the writer of this article was invited to hold the office. Closely associated with the Buddha Society, he wrote and published several memorable papers on Indian philosophy and culture such as **The Influence of Buddhism on Vedanta; How Modern Hinduism is moulded by Buddhism; Introduction to the Bhagavad Gita.** Among his books written in Gujarati may be mentioned **History of Indian Philosophy** and **Upanishad Vicharana** which gave him a prominent position as an independent thinker and eminent scholar of whom Gujarat had reason to be proud.

All his meritorious work in these capacities was so quietly accomplished that whilst recalling it today one is reminded of what Abraham Lincoln said in reply to a biographer's request for material about his early years spent in humble walks of life "The material," said he, "can be condensed into a single sentence and that sentence you will find in Gray's Elegy—the short and simple annals of the poor"

Although Narmadashankar and I were fellow workers for some years in the same field, municipal government, we had no occasion to meet each other until the year 1918. It was only in the beginning of that year that I met Narmadashankar for the first time at the first meeting of a Committee appointed by the Government of Bombay to study in all its aspects the problem of professional beggary and suggest comprehensive measures for dealing with the problem. At the head of the table sat the Chairman of the Committee Pheroze Sethna. Next to him on the right, sat Mohandas Karamchand Gandhi, then a social worker and co-operator with the British Government. As advised by Gopal Krishna Gokhale and other political leaders, he had abstained after his triumphant homecoming from South Africa from taking any active part

in politics and was an ardent social worker helping the British Government during the last year of the war of 1914-18 by throwing himself heart and soul into the campaign for recruiting.

I had the privilege to sit next to him at the meeting of the Committee. In front of me, on the other side of the oval table, sat Narmadashankar. I was delighted to greet him as I had heard nothing but praise for his work and worth as one endowed with and highly esteemed for many good traits of character not often met with in official and public life. The Committee took nearly two years to make its report. We are not concerned for the moment with its recommendation. What is of special interest to us is that during this period, the eve of the inauguration of reforms granting to the people a responsible government, just when the Committee's report was about to be signed by members, we witnessed a turning point in Gandhiji's career, the Rowlatt Act. That repressive measure provoked Gandhiji's call for a nation-wide hartal which led ultimately to the campaign for non-co-operation and civil disobedience. Needless to say, he refused to sign the Committee's report.

To revert to the "simple" annals of Narmadashankar. During the years 1924 to 1928, he rendered valued services to the Municipality of Bombay as a Retrenchment Officer and Reforms Adviser such as only a man of his ability and ripe experience could give. A Retrenchment Committee appointed in the year 1922 by the Municipal Corporation sought Sir M Visvesvaraya's advice and he in turn asked Narmadashankar to help in the work. Sir M Visvesvaraya had then the reputation of being an eminent engineer and an efficient organizer and administrator. For the task of recommending proposals for economy and retrenchment, without marring efficiency, in a vast organization such as the Municipal Corporation of Bombay, mere administrative ability combined with experience gained elsewhere was not sufficient. Inside knowledge of the working of the departments concerned or similar departments elsewhere was necessary. Otherwise it would have meant the blind leading the blind, as was curiously the practice when it was easy for Government departments to get away with a cut of 5 or 10 per cent in the expenditure. M Visvesvaraya was conscious of this fact therefore, inquired at the outset whether

the Committee wished to lay down specific terms of reference. In reply he was told that the Committee would prefer "to leave him unfettered." Thereupon he asked for time to study the affairs of the Corporation and its finances.

In pursuance of that understanding, he made a report dealing with general matters such as the machinery of administration, the appointment of executive committees in lieu of mere consultative committees of the different departments. For his final report embodying specific proposals for retrenchment in various departments, he felt the need for assistants conversant with the problem of municipal departments, statistics and cost accounting. Fortunately for him, he had the gift of sucking the brains of persons competent to help him in the task he had undertaken and he could not have chosen a more luscious or succulent brain than that of Narmadashankar. In his own words, "Narmadashankar joined the staff he had engaged rather late but he got on rapidly with the work, being a clear-headed worker with a rare capacity to grasp quickly the essentials of a question." In fact, barring the Engineering Department, the detailed inquiry concerning all other depart

ments, and the recommendations for retrenchment made in the final report appear over the signature of "N D Mehta, Retrenchment Officer "

During the closing days of his career, Narmadashankar prepared Rules and Byelaws for the Government of Bombay and the crowning achievement of his career as an official of high attainments was his appointment as Municipal Commissioner for Bombay in 1931

Such in brief is the simple story of a man great in the greatness of his simplicity and modesty and magnificent in the quiet and unobtrusive manner in which he accomplished his eminently useful and arduous work in many a field of public service

PHILOSOPHER ADMINISTRATOR

Prof Firoze G Davar

The union of philosophy and administrative ability is rare in the world, for, even when achieved, it is found to be deleterious to philosophy or disastrous to administration. Plato's conception of the philosopher-king was only

an ideal and Plato himself was not said to be a success as administrator. Exceptions there are indeed in our own country as seen prominently in Dr S Radhakrishna and even in our own province the Nagars have displayed a genius for culture in general with the dexterous management of institutions and states.

Diwan Bahadur Narmadashanker Mehta was a Nagar who united an abiding love of philosophy with the ability to tackle problems of local self-government and administration of Indian States. He rose from the rank of a clerk in the revenue department and ended his distinguished career as Municipal Commissioner of Bombay and Diwan of Cambay. Sardar Vallabhbhai Patel, at one time President of the Ahmedabad Municipality, had the insight to detect greatness wherever lurking and he asked the Government to loan N D Mehta's services to the Ahmedabad Municipality as its Chief Officer. There was inevitably a difference of opinion between N D the Government servant brought up in the bureaucratic tradition, and the Sardar, the born revolutionary, who was a thorn in the side of the Government as long as it lasted yet the two persons pulled together amicably and N D found himself

free to introduce changes in the administrative machinery, which were subsequently found to be far-sighted and conducive to the betterment of the people. Then Shri Vitthalbhai Patel, as President of the Bombay Municipal Corporation, availed himself of N. D.'s services by having him transferred to the Corporation as Deputy Commissioner. N. D. ultimately rose to the Commissionership, a high post which was till then the exclusive monopoly of I. C. S. officers. As administrator, N. D. Mehta displayed a high standard of integrity, intellectual acumen, efficiency and a sense of duty, which won him golden opinions from all quarters.

As a writer, N. D. belonged to the "Pundit Yuga" (the age of scholars), memorable for its extensive and intensive erudition, indefatigable industry and dedication to work. N. D.'s literary career was doubtless characterised by these lofty qualities. Still, his works remind us of the ocean, sublime and unfathomable, not to be ventured into for fear of being engulfed in the deep, but to be observed in awe and wonderment from a respectful distance. In this respect, he could be contrasted with his great contemporary, Dr. Anandshanker B. Dhruva, who carried his

profound scholarship lightly and tempted and fascinated rather than frightened and scared away his readers. N. D. could never popularise philosophy, as C. E. M. Joad did in the west, but, like A. N. Whitehead, he made philosophy, usually a hard nut to crack, still more obscure by his rather unperspicuous treatment and highly Samskritized expression.

In his "Hind Tatwajnanano Itihasa", he displayed a complete mastery of the subject. India has always specialised in philosophy, and as a western savant says, every Indian is a born philosopher. It is by no means easy to do justice to this vast subject, ramifying into a bewildering variety of branches, schools and sub-schools, to fix a date for every philosopher in a country which had ever paid scant attention to history, to establish connection between the various schools, and to survey the vast panorama with impartial justice. Not many have attempted the task on a sufficiently broad scale and N. D.'s Magnum Opus must be welcomed for its extensive investigation of a great subject, effected during moments of hard-earned leisure during a busy official career. This work has been ably revised and re-edited by Dr. Miss E. Solomon and published by the Gujarat Vidya Sabha. It is

to N. D., were prompted by sincere devotion to the deity.

Though simple in dress and manners and of a devotional frame of mind, N. D. had a powerful and impressive personality. He was a fluent and convincing orator, and there are few Gujaratis, even in our present political times, *when oratory is instrumental in winning friends and votes*, who can command N. D.'s eloquent flow and ready mastery of thought and expression. The present writer remembers with gratitude that once in one of his lectures, N. D. graced the chair and discerningly indicated certain debatable points in his argument.

Profundity of scholarship, efficiency of administration and transparent honesty have enabled Narmadashankerbhai to earn his niche of enduring fame in the temple of Indian philosophy and Gujarati literature.

A PILLAR OF LOCAL SELF-GOVERNMENT

Shri C. D. Barfiwalla

I cherish very happy memories of the late Diwan Bahadur Narmadashankerbhai who was a great pillar of the Local Self-Government Institute of Bombay which came into existence

chiefly on account of his efforts. I was associated with the activities of the Institute since its inception and had the good fortune to come in close contact with Narmadashankerbhai who was Vice-President.

Narmadashankerbhai was a tower of strength to all of us and there were innumerable occasions on which I used to approach him for advice and guidance and draw upon his vast and varied knowledge and experience of the working of municipalities and local bodies. His knowledge of municipal laws was profound and there was no greater authority than Narmadashankerbhai in that field. His legal opinions were sought by municipalities through the Local Self Govt. Institute. They are lying collected in files and I hope that someday they would be published.

He was requested by the Government in the year 1929 to prepare Model Rules and Bye Laws for use by the various municipalities of the country and he prepared them within a short period of six months, displaying a phenomenal mastery of the subject. His drafting had always been an example of perfection: Those models are still looked upon as authoritative guide to municipalities.

He was a very able administrator with a quick grasp and rare common sense. His disposal was quick and the instructions and directions he issued were precise and unequivocal. He had a keen intellect which had a comprehensive sweep. Whatever sphere of activity he entered into, the impression he created was one of mastery.

He had affection for me and always trusted me to discharge my responsibilities as expected of me. Narmadashankerbhai will be always remembered as a great pioneer of the Local Self Government Institute. I wish that the Institute brings out a fitting memorial to him.

SOUL OF OUR INSTITUTE

Shri S. S. Naik

The Local Self Government Institute, Bombay, with its head-quarters at Poona was founded in the year 1927-28 and the late Dewan Bahadur N. D. Mehta was elected as the First Vice-President of the Institute. Shri S. R. Bhagwat held the office of the Hon. Secretary of the Institute, when the office of the Institute

was at Poona I was elected a member of the Governing Council

During the years 1927 to 1930, it may be said, that it was due to the initiative and drive of the late D B Mehta that the L S G D training classes were started and conducted at Poona, Bombay and Ahmedabad and three quarterly journals one in English, one in Marathi and one in Gujarati were also being published by the Institute

During the year 1929-30, when Shri Bhagwat expressed his desire to the late D B Mehta to be relieved of his post, it was decided to shift the office from Poona to Bombay and accordingly, it was shifted to Bombay in Medows Street Bake House Lane, in the Fort area I was then offered the post of Hon Secretary of the Institute and as the job was of my liking I accepted it I joined the Institute as its Hon Secretary in the year 1930 I was being encouraged in my work by D B Mehta, who was taking great interest in the activities of the Institute

I carried on the activities of the Institute from 1930 onwards but when the volume of work was increasing, I suggested to D B Mehta in 1932 to appoint a suitable

person with knowledge of law, as the full time executive of the Institute At that time Shri C D Barfivala who had passed his M A, LL B, and who was holding the office of the President of Parle-Andheri Municipality and who was a member of the Suburban District Local Board, of which I was then the President, was selected by me and very willingly accepted by the late D B Mehta and he was appointed as the executive of the Institute Shri Barfivala and myself used to go to Ahmedabad for giving lectures at the L S G D class there, besides giving lectures to the L S G D students at the class in Bombay

When the late D B Mehta settled in Ahmedabad after retirement, I used to go to his bungalow in Shahibag to meet him and I have happy memories of being treated very cordially by him He took personal interest in the activities of the Institute while he was holding responsible position in the Municipal Corporation, Bombay, and thereafter when he was in Ahmedabad and lastly while he was the Dewan of Cambay State Normally, such eminent men have hardly time or energy for doing anything for such an ordinary organisation as the Local Self

Government Institute which was then developing, but Dewan Bahadur maintained very keen interest in its work and helped in its development. He served the Institute as its Vice-President with great devotion till the end of his life and his revered name stands foremost in the history of the Local Self Government Institute.

RESOLUTIONS
CONGRATULATIONS
OPINIONS

"Gentlemen, I feel it my duty to say a few words with regard to Diwan Bahadur N D Mehta. His high reputation in public and the government, his varied and most valuable experiences in different walks of life and the force of his character prompted me to request him to be the Diwan of this State. His fine manners and genial deportment have made an everlasting mark on those who have come in contact with him."

[Tribute paid by His Highness the Nawab Sahib of Cambay at the Investiture Darbar on the 2nd of December, 1931.]

"That in parting with Mr N D Mehta our Municipal Commissioner the Corporation desires to place on record their cordial appreciation of the valuable services rendered by him during his term of office, and of his firm and comprehensive grasp of a variety of complicated and difficult municipal matters."

[Resolution passed by the Bombay Municipal Corporation at the time of N D Mehta's retirement on the 13th of February, 1931.]

"That on the occasion of the relinquishment of charge of the office of the Chief Officer of the Bombay City Improvement Trust by Mr N D Mehta the Committee place on record their appreciation of the exceptionally brilliant work done by him and the great

zeal, ability and fair-mindedness displayed by him in carrying out the arduous duties of his office ”

[Resolution passed by the Bombay City Improvement Trust on 18th September, 1929]

“ Mr N D Mehta has demonstrated his efficiency and administrative ability and his experience is of the most useful and varied character. He possesses the tact, energy and efficiency necessary to perform the duties of this office ”

“ Our sincere thanks are due to Mr N D Mehta whose experience of Govt work had enabled the Corporation to win a victory whenever technical points arose between the Municipality and the Govt Let us hope that someday Govt would appoint him Municipal Commissioner, the office which he full deserves, though he is not a member of the Indian Civil Service ”

[Tribute by Sir Hugh Clayton before the Bombay Municipal Corporation in the year 1925]

“ Mr N D Mehta joined us late, but he got on rapidly with the work of Retrenchment and Reforms, being a very clear-headed officer with a rare capacity to grasp quickly the essentials of a question ”

[Words of the late Sir M Vishweshvaraiyya in the year 1925]

“ Resolved that this Board places on record its appreciation of the valuable services rendered by Mr N D Mehta, the Chief Officer, who is likely to revert to Government Service ”

[Resolution of the Committee of Management, Ahmedabad Municipality, on the 18th of October, 1923]

"In conclusion I should like to place on record my appreciation of the untiring exertions of the Chairman, R II Ramanbhai Nilkanth, ably assisted by Mr N D Mehta, the Chief Officer "

[Mr. Garrett, the Collector of Ahmedabad, in his review of the Administration of the Ahmedabad Municipality in 1922]

"Let me take this opportunity of placing on record our acknowledgement to Govt for sparing the post of the Chief Officer a person of such proved ability and experience as Mr N D Mehta "

"I would be failing in my duty if I did not acknowledge our obligations to our Chief Officer, Mr N D Mehta, whose services in drawing up the scheme for free and compulsory education have been invaluable. It is due to him that much of the reorganisation has been carried out without any hitch. He has put every department on a firm footing and we are grateful to the Govt for sparing the services of so able and energetic an officer of proved ability and experience "

[Tributes from the late Hon'ble Shri Vithalbhai Patel, Speaker of the Indian Legislative Assembly who was President of the Bandra Municipality in 1917]

"That this Committee of Management places on record its high appreciation of the service rendered by the Chief Officer Mr N D Mehta in successfully carrying out the various projects. His devotion to duty combined with his high sense of integrity of purpose thorough and complete grasp of matters that came before him and his tactful management have contributed largely towards

the results recorded. The Committee wishes Mr Mehta every success in his future career and hopes that Government also will take deserving notice of his work done as Chief Officer of the Municipality of Ahmedabad."

[Resolution of the Committee of Management of the Ahmedabad Municipality under the Chairmanship of the late Sir Chinubhai Madhavlal, Baronet, dated 11th January 1915]

"In Mr Narmadashanker D Mehta the Municipality of Ahmedabad has secured a very able, judicious and tactful officer who has, in my opinion, amply justified his selection to this post. . He has maintained his characteristic high standard of efficiency and hard work "

[Mr H L Painter, in 1911]

"He is comparatively a young man, but there is no trace of immaturity about his work. He is always thorough and his energy is untiring. His integrity has won for him the respect and confidence of all classes "

[Mr A E L Emanuel, in 1908]

"An ideal magistrate, sensible and clear-headed and far from weak but tempers mercy with justice. One rarely comes across a man of his calibre in the Revenue Department. A scholar, he is also a very practical man and his work in connection with the Co-operative Credit Societies cannot too highly be recommended "

[Mr R E A Elliot, in 1907]

"His reports are always clear, full and sensible "

[Mr R G Gordon, in 1903]

"To be frank with you, you deserved something much higher. I hope to see my wish fulfilled at the next occasion."

Sir Byramji Jeejibhoy.

"Knighthood would have been a more appropriate honour for your distinguished and meritorious services."

Sir V. N. Chandavarker.

"You did not want it. They have done it for others."

Sir Hugh Clayton.

"Congratulations. I know you do not care for such titles but friends would feel happy."

Sir Purshottamdas Thakurdas.

"I know that you are absolutely indifferent to such titles, a true Vedantin that you are. You have always taken honours and hisses in a quiet manner."

Shri Jayasukhlal K. Mehta.

"Belated recognition of outstanding ability."

Diwan Bahadur Harilal Desaiabhai.

*

"Vedanta Siddhanta Bheda, contains an account of the doctrinal differences amongst the followers of S'ankara and the account is excellent. The author has properly understood the different points and brought them out well in English. The essayist fully deserves the prize fixed for the essay. The essay should be published on account of its usefulness to students of Vedanta."

29th May 1901. Sir Ramakrishna Gopal Bhandarker

*

“Mr Narmadashanker Mehta whom I have known for over ten years is one of the greatest Indian Scholars. I have had the pleasure of knowing He had a brilliant academic career, winning Sujna Gokulji Zala Vedanta Prizes of the Bombay University in 1894 and 1897 and he was also awarded Bhau Daji prize in 1894. Although Mr Narmadashanker has not followed the educational profession, he has special qualifications by his studies and writings to be considered one of the foremost Indian Scholars of our time ”

[Shri K Natarajan in 1928]

“Mr Narmadashanker D Mehta was my pupil nearly forty years ago. He was even then a distinguished Sanskrit Scholar and a keen student of Vedanta and in the years that have rolled by since then, he has not only kept up the study of his favourite subject, but has greatly developed it. To-day he is well known in the country as an erudite Vedantin ”

[Shri Anandshanker Dhruva, Pro-Vice Chancellor, Benares Hindu University, in 1928]

“સ્વર્ગસ્થની લેખ પ્રસાદી : (ગુજરાતી)”

દેવતાનાં મંત્રમય તનુ

સ્નેહી નર્મદાસ કઠબાર્ધ,

ઋગ્વેદના નવે ભાગ પહેચી ગયા છે ચોથીની ગતે તીથન
જવાનો છુ તે પહેલા એ નવે ભાગ પાછા મોખ્ખી દર્શિ

તમે ઉપામનામા અમલ દેન શરીર છદ રૂપે ક'પાતુ હતુ
એમ હતુ હતુ તો ચોખ્ખા માહિતીની નોધ બને તો આના ઉત્તરમા
ટાકીને લખી મોખ્ખવા શ્રમ પેશો જતા પહેલા બનતા મુધી હુ
મગી જર્ણશિ

લે એહાધીન

૨૮-૩-૩૦

દેશવનાન દર્શિરાય મુન

સિવસન્ન શાકીમાગ

અમલાવાદ,

તા ૩૦-૩ ૧૯૩૦

પરમ સ્નેહી હી બ દેશવનાનબાર્ધ,

મુ અમલાવાદ

અલસુત્રમા દેવતાધિકરણમા દેવતાને વિગ્રહ એટલે શરીરો દોષ
છે અને તે શરીરો આપણા જેવા ભૌતિક હોતા નથી પરંતુ અણિ
માદિ ઐશ્વર્યવાળા હોય ■ એવો ન્યાય નિર્ણય થયો છે x નિત્ય
શબ્દ વડે દેવાદિ વ્યક્તિઓનો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે દેવો ઉપામના
તરફથી અપરતા બનીને સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ આ દેવતાઓ પર
અલ અથવા પરમાત્મારૂપ પદ્ધતિના અગરૂપ હોય છે અને તેઓ

જો કે મુખ્ય પ્રાણીના પત્ન્ય હોય છે તો પણ તત્ત્વજ્ઞાન વિનાના હોવાથી કૃતકૃત્ય હોતા નથી અને તેમને બ્રહ્મવિદ્યાની અપેક્ષા રહે છે.

આ અગદેવતા અથવા અગી દેવતાને ઉપાસકે સ્ત્રી રીતે બુદ્ધિમા ઉપસ્થિત કરી ઉપાસના કરી એ પ્રથમ પેદના ઉપાસનાકાડનો છે. ઉપાસનાકાડ ક્રિયાકાડ પછી આવે છે અને તેના ત્રિચારો આગ્ન્યક ઋથોમા અને ઉપનિષદ ઋથોમા આવે છે ઉપાસ્ય દેવની ઉપાસનાના મુખ્ય બે પ્રકાર છે (૧) અહગ્રહ, એટલે દેવતાભાવે પોતાના અવરૂપની ભાવના કરી અને (૨) પ્રતીક ઉપાસના તેમા પ્રતીક ઉપાસના તે સાધનરૂપ છે અને અહગ્રહ ઉપાસના તે ફલરૂપ છે અહગ્રહનો પગિષાક થયે દેવતામાક્ષાત્કાર થાય છે અને તે અહગ્રહનો વિષય જો પરમાત્મા અથવા પરબ્રહ્મ હોય તો ક્રમભોક્ષ તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા મળે છે

પ્રતીક ઉપાસના એટલે દેવતા પ્રતિ ખેતી જનારી દ્વાગ્બૂતા અથવા મુખરૂપા ઉપાસના છે જેમ મુખ વડે પ્રાણી ઓગખાય છે, તેમ દેવતાનું અવરૂપ તેના વાચક નામ એટલે મત્ર વડે પઠાય છે અને તે મત્ર પ્રતીકની પદ્ધતિ આબ્યા પછી તજ્જપસ્તદર્શમાયનમ્ એ પ્રમાણે શાન્દી અને અર્થમયી ભાવનાનો પગિષાક થતા ઇષ્ટ દેવતાનો સપ્રયોગ થાય છે x

પ્રતીક ઉપાસનાના ચાર અવાતર બેદો છે (૧) મપદરૂપા, (૨) આગેપરૂપા (૩) સવર્ગરૂપા, (૪) અધ્યાસરૂપા તેમા આરોપ રૂપા ઉપાસના ઘણા ભાગે યજ્ઞક્રિયાના અગ્રો ઉપર બધાયતી હોય છે અને તેને અગાવચ્છ ઉપાસના પણ કહે છે આ ઉપાસના શાસ્ત્રના વિધિવાક્ય ઉપર બધાયતી હોય છે, જેમકે ઝંસારમુદ્રીયમુ પાસીત । “ ઓનારને હિંગીચ છે એમ માની ઉપાસના કરી ”—આ ઉપનિષદ વાક્યના વિધિ ઉપર પ્રવચ્ચને હિંગીચ સમજવાનો ક્રમ છે. આ ઉપાસનામા નામ, રૂપ અને ગુણના સામ્ય ઉપર ભાવના ધરતામા

આને છે આ સામ્યને જાણતા હશે છે, કામ્ય કે તે વડે ઉપામ્ય દેવતા સાથે ઉપાસકનો આ મા જાણીઆવમા આવે છે.

ઉપામ્ય દેવતાના પની માનમ ગ્યના, નામ વિના એટલે શબ્દનો આપણ ત્રીસ વિના શબ્દ નથી, તેથી શબ્દનુ ગદસ્ય સમ જ્ઞાની જાણે છે શબ્દતત્ત્વ કાં તો મૂકાગપ ગમ્ય છે, અથવા વર્ણરૂપ ગમ્ય છે, શ્રેયકાકે, અને મોખીઓ શબ્દને મૂકાગપ માને છે અને આ વિષય પ્રજાનો અદ્ભુત વિચાર છે એમ કહે છે અન્ય અન્ય દર્શનકાં (વેદાનીઓ પણ) શબ્દને વર્ણરૂપ માને છે. વેદાદીઓ શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે અનાગિનિય અગ્રથ માને છે, એમ કહે શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે પ્રગણક પ્રકાર અથવા વાચક વાચ્ય સંજોગ સીધારે છે જેમને આ સંજોગ વ્યવ્થાય છે તેમને વાચ્યાર્થ સૂત્ર થાય છે, જેમને તે વ્યવ્થાય થતો નથી તેમને શબ્દ માત્ર જનિગપ જ રહે છે એટલે અવાચક રહે છે

વાચક શબ્દતત્ત્વના મુખને શબ્દવસ્તુ કહે છે અને પ્રભુ તેનો ખીજ અક્ષર છે. આ શબ્દ વિભક્ત ધર્મ ધ્યાસ માતૃકારૂપ વર્ણોમા વર્ણો પોમા અને પદો વાક્યોમા પશ્ચિમ પામે છે. આ ત્રણ અધ્વામા પસરતુ શબ્દતત્ત્વ ત્રણ પ્રકારની અર્થસૃષ્ટિને પ્રકટ કર છે, જેને તત્ત્વ કના અને ભુવન કહે છે બાહ્ય તથા આંતર અનુભવમા આવતુ વિષય આ ત્રણ અર્થના અધ્વામા વહેવાઈ જાય છે. કોઈ પણ અર્થ એવો નથી કે જેની પીડમા વાચક શબ્દ ન હોય x તેવા વાચક શબ્દનો આશ્રય લીધા વિના અર્થનો બોધ અનુબંધ થતો નથી

ઉપાસનાકાંમા આરભક ઉપાસકને જે દેવતાની ઉપાસના કરવાની હોય છે તેનો મત્ર દીક્ષાના ક્રમથી ગમે છે અને તે મત્રને વાક્ય, પદ અને વર્ણોમા વિભક્ત કરી દેવતાની સાથે સંજોગ બાધવાનો

હોય છે. દેવતાનું સ્વરૂપ ઉપાસકને પ્રથમ સમજાવેલું હોતું નથી તેથી તે દેવતાના વિગ્રહને—વિશેષેણ ગૃહાતે ઝનેન ઇતિ વિગ્રહ. શરીરમ્— પ્રથમ મંત્ર વડે કૃત્તવામાં આવે છે આ ભાવનાને આરોપ કહે છે. આ આરોપપૂર્વક થતી ઉપાસના ઉપાસ્ય દેવતાને લગતી હોવાથી અને ઉપાસ્ય દેવતા વ્યાવહારિક સત્તાવાળો પદાર્થ હોવાથી, મિથ્યા કૃપના અથવા મનોરાજ્ય માનવામાં આવતી નથી દેવતાનું મનતનુ તે તે દેવતાના ભાવક મંત્રો વડે ધડામાં આવે છે, જેમ કે ગાયત્રી દેવતાનું વિગ્રહ ૨૪ અક્ષરાત્મિકા ગાયત્રીમંત્રી ધડાય છે અને તેથી ગાયત્રી સારવ્યાયન સંગોત્રા કહેવાય છે, એટલે કે સાખ્ય દર્શનના ૨૪ તત્ત્વોના બોધક વર્ણો વડે તેનો દેહ ધડાયેલો હોય છે તેની રીતે શિવનું તત્ત્વ ૫ નાથલમ ૪ વડે ધડાય છે એટલે સચોગત, વામદેવ, સત્પુરુષ, અપોર અને જ્ઞાન મંત્રો વડે રચવામાં આવે છે. તેની રીતે વિરાટ પુરુષ અથવા વિષ્ણુ શરીરપુરુષસૂક્ત વડે ધડવામાં આવે છે x

૧	સહસ્રસીર્ષા	મંત્ર વડે	બે પાદ
૨	પુરુષણ્વ	„	બે જ ધા
૩	અમાવાનસ્ય	„	બે જાનુ
૪	ત્રિપાદુર્ધ્વ	„	બે ઉરુ
૫	તત્તો વિરાટ	„	બે જ્વાલુ
૬	તસ્માદ્ યજ્ઞાન્	„	બે કટિ
૭	તસ્માદ્ યજ્ઞાન્	„	નાભિ
૮	તસ્માદર્ધ	„	હૃદય
૯	તે યજ્ઞ	„	સ્તન
૧૦	યાપુરુષ	„	બે બાહુ
૧૧	ઘનગ્નોડસ્ય	„	મુખ
૧૨	ચન્દ્રમા મનસો	„	બે નેત્ર

૧૨	નામ્યા આસીદ્	„	બે કાન
૧૪	યત્પુરુષેણ	„	બુ
૧૫	સપ્તાસ્યા	„	કપાલ
૧૬	યક્ષેનયજ્ઞ	„	શિરમ્

તેની રીતે ધ્વને અનુષ્ટુપ્ મંત્ર વડે, તૃસિંહને પણ અનુષ્ટુપ્ હંકના મંત્ર વડે વિગ્રહશાળી કરવાના હોય છે.

મંત્રમય અથવા હોમમય વિગ્રહની રચના અને તેના અંગ, પ્રત્યંગ, શક્તિ, સ્વભાવ, વર્ણ, ગ્રંથ, કર્મ વગેરે ઉપાસનામાં આરંભ સુગમનાથી રહે તેટલા સારુ ઉપાસના પદ્ધતિમાં યત્નરચના અને યત્નમાં વર્ણવિન્યાસ વગેરે કરવાના કામ હોય છે.

આ શ્રૌતપ્રક્રિયા, પાઞ્ચગા મંત્રશાસ્ત્રમાં દાખલ થયેલી છે ઉદાહરણ તરીકે પ્રવચમાર મંથમાં શારદાની ભાવના નીચે પ્રમાણે આપી છે -

અક્ષત્તત્પદાચૈ સપ્તભિર્વર્ગમેદ-
વિરર્ચિતમુલ્ક વાદ્યાપાદમધ્યાલ્યદ્વિત્ત-
સક્લવગદધીશા શાશ્વતી ત્રિશ્વયોનિ
વિતરણ મયિ શુદ્ધિ ચેતસ શારદા વ ॥

નિ નર્મદાશંકર દેવગંકર મહેતાના નમસ્કાર

* શુભો નામસ્તુ સયુજ દસમાદુરુપાદિવ્યાના સર્વે ચરતમ્
અનુષ્ટુપમનુષ્ટુર્વર્માણમિન્દ્ર નિચિસ્તુ કરયોમનીયા ।

યજ્ઞવિધિનું પરિબુંદણુ

શિવસદન, શાહીબાગ,

અમદાવાદ.

તા. ૩૧-૩-૧૯૩૦

પરમસ્નેહી દી બ. કેશવનાથભાઈ,

મુ અમદાવાદ.

મારા મયા પત્રના અનુસધાનમા આપે મને પૂછ્યું કે યજ્ઞના શિરસ, નાભિ અને પાદ એ અવયવોનો ઉલ્લેખ યજ્ઞકાંડમા છે તેના ઉત્તરમા લખવાનું કે -

યજ્ઞવિધિ સામાન્ય અમિહોત્ર લીધા પછી અમિષ્ટોમ નામના પ્રકૃતિપત્રથી માઠી અશ્વમેધાન્ત વિકૃતિ યજ્ઞ પર્વત ન્યારે ચઢી ત્યારે યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુ એ શ્રુતિ અનુમાર યજ્ઞ તે વિષ્ણુ અથવા વિરાટ્ પુરુષ અથવા નારાયણ એની ભાવના ઉપર ચઢ્યો આ ભાવનામા હવનીય પદાર્થને અનુસાર યજ્ઞના અગોની કલ્પના દાખન ઘર્ષ જણાય એ ઉદાહરણ તરીકે, અશ્વમેધ યજ્ઞમા અશ્વના અવયવોને લક્ષમા લઈ, સપા ઘા જંથસ્ય મેપ્યસ્ય શિર એ બૃહદારબ્યક ઉપનિષદના આરભના બ્રાહ્મણમા સવત્સરરૂપ અશ્વના મસ્તક તરીકે ઉરાની ભાવના ઘર્ષ છે તે ઉપનિષદનો આરભ જોવાથી સમજાશે તેવી જ રીતે અમિચયન પ્રકરણમા અગ્નિને સ્થેનનુ રૂપ આપી તે પક્ષીનુ મસ્તક, એ પાખો, મધ્ય શરીર અને પુચ્છ એમ પાંચ અવયવોની કલ્પના દાહકચયનમા છે અને તેની જાયા તેતિરીય ઉપનિષદની પચકોશ વિદ્યામા પણ જણાશે.

પુરુષમેધ અથવા વૈશ્વાનર વિગદ પુરુષને લગતા યજ્ઞમા મનુષ્ય પ્રાણીના એટલે પુરુષ શરીરના અવયવોની કલ્પના દાખન ઘર્ષ છે

અને યત્રેદિ પણ તે અનુસાર સ્વયંભાવ આવતી જણાય છે. સામાન્ય રીતે યત્રપુરુષની સાત અંગની ભાવના કરવામાં આવે છે. *

અધ્યાત્મ પુરુષના અવયવો	અધિદેવ વાચ્ય	સંગ
૧ મૂર્ધા	દ્યૌઃ	મુનેશ
૨ ચતુ	આદિત્ય	વિશ્વરૂપ
૩ ગ્રાણી	વાયુ	પૃથ્વીનાર્થ
૪ ઉગ્ર	અગ્નિ	વેદિ
૫ પેટ (સદેહ)	આકાશ	બદુષ
૬ ખનિ	જલ	રથિ
૭ પાદ	પૃથ્વી	પ્રતિગા

તા દ. નાભિની અનંત કક્ષના નથી, પરંતુ વેદિમા તેના અભિવેશ થતો દગે એમ માન્ય છે.

ઉપાંગો

હોમ	અદિ
મુલ્ય	માદૃપત્ય અગ્નિ
મન	અન્વાહૃત્ય પયન અગ્નિ
મુખ	આદરનીય અગ્નિ

આ ઉપરાંત આગ્ન્યક્રમાં પ્રવર્તમાંઆ “મદારીર” સંભળ્યુમા એટલે યમના મતકની ઘણ જેવી ગ્યનાની વિધિમાં “મદારીર” નામના ધરને સ્થાપિતનું પ્રતીક મળી તેના હેતુપેટા શિશુને વાદરૂર આધે સાનવાની Mystic કિયાપદ્ધતિ છે.

* જુઓ ઇન્દોસ્ ટર્નિષ્ઠ V 18. 2.

મુદ્ક ટર્નિષ્ઠ I 3.

મર્મિલ્લો ચપુદી ચમુદોં રિષ યોગે વામ્પિયય રેગ ।
યાતુ પ્રતો મદ્ય વિજનમ્ સ્વયં શ્રુતિયો દેવ મર્મ મુન્નમ્ ॥

હેવટે યજ્ઞવાસનાથી વાસિત મનુષ્યને અગ્નિહોત્રનું પરમરહસ્ય સમજાવવા યાજ્ઞિકી ઉપનિષદ્ અથવા નારાયણ ઉપનિષદ્માં સત્ત્વના યજ્ઞસામગ્રીના અધ્યાત્મ અર્થો ચીતરવામાં આવ્યા છે તે, તે ઉપનિષદ્ના હેવટના ભાગથી સમજાશે.

ચયન પ્રકરણમાં પચચિતિ ઉપરાત ૧૭ પ્રકારની અવાતર ચિતિઓ એટલે યજ્ઞવેદિની જુદી જુદી ઇટાથી રચેલી આકૃતિઓ કરવામાં આવે છે તેમાં એક ચિતિનું નામ “છદ્મચિતિ” છે જેમાં ગાયત્રી આદિ છદ્મ વડે ઇટાની ગોઠવણી કરવામાં આવે છે આ અગ્નિચયન પ્રકરણ યજ્ઞકોડમાં ઘણું જૂનું છે અને પુરુષમેવના અધ્યાય પહેલાં શુકનયજુર્વેદમાં આવે છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેની દખીકત છે

‘યજ્ઞ’ શબ્દ વડે આપણે યજ્ઞવેદિ જ સમજવાની નથી, પરંતુ દેવતોદ્દેશેન દ્રવ્યત્યાગ —દેવતાને હિદ્દેશીને દ્રવ્યનું વિસર્જન—એ અર્થ સમજવાનો છે અને એવા વ્યાપક અર્થમાં યજ્ઞકર્તા, યજ્ઞકર્મ, યજ્ઞસામગ્રી વગેરે સર્વનો અતર્ભાવ થાય છે

નિ. નર્મદાશ કરના નમસ્કાર

રુદ્રાધ્યાયનું ૨૬૨૨

સાદાદુઝ

તા. ૨૦-૪-૨૬

રા રા ડા નારાયણભાઈ,

મુ કરાચી

નાગરિક મથકમાંનાનો ખીજો અક “રુદ્રાધ્યાય” નામનો મને આપના તરફથી શ્રી. વિજયરાય પેઠ દ્વારા થોડા દિવસ ઉપર મળ્યો

ક્રિયાની પદ્ધતિમાં જરાજર સમજ્યા વિના આપણે અહોવાદીની રીતિએ ધણા મંત્રોને બધા અર્થમાં લઈ ગયા છીએ, આ બૂઝ શંકરાચાર્યોદિ જેવા મહાપુરુષોએ કરી છે તો આપણે કેટલું માત્ર! કાઠકની અસિ-
રહસ્યની પ્રક્રિયા ક્યા સંન્યાસી સમજી જાણે છે?

આપના પુસ્તકોનો પ્રચાર વિદ્વાનોનાં મંડળોમાં થાય એવું
છે.

દિ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાના
નગરકાર

વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા

ખંભાત

તા ૬-૬-૩૩

પ્રાણાનુસ્યવ્ધ શ્રી. ઇશ્વરભાઈ,

આજે પંદર દિવસની બીમારી બોગવી સ્વતંત્ર રીતે બેસી
આપને પત્ર લખું છું.....

મનુષ્યશરીરમાં જે જન્મ, મૃત્યુ, જરા વ્યાધિ વગેરે વિકારો
અનુભવાતા ન હોત તો જીવચેતનને દેહાદિથી પોતાના પૃથક્કણનું
જ્ઞાન કદી ઉદય થાત નહિ. આરોગ્યવાળી દશામાં આપણું જીવત્વા-
ભિમાન સમગ્ર દેહમાં વ્યાપ્ત હોવાથી દેહથી પૃથક્કણ આપણે
અનુભવી શકતા નથી, પરંતુ વ્યાધિ સમયે આપણે દેહમય જના દેહથી
જુદા હોઈને અનુભવનારા છીએ એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. અભિમાન
અથવા અહંવૃત્તિની વ્યાપ્તિ અને સંકોચનું સ્વરૂપ દૃષ્ટના દૃષ્ટાંતથી
આપણને વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. કંઈક દૃષ્ય પોતાની અંદર ધૃતના અંગોને
સર્વાંશે ગ્રસ્ત કરી રહે છે એટલે માખણ અથવા ઘી, દૂધની અંદર છે
એવું માત્ર આપણે અનુમાન કરીએ છીએ અને આગ્રહ તો તેમાં

માખ । આત્મા થી અનંત છે એમ જાની પમુ શકું નથી. આ
દ્વારા મરમ કરી આપને દેના દર્શને કરીએ એટલે તરુ છૂટી પડી
તરુ આડે છે અને વાયુના અપમથી તેને છૂટી પડેલી આપણું નેમ
અપણું કરીએ. આ દેહના પ્રમાણે આમાન્ય અભિમાન આપની નીચેની
દેશમાં દેશમાં આપ મર્મ મળેલું દેશ છે, એટલે દેશના અથવા
દેશના આપને મના રહે કરીએ એટલું જાન આપણને દેશું નથી,
પરંતુ વ્યાધિના તાપ વડે ગ્રસ્ત દેશમાંથી સુરમ દેશનું આવડું છૂટ
પડે છે અને દેશના દેશના વિજ્ઞાનમય જુમિકામાં આવી પોતાનું
અભિમાન રમુજ દેશમાંથી એમી સુરમ દેશમાં દેશિન કરે છે અને
પોતાને દેશની તરુ પડે છૂટા પડતા પારે તો તેમ પડી ગયે છે. પરંતુ
આમાન્ય જીવને દેશ આગેના મદનમ અને નિરામ વડે દેશમાં મોદ
એટલે બધે દેશ છે કે આ પૃથક્ ભાવના દેશ મરકાગ વિજ્ઞાનમય
દેશમાં તે સ્થાપી શકેના નથી અને જેમ ઉકાળેલું દૂધ ફરીથી દવા-
લીને તરુ અને દેશને એકાકાગ કરી મરકાગી જાય તમ મનુષ્ય પુન-
દેશમય મર્મ જાય છે પરંતુ વિરોધી મનુષ્યોને જગ તથા વ્યાધિ
અભિમાનની વ્યાપ્તિ અને મરકાગનું મદસ્ય મમમલે છે અને પ્રવાણ
સમયે પણ જેમ દેશમાંથી છૂટા પડેલો પતંગ અનન દેશ છોડી
વિદાગ કરે તેમ હા તો નવા દેશનો કે હા તો વાલી તનુનો આશ્રય
લે છે મરકાગી અવસ્થામાં વિદેશી અવસ્થા બોમવરામાં જગ તથા
વ્યાધિ આ રીતે ધગા ઉપકારક છે અને અજાનથી જ તેમને અનર્થ
કરનારા માનવામાં આવે છે .

પ્રમન્નતાપૂર્વક અભ્યાસમાં નિત્યતૃપ્ત હશે

ચિ નર્મદાશંકરના સપ્તેમ જયચુરુદન

છે આપે તથા શ્રી ચંદ્રશંકર બુચે મારું સ્મરણ કરી મને તે પુસ્તક મોકલાવ્યું તે બદલ સર્વથા આભારી છું.

હું તે મથ અવલોકી ગયો છું. તેના ઉપોદ્ધાતવાળા બે ખડ મધુર અને પ્રસાદવાળી શૈલીથી લખાયા છે શ્રી ચંદ્રશંકર બુચેના લેખ વ્યાપક છે. નાના લેખમાં સર્વ અશો સમાવવા એ કઠિન કામ છે તો પણ તે સારી રીતે સધાયું છે તે લેખમાં હ્રદ, શિવ અને લિંગ ની સામ્રદાયિક ચર્ચા ઐતિહાસિક રીતિએ થઈ છે તેમાં હ્રદ તથા મહેશ્વર સમ્રદાયનું અગ્ર આલેખનું રહી ગયું જણાય છે હ્રદની સહારમૂર્તિ તરીકેની ભાવના અને શિવની પરદેવતા તરીકેની ભાવના વચ્ચે એક હ્રદ અથવા હ્રદાન દેવની અવાતર ભાવના છે તે ભાવના ઉપર મહેશ્વરના મતનું બધારણ છે હ્રદ, હ્રદ અને શિવ એ ત્રણ સ્વતંત્ર સામ્રદાયિક દેવો નથી, પરંતુ પ્રણવના ત્રિભુવના અને પાચમા પદની વાચ્ય દેવતાઓ છે અને એ ત્રણને શુદ્ધ વિદ્યા શક્તિ સાથે અથવા અગ્નિકા સાથે સબધ છે

ખીજી, મારી વિદ્યાથી અવસ્થામાં મારે શ્રી આનંદશંકરભાઈ સાથે લિંગ સમ્રદાય બામત ચર્ચા થઈ હતી અમારા ચિંતનમાં અમને જણાયું હતું કે લિંગ પૂજન અનાયોભાથી આપણામાં પ્રવેશ્યું એનું જે મનાવના પાશ્વર્યો પ્રયત્ન કરે છે તે વસ્તુતઃ ખડ નથી હ્રદની લિંગ પ્રતીકમાં અને વિષ્ણુની શાનિગ્રામ પ્રતીકમાં ઉપાસના ધણી ગ્રામીન વેદકાગની છે, અનાયોના સધર્મ પટેલાની છે અને તે આયો અથવા વૈદિકોની સજ્જિયામાંથી પ્રકટ થયેલી છે તેમાં કર્મનું ઉપાસનામાં પરિણમન છે પ્રત્યક્ષ અગ્નિની વેદીમાંથી બહિર્મુખ થનારી જ્યોતને જ્યોતિર્મય નિગળું ૩૫ આપ વામાં આવ્યું અને દ્વાદશ સૂર્ય સાથે સંયુક્ત કરી દ્વાદશ સ્વયંભૂ જ્યોતિર્નિગમ થયા તેના ઉપરની ધૂમાવનિએ સર્પની ફણાવું ૩૫ પકડ્યું અને અહિ સબધ તે સાથે જોડાયો ભસ્મ વગેરે સર્વ ઉપાધિ અથવા તત્ત્વ પરિચરો અગ્નિજનના અથવા અગ્નિહસ્તના રૂપાતરો છે

અને બાહ્ય અગ્નિનું આંતર આત્મઅગ્નિમાં શમન કરવામાં રહતું ચિંતન સંયોજક રૂપે થયું છે. વેદિને વિષ્ણુનું રૂપ આપવામાં આવ્યું અને સાવ પ્રતીકમાં શિવ-વિષ્ણુના અદ્વૈત ભાવનું ચિંતન આરણ્યક સમયમાં થયું છે. આ સાવ અથવા (અ) જ્યવકનાં આઠ રૂપો — પંચભૂત, સૂર્ય, ચંદ્ર અને યજમાન — ચરાચર જગતમાં વ્યાપ્ત થયાં અને આ પારમેશ્વર અથવા માહેશ્વર પ્રતીક જગદ્દેવ થયું. શતપથના અગ્નિરહસ્યમાં આ અગ્નિદેવનું રૂપાંતર રૂપૃ સમજાય તેમ છે.

આ સર્વાત્મકતાના કારણે રુદ્રાધ્યાય રહસ્યત્રય અથવા ઉપનિષદ્ મનાયો છે. દારા શિકોહના ફારસી ભાષાંતરમાં (ઔપનિષદ્) રુદ્રાધ્યાય અને શિવસંક્રપ્તને સ્થાને મળ્યું છે અપેક્ષા દીક્ષિતના લેખોથી સમજાય છે કે રુદ્રાધ્યાય કંઈ કર્મકાંડનો જ અથ નથી પણ જ્ઞાનકાંડનો પણ અથ છે આ કારણથી ભદ્ર ભાસ્કરે રુદ્રાધ્યાયનું ચિંતન સમુચ્ચયવાદને અનુસરતું કર્યું છે માહેશ્વરોના સ્વતંત્ર અથો છત્રીમ તત્ત્વગ્ગનને લગતા છે કાશિદાસ આ સાવ અથવા માહેશ્વર સપ્રદાયના જણાય છે.

ખીજુ, શતરુદ્રીયમાં સખ્યાનો તાળો ખાતો નથી એ વાત ખરી છે, પરંતુ અમુક મંત્રની સખ્યા સાથે તેનો સંબંધ છે એવું યાજ્ઞિકોનું માનવું છે. “સો રુદ્ર જેની દેવતા છે તેવો અથ તે શતરુદ્રીય” એવી વ્યુત્પત્તિ થાય છે તે મંત્રોની સખ્યાનો સંબંધક સ્થોત્ર આ પ્રમાણે છે

મદ્રપષ્ઠિ નીલ્મુકચ પુન યોજ્યકગ્નપેત્ ।
 એષ તે દ્વે નમસ્તે દ્વે ન તદ્ વિદ્વયમેદ ચ
 અદુષ્ટમેતિ ચત્વારિ દ્વેતચ્ચ શતરુદ્રીયમ્ ॥

યાજ્ઞિકોનો બ્રહ્મચિતકો ઉપહાસ કરે છે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ વેદવાદની આવી તો તેમના જ હાથમાં છે. ચરકાંડનું સ્વરૂપ

ક્રિયાની પદ્ધતિમાં જરાગર સમજ્યા વિના આપણે ધ્યાનવાદીની રીતિએ ધણા મંત્રોને જોધા અર્થમાં લઈ ગયા છીએ. આ બૂધ શંકરાચાર્યાદિ જેવા મહાપુરોએ કરી છે તે આપણે કોણ માત્ર! કાઢકની અસિ-રદમ્યની પ્રક્રિયા કયા સંન્યાગી સમજી જાણે છે?

આપના પુસ્તકોનો પ્રચાર વિદ્વાનોનાં મંડળોમાં થાય એવું ઇચ્છું છું.

દિ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાના
નમસ્કાર

વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા

ખંભાત

તા ૬-૬-૩૩

પ્રાણાત્મસ્વરૂપ શ્રી. ઈશ્વરભાઈ,

આજે પંદર દિવસની ખીમારી બોજની સ્વતંત્ર રીતે બેસી આપને પત્ર લખું છું.....

મનુષ્યશરીરમાં જો જન્મ, મૃત્યુ, જરા વ્યાધિ વગેરે વિકારો અનુભવાતા ન હોત તો જીવચેતનને દેહાદિથી પોતાના પૃથક્કણાનું જ્ઞાન કદી ઉદય થાત નહિ. આરોગ્યવાળી દશામાં આપણું જીવતા-જિમાન સમગ્ર દેહમાં વ્યાપ્ત હોવાથી દેહથી પૃથક્કણાવ આપણે અનુભવી શકતા નથી, પરંતુ વ્યાધિ સમયે આપણે દેહમય છતાં દેહથી જુદા દુઃખના અનુભવનારા છીએ એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. અજિમાન અથવા અહંવૃત્તિની વ્યાપ્તિ અને સંકોચનું સ્વરૂપ દૂધના દણ્ટાંતથી આપણને વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. ઠંડું દૂધ પોતાની અંદર ધૂનના અંશોને સર્વાંશે ગ્રસ્ત કરી રહે છે એટલે માખણ અથવા ઘી, દૂધની અંદર છે એવું માત્ર આપણે અનુમાન કરીએ છીએ અને જાગૃક તો તેમાં

માખગુ અથવા ઘી અતર્ગત છે એમ માની પગુ રાખું નથી આ દૂધ ગરમ કરી આપણે ઠંડા દર્ધએ છીએ એટલે તરૂ છૂની પડી તરૂના ગાડે છે અને વાયુના સ્પર્શથી તેને છૂની પડેલી આપણે નેર્ષ રાકીએ છીએ આ દૃષ્ટાંત પ્રમાણે સામાન્ય અભિમાન આપણી નીરાગી દગામા દેદમા વ્યાપ્ત થઈ ગયેતુ હોય છે, એટલે દેદના અથવા દેવના આપણે અનાનક છીએ એતુ ભાન આપણને દોતુ નથી, પરતુ વ્યાપ્તિના તાપ વડે ધ્યુય દેદમાથી સૂક્ષ્મ દેદતુ આપણુ છૂટ પડે છે અને હોરા કેવળ વિજ્ઞાનમય જૂમિકામા આવી પોતાનુ અભિમાન ધ્યુન દેદમાથી ખેગી સૂક્ષ્મ દેદમા કેન્દ્રિત કરે છે અને ચોતે દૂધની તરૂ પેઠે છૂટો પડ્યા પાડે તો તેમ પડી શકે છે પરતુ સામાન્ય જીવને દેદ સાથેના સંવાસ અને નિવાસ વડે દેદમા મોહ એટલે જાણે હોય છે કે આ પૃથક્ ભાવના દંડ મસ્કાગ વિજ્ઞાનમય કોશમા તે સ્થાપી રાકેતો નથી અને જેમ ઉકાળેતુ દૂધ કરીથી દનાવીને તરૂ અને દૂધને એકાકાગ કરી ગળગટારી જાય તેમ મનુષ્ય પુન દેદમય ધર્મ જાય છે પરતુ વિવેચી મનુષ્યોને જરા તથા વ્યાધિ અભિમાનની વ્યાપ્તિ અને સંકોચતુ રહસ્ય સમજાવે છે અને પ્રયાણ સમયે પગુ જેમ કોરોગમાથી છૂટો પડેતો પતંગ સ્વતન્ત્ર દેહ છોડી વિહાર કરે તેમ કા તો નવા દેહનો કે કા તો બ્રાહ્મી તનુનો આશ્રય લે છે સદેહી અવસ્થામા વિદેહી અવસ્થા બોગવતમા જરા તથા વ્યાધિ આ રીતે ઘણા ઉપકારક છે અને અજ્ઞાનથી જ તેમને અનર્થ કરનારા માનનામા આવે છે

પ્રસન્નતાપૂર્વક અભ્યાસમા નિત્યતૃપ્ત હશે

વિ નર્મદાશંકરના સપ્રેમ જયગુરુવદન

સોમવિદ્યાના મર્મ

ગોધા ૬-૬-૨૧

પ્રાણાત્મસ્વરૂપ ધ્વિગ્લાષ્ટ,

ગર્ભ કાનેમે એક સમિત્તર પત્ર સ્કંદવિદ્યાના અનુસંધાનમાં સોમવિદ્યાના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરનાર લખ્યો છે. આપને પણ સમાન વિચારના વેગ વડે નમ્ર સ્તિવાય સોમાય । એ આરભમત્રવાગો પત્ર લખવા વેગ થયેનો જણાય છે. આપના ચિત્તમાં સમાન રશ્મિયોગ વડે સોમવિદ્યાના કેટલાક સવિશેષ મર્મો પ્રકટાવવા જણાતું કે જમા સાથેના ચંદ્રનો જમા સાથે સ્પર્શ જણાય એવા ખગોળના યોગને ‘સોમનતી અમાનાસ્યા’ ની પુણ્ય તિથિ કહે છે.

સતીના જમાનયમાં જે કાર્ય ચંદ્રમિળે કયું તે કાર્ય પ્રત્યેક શાશ્વત યોગીએ કરવું જોઈએ. ચંદ્રમંડનશૂન્ય સાથે આત્મ જોદને બીના જ્યોતિના સંબંધવાળું છે, જ્યારે સૂર્યમંડન સાથે જ્યનત્ જોદમે સંગતતા જ્યોતિના સંબંધવાળું છે. પ્રત્યેક પિડમાં આત્મ જ્યોતિ અને જ્યનત્ જ્યોતિના પરસ્પર સંબંધવડે ત્રીજો વ્યવસ્થામિ જન્મે છે, અને તત્રનો આ ત્રીજા જ્યોતિનું નામ તનૂતપાત્ એવું તે તનુને—દેહને—ના પાકના—દેહનું આરોગ્ય અને આયુષ્ય રક્ષણ ગ્નાર એવું કહે છે. આત્મ જ્યોતિ ચંદ્રનું, જ્યનત્ જ્યોતિ સૂર્યનું, અને મિશ્ર જ્યોતિ પિડસ્થ અગ્નિનું—આ પ્રકારે ત્રણ આધિદેવત જ્યોતિ પ્રમગે છે. પ્રત્યેક પ્રાણીના જીવનમાં આ ત્રણ જ્યોતિ પોતાના નિયત કાર્યો કરે છે. પરંતુ આ યોગો સરસ્વ, વિરસ અને સમરસ—એના ત્રણ પ્રકારના પરિણામો પ્રકટાવે છે જેમાં શક્તિનું બળ આગળ પડે તે

સરસ યોગ, જેમાં શક્તિનું બળ કમી થાય તે વિરસ યોગ, અને જેમાં શિવતત્ત્વ સાથે શક્તિરસ તન્મય થઈ ન્યોતિનિગ ધડે—જેમ પારાનું હરગૌરી રસવડે મારણ થઈ પારાના ચિન્તામણિ થાય તેમ—ત્યારે સમરસ થયો કહેવાય. આ સમરસને ઉપબવનાર આ જગતમાં શાંભવ યોગીઓ ધણા દુર્લભ છે. સરસ ભાવ ઉપબવનાર ધણા યોગીઓ મળી આવે, ધણા કવિઓ તેવા સગસ ભાવની ક્ષણે જીવનમાં ઉપબવે, પરંતુ સ્થિર ચિન્તામણિ સમરસ પ્રિતા બનતા નથી. આવા સ્થિર—આમનક જેવા ચિન્તામણિ—ઉમાદેરીએ ક્યાં હતા તે મર્મને સમજી અગસ્ત્યપત્ની લોપામુદ્રાએ ક્યાં હતા જેમ સતીએ જન્માન્તર કરી ઉમાનો દેહ ધર્યો તેમ લોપામુદ્રાએ પુરુષભૂતિ પદવી સ્વીકૃતિનો દેહ ધરી અગસ્ત્ય સાથે દાપત્યસુખ મેળવ્યું હતું.

એમ કહે છે કે લલિતાદેરીનો પાવક લાક્ષારસ (લાખનો રસ) કામેશ્વરના શુભ રસ (ધોળા રસ) સાથે મળતા એક ચિન્તામણિ પ્રકટ થયા અને તેના પ્રભાવ વડે અગસ્ત્યનો આત્મ જ્ઞાનશક્તિ ધણો જ બળવાન થયો તેઓ સર્વભક્ષી થઈ ગયા હતા રાક્ષસોને સ્વાદા કળ્તા, સમુદ્રનું પાન કરતા અને તે તે રાક્ષસો અને અમુદ્રનું અભિ-માન હોડારી પોતે પોતાના રૂપમાં સ્થિત રહેતા પરંતુ તેમનો ચિન્તા મણિ અતીવ ચતુરભાનવાળો હતો અને તેને લોપામુદ્રાએ મિથિત આપી અને ત્યાર પછી તેઓ દક્ષિણ દિશામાં મિથિત કરી રહ્યા, એટલે તેમનામાં જે ઉત્તર દિશાનું વાગીપણ હતું તે નિવૃત્ત થયું વામ એટલે દેખાતું અનળું અને બીતરમાં સવળું અધના સુદર. દક્ષિણ એટલે આતરબહિર સુદર અને સરળ ઉમા મંવતીનો દેહાન્તર કરવાનો માર્ગ લય કર હોવાથી વામ ગણાયો કાલીની જેટા, સતીનું દહન, શિવનું હૈરનપણ, સતીના દેહનું પ્રાણ વિનાશ પછીનું શયનિચ્છન ઉપર ધરી હૈરવ અનગ્યામાં તે શયને વિષ્ણુએ ચક્ર મૂકી કપા-વડાનું પરિણામ, તે તે અન્યથો ન્યા ન્યા પડ્યા ત્યાં ત્યા શક્તિપીઠોની સ્થાપના, ઇત્યાદિ અગમ્ય ગોર જેટાઓમાં મુચાથેના મર્મો વામદેવ

જ સમજતા હતા અને તેથી તે મહર્ષિને અર્ધાસરથામાં જ બ્રહ્મજ્ઞાન થયું હતું પરંતુ શ્રી ગિરજાએ કૃપા કરી દક્ષિણ માર્ગ અગસ્ત્ય-જોષા મુદ્રા જેના નેત્ર દ્વારા પ્રપ્રગ્ન્યો હતો

લોપામુદ્રાએ નીચેનો મંત્ર આપ્યો જણાવ્યો છે —

ઞાદ્વૃજ્જલિ વ્યાતિરહમસ્મિ જ્યોતિર્જલ્લિ વ્રહ્માહમસ્મિ
વોહમસ્મિ વ્રહ્માહમસ્મિ । અહમસ્મિ વ્રહ્માહમસ્મિ
અહમય અહ મા સુહામિ સ્વાહા ॥

આદ્ વ્યોતિ (અદ્ભુતની શક્તિ) તે હુ, સગમ્ય
વ્યોતિ બ્રહ્મ (આદિત્યમંત્રા શક્તિ) તે હુ હુ (માનામા આરી
શ્રીની અને પુરુષની એની બે મુદ્રાઓ છે) પરંતુ જે હુ (પત્નીરૂપ)
હુ તે જ (પતિરૂપ) બ્રહ્મ હુ હુ, (પતિરૂપ) બ્રહ્મ (પત્નીરૂપ)
હુ હુ માગમાના અદને-પત્નીભાવને-મોઢા અદર્શ (પતિભાવમાં)
હુ દોષુ હુ, અને તે હામવડે મારા અમરસ સ્વરૂપને બોનારી
તેની પ્રતિદા હૃદય હુ (સ્વાદ્વા-સ્વરૂપમાં સારા ભાવથી બોનારી
ચિત્તિ કરી)

આ મંત્રના ધ્યાનયોગનડે અગત્ય અને લોપામુદ્રા સામગ્ર્ય
પ્રપ્રાની ચિદર ચિતામબિને ધારણ કરનાગ થયા મર્ધાદાનાના અદ-
વ્યોતિનિયુ અમર્ધાદ વ્યવ્યોતિમા-અદ્ભુતમા-તથ કરી જેઓ નરા
જુનનને શુદ્ધપદ્મની દ્વિતીયાની પેઠે ઘડે, તેઓ પૂર્ણઅદના મિત્રને
દેમ ન પ્રપ્રાવે ? શામ્ભવ યોગીઓ તથા યોગિનીઓ આ સૌમચિદાના
મમને જાગતો રાખતા ધર્મધ્વજ તરીકે પોતાની જટામાં અથવા
ચોટામાં દ્વિતીયાના અદના ચિદ્રને ગળે છે પરંતુ સમુદના ઉપર
કરના વદાપેના જુદા જુદા ગાંધોના વાત્તના ચિદ્રો બધા મુમાદે
કર્મ ઓળખી શક્તા નથી, માત્ર તે તે રાત્તની પ્રજા પોતપોતાનાં
ચિદ્રો-જેવાં કે 'મુનિયન જેઠ' વગેરે ઓળખી શકે છે કેટલાક
યોગીઓને અને યોગિનીઓને આ ચિદ્ર સામુદ્રિક તરીકે દેદર્શ જણાય

છે આપજીશ્રીને (નૃસિંહાચાર્યજીને) સ્પષ્ટ જણાતું હતું. પણ તેની કોણે ઉકેલ કરી હતી? આપણે યા પરાયી માન્યુ કે ચંદ્રકલાતું ચિહ્ન હોવાથી આપજીશ્રી મહેશ્વરનો અવતાર હતા, પરંતુ તે ચંદ્રકલા શાથી માહેશ્વરભાવ મૂલ્યે છે તેનો આપણામાના ધણાએ વિચાર મગ્ગો પણ ક્યો નહિ અને કોયડો ઉકેલ્યા વિના ગયો!

એમ કહી કે કે પાર્વતી ઉપર નમે થયા પછી શિવજીએ અનુગ્રહ ક્યો કે માગ આવિર્ભાવની તિથિ ચતુર્દશી-જે તિથિએ આપજીશ્રીનો આવિર્ભાવ થયો હતો-પરેનાના સોમવારે પ્રદોશ સમયે જેઓ ગિરપૂજન માટે તેઓ ગિરના અવરૂપને સમજી શકે, એમને કે ઉમા સાથેનો શાકત સળધ કડી જેઓ તોમ ભાવથી પ્રદોશ સમયે ઉપામના કરે તમને શિવગિરના (ચતુર્દશીના) નતનો અધિમાસ શક્તિ અનુગ્રહવિના-રિષાદેવીની રૂણા વિના-શૈવ અનુગ્રહ કોને થયો છે? કોઈને નહિ ઈન્દ્ર, અગ્નિ અને વાયુને પણ હમા દેવવતીના અનુગ્રહ વડે જ મહાવનારતુ અવરૂપ સમજાયુ હતુ, તો આપણા જૂનોકના રસનાગને તે અનુગ્રહની જગત હોય તેમા શુ આશ્ચર્ય?

આ તાત્ત્વિક ચંદ્ર ન્મન મૂલ્ય—આર્દ્ર જ્યોતિ અને જવનત્ જ્યોતિ-પદાર્થ માનમા ગુચાથેના છે પણ તેના ચિત્રો બુધાક્ષર ન્યાય જેવા એટલે કે જાણના ચક્ષુએ એમ ખીડો ખોતર ખોતર કરી નિષિ જેની આકૃતિઓ માટે તેની ઉપર મગી જેવી કદિન તેનુ આ ચંદ્ર-સૂર્યની મિત્ર મુદ્રાઓ ઉકેલવાનુ મનિ છે અગત્ય જેવા એ ઉકેલી લોપામુદ્રા-નોપ પામેની મુદ્રા-ના આઘ યોનિના બોક્તા થાય “મારી મોગી મહત્ યોનિમા હુ ગર્ભ સ્થાપુ છુ”-એવુ શ્રીકૃષ્ણનુ ગીતાનુ-મમ યોનિર્મહદ્ગદ્ગ તસ્મિન્ ગર્ભ દધામ્યહમ્-વાક્ય ધણા ઉગ્ર ભાવવાળુ છે ચંદ્રની આર્દ્ર યોનિમા સૂર્યનુ જવનત્ તેજ (મર્મ

ભરણ કરનારું, રમણ કરનારું અને ગમન કરનારું) પ્રવેશી આ જુલોકની વનસ્પતિ, અને પ્રાણીનાં શરીરોને પોષણ આપે છે; તેણે પ્રત્યેક શાંભવ યોગીનું તેજ શક્તિપાત વડે પરચિત્તોને સગર્ભ બનાવે છે. વનસ્પતિઓ અને પ્રાણીઓ ચંદ્ર સૂર્યના આ ઉપકારને જાણતાં નથી, તેમ સિદ્ધ મહર્ષિઓ અને ઋષિઓને આ પરચિત્તોને વિચારગર્ભવાળાં કરવાનો વિશ્વાસ સામાન્ય સાધકો જાણી શકતા નથી. પ્રકૃતિનાં સર્જનકાર્યો અગમ્ય જૂમિકામાં થાય છે; તેવા જ અધિકારી ચિત્તોને સગર્ભ કરવાનાં મહર્ષિઓ અને મહર્ષિપત્નીઓનાં કાર્યો અગમ્ય જ હોય છે, આથી શ્રુતિ કહે છે કે :

યોડપાનપ્રાણયોરૈર્વ્યં સ્વરજોરેતમોસ્તથા ।

સૂર્યચંદ્રમસોયોંગો જીવાત્મપરમાત્મનોઃ ॥

જે ક્રમથી પ્રાણ અને અપાનનું એકથ થાય છે, જે રીતે મુખ્ય જાતિમાં રગસ અને રેતસનું એકથ થઈ ગર્ભ બંધાય છે અને જે ક્રમથી સૂર્ય અને ચંદ્ર એકમેક થઈ વિશ્વને જીવન આપે છે, તે જ ક્રમથી જીવાત્મા અને પરમાત્માનું સમરસપણું થાય છે.

આત્મ સામરસ્ય એક પાણુ શ્રેયસ્સાધકને જાગે તો આપણશ્રીનો * શાંભવ આવિર્ભાવ અતુર્દશીનો સફલ થયો ગણાય.

સિ. નર્મદાશંકરના સપ્રેમ

જન્મ ગુરુવંદન

* શ્રીમન્મુસિંદાસ્યાચંદ્ર : શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગના પગ્મ પૂજ્ય સંસ્થાપક, જેમને શ્રેયસ્સાધકો લીલાતનુ (ઈશ્વરનું સાકેતિક સ્વરૂપ કે અવતાર) માને છે.

રસવિદ્યા અને તંત્રગ્રંથો

અમદાવાદ,

તા ૩૦-૭-'૩૧

સ્નેહીશ્રી વૈદ્યાશ્રુ,

તમારો પત્ર મળ્યો તમારા પ્રશ્નો સંબંધમાં જણાવવાનું કે Alchemyના ગ્રંથો થોડા ધણા જોયા છે તે સાથે આપણા શૈવ અને શાક્ત તંત્રના કેટલાક ગ્રંથો તે બાબતના જોયા છે પરંતુ આ તંત્રો અને ગ્રંથો જે પ્રકારના Elixir અથવા Philosopher's Stoneની વાતો કરે છે તે પ્રમાણે વાસ્તવ સિદ્ધ કરેલા કોઈ પણ મનુષ્યનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને નથી એટલે તે બાબત સામાન્ય અનુમાન જ હોઈ બાધી શક્યો છું આ જગતમાં કરી વસ્તુ અસંભવિત નથી પણ જે પ્રયોગ વડે સિદ્ધ થાય નહિ તેવી બાબતોમાં હું અશ્રદ્ધાવાદી નથી પરંતુ અજોયવાદી છું કદાચ આ સિદ્ધિઓ હોય એમ આગળ પ્રમાણ વડે આપણે સાબિત કરી શકીએ પણ પરમાર્થ જ્ઞાન સાથે તેનો ખાસ સંબંધ નહિ હોવાથી આની બાબતોમાં હું ઘણે ભાગે તટસ્થ ભાવ અથવા ઉપેક્ષા સેતુ છું

હવે તમે પૂછેલા ખાસ પ્રશ્નો સંબંધી ઉત્તરમાં

(૧) કામરત્ન, કણ્ડપુટ, દત્તાત્રેયતંત્ર મેં જોયા નથી પરંતુ .. રસદર્શન, નાગાર્જુનનું રસેન્દ્રમંડલ, ચૂડામણિનો રસકામધેનુ નાથનો મન્ત્રલઢ, વ્યાસગણપતિનો યોગસમુચ્ચય, ગોવિંદાચાર્યનો રસસાર ગોવિંદનાથનું રસહૃદયતંત્ર ધરેરે ગ્રંથો મેં અવલોક્યા છે આધ્યાત્મિક માર્ગમાં દેહસિદ્ધિ તે ઈષ્ટ છે એવું શ્રેય સાધક માને તો તે કોઈ

રીતે જોડું નથી. મારા ધારવા પ્રમાણે યક્ષિણી ઉપાસનાનો સંબંધ કામશાસ્ત્રને લગતો છે...તેવા જીવોનું આકર્ષણ શી રીતે થઈ શકે છે તે બાબત વીણાતંત્રમાં આપી છે. આ યોનિના જીવો મનુષ્ય યોનિમાં પણ પ્રકટ થાય છે, જેમ આસુર યોનિના જીવો મનુષ્ય દેહમાં પ્રકટે છે તેમ...

(૨) બાપજીત્રી (નૃસિંહાચાર્યજી)ના ગ્રંથોમાં યક્ષિણી બાબત ઉલ્લેખ છે પરંતુ મુખ્ય વસ્તુ...તે પ્રશ્ન નથી, પરંતુ અત્યંત પ્રસંગ છે. યક્ષયક્ષિણીના સાધકો આહારવિહારમાં અને યથેચ્છ કામભોગમાં ધણા વેગવાળા હોય છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં આ જાતિના મનુષ્યો દાસના (અશ્વધાનિ)સ્તાન અને દાસ્તીરના ઉપરના પ્રદેશમાં વસના હતા એવા ઉલ્લેખો મળે છે. પરંતુ યક્ષનો ખીજો અર્થ યજ્ઞનીય, પૂજ્ય એવો પણ થાય છે અને જેમણે આહારવિહાર અને કામનો જય કર્યો છે તેવા પ્રાણીઓ શંવદીક્ષાવાળા હોય છે...શિવના અથવા રૂદ્રના ગણની માની છે અને શિવે તેનું રૂપ પકડ્યું એવી કેનોપનિષદ....

(૩) આયુર્વેદનું રસવિદ્યા પ્રકરણ . .

(૪) રસવિદ્યાની સત્યતા અને મહત્ત્વ વિષે તમે મારો અભિપ્રાય પૂછો છો માટે જણાવું કે તે વિદ્યાનો પ્રયોગ મેં કર્યો નથી તેથી અભિપ્રાય આપવા લાયક મારી સ્થિતિ નથી. પણ હું માનું છું કે અધ્યાત્મવિદ્યામાં આ એક ઉપયોગી પ્રકરણ છે અને તેનો કોઈ ઉપયોગી અંશ (સિદ્ધ થાય) તો મોક્ષમુખના આચિર્ભાવમાં ધણી મુગમતા થઈ શકે છે. Hermetic ફિલોસોફીના નિયમ પ્રમાણે રોગ અને દારિદ્ર્ય આ જગતમાંથી કોઈ નાશ કરી શકે એવું માડું માનવું નથી કારણ કે પ્રકૃતિનું વૈષમ્ય અને અધિકારભેદ એટલો બધો છે કે આ વિદ્યા જેમને સિદ્ધ હોય તેઓ આજીવ પ્રયોગથી મુખને બદલે દુઃખનાં નિમિત્તો જ્યાં કરવાનાં કાગળો છે...અધિકાર વિનાની સિદ્ધિ મેળવનારને અને દાન કરનારને અનુયોજ્ય કરે છે -

એવું બાપજીશ્રીનું ખાસ મંતવ્ય હતું; તેથી અધિકાર પૂરતું જ જ્ઞાન અને સિદ્ધિનું દર્શન તેઓશ્રી કરાવતા.

(૫) છેવટમાં મારે કહેવું જોઈએ કે તંત્રગ્રંથોમાં અને રસવિદ્યાના ગ્રંથોમાં ઘણે ભાગે “સંજ્ઞાભાષા” વાપરેલી હોય છે અને કહેવાનું કંઈ હોય છે અને...અવળી દિશાએ ચઢે તેવી યોજના હોય છે. કેટલીક વખતે શુદ્ધ ભાવને બદલે અશુદ્ધ ભાવ તરતો રહે છે અને વામભાગીઓ તેવા અશુભ ભાવને પ્રાધાન્ય આપે છે. આ ગ્રંથોમાં ઘણો કચરો પણ છે અને એક ટન કચરો ઉપાડ્યાના પ્રસંગે કોઈ સારા સુવર્ણની માત્રા પણ મળે છે પરંતુ આ દોષ તંત્રને માથે છે એમ નથી, વેદનાં બ્રાહ્મણગ્રંથો આવા નીરસ અને મિથ્યા શબ્દગ્જળથી ભરેલા છે. પરીક્ષક વૃત્તિથી અભ્યાસ કરવાની ખાસ જરૂર છે, અધ્યક્ષદ્વારી સર્વ સામ્યું એમ સમજવાનું સાબસ કરવાનું નથી. બાપજીશ્રીના શિષ્યે “સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર” થવાની જરૂર છે.

લિ.

નર્મદાશંકર દેવશંકરનાં
સપ્તેમ જ્યેષ્ઠસંવત્

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યનો સાંકેતિક આવિર્ભાવ

અમદાવાદ.

તા. ૨૫-૭-૩૧

સ્નેહી શ્રી વૈદ્યાજી,

નિવૃત્ત કૃપાથી કૃતજ્ઞ છે. તમારા પત્રના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે ॥

બાપજીશ્રીએ પ્રતિદિન ૩૬૦ ગાયત્રી જપ કરવાનું લખ્યું છે

તેમાં ચાંદ્ર વર્ષના દિવસોનું માપ લીધું છે. (૩૦ x ૧૨ = ૩૬૦).

શરીરમાં ૭૨૦૦૦ નાડીઓ રહે છે. આ નાડીઓ દિનમાં... સંબંધ છે, તેનાં શનાશ તે ૭૨૦ અહોરાત્ર અને તેનું અર્ધ જોડાયે ૩૬૦ દિવસ પ્રાણનાડીના.. સાથે .. મંત્રનો સમય સાચવતાં ૩૬૦ ગાયત્રી જપ કરવામાં હેતુ મમાપવો જણાય છે... શ્રી ઈશ્વરના હેતુનો મે માત્ર નિર્દેશ કર્યો છે.

ગાયત્રી મંત્રને સર્વોત્તમ ગણવાનાં અનેક કારણો છે, લાંબું વ્યાખ્યાન થાય તો પણ પાર આવે નહીં.

મુરતવાળા મોહનજ્વામીમાં બાપજીશ્રી ગુરુભાવ રાખના હતા તેમને નિમિત્ત કરી કેટલાક પદો પણ વાણીવિનાસના ૧લા, ૨ના ભાગમાં બાપજીશ્રીએ લખ્યાં છે, પરંતુ માગ તથા માગ કેટલાક મિત્રોનું મંતવ્ય એવું છે કે જેમ શ્રીકૃષ્ણે સાદીપનિને ગુરુ માન્યા હતા તેમ લોકાચાર અને શિષ્ટ નીતિનો તેમ બાપજીશ્રીએ સ્વીકાર કર્યો હતો. વસ્તુતઃ અમારા માનવા પ્રમાણે તેઓ (બાપજીશ્રી) સ્વયં પ્રભુદ્વ પુરુષજી હતા.

બાપજીશ્રી મળધનું મારું મંતવ્ય તમને તથા શ્રી મણિનાનને જાણે ઉપયોગી થશે મારું મતવ્ય તો પરમેશ્વર—વેનનનો બાપજીશ્રી સાકેતિક આચાર્ય હોય અથવા હીનાતનુ કે તેમનું પ્રાકટ્ય હતું એવું છે. તેના કારણે મારી ખાતરીનાયક મારી પામે અનેક છે પણ તેની નોંધ અત્રે કરવી ઉપયોગી નથી. દૂકામાં મારી માન્યતા બહુ ઉચ્ચ કોટિની હોવાથી અન્યના વિચારને બંધ બેંધે એમ કુધારનો નથી એવી માન્યતા અન્યને ના પણ હોય તો તેથી કાર્ત્ત બાધ આવનો નથી સદ્ગુરુતત્વ દિવ્ય, સિદ્ધ અને મનુષ્ય એવના અનેક નિમિત્તને લઈ નિર્માણકાયા થઈ અવનરે છે લોકો તેના આદિ લાવને જાળખી શકતા નથી અને તેમને મનુષ્યમાત્ર માને તો તેમાં એક વાતવાનું કાર્ત્ત પણ પ્રયોજન નથી.

બાપજીશ્રીએ એક પ્રસંગે પ્રત્યેક મનુષ્યનું શરીર તેના ચોનાના

૯૬ અગુલપુર હોય છે અને તેમાં રહેના પ્રાણુની કના ૧૨ અગુન બહાર બા-આન કરે છે તેથી એક દરે પ્રાણુકનાનુ નિષ્ક્રમણ કરવાના હેતુથી ૧૦૮ જાપનુ વિધાન કર્યું છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું હતું

મહાપુરુષો લૌકિક ચમત્કાર કરતા નથી દારપુ કે તેઓ જાદુગર નથી જેમને પ્રતાયશ્ચ મળ્યા છે તેઓ મહાપુરુષના વાસ્તવ મહિમાને પ્રસન્ન જુએ છે સર્નાતમભાવની દૃષ્ટિ જેમને મળી છે તેમને અણિમાદિ સિદ્ધિ તુચ્છ જ લાગે છે સામાન્ય યોગીઓને ચમત્કાર પ્રિય હોય અને તે પ્રકટ કરે તો તેથી તેમનું કાર્ષ્ણ દિત થતું નથી અને અન્યને મિથ્યા માર્ગ દોરી જવાનો લય રહે છે

ઈષ્ટ મનની આનોચના મદિરમાં મે કરી હતી નક્ષેપમાં લખુ તો

ૐ પ્રણવમૂળાખીજ છે
 શ્રી વિદ્યાગકિત અથના પ્રણવચૈતન્યની વિકાસશક્તિ છે
 હ્રીં એ અવિદ્યા શક્તિ અથના પ્રણવ ચૈતન્યની સક્રિયશક્તિ છે
 શ્રી, હ્રીં એ બે મૂળાખીજમાંથી પ્રકટ થયેના અકુરો છે ચૈતન્યના વિકાસ અને સક્રિયથી પ્રકટ થતી જાગૃદાદિ અવસ્થાઓ પિડમા અને સૃષ્ટિ સ્થિતિ અને લય નામની ત્રણ અવસ્થાઓ બ્રહ્માડમાં એતત્રોત થયેની બ્રહ્મા ત્રિજ્જ તથા રુદ્રની મરા ૫ઠી તુરીયા અને ગિન્દુની તુરીયાતીત અવસ્થા અનુક્રમે ઈશાન અને સદાનિવ તત્ત્વની ચાર અવસ્થાના અનુસંધાન વડે શ્રી ૧ દૃષ્ટ ૨ ૩ ગુરવે ૪ ૫ ૬ નમ ૭ ૮ એ આઠ અક્ષરોને હૃદયકમળના અષ્ટદળમાં ગોળી પડ્યતી વાણીમાં જપ કરી તુરિયાતીત પદમાં એકને પિડ ૯ બ્રહ્માડમાં ૧૦ ગિન્દુઅવસ્થામાં સમાહિત થવું આ મત્રરહસ્ય પદ્ધતિ મોરી ઉપજાવેની છે મત્રમાંથી વિદ્યા પ્રકટ કરવાની પદ્ધતિ પ્રત્યેક

સાધકે જાણતી જોઈએ અને તે ચંત્રવત્ ક્રિયા કરવાથી મળતી નથી, પણ ઉપાસના વડે મળે છે.

તમારા પતના છેલ્લા ભાગ સંબંધમાં મારે કંઈ લખવાનું નથી પણ...ની સાથે વિચારબોદ થાય ત્યારે કદાચ મૈત્રીભાવના ન સધાય તો પણ ઉપેક્ષાભાવના રાખવાનું આપણે શીખવું જોઈએ. જેઓ ઉપેક્ષાભાવનાને કેળવતા નથી, તેઓ રાગદ્વેષથી વર્તે છે.

પત્ર વાંચી મને પાછો મોકલશે. કારણ કે જે ઉત્તરો આપ્યા છે તેની સ્મૃતિ ભવિષ્યમાં રહે તેટલા સારુ પારમાર્થિક પત્રો હું હાથેજ ઉપર રાખું છું.

સિ.

નર્મદાશંકર દેવશંકરનાં

જયશ્રુવંદન

અનાહત નાદ

ભાઈશ્રી પ્રાણજીવનભાઈ,

મારું માસના ‘કૌમુદી’ના અંકમાં તમારો “સંગીતશાસ્ત્રનું થોડું એક દિગ્દર્શન” એ નામનો, ઝીણી સમજૂતીવાળો લેખ વાંચી પ્રસન્નતા થઈ. માત્ર એક સ્થાને તમે કરેલા વિધાન સંબંધમાં શંકા રહે છે :—

તમારું વિધાન “અનાહત નાદ—કાવિદાસના ચંદ્રોમા કહેવું હોય તો ‘વેદાભ્યાસજડ થયેલા મુનિઓ’ જેની ઉપાસના કરે છે તે પણ એ મનને રંજક નથી...”

અનાહત નાદ રસિક જનોને અથે નથી એ તો ક્યારે કહી શકીએ કે શાંત રસને રસવર્ગમાંથી આપણે બાતલ કરીએ ત્યારે પરંતુ

અભિનવગુપ્ત વગેરે રસિકજનોએ શ્રાંતને સર્વરસોમાં પીઠસ્થાને કહ્યો છે. તેની લહરીઓ અથવા મોજાંઓ તે જીજ્ઞા રસો છે. અનાદત નાદમાં સૂક્ષ્મ બેદો અને સંવાદો હોય છે. અનાદત નાદના બાર બેદો છે : ૧ ધોણિણી, ૨ વિદ્યા, ૩ પતંગિની, ૪ વાયુવેગિની, ૫ નામધેયા, ૬ ઐન્દ્રી, ૮ વૈષ્ણવી, ૯ શાંકરી, ૯ મહતી, ૧૦ ધતિ, ૧૧ નારી, ૧૨ બ્રાહ્મી.

આપણી કર્ણેન્દ્રિય આ અનાદત નાદની માત્રાઓને અવધાનની શક્તિ નહિ હોવાથી પકડી શકતી નથી. પરંતુ સામાન્ય સંગીતના સ્વરની જેમ મારા જેવાને સમજણ પડતી નથી, તેમ વિદ્વાનોને પણ આ સૂક્ષ્મ નાદલહરીની સમજણ પડતી નથી. અનાદત નાદના તરંગો કંઈક બુદ્ધિગ્રાહ્ય થાય તેટલા સારુ ઉપમાન વડે સમજાવવા રહસ્ય વેત્તાઓ મહેનત કરે છે. સમુદ્ર, મેઘ, બેરી, વગેરે વાદ્યોના સ્વરો સાથે તેની સરખામણી થાય છે. વળી :

જ્યોમરઘ્નગતો નાદો માયૂરં નાદમેવ ચ
ક્ષ્પાલકુહરે મધ્યે ચતુર્દારસ્ય મધ્યમે ॥

વગેરે અનાદતનાદની જોયી લહરીઓ “વેદાભ્યાસજડ” વડે જ ગ્રાહ્ય છે એમ નથી પરંતુ “વેદાભ્યાસરસિક”ના અતુલવનો વિષય છે,

સ્નેહભાવથી ઉપરના વિચારો જાણાવું છું તેથી અવિવેકને સ્થાન નથી એમ સમજશો.

ત્રિ. સ્નેહાધીન

નર્મદાશંકર દેવશંકરના નમસ્કાર.

આ પત્ર પ્રેસમાં ગયા પછી શ્રી. પ્રાણજીવનભાર્ગી પાઠકનો સ્વ. દી. બ. ન. દે. મહેતા ઉપરનો એક લેખ જામને મળ્યો જેનો મહત્વનો ભાગ નીચે મુજબ છે:—

“ સ્વ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈનું બાલ્ય જીવન બહુ વ્યવસાયી હતું પરંતુ તેમથી વખત કાઢીને પણ સ્વાધ્યાય પ્રવચનમાં પોતે પ્રભાવ મેવતા નહિ અને સરસ્વતીની ઉપાસના નિરતર કરતા રહ્યા આજના જમાનામાં એમના જેવા માણસો યવા દુર્નલ છે સાદિત્ય પરિવ્રજતા તત્ત્વજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ તરીકેના તેમના એક ભાષણનું અવનોકન મેં યુવાવસ્થાને દુર્નલ એની ધૃષ્ટતાથી કરેલું ત્યારથી હું તેમના પરિચયમાં આવેલો એ અવનોખનમાં ‘ધર્મ’ શબ્દ અંગે ટીકા કરેલી પણ એ મહાનુભાવને હું મળ્યો ત્યારે તેમણે મને સમજાવ્યું કે ધર્મ શબ્દની વ્યાખ્યા એની વ્યાપક છે કે તે શબ્દ લગભગ સર્વત્રાહી છે સર્વ-સમન્વય પછી થનાર જે કંઈ છે તે એ છે આ સમજવા માટે મારે બીજા માટેક વર્ગ ગાગવા પડ્યા ત્યારે મને સમજાયું કે પાશ્ચાત્ય વર્ગીકરણ આહુ — Horizontal છે, જ્યારે આપણું વર્ગીકરણ બિંબુ — Vertical છે આહુ વર્ગીકરણ બાહ્ય વસ્તુઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે, જ્યારે બિંબુ વર્ગીકરણ આપણી જાતને તપાસવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે વર્ગી એક બીજી વાત એક દિવસ હું એમને ઘેર મળવા ગયેલો ત્યારે એમણે એક અનુભવ વિશે વાત કરી તેઓ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના માનતા એમણે એમને પૂછ્યું કે “અણગુન પુરુષ” નો અનુભવ થઈ શકે ખરો ? નૃસિંહાચાર્યજીએ હા મ્હી પણ વધુ માર્ગ મ્યું નહિ નર્મદાશંકરભાઈએ તે જાણવા માટે આમહૂં પૂર્વક વિનંતિ કરી ત્યારે પોતે મ્યું કે અમુક દિવસે એમણે જમણા પગના અંગૂઠા ઉપર ત્રાટકે રહેલું નર્મદાશંકર ભાઈએ એ પ્રમાણે કહ્યું પડેના તો કંઈ દેખાયું નહિ પણ ત્રણ ચાર મિનિટ થઈ હજે ત્યાં અંગૂઠામાંથી પ્રગટ નીમ્ળ્યો અને પછી “અણગુન પુરુષ” દેખાયો અને આખો ઓરડો પ્રગટિત થઈ ગયો એક વ્યક્તિ અધ્યાત્મમાર્ગમાં આગળ ચર્ચ હોય તે બીજી વ્યક્તિને પોતાની રીતનો અનુભવ દેવાની શકે એ વિશે શંકા નથી. પણ આપણા ચિત્તનું તત્ત્વ જેવું હોય છે તેવું અને જ્યાં હોય છે

ત્યા જ પડ્યું રહે છે, એટલે આ અનુભવ વિશે મૂલ્યાંકન જો કરવું હોય તો આપણે એમ કહી શકીએ કે એ અનુભવ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈને કોઈ ખીજી વ્યક્તિએ કરાવ્યો તે પરથી સર્વાંશે જો તે એ માર્ગે ગયા હોત તો તે પોતાના જ અનુભવો મેળવી શકત અને તો પછી એમનું ચિંતન જ બહુ બદલાઈ જાત

મજનિસે ફિસ્ફાન નામની એક સરઘા રથપાયેલી તેના મત્રી તરીકે કોઈ કોઈ વખત મારે એમને મળવાનું બનતું અને તે વખતે સાબળેના કેટલાક પ્રસંગોમાનો ઉપરનો એક પ્રસંગ છે દુનિયાદારીના વ્યવહારમા રહ્યા છતાં એમની ઉચ્ચમા ઉચ્ચ જિજ્ઞાસા આધ્યાત્મિક વિષયમા હતી અને એ રીતે એમને હું વડું છું ”

*

સિંધુ સંસ્કૃતિ

ખલાત

તા ૮-૮-૩૨

ચિ ભાઈ યશોધર,

અત્ર સર્વ કુશળ છે તમારા બંને પરો પહોંચ્યા છે

ખીજા પત્રમા ઉલ્લેખ કરેલા Sind Civilization વાળા લેખે માટે ધ્યાન અગાઉથી એ ન્યુ હતું તેનું cutting મારી કાઢીના શિવશંકર પામે નખાવી રાખ્યું છે તમારા પત્રમા લેખેના કાનજોથી હું પણ સિંધુ નદીનું civilization જેવું માનવામા આવે છે તેવું નતર પુરાતન માની શકું તેમ નથી એક સંસ્કૃતિ નાશ પામે અને ખીજી પ્રવેશ પામે એ સલાવના જૂનલરેલી છે કોઈ પણ સંસ્કૃતિ એકાએક ઉદ્ભવ પામતી નથી પરંતુ પ્રાચીન થર ઉપર નવા આચારવિચારોની અસર થઈ કંઈક નિર્જિજ્ઞ નવું રથ બંધાય

છે. જ્યાં મુધી જૂના યરની સંરક્ષક પ્રજા હોય છે ત્યાં મુધી જૂનું નવું સમન્વય છે. જ્યારે જૂના યસ્ત્રાણી પ્રજાનો ક્રમશઃ દ્વાસ થાય છે ત્યારે નવું સંસ્કરણ તરતું રહે છે. આપણી Mythology આ વસ્તુની સારી રીતે સાખ પૂરે છે. અસુરો (Assyrians) અને દેવો બંને એક પ્રજાપતિના પુત્રો માન્યા છે. અસુરો મોટા ગણ્યા છે, એટલે જૂની પ્રજા છે. દેવો નાના એટલે નવી પ્રજા છે. આ દેવોમાંથી દેવમનુષ્યો થયા અને ત્યાર પછી માનવી પ્રજા થઈ એવી કલ્પના છે. ઋગ્વેદનાં પુરાણ મુકતોમાં “જહરી તર્હરી” વગેરે ન સમન્વય તેજા શબ્દો આવે છે અને તેના અર્થો પાણિનિના સમયમાં પણ અસ્પષ્ટ થઈ ગયા હતા. સિંધુતટીની પ્રજા કદાચ સ્થાનિક વતનીઓની હોય એ સંભવિત છે, પરંતુ Ethnically આર્યોથી તદ્દન નિરાણી નહિ હોય. એટલું તો આ મોદનજી દેહો વગેરેના અવશેષોથી સાબિત થાય છે કે શિવશક્તિની પૂન્ય ભાવના ધણી પુરાણી લાગે છે. અસુરો અને દૈત્યોના શિવ પૂન્ય મનાયા છે એ પૌરાણિક ભાવનાને ટેકો મળે છે. અને આ સિંધમાં લય પામેલી જાતિના અવશેષો તે વ્રાત્ય જાતિના મનુષ્યો હતા એમ મારું માનવું છે. વ્રાત્યોના આચાર-વિચાર વૈદિકોના કરતાં ધણાં જુદા હતા, પરંતુ તેઓ સંપત્તિવાળા અને વેપારી વર્ગના હતા એમ સ્પષ્ટ સમન્વય છે. માયો શિવપૂજક હતા.

સિંધદેશની પુરાતન સંસ્કૃતિની બાબતમાં વાણરાજ સુદનાં ઋગ્વેદ સૂક્તોની વિશેષ પરીક્ષા કરી કોઈ જાતનો વધારે પ્રકાશ પાડી શકાય કે કેમ તે વિચારવાનું છે. તેનું સ્થાન, તેમાં લાગ લેનારા ગણઓ, તેના દેશો વગેરે તાત્પર્ય જોવાં છે. મદારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશમાં કંઈક પ્રયત્ન થયો છે. આ સુદમાં સિંધ સૌવીરના મુલ્લકના રાજા પ્રજાનાં નામ નીકળે તો સમન્વય કે તે પ્રજાનું રૂપ, આચાર, વિચાર કેવાં હતાં. અવકાશ હોય તેણે વિચારવાના મુદ્દા ઘણા છે.

ચિ. નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

આપણા દેશમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ભાવનાનાં બીજ ફેલાવવાનાં હતાં, અને બ્રિટિશ રાજ્યના સંબંધ પછી તેમાં કઈ દિશાએ વિકાસ થવાની જરૂર છે તે સંબંધમાં યથામતિ પ્રકાશ પાડવા આ લઘુ લેખનો આરંભ છે.

પ્રાચીન હિંદુસ્થાનમાં ગ્રામ સંસ્થાનો ઉદય આર્યોના વિજય પછી થયો હતો અને તે સંસ્થાનું જીવનજીજ્ઞ ઝેટલું બધું છે કે, સર ચાર્લ્સ મેટકાફના રાજ્યોમાં કહીએ તો હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન સઘળી સ્થિતિઓ બદલાઈ ગઈ છે તો પણ ગ્રામસંસ્થા અવિચ્છિન્નપણે ચાલી જાય છે. ધણી રાજ્યક્રાંતિઓ થઈ, હિંદુ રાજ્યનો નાશ થયો, પઠાણ રાજ્ય સ્થપાયું, તે રાજ્ય ગયું, મોગલ રાજ્યની સ્થાપના થઈ, તે રાજ્ય વિજય પામ્યું અને મરાઠાની સત્તા જામી, તેનો અભિજન થયો અને બ્રિટિશ રાજ્યની જીતછાયા નીચે સમગ્ર દેશ હાથ છે અને પોતાનો ઉદયક્રમ સિદ્ધ કરતો જાય છે. આ સર્વ પરિવર્તનો અથવા ફેરફારોમાં ગ્રામસંસ્થામાં બળવાન ફેર થયો નથી.

સંકટના સમયમાં ગામલોક એકત્ર થાય છે, રાજ્યક્રાંતિના અથવા બળવાના સંજોગોમાં ગામના લોકોએ પોતાનાં દોરને વાજમાં પૂરી શત્રુને શાંતિથી પસાર થઈ જવા દીધાના દાખલા છે. પ્રસંગે ગામ ઉપર શત્રુનો અથવા લૂંટારાનો દરોડો પડે તો પાસેનાં ગામોમાં લોક જતા રહે છે અને દાવાદળ વિખરી ગયા પછી પુનઃ પોતાના ગામતળમાં

* આ લેખ 'વસંત'ના મહા-ફાગલ-ચૈત્ર સંવત ૧૯૧૮ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

મધમાખીઓની ભેઠે આની વમે છે શાંતિનો સમય આવે ત્યારે તેના તેજ ગામતળમા તેના તેજ ગભાણુ ઉપર મૂળ પુરુષના વશજો આની વમે છે, તેની તેજ જમીન પારકા કબજામા ગર્હ હોય તો મોમાઆ પૈસા આપી પાછી મેળવે છે, અથવા શાહુકારના દાસ થઈ તેજ જમીન ખેડે છે કુકાગના પ્રસંગે વીત્યા પછી રવડતા ગહેના માણુમે પુન તેજ ગામે આવી વમે છે, ત્યાજ પોતાના સુખદુખના દહાડા વીતાવે છે આ સ્થાનિક પ્રીતિ અને યૂથમા રહેવાનો અભાવ દિદુસ્તાનની વિશાગ જૂમિને ઉત્તમ સાહસ વડે ખેડતા વેપરધધાથી ધનવાન બનાવી શક્યો નથી, તો પણ શાંતિથી પ્રાપ્ત કરેની ઓછી સપત્તિએ તે જૂમિના વસનદારને સુખદુ બાન કરાની શક્યો છે

દરેક ગામ નાના મોટા પ્રમાણમા સપૂર્ણ રાજ્ય હોય એમ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે પોતાની સઘળી જરૂરિયાનો પૂરી પાડે તેવા ધધાધારીને તે સરઘામા સ્થાન હોય છે કંઈ નહિ તો એક સુધાર, એક લુહાર, એક કુહાર, એક અમાર, અથવા મોચી, એક શાહુકાર, એક પુરોહિત, એક ધાવજો, એક પગી, એ પ્રમાણે ઉપયોગી કુટુંબો આમસરઘામા હોય છે અને પરસ્પરને મદદ કરી નિલાવે છે કે તેઓને તે ગામમાં જ રહેવાનો મોહ થાય સામાન્ય તકરારો, ટટાકિસાફ, ગૃહસસારના કળિયા બને ત્યાં મુધી ગામ બહાર નિકાન થતા મારુ જતા નથી રૈયતવારી ગામોમાં જ્યાં વ્યક્તિનું પ્રધાનપણ છે ત્યાં પણ મુખીની પ્રતિષ્ઠા હોય તો તકરાર બહાર જવા પામતી નથી જ્યાં ગામનું બધારણ મળિયારુ—એટને ભાગીદારી, નગવાદારી, તાનુકદારી જેવું હોય છે ત્યાં ગામના માનિક મતાદાર અથવા લબરદારના કુટુંબોની પચાયતથી આવી તકરારોનો નિવેડો આવે છે દાનના જમાનામા ગામ લોકોની આંતર વ્યવસ્થા ચિયિન થઈ છે અને નવા કેળવાયેના ખેડૂતના હોકરાઓ આ પરાપૂર્વનાં રૂઢ બધનો ઈષ્ટ ગણતા નથી, તો પણ આમસરઘાનું મૂળ સ્વરૂપ હજી

ઓળખી શકાય તેવું રચ્યું છે.

આ પ્રભાણે જો કે હિંદુસ્તાનમાં ધણા પ્રાચીનકાળથી ગ્રામ સંસ્થામાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનાં બીજ રહેલા છે, તો પણ યુરોપની પેઠે પ્રતિનિધિ દ્વારા સ્થાનિક વહીવટ ચલાવવાની સંસ્થા હિંદુ અથવા મુસલમાની રાજ્યમાં વિકાસ પામી શકી નથી. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના રાજ્યતંત્રની મર્યાદામાં પૌર (Urban) અને જનપદ (Rural) વિભાગો પડતા હતા અને તે વિભાગોની રક્ષણપદ્ધતિ કંઈક જુદા પ્રકારની હતી. કબો બોલે જનપદ ઉપર પડતો હતો, અને નગર-વાસીઓ (પૌર અથવા નાગરિક) કર વિનાના રહેતા હતા. જનપદનાં ગામોની સુધરાઈનો આધાર માત્ર ગ્રામસંસ્થા ઉપર જ રહેતો અને ગામની વજેમાથી અથવા ખજામાથી દાણા અથવા અનાજ આપી લેતીઓ પામે દામ લેવામાં આવતું. આ પ્રચાર હાલ પણ ઘણાં ગામોમાં ચાલુ જ છે.

નગરમાં અથવા મોટા કસબામાં શહેર સુધરાઈના ખાસ નિયમો હતા એમ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર સાક્ષી પૂરે છે. રસ્તામાં કચરો વગેરે નાખવાનો પ્રતિબંધ હતો, તળાવ, કૂવા વગેરેના પાણીને બગાડનારને, નગરના મુખ્ય સ્થાનોમાં અપકારક કૃત્ય કરનારને દડની શિક્ષા થતી. મહા બાળવા સારું સ્મશાનની જગ્યાઓ નિર્માણ થયેલી હતી અને તે સ્થાન વિના બીજી જગ્યાએ મહા દાટનાર અથવા બાળનારને સજા થતી. આ ઉપરાંત કબ્રાની અથવા નગરની વ્યવસ્થા રાખવા અધ્યક્ષોની યોજના રાખવામાં આવતી ચાલુક્ય અથવા કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનું અવલોકન કરતાં અષ્ટ જણાય છે કે મગધરાજ્યમાં નગરની વ્યવસ્થા જિયા પ્રકારની હતી

મેગાસ્થેનીસ લખે છે કે નગરવ્યવસ્થા ૭૫ ચાપતથી કબામાં આવતી હતી એક ૫ ચાપત નગરમાં ચાલતા ધંધા અને ઉદ્યોગ ઉપર દેખરેખ રાખતી. બીજી ૫ ચાપત વેપારીઓ અને પરદેશીઓના રક્ષણ

અને સવડ હિપર દેખરેખ રાખતી પ્રવામીઓને ઉતારા અપાતા, અને પરદેશીઓની હિનચાનની નોંધ બારીકાઈથી લેવાતી એક રાજ્યભાષી પરરાજ્યની સત્તામાં તેમને વળાવા આપી મોકલવામાં આવતા અને દૈનસન્નેગે તેઓ ગુજરી જાય તો પ્રવાસીના સગાની શોધ કરી તેમની મિત્રતા તેમને સ્વાધીન કરવામાં આવતી માદા પ્રવામીની સારનાર કળામાં આવતી અને મરણ પછી તેમના શમની રીતસર વ્યવસ્થા થતી ત્રીજી પચાસત જન્મમરણની નોંધ રાખતી અને મરણના કારણો પણ નોંધાતા હતા એથી વર્ગ વેપાર હિપર દેખરેખ રાખતો હતો તે પચાસતના મેબરો કાટના તથા માપના ખગપણા બામત એમની રાખતા પાચમો વર્ગ સ્થાનિક કારીગરીની ચીજો જાહેર લીનામયી વેચાય તે બામત દેખરેખ રાખતો હતો જૂની અને નવી ચીજો ભેગી કરી વેચનારને દેડ થતો હોય વર્ગ વેચાણ મિતતનો દશાશ રાજ્યની તિજોરી સારુ વસન લેતો હતો

ઉપરનો અહેવાલ મગધ રાજ્યાધિપતિ ચદ્રગુપ્તના સમયનો મેગેસ્થેનીસની નજર આગળનો છે અને તેથી ચાલુક્યના મથકા જે રાજ્યપદ્ધતિનું વર્ણન છે તે વસ્તુતઃ અમનમાં મૂકાયું માનવાને આપણને સારી કારણ મળે છે

મગધરાજ્યના મહારાજા અગ્રોકના સમય પછી એક જન નીચે લગભગ સધળું હિંદુસ્થાન મુગન રાજ્યના સમયમાં આવ્યું હતું તે રાજ્યના પ્રતાપી શહેનશાહ અમરના સમયમાં નગર અથવા મરનાર્તુ અધ્યક્ષપણ કોટવાગ નામના અમનદારમાં સ્થપાયેલું હતું તે અમ લદાર પોતીસ માજસ્ટ્રેટ તથા મુનડી અધિભરી પણ હતો અને સ્થાનિક મ્યુનિસિપલ સત્તા પણ તેના હાથમાં હતી મિટિશ રાજ્યમાં પણ મુનડી અને ફાજદારી હૂમત જ્યાં છૂટી પડી નથી તેવા પ્રાંતમાં અને જ્યાં મ્યુનિસિપલ મંત્રિનીનો કારભાર જિલ્લાના અધ્યક્ષમાં રહ્યો છે ત્યાં મોગન બાદશાહી જેની સત્તા એક જ અમનદાર જેને કનેક્ટર કહે છે તેમાં સમાયેલી રહેતી છે માન કોટવાન નગરનો અધિપતિ

હતો, ત્યારે કલેક્ટર એક જિલ્લાનો સમ્રાટ જેવો અમનદાર છે. કોટવાગીની સત્તા જેવી અસાધારણ હતી તેવી તેની જવાબદારી પણ ભાગે હતી

“આર્નિ-ઈ-અકમરી”મા છે કે

‘આ હોદ્દાને ધારણ કરનાર ધણા અગુલની, અતાપી, ચાનાક, પુખ્ત વિચાર કરનાર, ધીર, હિંમતવાન અને દયાળુ હોવો જોઈએ તેની ચાનાક દેખરેખ અને રાત્રિના કૂવા વડે નગરવાસીઓ નિર્ભય ગહેના જોઈએ અને દુષ્ટોના મૂએના જેવા ગહેવા જોઈએ તેણે ધર અથવા મકાનોનું રજિસ્ટર તથા મુખ્ય રસ્તાનું લીસ્ટ ગખાનનું જોઈએ અને નગરનાસીઓ સુખ દુઃખમા પરસ્પર લાગી ધાય તેની રીતે તેમને નિશ્વાસમા લેવા જોઈએ નગરના વિભાગ અથવા વોર્ડ પાડી તે ઉપર એક અધ્યક્ષની નીચે તે લક્તાના જનાર આવનારની હિનચાલ સબધમા તેણે રોજીદો રિપોર્ટ માગવો અને અજણ્યા અથવા ખૂણે પડી રહેના કોઈ ચાનાક માણસને ગૂઢ પુરુષ (Detective) તરીકે તેણે રાખવો જોઈએ અને તેણે આપેની બાતમીઓના સાચાખોટાપણા બાબત તેણે ચોકચી કરની જોઈએ તેણે ઈનાયદી સરાર્થ અથવા પાલસાળામા બદારના પ્રવાસીઓને ઉતારના ગોઠવણ કરવી અને તેમની હિનચાલની જુદા જુદા વેશધારી ગૂઢ પુરુષ મારફત નોંધ લેવી જોઈએ જુદા જુદા વર્ગના માણસોના જીવન-ખરચ તેણે ધ્યાનમા લેવા અને સમ્ય રીતભાત વડે પોતાનો કારભાર ચાનાકથી તેણે દીધાવવો જોઈએ ધધાધારીઓનું પચ ઠગની તે પચના આગેવાનને તેણે મુકર કરવો અને એક દનાન રાખવો આ લોકોની મદતથી તેણે ક્યવિક્ષના ધધાને વ્યવસ્થામા મૂકવો તેણે આ આગેવાનો અને દનાવો પાસેથી ધધા સબધી રિપોર્ટ માગના જોઈએ સરિયામ રસ્તાની રિથતિ તેણે જોની જોઈએ, પેસવાના માર્ગ આગળ દરવાજાની વ્યવસ્થા રખાવની જોઈએ અને

ગદ્ગદ થતી અટકાવવી જોઈએ પટેલી રાત પછી લોખંડે નગ
અદાગ જવા આવવાનું નેણે અટકાવવું જોઈએ આગમુ માણુમેને
ધધે લગાડના જોઈએ જૂના વેરના કારણે નાખૂં કડવા જોઈએ
અને સાપરાધ ધરપ્રવેશ તેણે અટકાવવો જોઈએ તેણે મોગેને પાડી
આપવા જોઈએ અથવા ચોરાયના માનનું ઠેમણું પાડવું જોઈએ
પ્રસંગે તુમ્સાની પણ ભગી આપરી જોઈએ હથિયાળ, હાથી, ઘોડા,
છીટ બમરા, વેટા, તથા વેપારના માન વિના ખીબ પદાર્થ ઉપર
જકાત વેવાય તેનું ધોરણ રાખવું જોઈએ દરેક સુમામા હાવી
જમાતનું ધોરણ દાખન કરવું જોઈએ જૂના સિદ્ધા અથવા નાણાને
પાછા મેગવી તિજેરીમા મોઝની તેને ગાગારી નખાવવા જોઈએ

રાત્ર્યમા આવતા નવણી મોના રૂપાના નાણામા ધસારો બનતા
સુરી ન થાય તેની દેખરેખ રાખવી, અને ધસારાની ખોટ પૂરી કરી
લેવી જોઈએ ભાવની ચક્ર-ઉત્તર ઉપર દેખરેખ રાખવી અને નગ
બહાર વેચાયું થતું અટકાવવું જોઈએ શીમાન માણુમેએ પોતાના
ઉપયોગ કરના જાદે ચીજો બહાર લઈ જવી નહિ ગેર અને ગજ
વજેર વગર અને માપની તેણે ચોખ્ખી ગખવી દારૂ વેચાણ નધ
કરવું અને દારૂ ગાગરાનો ધધો અટકાવવો પણ કોઈના વગની એબ
ઉઠાવી નહિ

ખીતરાત્રી સુન્દરી જનારની ગિામ્નની યાદી કરી અને
પોતાને માર્ગે લેવી સ્ત્રી પુરુષો માટે ઈનાયદા નાવ રાખવાં સારું
જનિત્ અથવા કેનાર ઉપર આગદુગ માણસને અમનતાગ તરીકે
મૂંઝા અને ત્રીજોને વોડે જેમ્સા દેવી નહિ બગદ, બેસ, પોડો
અથવા ગિટને દત્તાન કડવા દેવા નહિ અને સુનામની જાતની અ
ત્રતના ઉપર તગણ માગ્યા દી નહિ તેમ સુનામને વેચવા દો
નહિ કોઈ પત્ર સ્ત્રીને તેની મગ્ગ વિરુદ્ધ સતી થવા દેવી નહિ અને
જોને દેદાન સિદ્ધા થવાની છે તેને મેડીમા ગખવો નહિ ધર્માન્ધ
સાધુઓ અને પ્રજોરાને કાઢી મૂંઝા જોઈએ, અથવા તેમના પનિગને

તેણે અટકાવવું જોઈએ, પણ આમ કરવામાં સાચા સાધુ સન્યાસીને અથવા ફક્ત કૃષીરોને હેરાનગતી ન થાય તેની સલાહ રાખવી. કસાર્ધ તથા પારધાઓનો વાસ ઇલાયદો રખાવવો જોઈએ, તેની રીતે જાગી વગેરે હનકા ધધા કરનારને ઇલાયદો વાસ આપવો જોઈએ નગરની બહાર અને પશ્ચિમમાં સ્મશાનભૂમિ રખાવવી જોઈએ.’

બ્રિટિશ ગાંત્યના સંબંધ પહેલાં આપણા દેશમાં સ્થાનિક રાજ્યના બીજા કેવા પ્રકારના હતા તેનું ઝાંખું રૂપ ઉપરના લખાણથી પ્રકટ થયું હશે તે સંબંધ થયા પછી કેવા પ્રકારનો વિકાસ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના રૂપમાં થયો છે તે સંબંધી વિચાર કરતા પહેલાં બ્રિટિશ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના ચિત્રની બાહરેખા કેવા પ્રકારની છે તે જાણવાની અગત્ય રહે છે

દરેક સુવરેતા દેશમાં રાજ્યસંસ્થામાં બે રૂપ હોય છે - (૧) કેન્દ્ર સત્તા (Central) અને (૨) સ્થાનિક સત્તા (Local). સમગ્ર દેશ ઉપર નિયંત્રણ એક સત્તામાં જામી રહેલું હોય તો જ દેશનું રાજ્યબધારણ ટકી શકે છે પછી તે કા તો એક રાજમાં સ્થપાયું હોય, કે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓમાં સ્થપાયું હોય, અથવા પ્રતિનિધિઓની સંસ્થા સાથે જોડાયેલી અમર્યાદ વૃપસત્તામાં સમાયેતું હોય. ગમે તો રાજરૂપ વ્યક્તિ (Individual)માં અથવા તો પ્રતિનિધિના સમૂહમાં (Body)માં નિયંત્રણ હોય તો પણ તે નિયંત્રણના બન ઉપર જ રાજ્યસત્તા ટકી ગેરી હોય છે. સુધરેલા દેશોની રાજ્યસંસ્થાના રૂપ ભિન્ન ભિન્ન હોય તો પણ તે રૂપ બે પ્રકારથી ધરાયેલા હોય છે. કા તો સ્થાનિક રાજ્યનું બધારણ કેન્દ્રસત્તાથી રચાયેલું અને તેના તાબાનું હોય, અથવા કેન્દ્રસત્તા પોતે જ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વિકાસનું પરિણામ હોય. જો કે અમુક દેશની ગાંત્યસંસ્થા કયા વર્ગમાં પડે છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે, તો પણ ગમે તે દેશના રાજ્ય-બધારણનું સ્વરૂપ આપણને જાણ કરાવી શકે છે કે આ રાજ્યસત્તા કેન્દ્ર સત્તાથી ચલાયેલા સ્થાનિક રાજ્યબધારણવાળું છે કે સ્થાનિક

અવરાન્યના વિકાસરૂપ કેન્દ્ર સત્તાવાળું છે અમેગિના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ઓસ્ટ્રેલિયન કોલોની વગેરેમાં જે સ્થાનિક સ્વરાન્યનું અધારણ છે તે કેન્દ્ર સત્તાથી સ્થપાયેલું છે, પણ અનન્ય નથી. આથી બિલ્કુલ ઇંગ્લેન્ડ, નોર્વે વગેરે દેશોમાં આનિક સ્વરાન્યનું બધા ગણ સ્વતંત્ર સિદ્ધ છે, અને કેન્દ્રમત્તા (Limited monarchy) તેના પશ્ચિમાશ્રય બનેલી છે આ બે પ્રકારના રાન્યનધારણના પોનિટિકલ પશ્ચિમામે હુદા પ્રકારના થાય છે ન્યા આનિક રાન્યનધારણ કેન્દ્ર સત્તાથી ગ્યાયેલું અને તેના દમણ નીચે હોય ત્યા વહીવટ અથવા કાગભાગ ઘણા ચાપાકીથી ચાને છે, પરંતુ લોકોની આનિક કાગભાર કન્યાની શક્તિ મદ હોય છે ઘણા સમય સુધી તે શક્તિ ઉદભવને પામતી નથી, ઉદભવ થયા પછી અમાવારણ આવેશમાં આવી જાય છે અને પરિણામે અસ્થિતિ અને અપ્રમાણિકપણ રાન્યસત્તામાં ઉદય થાય છે પરંતુ ન્યા આનિક સ્વરાન્ય અનન્ય સિદ્ધ હોઈ તેના પશ્ચિમામાં કેન્દ્રસત્તા જનમેથી હોય છે ત્યા સુધાગ મદવેગથી થાય છે અને વહીવટમાં અનનો વારવાર થાય છે, તો પણ લોકોની કાપકનના અને પ્રમાણિકતા બિચા પ્રકારની હોય છે અને સુધારો મદવેગથી કાખન થયો હોય તો પણ મિથ જનમેનો ગદે છે ઇંગ્લેન્ડનું રાન્યનધારણ આ બીજા પ્રકારનો ઉત્તમ નમૂનો છે પાનમિન્ટની કેન્દ્ર સત્તા જનમે તે પદેના આનિક સ્વરાન્યના પાપા તે દેશમાં ઘણા જૂના વખતથી નખાયા હતા કેન્દ્રસત્તાનો વહીવટ ખરી ગીને બારમાં મેંમથી આગળ પામ્યો છે અને તે ફ્રેન્ચ અમનગેથી સ્થપાયો એમ કહેવામાં બાધ નથી, પરંતુ આનિક વહીવટ તેના દત્તા પામ્યો વાનો જૂનો છે અને ઘણું કરીને દુપુન કોમેના વસવાટ થયા પછીના તેમના આચારના પશ્ચિમામાં ઉપન્ય થયેલો છે. સ્વસ્થમાં કહીએ તો Treasury, King's Bench અને Parliamentની સુઆઓ લનનમ પેન્ટાકોનેટ રાન્યનથી ચર્મનખાય છે પરંતુ Township અથવા Parish, Shire અથવા

દી. બા. નર્મદાગ કર મહેતા

૧ ૨૩-૮-૧૮૭૧

આવડાન ૨૦-૩-૧૯૩૬

County વગેરે સ્થાનિક સંસ્થાઓ આટફેડ પહેલાની કહીએ તો ચાલે અને આ ગ્રામ-સંસ્થા અથવા નગર-સંસ્થાઓની જમાવટથી ધનનંદ એકપ્રજાતવની ભાવનાનાળુ બન્યું છે. આથી જ્યારે કેન્દ્ર સત્તા ઉદય ને પામી સારે સ્થાનિક સત્તા સ્વતંત્ર સિદ્ધ હતી અને તેની અવગણના કરવાનો તેને અવકાશ જ ન હતો. આરોગ્યરક્ષણ સારુ નવા ડિસ્ટ્રિક્ટ રચવા પડે અથવા ચૂંટણી સારુ વિભાગ-અવસ્થા કરવી પડે તો પણ પાર્લામેન્ટ જૂના વિભાગોને લક્ષમાં લઈ ગયાનું યોગ્ય ગણતી અને ગણે છે. જા તો જૂના વિભાગને નવું નામ આપે છે, અથવા નવા વિભાગને જૂનું નામ આપે છે આ પદ્ધતિ ઇંગ્લિશ પ્રજાની પ્રગણી સંસ્થાની પ્રીતિ (Conservatism)નું ઉત્તમ દર્શાવતું છે.

જેમ પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમાં ગ્રામ, દસગ્રામ, શતગ્રામ વગેરે રાજ્યવહીન સારુ જનપદની વિભાગ વ્યવસ્થા હતી તેમ ઇંગ્લિશ સ્થાનિક રાજ્યની મૂળ વિભાગ-વ્યવસ્થા Township, Hundred અને Shireનું હોવાનું નામ ખ્રિસ્તી ધર્મના સંબંધ દ્વારા Parish પડ્યું છે અને Shireનું નામ નોર્મન લોકોના સંબંધથી County પડ્યું છે. Hundred (શત) વિભાગનું નામ માત્ર રહ્યું છે, પણ જૂની સંસ્થા લોપ પામી ગઈ છે અને તેને યથાને બીજી ધણી સંસ્થાઓ જન્મ પામી છે. Hundred (શત)ની સંસ્થા ધણી જૂની ગણાય છે અને ફ્રેન્ક (Frankish) રાજાઓએ છટ્ટા સૈન્યમાં અને એડગર (Edgar) દસમા સૈન્યમાં તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો કહેવામાં આવે છે. દલિટાસ દ્વારા એટલું જણાય છે કે Hundred ની સંસ્થા પોલીસ ડિસ્ટ્રિક્ટનું કામ કરતી તેમની મયાદમાં ચોરી અથવા બીજા ગુનાહ કરનાર માલૂમ પડે તો તેમાં વસનારની સામુદાયિક જવાબદારી ગણાતી અને આથી આ સંસ્થા પ્રિન્સ પોલીસ અથવા ગામની પોલીસની જૂની સંસ્થા ઉપર હાન આપશે લાની ડિસ્ટ્રિક્ટ પોલીસ અકુશ રાખે છે તેમ રાખતી હતી અને તેથી Hundred

નો આગેવાન જેને Hundred-man કહેતા તે ડિસ્ટ્રિક્ટ પોલીસનો વડો ઉપરી ગણાતો હતો. આ Hundred-man માંથી High Constableની જગ્યા ઉપન્ય થઈ હતી.

ઉપરના ત્રણ સ્થાનિક રાજ્ય વ્યવસ્થા વિભાગ ઉપરાંત Borough ની સંસ્થા જૂના વખતથી ઇંગ્લંડમાં પ્રચલિત હતી. Town (Tun = ગ્રામ) ના કરતાં Borough (Burh = કસ્બો) મોટી વસ્તીવાળો અને કિલ્લાવાળો ભાગ ગણાતો. Tudor રાજ્ય પછી Town જે પ્રથમ ગ્રામવાચક શબ્દ હતો તે બદલાયો અને Borough ના સમાન અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો.

બ્રિટિશ સ્થાનિક રાજ્યના આંતર વિભાગોની ગોઠવણી નીચે મુજબ થઈ શકે છે :—

વર્ગ (અ) — Township અથવા Parish

- (૧) Urban Parish
- (૨) Rural Parish

વર્ગ (બ) — Hundred

- (૧) Hundred
- (૨) Petty Sessional Division
- (૩) County Court District
- (૪) Poor Law Union
- (૫) Sanitary District
- (૬) Highway District

વર્ગ (ક) — County

- (૧) Parliamentary County
- (૨) Military and Judicial County
- (૩) Administrative County
- (૪) Joint Committee

વર્ગ (૩) - Borough

(૧) Parliamentary Borough

(૨) Municipal Borough.

આ વિભાગોની આંતર વ્યવસ્થા કેના પ્રકારની છે તેનું વર્ણન કરવામા વધારે વિસ્તાર થવાનો સંભવ રહે છે. પણ ઉપરના ટેમ્પ ઉપરથી એટલું સમજાશે કે નાના Parish થી Parliament ની છેવટ મર્યાદા સુધી ધ્યાનિક રાજ્યતંત્રનું ધોરણ ચાલ્યું આવે છે અને કેન્દ્ર સત્તા ઉપર સ્થાનિક સત્તા ઊડી અસર કરે એવી રાજ્યતંત્રના સૂત્રની રચના છે. પણ અત્ર સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થશે કે આવા સ્થાનિક રાજ્યતંત્રની વિભાગવ્યવસ્થા આપણા હિંદુસ્તાનમા પણ હોવા તો શા કારણથી કેન્દ્ર સત્તા ઉપર તેની અસર થતી નથી ? તેનું ઉત્તર એટલું જ કે આપણે ત્યાં ગામ, તાલુકો, જિલ્લો, સેશન વિભાગ, સેનિટરી ડિસ્ટ્રિક્ટ, તાલુકા લોકન બોર્ડ, ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકન બોર્ડ, મ્યુનિસિપલ ડિસ્ટ્રિક્ટ વગેરે વિભાગવ્યવસ્થા લગભગ સમાન નામવાળી છે, પરંતુ તે નામ માત્ર છે અને બ્રિટિશ વિભાગમા જેની રીતે સ્વરાજ્યનું સૂત્ર પરાવાયેલું છે તેવું આપણા વિભાગમા પરાવાયેલું નથી આપણા વિભાગમા કેન્દ્રસત્તા વડે સ્થાનીય રાજ્યવહીવટની રચના રચાય છે, અને તે પ્રમાણે કાર્યાલાર આવે છે અર્થાત્ આપણા વિભાગે તે આતંત્ર્યવનબળ નથી પરંતુ બાહ્ય વેગથી તે હોવે છે

રાજ્યતંત્રના ચાનકે સૂત્રો ચાર પ્રકારના હોય છે અને જ્યાં આ ચાર સૂત્રો સુવ્યવસ્થિત ગોઠવાયેલા હોય છે ત્યાં કાર્યપ્રવાહ બરાબર આવે છે. રાજ્યતંત્રનું પ્રથમ સૂત્ર કાયદાની રચનાનું છે, અથવા ચાલુદ્યની પરિભાષામા કહીએ તો ધર્મસ્થાયમ્ એ પ્રથમ અગત્યનું છે પ્રજાના બાહ્ય આચારને નિયંત્રિત કરનાર આમાન્ય નિયમોની રચના ચાલી આને Legislative (ધર્મસ્થાયમ્) દિશા કહેવાયમા આવે છે. આ કાયદા અથવા ધર્મ-આચારના નિયમો બધામા પછી તે નિયમોનો પ્રવાહ ચલાવનાર સત્તાધીશોને નીમી

તે પ્રમાણે કાર્યભાર ચલાવવો એ બીજી સૂત્ર છે અને Administrative અથવા રાજ્યપ્રકાર ચલાવવાની દિશા કહે છે. રાજ્યકારભાર સારું નાણું હી રીતે ઉભા કરવા અને તેનો ફેરી રીતે ઉપયોગ કરવો એ સબધી મુખ્ય ઢામના અતર્લાવ આ શાખામાં થાય છે. આ શાખાના ચાનક નેતાઓમાં કાર્ય કરવાની અસાધારણ શુદ્ધિ અને સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં દક્ષતા અથવા વિવેક રહેના હોય છે. કાર્યભારની દિશાનું નિમાણુ યથા પછી તે નિયત વ્યવહારને અમનમાં મૂકવાની સત્તાને રાજ્યતંત્રની Executive કેળવનાર દિશા કહે છે. આ શાખાના અધ્યક્ષોને મત્વમાં સ્વાતંત્ર્ય ચોધુ હોય છે અને નિર્માણુ ફરી આપેની પદ્ધતિએ આ અમનદારોએ કામ કરવાનું હોય છે અને શાસનોને અમનમાં મૂકના હોય છે, રાજ્યતંત્રનું ચોથું સૂત્ર ન્યાયનું અર્થાત્ Judicial છે. નિર્માણુ થયેના કાયદાઓ, તેના આધારે ચાનતો કાર્યભાર અને અમનદારોથી થતા મત્વો એ સર્વ અમુક પ્રસંગે યોગ્ય રીતે લાગુ પાડવામાં આવ્યા છે કે કેમ તેનો નિર્ણય વિવા પદ્ધતિથી કરવાનું કામ આ શાખાનું છે. આ ચાર પ્રકારના રાજ્યતંત્રના સૂત્રો આપણા અર્થશાસ્ત્રમાં પણ સ્વીકારાયા છે. —

अनुशासति धर्मेण व्यवहारेण सत्सया ।

न्यायेन च चतुर्थेन चतुरन्ता मही जयत् ॥

આ ચાર શાખાના રાજ્યસૂત્રો પૈકી કાયદા બાધવાનું અને તે પ્રમાણે કાર્યપ્રણાલિ ઘડવાનું મામ પ્રજાના પ્રતિનિધિથી થાય તો જ તે રાજ્યતંત્રમાં સ્વરાજ્યની ભાવનાનો પ્રવેશ થયો. સ્વીકાર્ય અને તેમ થાય ત્યારે જ અગવ કનારના દુકનો અને ન્યાયાધીશના ન્યાય નિર્ણયો પ્રજાના સ્વમતને અનુસાર થયેના ગણાય. ન્યાય પ્રથમના એ સૂત્રો પ્રજાના પ્રતિનિધિના હાથમાં નથી ત્યાં અધાનિક સ્વરાજ્ય ગણાય નહિ અને કેન્દ્ર સત્તાથી સ્થાનિક વહીવટ થતો હોય તો પણ તે સ્થાનિક રાજ્ય દરેકાય, પણ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય નહિ.

બ્રિટિશ સ્થાનિક રાજ્યતંત્ર (Local Government)

સ્વરાજ્યની વાસ્તવ ભાવનાવાળું છે પ્રજાના પ્રતિનિધિત્વરૂપ અશરો પ્રત્યેક શાખામાં પ્રવેશ છે અને તેથી જે અમન થાય અથવા જે ન્યાય મળે તે અમુક વ્યક્તિને અણગમો ઉત્પન્ન કરનાર થાય તો પણ પ્રજા મતને વિરોધી ધણે ભાગે હોઈ શકતો નથી વળી બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર રાજ્યતંત્ર કાયદાથી-સ્વધર્મથી-પ્રાપ્ત છે (Legal) પણ આપણીથી (Prerogative) પ્રાપ્ત થયેલું નથી કોઈ પણ રાજ્યતંત્ર સંસ્થા અથવા રાજ્યતંત્ર અમનદાર ચોક્કસ કાયદાના આધાર વિના પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી તેવી સંસ્થા અથવા અમનદાર ને કોઈ પણ કામ કરે, જે ખાનગી શખ્સે કર્યું હોય તો ગેરકાયદે ગણાય, તો તે કામ બદલ તેણે કાયદાનો આધાર બતાવવો જોઈએ, નહિ તો ખાનગી શખ્સની પેઠે તે જરામદાર થાય છે કાયદાના આધાર વિના કોઈ રાજ્યતંત્ર સંસ્થા અથવા અમનદાર કામ કરે અને તે અપકૃત્ય કરતું હોય તો તેને ખાનગી શખ્સની પેઠે ન્યાયની કોર્ટમાં જાણ રહેલું પડે છે અને આરોપ સાબિત થાય તે તેને ખાતા તરફથી બગતરફ કરવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ ન્યાયની કોર્ટથી શિક્ષા પણ થાય છે આ પદ્ધતિ રાજ્યતંત્ર ગણ્યતંત્રમાં જ છે એમ નથી પણ બ્રિટિશ રાજ્યના કેન્દ્ર સત્તાના મુખ્ય અધિપતિને બાદ કરતા બાકીના સ્વર્ગાને પણ લાગુ પડે છે માન હેવરની સત્તા King in Parliament ના કૃત્યો કાયદાના બધાથી મુક્ત છે, તે વિના સરખા અમનદાર અથવા સત્તા ધારણ કરનાર મંત્રીના કામો ખાનગી શખ્સની પેઠે કાયદાના પ્રતિનિધિને વગ છે ઉત્તમ હેતુથી કોર્ટના ઘરમાં મોકલેલી ઓફિસર સ્ટેટ અમુક મંત્રીની શોધ સારું પ્રવેશ કરે અને તે પ્રમાણે પ્રવેશ કરવાનો કાયદો નેને અધિકાર પ્રાપ્ત ન હોય તો તે પ્રવેશ સાપગધ પ્રવેશનું રૂપ ધારણ કરે છે આ બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રનો મહિમા છે પરરાજ્યમાં અને યુરોપના કેટલાક સુધરેલાં રાજ્યોમાં અમનદાર અને ખાનગી શખ્સ વચ્ચેની તફાવતો સુકાદો ન્યાયમંદિરે ન થતા વરિધ્ત કાર્યભારી અમનદારોથી થાય છે

આ ઉપરાંત બ્રિટિશ રથાનિક રાજ્યતંત્રનું બેદર બક્ષણ તેની સ્વતંત્રતા છે અર્થાત્, પોતાની પ્રાપ્ત મર્યાદામાં શુદ્ધ બુદ્ધિ દરેક રથાનિક સરથા અથવા અમનદાર સ્વતંત્રતાથી કાર્ય કરી શકે છે કેન્દ્ર સત્તા અને તેના અધ્યક્ષો રથાનિક સત્તા અને તેના અધ્યક્ષો ઉપર જે અકુશ રાખે છે તે દેખરેખ દ્વારા સદાયક તરીકે રાખે છે, પણ નિયંત્રણ તરીકે નહિ જ્યાં સુધી રથાનિક સરથા પોતાનું કામ ચોખ્ખી રીતે ચલાવે અને કાયદાના બંધનને વશ વર્તે ત્યાં સુધી અમનદાર થાય તો પણ કેન્દ્ર સત્તા તેમાં આડે આવતી નથી એટલું જ નહિ પણ અમુક અમન વડે કોઈ શખ્સને નુશાન થયું હોય તો તેની અરજ ઉપરથી પણ રથાનિક સત્તા ઉપર દુકમ કરવાનો અથવા આડે આવવાનો કેન્દ્ર સત્તાને અવિચાર નથી આ આંતર રાજ્ય વડે બ્રિટિશ રાજ્યની રથાનિક સત્તાઓ પ્રજામતના શુદ્ધ આદર્શરૂપ હોય અને કેન્દ્ર સત્તાથી અલુપ્ત રહેતી નથી

આ ઉપરથી બ્રિટિશ રથાનિક રાજ્યતંત્રમાં સ્વરાજ્યના મુખ્ય લક્ષણો સમાયેલા નીચે મુજબ જણાશે -

- (૧) રથાનિક રાજ્યતંત્રના કાયદાઓ પ્રજાના અતિનિધિઓ બાધે છે
- (૨) રથાનિક રાજ્યતંત્રની કાર્યભાર દગ્ગારી સરથાઓ અથવા અધ્યક્ષો પ્રજા તરફથી નિમાય છે
- (૩) રથાનિક રાજ્યતંત્રના કરાવોનો અમન કરનાર અધ્યક્ષોના કૃત્યો ખાનગી શખ્સની પેઠે કાયદાના બંધનને વશ વર્તે છે અને અધ્યક્ષો ન્યાયાસન આગળ રજૂ થઈ શકે છે
- (૪) રથાનિક રાજ્યતંત્ર આંતર સ્વતંત્રતાવાળું છે અને કેન્દ્ર સત્તાને તેના કૃત્યો શુદ્ધ બુદ્ધિ અને કાયદા પ્રમાણે જ્યાં સુધી થતા હોય ત્યાં સુધી આડે આવવાનો હક નથી

બ્રિટિશ રથાનિક સ્વરાજ્યના બેદર લક્ષણો જણાવ્યા પછી આપણા હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યના સમઘ પછી રથાનિક સ્વરાજ્ય

ન્યનો કેની રીતે વિમ્મસ થયો છે તે જણાવવાની અગત્ય છે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની મુખ્ય સમ્પ્રદાયોના ઐતિહાસિક રાજ્યમા નીચે મુજબ વિભાગો પડે છે -

- (૧) નગર અથવા કસબા સબધી સરકાર, જેને મ્યુનિસિપાલિટી કહે છે
- (૨) ગામોના સમૂહ સબધી સરકાર, જેને લોકલ બોર્ડ કહે છે
- (૩) બહુવાળા નગરોને લગતી સમ્પ્રદાય, જેને પોર્ટ ટ્રસ્ટ કહે છે
- (૪) મોટા ગામોને લગતી સરકાર, જેને મેનિટરી કમિટી અથવા મેનિટરી બોર્ડ કહે છે

મ્યુનિસિપાલિટીની સરકાર આપણા દેશના ઇતિહાસની રાજધાનીમા લગભગ બે વર્ષ પહેલા જન્મ પામી છે સને ૧૯૮૦મા ઇંગ્લેન્ડના મહારાજા બીજા જેમ્સે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને મદ્રાસમા કોર્પોરેશન અને મેયરની કોર્ટ સ્થાપવાની સત્તા આપી હતી તે નગરના આરોગ્ય રક્ષણ કરવા ધણી અગવડો ઉત્પન્ન થનાથી કંપનીના પ્રમુખાત ગવર્નર અરજીઆ ચાર્ટર્ડ આ યોજના બની કરી હતી આ નગરનું આનંદ રાજ્ય મુધરેલા અગ્રેજી ધોરણ ઉપર રચ્યુ હતું અને તે સમયના મેયર નિગેરેને નિશાળનું મકાન બાંધવા, શિક્ષણ આપવા, નગરને શણગારવા વગેરે મામ સારુ ટેકમ ઉત્તરાવવાનો અને ખર્ચ કરનાનો અધિકાર આપ્યો હતો લગનના લોર્ડ મેયર અને ઓફિસરમેનની પેઠે મદ્રાસના મેયરનો દમદમ ભરેલો બ્યન્દાર ચાલતો તેમના આગળ બે ચાલીના છડીદાર ચાલતા આ સત્તા અને લખમથી મદ્રાસના લોકો અજાણ ન હતા અને તેઓ પ્રત્યક્ષ (Direct) કર આપવાને સામા થય ટાઉનહોન નિશાળો રેનેજ વગેરે સારુ નવા કોર્પોરેશનથી પ્રત્યક્ષ કર મારફત નાણા બિલા ચર્ચ શક્યા નહિ, અને આખરે મેયરને સ્ત્રી સાથે કરવા સારુ ઓફિસર અથવા જકાતના રૂપમા પેરોક્ષ અથવા આડકતરી રીતે (indirect) કર લેવાની મંજૂરી મેળવી પડી હતી

સને ૧૭૨૬ મા ગદાસ, મુળર્ તથા દનકતા નમરોમા મેયગ્ની દોષ સ્થપાર્ક હતી અને ગદાસના ચાતુ ધોગણુ પ્રમાણે તેને દામ દગાડુ હતુ આ દોષને માત્ર ન્યાયનિયુગ દરવાનો હતો પણ દાગબારની સત્તા નેમના દાખમાંથી લઈ લેવામાં આવી હતી

સને ૧૭૩૩ મા મ્યુનિસિપલ કાગબાર અથવા વડીવડનુ મય દેસર બધાગણુ થયુ આ ચાર્ટર એક્ટ વડે ઈનામના નમગમા ઠપનીના નોકરોમાંથી અને ધિગિશ પ્રગતમાંથી “ જરિટસ ઓફ ધ પીસ ” ની નિમગ્રદે દગવામાં આવી હતી આ જરિટમેને ન્યાયના મમ ઉપરાંત શહેરમુધરાઈ સ્ના-રિપેર સારુ ધર અથવા અથવા મિનમત ઉપર કર નાખી નાણા જિર્માં દરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી સને ૧૮૪૦ થી ૧૮૫૩ સુધીમાં મ્યુનિસિપલ બધારણુમાં ચૂટડીનો અથ દાખન દગવામાં આવ્યો હતો પણ સને ૧૮૫૬ મા તે અથ દાદી નાખવામાં આવ્યો અને નણ સગકારથી નિમાયેના નોમરો વડે મ્યુનિસિપલ કાગબાર અનાવવાનુ દગરવામાં આવ્યુ કેન્દ્ર સત્તા ત્યાર પછી સિગિશ મદારાજના સકાન્ત થઈ અને સને ૧૮૬૧ ના કાઉન્સિલસ એક્ટ થયા પછી પ્રત્યેક ઈનામમાં મ્યુનિસિપલ બધારણુ સ્થાનિત દાખદા પ્રમાણે થવા નાચ્યુ અને તણ ઈનામની ગજધાનીમાં તણ સ્થાનિત દાખદા થયા

ઈનામની ગજધાની બદલ મ્યુનિસિપાલિટીનુ બધાગણુ જિ નાના નમરોમા સને ૧૮૪૨ પહેલા ન હતુ આ સાનમાં બગાળાને લગતો દાખદો થયો અને તેનો ઉદ્દશ સાર્વજનિક પ્રવાચના સ્થાનોના રહેવા મીએવડે લોમ્યુખામરી અને સમવડ બગવાય તેટલા સારુ નાણા જિલા કરી વ્યવસ્થા કરવાનો હતો આ મયતો તે સમયના નોમ્મતથી આગળ ધપેનો હતો અને તેથી તે નિષ્ફળ નીપડ્યો એક જ સમયામાં તે દાખન થવા પામ્યો હતો લોકોએ કર બગવા ના પાડી એમનુ જ નહિ પણ મેમરે બ્યારે વચ્ચન લેવા તજવીજ કરી ત્યારે તેના ઉપર સાપરાધ પ્રવેશની લોકોએ ફરિયાદ માડી ત્યાર પછી સને ૧૮૫૦

મા સધળા બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનને લાગુ પડે તેવો કાયદો રચાયો હતો તે પણ નિષ્ફળ નિવડ્યો, જો કે તેમા પ્રત્યક્ષ કરને બદલે અપ્રત્યક્ષ અથવા આડકતરી રીતે કર લેવાતું ધોરણ દાખન દરવામા આન્યુ હતું ધણે ભાગે તે વાયવ્ય પ્રાંતમા દાખન કરનામા આ યો હતો મદ્રાસ અને બંગાળના પ્રાંતોમા તે મિનક ૧ દાખન ચર્ચ શક્યો નહિ માત્ર મુબર્ક ઈનાદામા તે એક્ટનો પ્રસાર સારી રીતે થયો હતો અને તેનું કાગળ એ હતું કે તેમા દાખન કરેનું ન્હુ ધોરણ મરાઠા રાજ્યમા દાખન થયેના સાયરવેરા જેવું હતું સને ૧૮૫૧ મા મુબર્ક તથા મદ્રાસને સ્થાનિક કાયદા ગ્યનાની સત્તા મળી અને ત્યાર પછી મ્યુનિસિપાલિટીનું બધારણ નિહવામા ગ્યાનિક ઈનાદામા કાયદા પ્રમાણે થવા લાગુ ત્યાર પછી આપણા ઈનાદામા સને ૧૮૫૦ નો એક્ટ ધણો ચાતુ ગ્યો અને સને ૧૮૭૦ મા લોડ મેરેના રાજ્ય સમયમા પ્રજાના વહીવટને આગળ પડતું સ્થાન આપરા હરાન થયો તે નામદારે જણાવું કે સ્થાનિક ઉત્સાહ દેખરેખ અને મગજ વડે, આરોગ્ય, દવાખાના ધર્મદા અને સ્થાનિક ઉપયોગમા બાધામોને લગતો વહીવટ સારો ચાને છે અને આ વહીવટ કરનારી કેળવણી વડે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ભાવના લોકોમા ખીલવા સહય છે, મ્યુનિસિપલ અસ્થા બગનાન થાય છે અને દેરી અને યુગેપિયનોને એક્ટ થર્ષ માર્ગભાર ક વાના પ્રસંગ આવે છે આ ઉદ્દેશને અનુસાર ઈલાખના મયદા રચાયા અને આપણા ઈનાદામા સને ૧૮૭૩ નો છઠો વાયવો પ્રસાર થયો આ કાયદા વડે મ્યુનિસિપાલિટીની ઉપ યોગિતા વધી અને ચૂટણીના ધોરણને સ્થાન માન્યુ પરતુ વણી જગ્યાએ ચૂટણીનું ધોરણ દાખન દરી શ ૧૩ ન હતું સને ૧૮૮૨ મા નામદાર લોડ રિપનના રાજ્ય વહીવટમા સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો સાચો પાયો રચાયો

આ દૃશ્યશી રાજ્યત નીને જણાયું કે ગ્યાનિક કારભારમા વધારે ઉમગથી કામ કરવાની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને દેવ પડવાથી તેઓ

રાજ્યદારભારની કેળવણીના કિરણો સર્વ પ્રસારી શકાશે અને ૧૮૮૪ના એક્ટબે વડે આપણા ઈનાકામા ચૂટણીનું ધોરણ સારી રીતે પ્રવેશ પામ્યું અને ઘણા નગરોમાં અધ્યક્ષ પ્રેસિડેન્ટ તરીકે ખાનગી ગૃહસ્થને પસંદ કરવાનો લાલ અપાયો અને મ્યુનિસિપાલિટીની દાર-ભાર કરવાની સત્તા અને જવાબદારી વધવા લાગી પોલિસને લગત ખર્ચનો ખોજો મ્યુનિસિપાલિટી ઉપરથી ધણે ભાગે છંદારી લેવામાં આવ્યો, અને ઈનાકાની મહેસૂલનો કેનોક ભાગ મ્યુનિસિપાલિટીને હસ્તગત કરવામાં આવ્યો ત્યાર પછી કાયદામાં ઘણા સુધારા થયા છેવટે આપણા ઈનાકાની જિલ્લાની મ્યુનિસિપાલિટીનું બધારણ અને ૧૯૦૧ ના એક્ટ ત્રણ મુજબ રચાયેલું છે અને ત્યારપછી મ્યુનિસિપલ વહીવટમાં આતર અકુશ કેન્દ્ર-સત્તાના અધ્યક્ષોનો ગયો છે, પરંતુ બહારનો અકુશ રહ્યો છે આ અકુશ કેનેટર અને કમિશનર રાખે છે આ અમનદારો મ્યુનિસિપલ ફક્ત તપાસી શકે છે અને સરકારની મજૂરી વડે મ્યુનિસિપાલિટીને ગેરકાયદે કામ કરતા અથવા સાર્વજનિક હિત થાય અથવા સુનેહનો ભગ થાય તેવા કામ કરતા અટકાવી શકે છે સ્થાનિક સરકાર મ્યુનિસિપાલિટી પોતાનો વહીવટ ચલાવના તદ્દન અશક્ત જણાય, અથવા પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરે તો સરકારનો નોંધ લઈ તેને વહીવટમાંથી દૂર કરી શકે છે

સને ૧૯૦૧ નું મ્યુનિસિપાલિટીનું બધારણ અમલવાદ જેવા મોટા નગરોમાં ખામીનાળું જણાયું છે અને કાયદાની સુધારણાની જરૂર કેટલાકને જણાઈ છે

આપણે પ્રથમ જણાવી ગયા તેમ રાજ્યસત્તાના મધ્યદા-રણમાં અને નાણાના વહીવટ સબધમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિત્વરૂપ અગત્યે પ્રધાનમંત્રી આપવાથી સ્થાનિક સ્વગત્ય દીપે છે પરંતુ કાયદાભંગની દિશા નિર્માણ થયા પછી તેને અમલમાં ચૂકવાની સત્તા (Executive) એકત્ર અથવા એકનિષ્ઠ હોવાની જરૂર મોટા નગરોમાં જણાવા લાગી છે આ સૂત્ર ન્યા એક વ્યક્તિનિષ્ઠ નથી હોતું પરંતુ

બહુમતાનુસારી હોય છે ત્યાં કાર્યભારની ગતિ મદદ આવે અને આંતર વ્યવસ્થા નિરંકુશ જેવી થઈ રહે છે.

આંતર વ્યવસ્થા રાખવાની સત્તા એક વ્યક્તિનિહ રાખી કાર્ય-ભારની દિશા નિર્માણ કરવાનું મ્યુનિસિપલ બોર્ડ પોતાના હાથમા રાખે અને તે પ્રમાણે યોજના થાય, તે બોર્ડનું બધારણુ પ્રબળકીય મેબરોથી બહોળા રૂપમા ધરાય અને અધ્યક્ષ તેવા મેબરોમાથી ચૂંટાય તે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વિકાસ સામે થવા સંભવ છે સરકારનો આ પ્રકારનો ઉદ્દેશ જ છે અને તે ઉદ્દેશને વળગી જે જે મ્યુનિસિપાલિટીઓ વર્તે છે તે તે સ્વરાજ્યનો વિકાસ સિદ્ધ કરતી આવે છે.

મ્યુનિસિપાલિટીઓના સમૂહ તરફથી સ્થાનિક ઈનાકાના રાજ્ય-તંત્રના કાયદા ધડનાર મંડળમા પ્રતિનિધિ મોકલવાનું ઉત્તમ પગલું હવે લગવા લાગ્યું છે તેથી સ્થાનિક વહીવટને લગતા કાયદામા પ્રગ્ત-મતની છાપ પડવા સંભવ રહે છે

પૌરવ્યવસ્થા ગમવામા મ્યુનિસિપાલિટી જેની સંસ્થા શી રીતે ઉદ્ભવ થઈ અને કઈ દિશાએ તેનો વિકાસ થવો યોગ્ય છે તે સૂચવ્યા પછી જનપદનો સ્થાનિક કાગબાર ચલાવનાર મંડળ પ્રતિ લક્ષ કરીએ.

મદ્રાસ અને મુંબઈ ઈનાકામા ગ્રામ સમૂહને ઉપયોગી સુધારા થવા આરુ નાના મંડળનું બધારણુ અને ૧૮૬૫ પહેલાં થયું હતું - આ મંડળોમા પોતાની મેગે લડોગ બેચુ કરવાની યોજના હતી અને તે લડોગ વડે ગામડાની નિગમો ગ્રામ અને દવાખાનાના વહી-વટમા સ્થાનિક સરકારી નોકરોને મદદ મળતી બગાડ અને અયુક્ત પ્રાંતોમા આનું મંડળનું આત્મમધારણુ થયું ન હતું આ અબધમા કાયદાનું પ્રથમ રૂપ સને ૧૮૬૫ માં ઉદ્ભવ થયું અને મીંગ લોકોના વહીવટમા સ્થાનિક વેરા લેવાતા હતા તે પ્રમાણે સ્થાનિક કંઈ વેરાનું ધોરણુ દાખલ થયું આ કાયદાથી જમીન ઉપર અને માનો ઉપર સ્થાનિક ઉપયોગી કામ આરુ વેરા લેવાનું થયું પરંતુ વહીવટ કળનાર

મહાનુ કાયદેસર બધારણુ તે વડે થયું ન હતું. આવતા મહોને સ્ત્રીકાગવામાં આત્મા હતા બીજો વર્ષે મદ્રાસ ઈલાકામાં ધ્યાનિક વેગે લેવાનો કાયદો થયો, પણ તે ભડોગનો વહીવટ કરવા માટે વેરો ભગનાગને મહાન આપવાની સત્તા મળી નહિ અને ૧૮૩૬ માં મુબાર્ક ઈનાદામાં કાયદાનું સ્વરૂપ મુધયુ અને ઉદ્દેશ એ ગખનામાં આત્મા કે ગામનોકો પોતાના કાયદાના કામોમાં ભાગ લે, અને ભડોગની વ્યવસ્થા મરદારથી નીમાયેના કો ભગના પેળીના મે મરો વડે વ્યેક્ટરની હેખરેખ નીચે થાય અને ૧૮૭૧ માં પ્રતિદિન વચતી જરૂરીયાતોને લીધે અને લોર્ડ મેયોના ગન્યતત્રમાં નાણાંનો વહીવટ કરવામાં ધ્યાનિક સ્વતંત્રતા આપવાનું ધોરણ દાખલ થવાથી ધ્યાનિક વહીવટના બધારણમાં ધણો મુવારો થવા પામ્યો મુબાર્કમાં કાયદાનું સ્વરૂપ જેવું ને તેવું ગ્યુ, પગ્લુ મદ્રાસ, બંગાળ અને મયુક્ત પ્રાંતોમાં નવા પ્રયોગ થયા આ પ્રાંતોમાં લોર્ડ હાના વહીવટ સારું જનપદના વિભાગ પાડવામાં આત્મા અને કમિગી અથવા બોર્ડનું કાયદેસર બધારણુ થયું ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં નવી કમિગીઓ સારું કામ કરી શકી નહિ તેઓ બગાડારે બેગી થતી અને પોતાના કામમાં કંઈ ગમ લેતી નહિ અને કારભાર નિહાના અમનદારોને કરવો પડે ત્યાં પડી લોર્ડ ગિપનના રાન્યતત્રમાં નોગે મુધારો થયો અને સધળા દેશમાં બોર્ડન બોર્ડોની ભાગ પ્રસરી ગ્રામ સમૂહ અથવા સર્કલ એવી રીતે વડવામાં આત્મા કે સ્થાનિક મુધારાનું સ્વરૂપ પોતાના મે મરો દ્વારા ટ્રિબ્યૂન કાઉન્સિલ આગળ તે જઈ કરી શકે ખાનગી ગૃહસ્થોને બોર્ડ ઉપર આગળ પડવાનો હક પ્રાપ્ત થયો અને મ્યુનિસિપાલિટીની પેઠે ચૂટણીનું ધોરણ દાખલ થવા પામ્યું મોર્ડોની નાણા સમધી સ્થિતિ પ્રોવિન્સિયલ બિઝનેસમાંથી અમુક રકમો આપવા વડે મુધારવામાં આવી લોર્ડ ગિપનની યોગના અને ધારણા અમનમાં મૂકવા સારું ધ્યાનિક ઇનાદાની સમ્મરને કેટલીક સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી હતી અને તેથી અને ૧૮૮૩-૮૪

સુધીમા હિંદુસ્તાનમાં ઇનાકા અને પ્રાતોમાં લોકન બોર્ડના બધારણુ સ્થાનિક સરકારના કાયદાથી રચાયા

મદ્રાસમાં લોકન બોર્ડોના ત્રણ રૂપ થયા છે (૧) ગામ સબધી પચાસ (૨) તાલુકા લોકલ બોર્ડ અને (૩) જિલ્લા અથવા ડિસ્ટ્રિક્ટ લોન બોર્ડ મુબઈ ઇનાકામાં તાલુકા અને ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકન બોર્ડો સ્થપાઈ છે અને ગામના સબધમાં ગામની મેનિટરી કમિટી અથવા મેનિટરી બોર્ડ એવી સરચા અનાયદા કાયદાથી રચાઈ છે વિશેષમાં મુબઈ ઇનાકામાં ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકન બોર્ડમાં મુનિસિપાલિટી તરફથી મેયર મોલનાની ચોખ્ખા છે

ચૂંટણીનું ધોરણ ન્યૂનાધિક અરો મુખ્ય ઇનાકામાં લોકન બોર્ડમાં પ્રવેશ પામ્યું છે પરંતુ અધ્યક્ષની ચૂંટણી કરનાનો પ્રયત્ન અમલમાં મૂકાયો નથી આ તાલુકાની અથવા ગામની લોકન બોર્ડ અથવા કમિટીઓના મેમ્બરોમાં આનિક કાર્ડ કરનાનો ઉત્પાદ જોવો જોઈએ તેવો જણાતો નથી, અને તેનું મુખ્ય કારણ ગામમાં કેળવણીના જોઈએ તેવો પ્રસાર નથી અને તેથી પ્રજામતની અસર મેમ્બરો ઉપર બરાબર ધર્મ શકતી નથી તે માથે સ્થાનિક અમલદારો હોશિયાર મેમ્બરોને કાયલા મોખી મોકળા થવાની હિમત ધરાવતા નથી

આ ઉપરાંત જલગના નગરોમાં પોર્ટ ટ્રસ્ટ અથવા હામર ટ્રસ્ટની સરચાઓ સ્થાનિક વહીવટ ચલાવે છે મુખ્યત્વે કરી વ્યાપારી મહાગમાંથી મેળવે પસંદ થાય છે, પણ અધ્યક્ષ સરકાર તરફથી નિમાય છે

પ્રભુતા અનુગ્રહથી સિટિશ જન નીચ સ્થાનિક ગમ્યત નની આપણી પ્રાચીન ભાવનાઓએ વાસ્તવ અવગમ્યનું રૂપ ધારણ કરવા વેગ ધર્યો છે અને તેના વિકાસમાં બ્રિટિશ આનિક સ્વગમ્યના ચાર સૂત્રો ઓળખાત થાય એ જ આપણે ઇંગ્રીશ તે ચતુ સૂત્રી ઉપસહારમાં જળાની વિરમીશુ

(૧) અધર્મ અને અધ્યાત્મ અધ્યાપન આપણે કરીએ, અર્થાત્ કાયદાનું બધાંજુ પ્રવર્તના પ્રતિનિધિ સ્થાપે

(૨) આનંદ ગાન્યનત્રની કાર્યવાહક સત્તા અને અધ્યક્ષ યોજના પ્રવર્તના પ્રતિનિધિઓના હાથમા નહે

(૩) દર્શનવ્યવસ્થા એનિ/ દોર્ડ અમલદારો કાયદાના બંધનને સ્વીકારે વનો.

(૪) આનંદ ગાન્યત નમાથી કેન્દ્ર સત્તા અને અમલદારો મોખ્યા આપ અને સ્થાનિક ગાન્યનત્રના નિવૃત્તા થવાને બંને સદાય ધાય.

અમદાવાદ નગરની સુધારણા અને વિસ્તાર *

આજરો ૧૬ જે કઈ અમદાવાદ નગરના સબધેમા નેવા માથુ છુ તેમા દર્ધ સુધારી નોખુ તરીકે સરની નીતિનુ મડન કવાનુ નથી તેમ મ્યુનિસિપલ ચીફ એક્ઝિસ્ટ તરીકે મ્યુનિસિપલિટીએ નીમરેલી નગર-સુધારણાની યોજનાનો બચાવ દવાનો પ્રયત્ન નથી, પરંતુ અમદાવાદના આનંદ વતની તરીકે અધ્યાત્મના અભિમાનને ધાર ૧ કનાર સમાનરૂપે એ નાગરિક તરીકે અમદાવાદની પ્રાનમ આ નગરની સુધારણા અને વિસ્તારમા અગ્રિયુચિ ઉપલ્લ મેવાના દેગુથી આપના સમક્ષ દીનો થયો છુ અમદાવાદના નાગરિક તરીકે દુ બોલુ છુ અને સુધારી અધિમા અથવા મ્યુનિસિપલ અરિમા ગોલુ છે એમ સમગ્ર માન વિચારોની આપ તુવનર કંગો.

મને અમદાવાદ ના ૧૫ વસ્ત્રનિધાન મેવાથી ત્રિસ છે તે આન બાગવતની પ્રાનીત દથી આદિ નમગી જેતુ પુગતન નથી પરંતુ તે આનમા દોર્ધ બીજા સવગવ છે કે જેને ત્રીધે તેની

* આ અધ્યાત્મ શ્રી નર્મદાશંકર મહેતાએ તા ૧૩ ની માર્ચ ૧૯૨૧ના રોજ અમદાવાદ મેનિદરી એસોસિયેશનના ઉપાધે આપેલું

લૌકિક અને અલૌકિક સંપત્તિનો વધારો થતો જાય છે. જે સ્થાનમાં અખા જેવા જ્ઞાની કવિ થયા, જે સ્થાનમાં ગરવી ગુજરાતીનો સમુદ્ધાર કરનાર કવિરત્ન દયપતરામભાઈ થયા, જે સ્થાનમાં દરકોર શેઠાણી જેવા દાનવીર સ્ત્રીરત્ન પાક્યા, જે સ્થાનમાં ધ્યાનિક અભિમાનની જાગૃતિ કરનાર પુણ્યશ્લોક રણજોડયામભાઈ અને તેમના દાનવીર વશંતે જન્મ પામ્યા, અને જે સ્થાનમાં ઉત્તમાંગે એટલે શિરો-ભાંગે વસી સમગ્ર ભારતવર્ષને ધ્રુજવનાર સ્વરાજ્ય મંત્રના મહાપિં ગાધીજીએ પોતાપાણુ પ્રગટ કર્યું તે સ્થાન પ્રભુના કોઈ મહાન સંકેતનો સંકેત કરનાર અત સત્ત્વ વિનાનું ન જ હોય એવો પ્રત્યય પ્રત્યેક ધર્મશીલ અત કરણને થાય તો તેમાં તર્કશીલ અતકરણે આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી બધું કાકતાલીય જ થાય છે અને સ્થાનમાં પવિત્ર સાધુજનોના નિવાસને લીધે પુણ્યબળ જેવું કંઈ હોતું નથી એવું માનનારના મતથી કોઈ અટકાવતું નથી પરંતુ જે સ્થાનમાં સાધુશિરોમણિ મહાત્મા ગાધીજીનો રહસ્યમંત્ર જપાય છે અને જે સ્થાનમાં વિદાયતની દરીદ્રાર્થ કરવાનું જાણે વ્રત લીધું હોય તેની મિલોના પ્રકટ નાદમત્ર આવે છે તેવા-યોગ્ય લાગે તો તીર્થ ગણા અને યોગ્ય લાગે તો રાજનગર ગણો-સ્થાનમાં આરોગ્યની સમૃદ્ધિ ન થાય તે અમદાવાદની શાણી પ્રજાને નામોશી લાવનારું છે. આપણું આપણું મહાત્મા ગાધીજીએ બનાવેલું તીર્થસ્થાન ધ્યાનિક વતનીઓ અને બહારથી આનનાર યાત્રિકો અને પ્રવાસીઓ માટે આરોગ્ય અને પ્રસન્નતા આપનાર ન બનાવીએ તો તેનું તીર્થપણ અદ્ય સમયમાં નાશ થયા વિના રહે નહિ.

નગરનિર્માણમાં આપણા પૂર્વજો કંઈ અજ્ઞાન ન હતા. નગર-નિર્માણની વિદ્યા આપણને અંગ્રેજ સરકારનો સબધ થયા પછી જ મળી છે એવું કોઈ નવશિક્ષિતો માનના હોય તો તે ભૂલ છે. આ વિદ્યાના ત્રયો આપણા પ્રાચીન વાદ્યમયમાં ધણું છે. મુલ સ્તલશાસ્ત્ર, કુમાર વાસ્તુશાસ્ત્ર, પરાયરીય શિષ્યશાસ્ત્ર, શુક્રનીતિ,

નિશ્ચકર્મપ્રકાશ, વાસ્તુવિદ્યા, ઈત્યાદિ સદ્બોધાં નગરનિર્માણના મર્મે સારી રીતે સ્ફુટ કરનારા આત્મા છે અને ધારાધીશ મહારાજથી બોજ વિગ્રહિત મુક્તિપત્રરુપા રાજ્યક્ષેત્ર કેવુ હોયુ જોઈએ અને ગર્ભધાનીતુ નગર કેવુ હોયુ જોઈએ એ મળધમા ઘણા સુદર વિચારે પ્રગટ કર્યા છે બોજદેવ અગિયારમા મૈત્રાની વાણીમા જણાવે છે કે

‘ નગર મધ્યે સિત્તીર્ણ જોઈગે, અર્ધ જાગમા ચાર મોટા ગ્રામી મળવા જોઈએ તેમા કુના મરુપો તળાવો અને ઉપવન વગેરે વિહારના ગ્રામી જોઈએ મધ્યમા હાથી જેવા મોગ પ્રાણી એને રાખવાના સ્થાન ન જોઈએ, તેમ થોડાં એના તમેના પ્રાતમા ન જોઈએ, રક્ષણ અથવા મૈનિકોનો વાસ ઘણે દૂર ન જોઈએ, અને સાધુજનો અને મનીષીઓના નિવાસ ઘણે દૂર ન જોઈએ, કુ. કુ. ગા. એવી ગેગનાગા ઉક્ત અને પરચકના વચનારા વગેરેના નિવાસ નગરમા ન જોઈએ ’

આ વાચી વીસમા મૈત્રાના કેળાએના મનુષ્યોએ એનુ મિથ્યા અભિમાન ધરનાયુ કારણ નથી કે આપણે નગરનિર્માણમા આથી અધિક જ્ઞાન ધરાવનારા છીએ પત્રિમની વિદ્યાથી આપણને જગૃતિ મળી છે તેમા કંઈ વિવાદ નથી પરંતુ નગરગચ્છનાના આ શી તો આપણે સ્વદેશના રીતિવાજને જાણ એમે તેના ધન્યા જોઈએ અને પત્રિમના આલોચની કેવળ નમ્ર કરનારા ન થયુ જોઈએ

શુભ રેતાગ મામમતી (સામગમતી) જેના યશોગાન મ્વિ કુનમૂળ્ય રસીન્દ્રનાથ ટોળે પોતાના દાનમા ગાણ છે તેના પવિત્ર દાન ઉપર આવેનુ આપણુ અમ દાદ નગર દર્શિયાની સપાળીથી ૧૭૫ ફૂટ ઊંચાઈએ ગોસ્વામી છે પશ્ચિમ દિશુસ્તાનમા સમૃદ્ધિ અને વસ્તીમા મુજર્જ નગરીથી જીજે નગરે તેનુ સ્થાન છે તેનો પાયો શુભગાનના સુનનાન અદ્વિત્યાદે સને ૧૪૧૨ મા નાખી તેનુ નામ

અમનાદ પાડ્યુ અને તેના હાથના ફિટવાની રચના સને ૧૪૧૨મા કરી સત્તમ્મા સૈકામા તેની વસતી નવ લાખ મનુષ્યોની હતી, અઢામ્મા સૈકામા તેની અવનતિ થઈ અને ઝોગણીસમા સૈકામા તે તે નગર મગી કર્યા જેવુ થઈ ગયુ સને ૧૮૫૧મા તેની વસતી ૯૭૦૪૮ની થઈ સાર પછી તેની આમાદીનુ ચક્ર નીચે પ્રમાણે ચઢતુ ગયુ

સાલ

વસતી

૧૮૭૨

૧,૧૯,૬૭૨

૧૮૮૧

૧,૨૭,૬૨૧

૧૮૯૧

૧,૪૮,૪૧૨

૧૯૦૧

૧,૮૫,૮૮૯

૧૯૧૧

૨,૨૫,૫૩૯ (નવી મ્યુનિસિપલ હા સાથે)

સને ૧૯૨૧ના વસતીપત્રકમા પોણા ત્રણ લાખ વસ્તીની ગણતરી થઈ એવુ માનવાને બળવાન કારણો છે અમદાવાદમા રેનવે મારફત આનનાર મુસાફરોની રોજિદી સખ્યા સરાસરી સને ૧૯૧૫મા ૩૯૬૯ની હતી અને જનાર મુસાફરોની સખ્યા ૪૧૧૯ની હતી હાન આવનાર મુસાફરોની સખ્યા મોટા સ્ટેશને ૬૦૯૯ની છે, ત્યારે નાની લાઈનના સ્ટેશનની સરાસરી સખ્યા ૪૩૫૦ની છે સને ૧૯૧૧મા જ્યારે ૩૮ મિનો હતી ત્યારે હાન મિનોની સખ્યા ૭૨ની થઈ છે.

આમ બાહ્ય સમૃદ્ધિ છતાં અમદાવાદ નગરની આરોગ્ય-નાડી ઘણી મદ યાને છે તે નીચેના કોષ્ટકથી સમજાશે

સરાસરી	સરાસરી	સરાસરી	સરાસરી
મુદત	વાર્ષિક જન્મ પ્રમાણ	વાર્ષિક મરણ પ્રમાણ	જન્મ-મરણ પ્રમાણ
જન્મ-મરણ પ્રમાણ	દર હજારે	મરણ પ્રમાણ	દર હજારે

૧ ૧૮૮૯-૧૯૦૦થી

૧૯૦૮-૯ સુધી ૩૮૦૭ ૨૧ ૮૭

૧૧૯૭૧

૬૭ ૮૦

૨ ૧૯૦૯-૧૦ થી

૧૯૧૮-૧૯ સુધી ૭૦૦૭ ૩૧ ૭૩

૧૧૧૪૮

૫૧ ૦૩

૩ ૧૯૧૯-૧૯૨૦ ૮૬૧૨ ૩૮ ૧૮

૧૧૧૪૩

૪૯ ૪૦

ગર્ભ સાનના મરણહોમમા ૧૧૧૪૩ પ્રાણીઓ ગયા, તેમા ૫૦૫૮ જેટલા તેા ડુમળા પાચ વર્ષ સુધીના બાળકોનો નાશ થયો, ત્યાર પછી ત્રીસ વર્ષ સુધીના મનુષ્યોએ આત્મચક્ષુ રીક કસુ જણાય છે, પરંતુ ૨૦ થી ૩૦ સુધીના ભગ્યીવનવાળા મનુષ્યો ૧૩૩૬ યમસદને ગયા પછી મરણનુ પ્રભાણ બિનરતુ આવ્યું, અને ૬૦ વર્ષ પછીના મનુષ્યો પાકી ઉમરે ૧૧૪૦ ગયા. મરણના ઘણા કારણોમા છાતીના દરદો, ક્ષય વગેરે આગળ પડેલા ભાગ ને છે અને ચોક્કસ અનુમાન ઉત્પન્ન કરે છે કે અમદાનાદની પ્રજા ચોખ્ખી હવાનો લાભ લેતી નથી અને મૂળના કોટની અદરના ઘરોમા ખીઓ-ખીચ વસવાટ કરી આરોગ્યને બગાડે છે અને ક્ષયાદિ રોગોને રસણ થઈ યમરાજને ભારે કાં આપે છે

અમદાનાદની વર્તમાન દેહરચના પ્રતિ નજર નાખેતો તે જણાવે કે તેનો દેહ “હાથપગ દોરડી અને પેડ ગાગડી” એવી દેહરચને અક્ષય ખરી પાડે છે તેના મધ્ય ભાગના અવયવો શુદ્ધ માર્ગો અથવા નાડીઓ વિનાના થઈ રહ્યા છે, કાચ નાડીઓ છે તેા ત્યાં ચોખ્ખુ રુધિરાભિસરણ થતું હોય એમ જણાતું નથી અને તેના ઉત્તરમા (ઉત્તરમા) તેજસ્વી રુધિર નથી, પરંતુ ટેટનીક ભડીઓ સળગે છે તેનો પૂર્વનો જમણો બાહુ ધધાથી જળાયો થયો છે, પણ પશ્ચિમનો ડાબો બાહુ એનિમલિજન તરફનો તપની બાવાના બાચા હાથ જેવો દત્તાર્ધ ગયો ॥ આનુ એનુ વિદ્યુત અવરૂપ ઉપચાર વિના થી રીને સુધરશે ૨ મધ્ય પ્રદેશ ગર્ભ અવયવોથી ભરાયેલો નેત્રએ તેમા કંઈ વિવાદ નથી, પરંતુ તે અવયવો એવા વિદ્યુત ન નેત્રએ કે હૃદયનુ દબાણ કરે, અને મનિન રુધિરથી શિરાવેદના ઉત્પન્ન કરે

અમવાદ નમગના દેહરોધનના બે ઉપચારો છે .

(૧) તેની છાતી અથવા વક્ષ ચ્ચરનો વિસ્તાર કરવો (૨)

તેના અગપ્રત્યંગોને તથા અદરના અવયવોને ચોખ્ખું કરવા

શીખવવું અને તેને વ્યાયામ આપવો જ્યારે અમદાવાદનું ધ્યાનિક રાજ્યતંત્ર “કમિટી ઓફ મેનેજમેન્ટ”ના તામામા હતું, ત્યારે ધ્યાનિક અમનદારોની સનાહથી સરકારે પોતાના દગવ નં. ૫૮૧૧ તા. ૨૪-૮-૧૯૧૪ થી અમદાવાદની ગ્યનાગા સુધાગ્યા ડરવાની ઇચ્છા દર્શાવી તેની મતવમ એરી હતી કે અમદાવાદ શહેરનો જૂનો કોટ જે ઐતિહાસિક રહણ કરનાના કારણોથી રચાયેલો તે કારણે હાન વિદ્યમાન નથી, વળી આ કોટ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિમિદુધો ગથવા સૌદ્યના દૃષ્ટિમિદુધી ખામ ગહણ કરવા યોગ્ય નથી, તેથી માત્ર નદી તરફનો ભાગ સુગહિત રાખી બાકીનો ભાગ તોડી પાડનામા આવે અને તેની બાગગ પાછગની ખાઈ પૂરી યોગ્યમાનુ પાણી રીતસર વહી જાય એરી યોજના કરવામા આવે તો અમદાવાદની પ્રજાને વિશેષ સગવડ અને આરોગ્યના લાભ મળે એક મુર ચક્રના જેવો રસ્તો થાન, હાનના દગ્વાબને સુશોભિત મડપો જેવા રાખવામા આવે, અને રમણીય વૃક્ષોની હાર વડે ચક્રના જેવા ગસ્તાને શણગારવામા આવે તો અમદાવાદને પ્રિગાન બનવાની સુગમતા થાય આ પ્રિયાગની મહત્તા અ સર ચિતુભાઈને તથા મને પણ જણાઈ હતી, પગતુ જ્યા સુધી મ્યુનિસિપાલિની જૂની પદ્ધતિથી જકાત લેવાનુ ધોગણ બદલી કાયમનો ટર્મિનન ટેક્સ રેનવે મારફત લેવાનુ ન કરાવે અને સગકાર તે ધોરણને કાયમની બહાની ન આપે ત્યા સુધી કોટ તોડનાની યોજના અમનમા મૂકવામા અડચણો છે એનુ જાહેર કરનામા આવેનુ

ત્યારપછી તા ૧૫-૧૦-૧૯૧૪ના રોજ સરકારે નીચેથી કમિની નીચેના ત્રણ નિશ્ચયો ઉપર આવી

(૧) કોટ તોડવાથી થૂગના શહેરનો અને પરાનો સગધ વધારે સુગમ થશે

(૨) તેમ કરવાથી કોટની દીવાન પામેના ધરોગા રહેનારાઓને વિશેષ હવા અને અજવાગાનો લાભ મળશે

(૩) અને બહોળા અર્ધવર્તુલાકાર રસ્તાને લીધે નગરના પગે ચાલનારના અને વાહનોના હત્વા ફરવાના માર્ગ મોકળા થશે

પરંતુ ચોક્કસ અભિપ્રાય ઉપર આવતા પહેલા અમલવાદના સઘળા પ્રદેશની આતર રચનાની સરવે થવાની અગત્ય છે અને તેની સરવે થયા પછી નગર સુધારણાની યોજનાના લાભ સમગ્ર શમય

આની સગવે કરી અમલવાદની નગર સુધારણાનો રિપોર્ટ સને ૧૯૧૮માં તૈયાર થયો છે, અને તેની રૂપરેખા મ્યુનિસિપાલિટીએ સ્વીકારી છે તેને અમલમાં મૂકતા પહેલા સરકાર પામેથી નાણાની ફેવા પ્રધારની મદદ મળશે અને સરકાર કોટ તોડ્યા પછી ખુદના થયેલા જમીનના હુકડા સુધારણાની યોજનામાં ઉપયોગમાં લેવા મ્યુનિસિપાલિટીને સોપશે કે નહિ એ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે તેનો ઉત્તર આનંદા ઉપર આ પ્રશ્ન સુનતવી રહેતો છે પરંતુ ધણ કરીને આ સુધારણાની યોજના પ્રમાણે કામ કરવાનો મ્યુનિસિપાલિટીનો ધરાદો જાહેર કરવાનો પ્રસંગ હવે ઓખે માસમાં આનંદે ત્યારે આ યોજનાઓને સફળ કરવામાં અત્યેક નાગરિક પોતાથી અને તેટલી સમજાવની લાગણી દર્શાવી સમગ્ર નગરના લાલ ખાતર થોડી ઘણી વ્યક્તિઓને નુમ્સાન સહન કરવું પડે તો તેઓ ઉદાર ભાવથી સહન કરશે એવી આશા રખાય છે

આ નગરની સુધારણા અને વૃદ્ધિ વિન નીચે મુજબ છે

(૧) સો ફૂટનો ચદ્રકના જેવો સુદર રસ્તો

(અ) પ્રથમ ખડ

દિલ્હી દરવાજાથી પ્રેમ દરવાજા સુધીમાં

(૧) લીના રગના બગીચા તથા “ફાઉન્ટન” અથવા ફુવારા

(૨) રહેવાના મકાનોના ચૌદ મોટા વિભાગો

(૩) સાર્વજનિક લાયબ્રેરી અથવા પુસ્તકાલયની જગા

(૪) પોસ્ટ ઓફિસ અથવા નિયામો સાડુ જગા

(બ) પ્રેમ દરવાજાથી પાંચકૂવા સુધીમાં.

(૧) ઝાડોની કુંજ.

(૨) રહેવાનાં મકાનો સારુ પાંચ વિભાગો.

(૩) કચ્છિયા કુર્ષ આગળ રહેરના મધ્ય ભાગમાં નવા
કચ્છા ધારેલા રસ્તાનો પૂર્વ દિશા આગળનો છેડો.

(૪) છોકરાઓને રમવાની જગા.

(૫) બે નાના બગીચા.

(ક) પાંચકૂવાથી રાયપુર દરવાજા સુધીમાં.

(૧) છ બગીચા.

(૨) નવ મકાનોના વિભાગ.

(૩) બીજાં સરકારી મકાનોની જગા.

(ખ) રાયપુરથી આસ્ટોરિયા સુધીમાં.

(૧) ત્રણ બગીચા.

(૨) રહેવાનાં મકાનોના ચાર વિભાગ.

(૩) શુક્રવારનું દોરબજાર.

(ત્યાર પછી જમાલપુર ટાઉન પ્લેનિંગ પ્રમાણે)

(૨) મિત્રમજૂરોને રહેવાનાં વસવાના છાપરાં.

(૩) “રિટીફ રોડ”-રીટીરોડના રાજમાર્ગનો “સહાયક ભાગ”

(૪) કાકરિયા પાર્ક અને ગાર્ડન સમર્પ-” કાકરિયા ઉપવન
અને ઉપવન પરુ.”

(૫) જેઓ આ યોજનાથી ઘર વિનાના થાય તેમને અર્થે
અડધા અડધા માઈલની મર્યાદામાં જગાઓ લઈ મ્યુનિસિપાલિટીએ
ગૃહ યોજના (હાઉસિંગ સ્કીમ) અમલમાં મૂકવી. ઘણે ભાગે જે વસ્તીને
ઘર બહાર કાઢવામાં આવે તેના પચાસ ટકા જેટલી વસ્તી સારુ
તૈયાર ગૃહ યોજના રાખવી.

કેવા પ્રકારનાં મકાનો આ યોજનામાં સોંધાં તથા સસ્તાં આરે-
અના નિયમેને જાળવે તેવાં કરતાં તે બાબત જુઓ : Designs
and Specifications of Buildings Suitable for
Working classes, by Mr. Mirams.

નગર સુધારણાનું આ ત્વષ્ટાએ રચેલું માનસચિત્ર ન્યાં મુધી
નિધિપતિ અથવા કુબેરની સહાય ન હોય ત્યાં મુધી ભૌતિક રૂપ પકડી
શકે નહીં, આ ચિત્રને બૃહિપટ ઉપર સ્થિર કરવા નાણાંની યોજનાના
બે પ્રકાર છે :-

(૧) કામો કરવા સારુ જરૂર કગતાં બદે જમીન ફરજિયાત
લેવી અને પછીથી વધારાની જમીન વધારે ભાવથી વેચી મૂળ
ખરચનો અમુક ભાગ વેચાણ રકમથી અદા કરવો.

(૨) યોજનાને અમલમાં મૂકવાથી જે મૂળના માલિકોને પોતાની
જમીનની કીમતમાં વધારો થાય તે વધારાનો અમુક ભાગ માલિકો પાસેથી
સુધારણાના બોક્તા તરીકે વસૂલ લેવો.

પહેલી પદ્ધતિ “લેન્ડ એક્ટિવિઝિયન એક્ટ” અમલમાં મૂકવાથી
સિદ્ધ થાય, બીજી પદ્ધતિ “ટાઉન પ્લેનિંગ એક્ટ” અમલમાં મૂકવાથી
દાખલ કરી શકાય. મારો અંગત અભિપ્રાય ટાઉન પ્લેનિંગ એક્ટ
પ્રમાણે આ સુધારણાની યોજના અમલમાં મૂકવા તરફ છે અને તેનાં
મુખ્ય કારણો આ પ્રમાણે છે :-

(૧) લેન્ડ એક્ટિવિઝિયન એક્ટ પ્રમાણે જમીન ફરજિયાત વેચાણ
લઈ લેવામાં મૂળના માલિકોને પોતાના સ્થાનથી તદ્દન બંદાર જવાનું
થાય છે અને જે કે તેમને પંદર ટકાનો બજારભાવ કગતાં વધારો
મળે છે તે પછી બીજા રૈસાવાળાના મુખને અર્થે તેમને બંદાર
જગા મોઘી નવો વાસ કરવાનું માર્યું પડે છે અને ભારે હેરાનમની
બોગવથી પડે છે. ટાઉન પ્લેનિંગ એક્ટ પ્રમાણે મૂળ માલિકોને સાર્વજનિક
ઉપયોગની જગાઓનું ક્ષેત્રફળ બાદ થયા પછી શેષ રહેલા ક્ષેત્રફળનો

વરાડે લાભ મળે છે અને તેઓ સ્થાનબ્રહ્મ થતા નથી. તેઓ મૂળ વસ્તીસ્થાનથી નજીકમાં રહી શકે છે. તેમને રોકડ અવેજ બહુ મળતો નથી, પણ જમીનના ફેરબદલામાં નુકસાની અને મદદની બાદબાકીમા એકંદર મોટો લાભ રહે છે. તેઓ મૂળ સ્થાનની સુધારણાના બોક્તા થાય છે.

(૨) લેન્ડ એકવિઝિશન એક્ટ પ્રમાણે જમીન લેવામા માસિક પોતાની જમીનની અસાધારણ ભારે કિંમત આકી હાઇકોર્ટ સુધી લડવાડ વહોર્યા કરે છે, કાણુ કે તેને તો રોકડ નાણા લઈ બહાર જવાનું છે. ટાઉન પ્લેનિંગ એક્ટ પ્રમાણે માસિક પોતાની જમીનની અસાધારણ મોટી કિંમત આઠતા ખચકાય છે, કારણુકે તે કિંમત સ્વીકારાય તો સુધારણાના ફાળામા તેને પાચ ટકા સુધીનો ભાગ આપવાનો હોવાથી મદદ વધારે કિંમતના વરાડે આપવાનો પ્રસંગ બનેા થાય છે.

(૩) લેન્ડ એકવિઝિશન એક્ટ પ્રમાણે કામ કરવામા મ્યુનિસિપાલિટીને અગાઉથી જ ભારે રકમ રોકડ લોન લઈ બની કરવી પડે છે, ન્યાયે ટાઉન પ્લેનિંગ એક્ટ પ્રમાણે માત્ર અદ્યેા બદલો થયા પછી તથા નુકસાની આપવાની અને મદદ લેવાની તેની બાદબાકી થયા પછી જ એની રકમ મ્યુનિસિપાલિટીને ભોગવવી પડે તેટલી જ રકમની લોન બની કરવી પડે છે.

(૪) લેન્ડ એકવિઝિશન એક્ટ પ્રમાણે વધારે જમીન લઈ કામ જેટલી ઉપયોગમા લઈ બાકીની જમીન વેચવામા વર્ગોના વર્ગો વીતી જાય છે અને મ્યુનિસિપાલિટીને આગલના ખ-ચમા જે નાણા રોકયા તેની બાદબાકી ભોગવવી પડે છે અને તે મોટા કામોમા ભારે રકમ ચર્ષ પડે છે.

(૫) લેન્ડ એકવિઝિશન એક્ટ પ્રમાણે કામ કરવામા નાણા સામાન્ય કર ભરનારનાં વપરાય છે અને તેનો પ્રલક્ષ લાભ મોટે ભાગે તે તે

સ્તતા ઉપર જેનાં મકાન આવે તેને મળે છે અને તે લોકો વિશેષ ખરચમાં ભાગ આપતા નથી અને પોતાની મિત્રકતની કિંમતમાં પારકા મદદથી વધારો કરે છે. આ અન્યાયનું ધોરણ છે. ખાડિયાનો મોટો રસ્તો સરકારની આન્ટથી થયો, એટલે તે નાણાં હિંદુસ્તાનની પ્રજાના કરમાંથી ખરચાયાં, અને મૂળ ધરાના બાકીના ભાગવાળાને તથા પાછળ રહેલાં મકાનોવાળા જે આગળ આવ્યા તેમણે પોતાની મિત્રકતની કિંમત વધારી. આ દૃષ્ટાંત અમદાવાદની પ્રજાની નગર આગળ તરવરતું છે.

દાઉન પ્લેનિંગ એક્ટ પ્રમાણે નગર મુધારણા કરવામાં મ્યુનિસિપાલિટીને ખરચમાં છેવટે પોતાના પદરમાંથી દાકવાની રકમ જોઈએ તે દર્જ વાર્ષિક મ્યુનિસિપલ આવકમાંથી મેળવી શકાય નહીં. તેના સારુ લોન લેવી પડે. તે લોનનું વ્યાજ તથા સિકિંગ રૂંડ મૂળ દેતું ઊંચું કરવામાં મ્યુનિસિપાલિટીએ નિદાન દેવાના દસ ટકા જેટલી રકમ પોતાની વાર્ષિક પેદાશમાં હંમેશની વધારવી જોઈએ. આ પ્રમાણે એક લાખની દેવાની રકમ ઊભી કરવી હોય તો મ્યુનિસિપાલિટીએ સરાસરી પોતાની વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૧૦૦૦૦ જેટલી વધારવી જોઈએ. હવે આ રકમ સામાન્ય ચાલુ કરોથી ઊભી થઈ શકે નહિ અને તેની મર્યાદા વધારીએ તો પણ તે તેનાં સાધારણ જરૂરિયાત ખરચોમાં સમાઈ જાય છે. આ અસાધારણ ખરચ સારુ અસાધારણ આવકનું દારૂ જોઈએ. તેવાં દારૂ મેં મારી ભુદ્ધિ પ્રમાણે વિચારી જોયાં છે અને તે નીચે પ્રમાણે જણાયાં છે :

(૧) રેલ્વે મારફત આવના મુસાફરો જેઓ ત્રીસ અથવા પચાસ માર્ગથી ઉપરના અંતરથી આવે તેમની રેલ્વે ટિકિટમાં જ પાઈનો વધારો કરવો. આથી મારા અંદાજ પ્રમાણે વાર્ષિક પેદાશ રૂપિયા ૫૦૦૦૦-૦૦ની થવા સંભવ છે.

(૨) રથાવર મિત્રકત મ્યુનિસિપલ મર્યાદામાં ગીરો વેચાણ થાય તેના ઉપર સરકારની જે સ્ટેમ્પ ડ્યુટી લેવાય છે તેના સંબંધમાં જે

અવેળ દસ્તાવેજમા દાખલ થાય તેના દર મેકડે બે ટકા મુજબ મ્યુનિસિપાલિટી રજિસ્ટ્રેશન ઓફિસ આગળ ઉધરાવે આ બામત તપાસ કરતા સગસરી ડાખ મ્યુનિસિપાલિટીને ત્રણ લાખની થાય એમ જણાય છે

(૩) મ્યુનિસિપલ મર્નાદામા જે મકાન બાધવા લાયક ખુની જમીન પડી રહી છે તેની બીનખેતીની ખરી કિમત અનુભવી પામે અઠારી “લેન્ડ ટેક્સ” નાખવો આ ટેક્સ કા તો સરકાર લેન્ડ રેવન્યુ ડેપુટી કમિશ્નર નાખી એની જિપજ મ્યુનિસિપાલિટીને આપે અથવા મ્યુનિસિપાલિટી પોતે દાખલ કરે મેન્ડેટ રેટના પચાસ ટકા જેટલી લેવામા આવે તો આ રકમ રૂપિયા ૫૦૦૦૦-૦૦ની થાય

(૪) સગસગ મહેસૂલને પાત્ર જમીન ઉપર નરા મકાનો થાય તેનો તથા ખેતી સિંચાવના બીજા ઉપયોગમા જે જમીન આવે તેનો જે વિશેષ વધારો લેન્ડ રેવન્યુ ડેપુટી કમિશ્નર થાય તે સરગો મ્યુનિસિપાલિટીને નગર મુધારણાના ટ્રસ્ટ દ્વારા સરકાર આપે રૂપિયા ૨૮૦૦૦-૦૦

(૫) ટર્મિનન ટેક્સ માન ઉપર વેચાય છે તેમા કપાસ ઉપર જે રકમ લેવાય છે તે રકમ મ્યુનિસિપાલિટી ટ્રસ્ટ દ્વારા લઈ લેવાય ૩. ૨૦૦૦૦-૦૦

ઉપરના જિપજના સારનોથી મ્યુનિસિપાલિટી અમાનાગણુ ડાખ તરીકે દર વર્ષે આગળી પાચ લાખ પ્રાપ્ત કરી શકે અને તે ઉપર તેઓ આગીસથી પચાસ લાખના ‘ટાઉન પ્લેનિંગ’ના કામ ચલાવવાથી કરી શકે જે મ્યુનિસિપાલિટીને થોડે થોડે ગામે લોન લેવાની પંચાનગી મળે, અને દમ દમ વાને અતરે લોનનુ દેવુ અદા કરવાની છૂટ મળે તો તેમને વ્યાજનો ત્રીસ વર્ષની લામી મુદતનો મોજો “રિમેચર લોન” મા બોગરનો પડે નહીં અને જે જમીન અવર સારુ અથવા મધ્યમ વર્ગના અથવા મનૂર વર્ગના માણુમોને

ગ્રેમાણુ આધવા સારુ અગાઉથી મેળવી લેવામાં આવે તેમાથી જે લાવમ-અ ફી અથવા ભાર્ગ ઉત્પન્ન થાય તે વડે, તથા વધારાની રસ્તે પટોગો કર્યા પછી બાકી રહેલી જમીન “સેટ ઓફ” તરીકે વેચવાથી જે પેદાશ થાય તે વડે તેઓ ‘પોતાનું’ દેવું દસ વર્ષના ગાળાથી વળેલું’ વાળી શકે.

ઉપરના ઉપજના અસાધારણ દ્વાર તપાસનાં અષ્ટ જણાશે કે કરને બોળે ગરીમ વર્ગને માથે પડાનો સહન નથી, તથા તેમા સ્થાનિક પ્રજા, બહારની પ્રજા, સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટીને પ્રમાણમા બોળે ઉદાવવાનો આવે છે. કપાસ ઉપરનો દર્મિનય રેકસ હાય લેવાય છે અને તે મ્યુનિસિપાલિટીએ સુવાળ્યા અથે અનાયદો કાઢવાનો છે. જેનવે મુસાફર ઉપર દિક્કિટમા છ પાર્કનો વવારો નજરો છે, અને તે સ્થાનિક તથા બહારની પ્રજા ઉપર વહેચાઈ જવાનો છે. બહારની પ્રજા વેપારધધા સાર અમદાવાદ આવે જ્ય તેના બદલામા છ પાર્ક નગર મુધારણમા ભરે એમા કોઈ રીતે અન્યાય નથી. આગર મિય-કતના ગીરો-વેચાણના દમ્તાવેજ ઉપર મેટ્ટો બે દકાનો અવેજ ઉપરનો દગ જેઓ વેચાણ વડે મિનકતમાં અદનાજદનામા નફો કરે છે તેના ઉપરનો મ્યુનિસિપાલિટીને ભાગ છે સામાન્ય રીતે જમીનના દનાયો બે દકા ખાનગી દનાયીના લે છે, તો મ્યુનિસિપાલિટી સાર્વજનિક વાજના કામમા બે દકા લે તેમા ગેરવ્યાજજીપાત્ર કોઈ રીતે સમાયેલું નથી દવે પડતર ખુલ્લી જમીન જે મકાનના ઉપયોગમા લેવાયોઅ છે, છતાં હરિષ્યમા નફો ખાવા વેચવામા આવતી નથી, તથા જેના ઉપર માનિક પોતે મકાન બાધતા નથી, અથવા પટે આપી બધાવતા નથી, તે ઉપર કર નાખવાનું ધોરણ પશ્ચિમમા દાખન ધયેલું છે અને આપણા ઇનાકામા વાદરા મ્યુનિસિપાલિટીએ સ્તીકારેલું છે મકાનના ઉપયોગમા લેવાયેલી જમીન ઉપર જે વિગેપ ધાગે સરકાર લે છે તે બે કે હિદુસ્તાનની સરકારની ઉપજ છે, તો પણ સ્થાનિક ગાળાદીને લઈ તે ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યમા તેને

ઉપયોગ ન્યૂનાધિક અંગે થવો તોઈએ એનું મારું ધન્યા સમયનું માનવું છે.

મ્યુનિસિપાલિટી આ નગરસુધારણાનાં કામો કરવા સારુ ઉપગની અસાધ્ય ગ્રામની નગીનગીરી ઉપર નિદાન પચાસ લાખ રૂપિયા લોન તરીકે લેવા કરી શકે તેમ છે, પરંતુ આ ઉપજ મેળવવામા અને લોન સરકાર પામેથી અથવા બજારમા લેવી કન્વાર્ગાં મ્યુનિસિપાલિટીને મરકાગની સહાયની જરૂર છે જેમ મગકાર નાણાની જરૂર પડે તેમ નવા કંઠ એકત્ર નાખવાને બજેટના સમયે સ્વતંત્ર છે, તેવો અધિકાર મ્યુનિસિપાલિટીને નથી કોઈપણ જાતનો નવો કર નાખતા પહેલાં તેને સરકારની મજૂરી મેળવવી પડે છે તે મજૂરી, અસાધ્ય કર જેવા કે ટર્મિનન ટેક્સ, અથવા ઉપર વાજાંવેધા સ્થાનર મિનકતના અદનામદવા ઉપર બે ટકાનો કર, અથવા રેલવે મુસાફરો ઉપર ટિકિટમા અમુક વધારો વગેરે, લેવાનો હોય ત્યારે તો તે કંઈ પસંદ કરતા પહેલાં મગકારની મજૂરી લેવી પડે છે લોકોની વાધા-અરજીઓ મગાવી પડે છે, તે વાધા-અરજીઓનો પિચાઈ કરી તેના રદિયા આપવા પડે છે તે પછી તે કંઈની યોજના અને રૂબે સરકારમા મોકલવા પડે છે, તે ઉપર સરકાર હેવટની મજૂરી આપે છે, તે મજૂરી પ્રજામા પ્રસિદ્ધ કરવી પડે છે અને ત્યાર પછી નવો કર દાખલ થઈ શકે છે આ સ્વર્ગની નિમજીની સાત પગથિયા અઢવામા એક મ્યુનિસિપાલિટીનો નજી વર્ષનો જીવનકાલ અસ્ત થાય છે અને નવા જન્મમા પ્રકટ થયેનો મ્યુનિસિપાલિટીનો આત્મા પોતાના પૂર્વજન્મને જોગખતે નથી અને જોગખતો હોય છે તો બૂધી જાય છે નહીં બાન્યોષ્ટા છ આંક મહિના કરે છ, કોઈ નહીં યોજના લેવી શકે છે અને યોમાસાના અગસિયાની માદક જીવનની નિષ્ણાઓ સરકાર એક વાર ધકકો મારે એટલે અસ્ત થઈ જાય છે

આ અગવડો નગરસુધારણાની યોજનામા કાયદાના બંધનમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ જકડાઈ જવાથી, તથા આશ્ચર્ય જેવો જ મ્યુનિ-

જમીન લેવાનું અને નવાં કામોનું ખરચ વીમતવાર કેટલું થશે અને તેમા “પ્લોટ” ની એટલે ગણાણની નવી યોજનાથી અથવા વધારાની જમીનના સ્વતંત્ર વેચાણથી કેટલી રકમ પાડી મળવા સંભવ છે અને યોજનામા પડતા ક્ષેત્રફળનો નફો વગેરે બાબતો જણાવવી જોઈએ.

(૭) સવળી યોજનામા ચોમાસાના પાણીના નિકાસની વ્યવસ્થા થયેલી જોઈએ. અને

(૮) મેનિટરી બોર્ડની સલાહ પ્રત્યેક યોજનામા લેવી જોઈએ.

ઉપરના નિયમો અમદાવાદની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ સીકાગવામા ખામ વાધો કાઢવા જેવો નથી. અને પ્રજા તેમને પાઠગથી મંદ આપે તો તેમની સરકાર પામેની માગણીને સારી પુષ્ટિ મળે

શ્રદ્ધેશ, નગર-સુધારણાની કાંપનાને જે તમારે સિદ્ધ કરી હોય તો પ્રજાએ મ્યુનિસિપાલિટીને સહકાર વડે મદદ આપવી જોઈએ. તમારા પ્રતિનિધિઓને મોકળે હાથે કામ કરવા દેવું જોઈએ અમુક વ્યક્તિઓએ ચોતાના થોડા મકાનો તૂટે, લાગે, તેમા આત્મબોગ આપવા હિ મનવાળા થવું જોઈએ. કોઈ પણ નવી સૃષ્ટિ બાબ્યાત્મકતા વિના થતીજ નથી. રુદની સત્તા અને બ્રહ્માની સત્તા આ જગતમા સમકાલે જ કામ કરે છે. માત્ર દૃષ્ટિમર્યાદિતો જ બેઠે હોય છે, જે સ્થાને ખડત ત્યાંથી બીજે સ્થાને અથવા બીજા અગમા ચડત થાય છે. આપણું સામાન્ય શરીર પણ જે ગીતે બદલાય છે તેની જ ગીતે વિરાટ શરીર અને તેના અગો અને અવપવો પણ બદલાય છે. કંઈક વિધ્યુના જેવી વિશાળ દૃષ્ટિની આપણે જરૂર છે વિના પ્રયોજન તોડવું એ બાબતેષ્ટા ગણાય પરંતુ દેવપુર સર જાગવું તોડવું એ તો રુદની દેવી જોડા છે એ આપણે વીસરવું જોઈએ નહિ.

નગર સુધારણામા આવશ્યક ખડત સાથે મંડળની યોજના થવાની અગત્ય છે. નવા રસ્તા થવાની સાથે જેઓ મકાન વિનાના

સિપાવિટીઓ પ્રારબ્ધસ્યાન્તગમનમ્ એ સિદ્ધીનીતિ સ્વીકારતી નથી તેથી જિણી થાય છે હુ તો સગ્રાન્તો કાયદાના બધારણમાં દોષ જોઉં છું, અને તે સાથે મ્યુનિસિપાલિટીનો પણ કળૂકા કરેલી નીતિ (Policy) નો વારવાર ભગ કરવાનો દોષ પણ જોઉં છું. ત્યાં કાર્ય કરવાની સ્થિતિ નીતિ હોતી નથી, ત્યાં નોકરવર્ગ વધારે સ્વચ્છ થાય છે તેઓ એક મ્યુનિસિપાલિટીનું અથવા એક કમિટીનું જીવન બદનારાની રાહ જોઈએ છે હોય છે અને તે બદલાય એટલે પોતાની સ્વેચ્છા પ્રમાણે કામ ચલાવે છે જેવી રીતે સરકારને અમુક સાધના નાણાંની તાણ પડી કે તરત પોસ્ટેલમાં વધારો, રેલવે નૂરમાં વધારો, જકાતમાં વધારો વગેરે ઝડપથી દાખલ કરી રાજ્ય કારભારનું વહાણ હ કારવાની છૂટ છે, તેની રીતે મુદર કરેલા કરોની યાદીઓમાં અમુક વરિષ્ઠ મહાદા સુધી મ્યુનિસિપાલિટી હા હાઈ સડે એટલે જ કાયદામાં પ્રતિબંધ મૂકી મ્યુનિસિપાલિટીઓને મોદગી કરવામાં આવે તો સત્વર કાર્ય થાય

ખીજી, આપણે જે સરકારની મદદ મેળવી આપણી આર્થિક સ્વગત્યની નાની દોડી અથવા નાવકુ આગળ ચલાવતું દોષ તો તેમની કેટલીક ન્યાયિત નીતિને માન આપી તેમની તરફથી નાણાંની મદદ પછી તે બહિસ કપે દોષ કે ઓછા વ્યાજના દરથી લોન કપે દોષ, મેળવતી જોઈએ આરોગ્યવર્ધક કામોમાં સરકારની મદદ આપવાની સ્થાપિત નીતિનું છેવડું ધોરણ નીચે પ્રમાણે જાહેર થયેલું છે

(૧) કોઈ પણ નગરમુધાગણની યોજનામાં સરકારની નાણાંની મદદ જોઈતી હોય તો તે યોજનાના અગે નવા મકાનોને બમણા નિયમો તથા પેટા-કાયદાઓ તેમની ધ્વજાને અનુકૂળ ગ્યારા જોઈએ, અથવા સ્વીકારવા જોઈએ

(૨) નાણાંની મદદ અમુક મુધાગણની યોજનાને અગે જ મળી શકે, નહિ કે સામાન્ય આરોગ્યવર્ધક કામો માટે જોઈએ છે એવી દલીલથી મેળવી શકાય આ યોજના સમરના “કન્સ્ટ્રિક્શન

મવે'યગ" અથવા ઇમારતી કામમા મનાદ આપનાર અમનદાગની સમતેરાગી જોઈએ

(૩) અમનમા મૂના ધારેલી યોજનાથી જે લોમે ધરમર વિનાના થાય તેમને રહેનાને અર્થે ખીજી જગાએ નિર્માણ થતી જોઈએ અને જેઓ ગરીબ હોય તેમને અર્થે કા તો નવા વગે તેમની શક્તિ અનુસારના ભા ભા દરથી, અથવા નવા મકાનો બાધના મારુ પડતર મકાપુ સાધારણ જોય-લાડાના દરથી અમુક વર્ષના પરાથી મગે તેની ગો'મસુ થતી જોઈએ, અને તે ગભાણુના દુડગાઓ ચોક્કમ રસ્તાની મર્યાદાનાગા અને ચોમાસાનુ પાણી સારી રીતે વહી જાન તેની ડ્રેનેજની યોજના સાથેના જોઈએ

(૪) રવા ધારેતી યોજનાના નવા રસ્તા અથવા સુધારેના રસ્તાની મર્યાદાથી ૪૦ ફૂટ સુધીની જમીનમા આગેઅજનક સુધારણાના ભો અમુક મુદતમા થઇ જવા જ જોઈએ

(૫) મરમરની જે કંઈ મલક મળે તે નગર સુધારણાના અગના સ્વનત્ર અગે જમા થતી જોઈએ અને તે ફડમા મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાની ઊપજનો અમુક ફાગો નાખવો જોઈએ સુધારણાની યોજના વડે જે કંઈ નફો વેચાણ વગેરેથી થાય તે આ ફડમા જમા થવો જોઈએ

(૬) નાણાની મલક માગનાની અરજ સાથે મ્યુનિસિપાલિટીએ યોજનાનુ સ્વરૂપ, મ્યુનિસિપાલિટીએ અજીની તારીખ સુધીમા શા શા પગના ભર્યા છે, કેટલી મલક જોઈએ છે, લોન લેવાની હોય તો ટેની રીતે અને શી શરતોએ લેવાની છે, મ્યુનિસિપલ ફડમાથી શુ અગવવા ધાયુ છે, મ્યુનિસિપાલિટીની હાનતી નાણાની મિથનિ કેવા પ્રકારની છે પ્રથમ મરમરની મલક મેળવી હોય તો કેવો ઉપ યોગ મ્યા છે, કેવા માલમો અથવા કુટુબો ધર વિનાના છે અને તેમના વચવા' સારુ શુ દરવા ધાયુ છે, સુધારણાની યોજનામા

જમીન લેવાનું અને નવાં કામેલું ખસ્ય વીગતવાર ઠેકાણું થયે અને તેમા “પોલ્ટ” ની એટલે ગમાણની નવી યોજનાથી અથવા વધારાની જમીનના સ્વતંત્ર વેચાણથી ઠેકવી રકમ પાડી મળવા સંભવ છે અને યોજનામા પડતા ક્ષેત્રફળનો નફો વગેરે બાબતો જણાવવી જોઈએ.

(૭) મધ્યગા યોજનામા ચોમાસાના પાણીના નિકાસની વ્યવસ્થા થયેલી જોઈએ. અને

(૮) મેનિટરી બોર્ડની સલાહ પ્રત્યેક યોજનામાં લેવી જોઈએ.

ઉપરના નિયમો અમલવાદની પ્રજ્ઞના પ્રતિનિધિઓએ ચીકાગવામાં ખામ વાધો કાઢવા જેવો નથી. અને પ્રજ્ઞ તેમને પાળાથી મન આપે તો તેમની સરકાર પામેની માગણીને ચારી પુષ્ટિ મળે.

મૃદસ્થો, નગર—મુધાગણની કંપનાને જે તમારે મિત્ર કંપની દોય તો પ્રજ્ઞએ મ્યુનિસિપાલિટીને સહકાર વડે મન આપવી જોઈએ. તમારા પ્રતિનિધિઓને મોટાજો દાધે કામ કરવા દેવું જોઈએ. અમુક વ્યક્તિઓએ પોતાના યોગ્ય મકાનો તૂટે, ભાંગે, તેમાં આન્નભોગ આપવા દિ મનવાણા થવું જોઈએ કોઈ પણ નવી દૃષ્ટિ બાગાવડમા વિના થતીજ નથી. દુકાની સુત્તા અને મહાની સુત્તા આ જગતમા અમકાને જ કામ કરે છે. માત્ર દૃષ્ટિમર્યાદાનો જ બેદ દોષ છે. જે સ્થાને ખડન ત્યાંથી બીજે સ્થાને અથવા બીજા અગમ્ય મંડળ થાય છે આપણું સામાન્ય ધર્મી પાત્ર જે રીતે બદલાય છે તેવી જ રીતે વિનાશ ધરીર અને તેના અંગો અને અવરવો પણ બદલાય છે કંઈક વિચિત્રના જેવી વિચાળ દૃષ્ટિની આપણે જરૂર છે. વિના પ્રયોજન તોડવું એ બાવચેષ્ટા ગણાય પરંતુ દેવપુત્ર સગ ભાંગવું તોડવું એ તો રુદની દૈવી ચેષ્ટા છે એ આપણે વીસરવું જોઈએ નહિ.

નગર મુધાગણમા આવસ્યક ખડન સાથે મંડળની યોજના ની અગત્ય છે. નવા ચત્તા થવાની સાથે જેઓ મકાન વિનાના

ચાલ તેમને નવા ઘર બાંધતા સુધી તેમના મૂળ વસનાટના સ્થાન પામે વધારાની લીવેલી ખુની જગ્યામાં હુગામી રહેવાની ગોંધણ મ્યુનિસિપાલિટીએ કરી જોઈએ અને જો રસ્તામાં તેમની જમીન જાય અને તેમના મકાનો કોઈ કોઈ ભાગમાં નવા રસ્તાની શિસ્તથી પાછા પડતા હોય તો તેમને “મેય ઓફ” કરવાની છૂટ આપની બાકીના વધારાના ચતત્ર મકાન કરવા લાયક દુકાનમાં મ્યુનિસિપાલિટી જાહેર લીનામથી વેચી તેનો નફો ચોજના સબધી કરેના આરભના દેવાને અદા કરવામાં વાપરી શકે

અતમા, મ્યુનિસિપાલિટી પોતે જે જે મકાન બાંધવા નારુ જમીન નગરસુધારણામાં ગ્રાધીન કરી રાખે તેમાં આરોજના નિયમા નુસાર સારા મકાનો બાંધાય તેટલા સારુ, તથા ખાનગી દુકાનના માનિકોને સત્વર નવા મકાનો કરવાની સુગમતા મળે તેટલા સારુ સહકારી મકાન નગરપાલિકા મકાની (કા-ઓપરેટિવ હાઉસિંગ એસોસિયેશન) રચી અને શિવસાસ્ત્રમાં નિપુણ પુરુષોની કોન્ટ્રેક્ટથી વેગાસર સારા માન બાંધવા આપે એવી ચોજના કરનાર કંપનીઓ ઠીકી કરી મકાની આ ચોજનામાં મ્યુનિસિપાલિટી પામેથી અને સરકાર પામેથી નીચેની મદદ પ્રવનગન માગી શકે

(૧) મોળ પાયા ઉપર મકાનો બાંધવામાં કોઓપરેટિવ હાઉસિંગ એસોસિયેશનને અથવા ગિલ્ડિંગ કંપનીઓને ઈટો ચૂનો વગેરે પદ્ધતિમાં સુગમતા મળે તેવા સારુ નરોડાના રસ્તા તરફ નિર્માણ થયેલી અર્ધાંશમાં પળવા-ભડીઓ સારુ રિસ્ટ્રિક્ટ મ્યુનિસિપલ એક્ટની કલમ ૫૬ (આઈ) પ્રમાણે જમીન મ્યુનિસિપાલિટી પોતે મેળવી આપે અને માત્ર એક્ટની કલમ લાઇમેન્સ-કી લર્ક પળવા-ભડીનો ધધો ત્યાં કરવા દેવામાં આવે ચોજ્ય લાગે તો ઈટો તથા નગિયા વગેરે ઉપરનો દર્મિનન-ટેક્સ મ્યુનિસિપાલિટી કમી કરે

(૨) ખેતી સિવાયનો ઉપયોગ કરવા બદન જે વિશેષધારો પળવા બાંધત ચોજ્ય લેવાય તેમાં નિદાન પચાસ ટકા જેટલો ઘટાડો

બસ થશે ત્યાર પછી નવા કામ કરવાની યોજનાનું ખરચ લવિષ્યની પ્રજા ઉઠાવી લેશે, તેને હાનની પ્રજા વારમામા સુદર નગર નિર્માણની યોજના આપશે, તેને શિરે ગમે તેમ અસ્તવ્યસ્ત બધાયેના અના રાઅવાગા મકાનો ફરજિયાત લેવાનું અસાધારણ ખરચ કરવાનો બોલે રહેશે નહિ અને તેમને રેખાચિત્રમા નવા ઠામે "રિઝર્વ" કૌરવી જગામા રચના વડે રંગપૂર્તિ કરવાની તક મળશે આ વારમા કંઈ નહોવો નથી

ગૃહસ્થો! આપે મારા વિચારો સાભળવામા ધૈર્ય ધર્યું તે બદલ આપનો, અને મને મારા વિચારો દર્શાવવાની તક આપી તે બદલ સેનિટરી એમોસિયેશનનો હુ ઉપકાર માનુ છુ મારા ભાવજમા મે અમદાવાદની નગરસુધારણાને "મધર્નનગર"નું રૂપ આપ્યું તથી પણ એક નિપુણ ઇંજીએ ધણા તપથી એને વિચાર અને સામગ્રીની એકાગ્રતાથી ઉત્પન્ન કરેનું એક નિર્માણચિત્ર (Design) છે અને તેને સાધ્ય કોટિમા સી રીતે વાવવું તેની વ્યવસ્થારિત પદ્ધતિ દર્શાવવા યથામતિ પ્રયત્ન કર્યો છે પ્રજાવર્ગના સદમગથી, મેનિટરી એમોસિયેશનની સદાનુભૂતિથી, અને મ્યુનિસિપાલિટીની જિયર નીતિથી પ્રજા એવક પોતાનું કાર્ય કરી શકે સેવ્યની સદાય વિના સેવક શુ કાર્ય કરી શકે? પ્રજારૂપ સેવ્યની મેવા કરવામા અને સ્વમ્યાનમા દેહાભિમાનમા પુખ્તભાવ છે અને તે ધર્મકૃત્ય છે એમ મમજી મારા વિચારો દર્શાવી પ્રગતના દિનનું આ સુધારણાનું કાર્ય મનવર તેમજ પ્રતિનિધિઓ ઉપાડે એની પ્રેરણા પ્રશ્ન કરે એની શુભ વામના સાથે અટકે છુ

BHAGAVAD GITA

The Bhagavad Gita or "Song Celestial" is an inspired book, and occupies a unique position in the sacred literature of Hindus. Whatever may be the difference in theological opinions of various teachers of Hinduism—whether they may be Saivites or Vaishnavites—all are agreed that the fundamental teaching of the Gita is *non-sectarian*. Its eclectic nature has raised the Gita to the status of the Holy Bible of Hindus of all creeds, and the Great Teacher Sri Krishna has been recognised to be the perfect incarnation of the Divine.

Numerous commentaries have been written in Sanskrit and Vernacular languages of India, and the book has now been translated in almost all the civilised languages of the world whereby it has passed into the general stock of human knowledge. It is no longer a book of general interest to Hindus only, but to all the branches of the human race.

An inspired book differs from a mere reasoned work in as much as the former has a *suggestive* value in its teaching while the latter has got only a literal value. The greater the suggestive power (*Dhvani*) of a poem, the

સરકાર કરે, એટલે કે જેમ અમુક પ્રકારની સરતોથી ખેતીના અગતી જમીનનો મકાનમા ઉપયોગ કરવાની ખાતેદાર કબૂલત આપે છે ત્યારે મકાનના દરની નીચે રકમ લેવામા આવે છે તેની રીતે પગલા-ભટ્ટી બાબત પણ સરકાર દર ઓછો કરે

(૩) નવા મકાનો બધાતા જાય ત્યાં પછી જૂના મકાનો અનારોગ્યવાળા હોય, હા-અજવાળા વિનાના હોય અને તેમા સુકરર કરેની મર્યાદાથી જાહે માણુમો ગેતા જણાય કે જેથી ઓફિસના સર્ટિફિકેટ વડે મ્યુનિસિપાલિટી વસનાટ બંધ કરાવે આથી નગરા અને રોગ ઉત્પન્ન કરનાર ધગના અણુધટતા ભાગ ચક્રતા છે તે અનુકૂળ

આ ત્રણ પ્રકારની સહાયથી ખાતની સાથે નગરનું મકાન પણ થશે અને આપણું નગર એક દસકામા જાણે નવો જન્મ પામશે હોય એનું સુદર બાગક જેવું ઘર્ષ જશે

નગર સુધારણાની યોજના સમઘી હવે વગર વિનયે મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાની ઇચ્છા અથવા સકલ્પ દર્શાવનારો (Declaration of Intention to make a Town-planning Scheme) ઠગવ ટાઉન પ્લેનિંગ એક્ટ પ્રમાણે જાહેર કરવો જોઈએ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ યોજનાની બાહ્ય રેખા નીચેના ચાર વિભાગમા દર્શાવવી જોઈએ

(૧) ઉત્તર ખંડ - 'શાહીયામ ટાઉન પ્લેનિંગ સ્કીમ' તેની મર્યાદા દિલ્હી દરવાજાથી દરિયાખાનના ધુમટ સુધી અને રેલ્વે લાર્નિ મુખી શાહીયામના પુરાણી મર્યાદા અને દિલ્હી દરવાજાથી રેમ્પની સડક દેમ્પની હદે લાગતા સુધીમા જે જમીન આવે તે સર્વ, અને ગ્રેમ દરવાજા સુધીની કોટની દીવાન સામેનું ક્ષેત્રફળ

(૨) પૂર્વ ખંડ - 'રેલ્વેપુલ ટાઉન પ્લેનિંગ સ્કીમ' તેની મર્યાદા ગ્રેમ દરવાજાથી સારંગપુર દરવાજા સુધીની દીવાન સામેનું બગાણું રેલવે લાર્નિ સુધીનું ક્ષેત્રફળ

(૨) નવે લાઈનથી જગમજું ક્ષેત્રજ્ઞ મિલો, અને અપકારક કૃત્યોને વાગ્દે નિર્માણ થયું છે તેથી ત્યાં ટાઉન પ્લેનિંગની જરૂર નથી.)

(૩) દક્ષિણ ખંડ - હાલની “ જમાવપુર ટાઉન પ્લેનિંગ સ્કીમ ” તથા “ રાયપુર-કાકરિયા મણિપુરની ઉપવન યોજના.”

(૪) પશ્ચિમ ખંડ - “ એવિસલિંગ ટાઉન પ્લેનિંગ સ્કીમ.” આની મર્યાદા નદી પાસે હાલ સધળું મ્યુનિસિપલ મર્યાદાનું ક્ષેત્રજ્ઞ તથા તે ઉપરાંત દક્ષિણ તરફ જતાવડા ગામતજ અને અને ત્યાંથી એક પાદ જેવા બહેરામપુર સપ્તાર્ધિ આરે મળી જમાવપુરના ક્ષેત્રજ્ઞને મળે તેવા પુનઃ કરવો, પશ્ચિમમાં મુજરાન કોલેજની પાર અને રેલ્વે લાઈનથી નિદાન થા અડધા માર્ગનું ક્ષેત્રજ્ઞ પશ્ચિમે અને ઉત્તરે ઉમમાનપુરનું નદીને મળતું નાળીયું અને તે તરફ એક ખીજ પાદ એટલે થગ જેવો શાહપુર દગ્ગામ બહાર ધોરી રસ્તે મળતો પુષ, અને સાથી દિલ્લી દસ્વાજે સીધો રસ્તો

આ ચાર ટાઉન પ્લેનિંગ સ્કીમોમાં શા શા કામ કરવા તેનો નિર્ણય એક સંયુક્ત ટાઉન પ્લેનિંગ બોર્ડ જેમાં મ્યુનિસિપાલિટીના અને મોટીકાર્પ્સ એરિયા કમિટીના પ્રતિનિધિઓ આવે, તેઓ કરે. તેમાં મિ. મિરેમ્મે કરવા ધારેના કામોનો સમાવેશ કરવો અને તે ઉપરાંત નિશાંગો વાસ્તે જગ્યાઓ ક્યાં કરી લેવી અને હાલના સરવે નબરોની ગણાણના નબરો તરીકે પુનર્ચોજના (Re-distribution) કરવું અને ઉપર કહેલા બે પુલો વધારામાં કરવા. ગણાણના નબરોની પુનર્ચોજના કરવાથી અને નવા નબરોને જે રસ્તાના લાભ મળવાથી કિંમતમાં જે વધારો થશે તેની પચાસ ટકા જેટલી રકમ માલિકોને સિર ચકનાથી મ્યુનિસિપાલિટીને તથા મોટીકાર્પ્સ એરિયા કમિટીઓને એન ખરચ જેવું માની લેવામાં આવે છે તેવું ભારે થઈ જશે નહીં અને ઉપરની મારી નાણાં જિલા કર કરવાની યોજનાથી પચાસ લાખ જેટલી રકમ દસ વર્ષ સુધીમાં તે

higher is its aesthetic and philosophical value. The suggestive power of words of an inspired book leads to various processes of thought culminating in definite teaching of the interpreter. It is not necessary that the teaching deduced should coincide with the literal sense of the book or the exact teaching of the author who is a mere medium of inspiration. This method of interpretation is technically called Bhashya which conveys 'new meanings back into old texts according to one's own education and outlook.' It explains the words and judgment of others as accurately and faithfully as possible and this remark applies to all commentaries, whether they may be in Sanskrit or in any other language. A real commentary or Bhashya implies an amplification of a condensed utterance or expression which is rich in meaning and significance as the great Sanskrit poet Magha, says in his famous Kavya —

*Sankshiptasya pyato'sya Vakyasyartha gariyasah
Suvistara vacho bhashya bhuta bhavantu me **

Dr. Rele's study of the Bhagavad Gita from the standpoint of modern psycho-analysis cou-

* संक्षिप्तस्याप्यतोस्यै वाक्यस्यार्थगरीयसः ।
सुविस्तरवाच्यो भाष्यमूला भवन्तु मे ॥

pled with the ancient Indian idealistic philosophy is a valuable contribution to the exegetical literature on the Gita. Dr. Rele propounds a consistent theory that in the Gita, we have a definite solution of a problem :—How a diseased mind suffering from a division of the subconscious and conscious phases of an ego, like Arjuna, can be restored to its normal health by an arch psycho-analyst like Sri Krishna. The physico-psychic analysis of human mind is based on the text of 13th, 14th, and 15th chapters of the Gita, where the true nature of mind (Kshetra), ego (Kshetrajna), and the Supreme Being (Purushottama) is unfolded. The author prepares the ground of interpretation of the Gita in the first two chapters of his essay wherein he describes the human mind in its two phases :—

(1) Psychical (Avyakta) and (2) Physical (Vyakta). These two phases constitute a being called a living being or a finite embodied soul or ego. The physical aspect of the living body (Kshetra) is the mortal or Kshara Purusha whereas the psychic aspect of the living body is the relatively immortal or Akshara Purusha. The mental field which is not fully revealed to the ego has two planes—sub-conscious and

conscious, the former being considerably more extensive than the latter. The light of the ego permeating through these planes is turned into subjective consciousness and the objective consciousness. The subjective and objective consciousness is an organic whole and inter-dependent. But the sub-conscious subjective life of the ego has a direct contact with the Cosmic Nature or Mula-Prakriti and its controlling Super-conscious light called the Absolute or Purushottama. The control of the finite ego over the two planes mentioned above indicates a normally healthy mental activity, while the disharmony between the two planes which removes the control of the finite ego leads to psychic derangement. This derangement is the result of abnormal suppression of the operations of one side of the conscious life which leads to breaches of contact between the sub-conscious and conscious regions of the human mind. Excessive suppression of mental activity on conventional or orthodox mode of living without a diversion of the said activity on a different psychic field leads to abnormal results. The typical mind of Arjuna at the commencement of the Bharata war is a deranged mental phenomenon which was brought to its normal health'

by the psycho-synthetic process adopted by Sri Krishna.

The essay explains how this psycho-synthetic process of healing was adopted, and the key to the teaching is to be found in the mystic apparatus called Ashvattha tree allegorically described in the first four verses of chapter XV of the Gita. Dr. Rele thinks that this mystic tree is not an *outside* mundane existence, but an *inside* apparatus which we call the nervous system. The traditional interpretation of Ashvattha as an external worldly life (Samsara) is, in my opinion, based on one-sided interpretation of the Vedic text on which this Smriti text is based. A reference to Mahabharata-Ashvamedha Parva 47, 12-15 quoted by Sankaracharya in extense in his Gita Bhasya on XV. i. clearly shows that the tree referred to is not the external dead world, but "the external Brahma tree existing in all living beings" (Ajivyah sarvabhutanam brahma vrikshah sanatana). The mystic tree is, therefore, not an allegorical tree or a mere poetic fancy, but a real apparatus to be found in all living beings.

The literary associations of the Ashvattha can be traced in the pre-Buddhistic Indian

literature. The conception of Ashvattha as an emblem of mundane existence is very old.

The primary sense of Ashvattha is the well-known sacred fig-tree—*Ficus religiosa*. It is sacred both among Hindus and Buddhists. Hindu ladies regard the tree as sacred to Vishnu, Buddhists regard it as sacred Bodhi-Vriksha under which Lord Gautama attained the spiritual illuminations. Both Hindus and Buddhists revere it as an emblem of knowledge or illumination.

In the vedic literature which preceded Lord Buddha, the principle of life is described as if it were a growing tree. This vital tree has its permanent root in the Absolute (Brahma) from which individual beings "originate like offshoots of trees". It is a continuous rejuvenating spiritual tree which sometimes grows into offshoots and sometimes reappears in another form through seedlings. It is both Kanda-ruha, *i. e.* reappearing in a new form through shoots as also Dhana-ruha, *i. e.*, germinating from its seedlings. The germinal element is either in the bud or in the seeds. Similarly, the Aupanishad Purusha or the Absolute Soul realised through the Upanishad is a perennially rejuvenating tree from which individual

Purushas appear as mortal (Kshara) beings in the form of physically embodied souls, as also as immortal (Akshara) psychic souls. The physical immortal (Akshara) psychic souls. The physical soul (Kshara Purusha) and psychic soul (Akshara Purusha) are inter-connected; and the psychic soul contains the germs or seedlings from which new mortal frames originate. The former aspect of embodied soul is called Bhutatma (living body), while the latter is called Vidnyanatma (psyche). The cosmic soul or Brahma is that mysterious living root from which individual souls emanate and is put forward as a puzzle by Yadnyavalkya to his opponents in the final stage of his debate (Brihad-aranyaka Upanishad III. Verses 1-7, 28). The opponents could not explain the mystery, and Yadnyavalkya at the conclusion of the debate winds up his position as under:-

This root of the living person (Purusha) is nothing but the Absolute (Brahman) which is both conscious (Vidnyanam) and blissful (Anandam). It is the mortal goal of the giver (Raterdatuh Parayanam). It is also the object of realisation of the living perfect knower (Tishthamansya tadvidah).

The fig tree which originally came out of this spiritual root (Bramhan) is the first born called Prathamaja or Brahma. He is the primeval progenitor (Prajapati). He lives a long life, while the offshoots arising of him appear and disappear in various lives and births. He sees the comedies and tragedies of individual living beings and remains as a perfect spectator of the human race in its historical evolution.

This macrocosmic soul of Brahma has a region of his own called Brahma Loka wherein there is a life giving tree called Asvattha. Soma-Savanah a fig tree yielding Soma juice for rejuvenation (See Chhandogya VIII 5-3, also Kaushitaki Upanishad, where it is called Tilyovrikshah—a tree spreading germs like fine seedings of the sesamum plant).

These fine seedings from which new trees & living beings originate, are under the control of the Solar Deity which is an embodiment of the cosmic life. The sesamum seeds then came to be regarded as sacred to the sun. Ashvattha later on became the epithet of the Sun. When the conceptions of the Sun and Vishnu were mixed up Ashvattha became sacred to Vishnu although it was originally associated with the Sun-God.

The great macro-cosmic soul typified by Bramha or Hiranyagarbha in the Solar orb, was represented symbolically by the Pipal tree which witnesses the ceremonial oblations to the manes. One of the three Shradhhas performed at Gaya is under this Pipal tree. In the Rig Veda X 11. 135 it is said that "under this blooming tree (*Vrikshe supalashe*) the Lord of Death drinks the juice of what is offered to the manes. Herein our Lord of Beings—the greatest grandfather (*Pita-puranam*) watches our doings." Later on it is said:—

"This is the abode of Lord of Death. It is otherwise called the temple of Gods" (*Devmanam*)."

The above summary of the vedic texts relating to Ashvattha clearly indicates that the conception of this tree has direct connection with a living organism of the Macro-cosmic Purusha or person. When the Upanishadic teaching emphasized the identity of the micro-cosmic soul with the macro-cosmic spirit the sense of Ashvattha was involved in mysticism. Dr. Rele's interpretation rescues the sense of Ashvattha from a *mystic* or allegorical tree to that of a *real* apparatus in the form of cerebro-spinal

nervous system in the human body. Dr. Rele in chapter IV of his essay has described the various parts of this wonderful tree which coincide with the anatomical structures and physiological functions of this wonderful instrument of all human knowledge and activity. This Chapter with its accompanying descriptive diagram will alone suffice to put Dr. Rele's reputation on a high level of research scholarship irrespective of his exegetical acumen in his new interpretation of the Gita.

Dr. Rele with his clear insight into the teachings of the Gita on the psycho-analytic basis gives a lucid and succinct account of the various passages which unfold a true and original interpretation of some of the verses that had long remained unintelligible. He sometimes differs radically from the traditional interpretation of the staunch followers of scholiasts like Sri Shankaracharya and others, so that, it will not be a striking feature of his elaborate work that the same as a whole may not be acceptable to them. But it must be said to his credit that he has made a unique attempt to put our own Scriptural doctrines, shrouded until now in mystery, in line with scientific theories of the modern progressive civilisation.

Students of the Gita may or may not accept this new interpretation as the meaning of the original author, but they can easily accept that what the original author wanted to be achieved by re-educating Arjuna through this spiritual dialogue by an occult process which now fits in with the psycho-analytic method of healing, scientifically established by Freudian literature.

I feel sure that the book will be read extensively and convey to European writers the right meaning of our holy scriptures that have a sound basis of physiological and psychical truths.*

Santacruz

N. D. Mehta

28th October 1927

*

A Letter to the Hon'ble V. J. Patel

Portsaid,
10-3-27.

My dear Narmadashanker,

I forgot to instruct my P. A. to send you a copy of the Govt of India Act and the rules made thereunder from time to time. I hope you will get it from the Bombay Secretariat. I shall be in London on Saturday the 16th and hope to hear from you from time to time. My address there will be : The National Liberal Club, Westminster.

With regards,

Yours sincerely,
V. J. Patel.

Borivli, 9th June 1927.

My dear Vithalbhai,

I owe you an apology for not replying to your kind letter of the 10th March last earlier than to-day. My health was shattered to such an extent that I lost twelve pounds in weight within a month and was obliged to go to Borivli for a change. I shall return to Santacruz by the 15th instant. When I saw Jamnadas last before he left India, I was in a convalescent state.

I am now considerably better. But I have decided to retire from the Corporation Service by the end of this year for reasons of health and by the time you will be back, I shall be preparing myself to wind up my shop of a public servant of thirty two years' standing. I have done my life's work to the best of my abilities and I shall have solace in my retirement that I have got a few personal friends of your eminence, who appreciate my humble worth. I have served my king and my country with equal loyalty in delicate times and I should not linger on the public stage any longer. So much for my personal self.

Turning now to the activities of higher individuals like your goodself on the public platform, I think I can put my humble opinion before you on certain burning issues of the day, so far as India is concerned.

The British connection with India is brought about by Providence and both the races have come into contact partly as conscious agents and partly as sub-conscious tools of the Cosmic Soul. The British have secured an upper hand by historical trend of events and they will not recognise our equality unless we rise by special efforts to such a level in social

and economic life that they will, by moral force, put us in co-partnership in the management of Indian affairs. Even if we bawl out not only from house-tops but from Himalayan peaks that Parliament shall not be our arbiter in the matter of securing the ideal of full responsible government, the de-facto government of the British Parliament through her agents will continue for some years to come. The Soviet Government continue even though the British do not recognise it. Have we no lesson in Egypt? The swaraj there is still in name and the British hold is as tight as before. It is therefore no use to run down the British nation as a whole in the press and on the platform. There is no harm in saying out right and terse things when the iron is hot, with a view to proper blending of the British and Indian political interests, but there is no meaning in giving expression to our wrath which may create animosity and recoil to our own disadvantage. I think India requires a combination of Mahatma Gandhi's self-control in speech and Patel's timely hammering on the public platform. Mere use of speech without right action is an abuse of our logos. The Congress is now an example of an institution brought down to a very low level in

public estimation by wrangling and quibbling. The race of giant leaders is gone and we are led by pigmies. I wish God may raise one of our dwarfs into a full Trivikrama giant whereby poor Indian Bali may secure full sovereignty over his own nether land.

The first need of the times is to accelerate the approach of the Parliamentary Commission for investigation of our right to secure a higher stage in Self Government. The commission under Sec 84 A of the Govt of India Act should contain not mere gods of the British soil, but should have nearly half the number of demi-gods of India, like your good self. Without the association of Indian demi gods, the Parliamentary Commission will give birth to another child which will hardly live for ten years. The present baby of the Govt of India Act, 1919, whose pre-natal nursing was attended to by you in England, is an ASHTAVA-KRA - crooked in eight limbs-but at least it has the precocious development of a sage whereby the initial weakling has attained sufficient wisdom to guide a Rajarshi like you. Where was the scope for a man of your ambition and ability to rise to the eminent rank of the President of the Legislative Assembly, had we

not this ASHTAVAKRA (Govt of India Act, 1919) at the helm to guide the nation? Please therefore, influence Lord Birkenhead and others who have the reins of India in their hands to advise His Majesty to select the best Indians from all political parties of India as members of the Commission. I think whatever may be the differences of opinion among political experts on the symptoms of India's chronic ailment, these experts will in conference work harmoniously to save India, like the conference of good physicians called on the occasion of King's illness. I need not mention the names of Indians, for you are the best judge of the merits of your friends and opponents in political life.

Secondly, you should try your best to remove the misapprehension and fear from the mind of the British people about Hindu-Muslim differences. Unfortunately they are accentuated by harping on too much upon them. When the Mogul Empire was at its zenith in Akbar's time, our religious differences had gone down to a zero point. Hindu kings like Harshvardhana prior to the ingress of the Mahomedans and Chandragupta II in Hindu India, and Ashoka Maurya in Buddhistic India had to

face religious feuds of wider type and yet they wielded mighty empires. The remedy lies in the Central indigenous Government rather than in that of the outside Government by foreigners. Neither Harshvardhana nor Chandragupta 11 nor Ashoka had to obtain the help of outsiders to save their country and they managed their own affairs so well that they set examples of good government to emigrants from distant lands of Greece and Rome on the west and China on the east. Moslem zulum continued so long as they were not children of the Indian soil; it disappeared when Mohamedans established themselves in India by domicile. They are our nearer kith and kin than Britishers whose home is in England and not in India. We Hindus and Mahomedans will break our heads like children and make peace. Foreigners need not be anxious about our internal quarrels. Hindu-Moslem problem is a question of internal policy and not of external one. Let the British admit that important point, and I hope the common electorate with proportionate representation of Mahomedans in Provincial and Central Councils will remove the communal tension. The Communal electorate must go at the earliest opportunity.

The problem of Indian States in the fabric of full responsible government of India is of more vital importance than the pacification of Hindus and Moslems. The latter can be secured by the people themselves, but the former cannot be solved without the goodwill of the Ruling Indian Princes. They are more obstinate than the British bureaucrats. They are like frogs in a well, forgetting that there is an ocean of British India outside their limits. They must be persuaded to forgo some of their privileges secured by treaties with the British Government. The British Nation cannot break the promises, but the Indian Chiefs with a foresight ought to see that a homogeneity of government is better than heterogeneous forms of rule for the betterment of India as a whole. Some spadework ought to be done in this direction by you by free personal talk with certain intelligent princes and the secretary of the Narendra Mandal. Tell them that Indian ministers who secured their footing in troubled times, will be better guides than friends on the polo and tennis grounds in England in times of peace.

The exchange ratio which was a burning question here when you left has now assumed

a second place, and the new Tarriff Board decision has upset our mill-owners. The Vaisnyas of modern India ought to be tied and dragged by the Kshatriyas with their sword and Brahmins with their wisdom to a place of safety ! The element of personal greed is so great among these mill-owners that they require Soviet rule for sometime !

I got a copy of the Government of India Act with Statutory Rules and Notifications only yesterday. It is an edition of 1924 and does not contain Statutory Rules of 1925-26 after Lee Commission.

I fear I am encroaching upon your valuable time too much, but you must have some pastime in your leisure hours in England from an old SUDAMA friend of yours in India. Please let me have the pleasure of your reply.

Kindly convey my compliments to Jamnadas Mehta who was very kind to me after you virtually left the Corporation by continuous absence.

With best wishes,

Yours sincerely,
N. D. Mehta.

સ્વર્ગસ્થની અક્ષરોપાસના

ગુજરાતી

પ્રથો

- ૧ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ
- ૨ ઉપનિષદ વિચારણા
- ૩ શક્તિ સમ્રદાય
૪. અધ્યાત્મ કાવ્યો
- ૫ સુપ્રજ્ઞાન શાસ્ત્ર
- ૬ સધ્યાકર્મ વિવરણ

*

લેખો

[સદુપદેશચોખ્ખીમાં પ્રસિદ્ધ]

	અંક	ઈ. સ.
૧ ક્રમ અને સન્યાસ	૧	૧૮૬૯
૨ વિદ્યા અને મોક્ષ	૨	૧૮૬૯
૩ આનંદમીમાસા	૩	૧૯૦૦
૪ પ્રપચ્ચિધ્યાત્વ	૪	૧૯૦૦
૫ તીર્થમીમાસા	૫	૧૯૦૧
૬ અર્વાચીન પદાર્થવિજ્ઞાનનો અદ્વૈતવાદ	૬	૧૯૦૧
૭ ચતુષ્પદા માયા	૭	૧૯૦૨
૮ સ્વરૂપસમ્રાજ્ય	૮	૧૯૦૨
૯ પદાર્થતત્ત્વ નિર્ણય	૯	૧૯૦૩

૧૦. ધ્યાન અને જ્ઞાન	૧૦	૧૯૦૩
૧૧. વિજ્ઞાનસ્પંદ	૧૧	૧૯૦૪
૧૨. ક્રિયા તથા વિચારનું માધુર્ય (અપૂર્ણ)	૧૨	૧૯૦૪
૧૩. " "	૧૪	૧૯૦૫
૧૪. બ્રહ્મવિદ્યા અને તેની અસર	૧૫	૧૯૦૬
૧૫. ધાર્મિક જીવન	૧૬	૧૯૦૬
૧૬. વેદાંત નિબંધમાત્રા (અપૂર્ણ)	૧૮	૧૯૦૭
૧૭. " "	૨૦	૧૯૦૮
૧૮. શકરાચાર્યનું ધર્મસમુદ્રસ્થ	૨૫	૧૯૧૧
૧૯. ઇશ્વરભાવના	૨૭	૧૯૧૨
૨૦. શિવતત્ત્વવિવેક	૨૯	૧૯૧૩
૨૧. યશભાવના અને ધર્મભાવના	૩૦	૧૯૧૩
૨૨. મંત્ર યંત્ર તંત્ર	૩૧	૧૯૧૪
૨૩. મંત્રવિધિ	૩૨	૧૯૧૪
૨૪. અદ્યદૃષ્ટિ અને બ્રહ્મદૃષ્ટિ	૩૪	૧૯૧૫
૨૫. મંત્રયોગ	૩૫	૧૯૧૬
૨૬. સત્યકામ જાગ્રત્તત્ત્વ કલાધ્યાન	૩૬	૧૯૧૬
૨૭. જપમાર્ગ	૪૦	૧૯૧૮
૨૮. શાંકરદર્શન અને સાધનસિદ્ધિ	૪૧	૧૯૧૯
૨૯. બૃહિજીવન અને સમહિજીવન	૪૨	૧૯૧૯
૩૦. સાંપ્રદાયિક ધર્મો	૪૩	૧૯૨૦
૩૧. ઉપાસનાનાં મૂલ તત્ત્વો (અપૂર્ણ)	૪૫	૧૯૨૧
૩૨. " "	૪૬	૧૯૨૧
૩૩. સાંખ્યયોગ (અપૂર્ણ)	૪૭	૧૯૨૨
૩૪. સાંખ્યયોગ	૪૮	૧૯૨૨
૩૫. મંત્ર વિચારનું રૂપ ક્યારે પકડે ?	૪૯	૧૯૨૩
૩૬. જૈનદર્શન	૫૦	૧૯૨૩

૩૭. આકાશમીમાસા	૫૧	૧૯૨૪
૩૮. અદ્વૈતદર્શી સ્વામીનારા	૫૨	૧૯૨૪
૩૯. ભગવદભક્તિ અને બ્રહ્મવિદ્યા	૫૩	૧૯૨૫
૪૦. શ્રીકૃષ્ણગીતા દિગ્દર્શન	૫૪	૧૯૨૫
૪૧. ત્રિવિધ ગતિનો વિચાર	૫૫	૧૯૨૬
૪૨. અદ્વૈતદર્શનના જે નેત્રો	૫૭	૧૯૨૭
૪૩. શંકર અદ્વૈત અને શક્તિવાદ	૫૮	૧૯૨૭
૪૪. ભગવત્શરણુતા	૫૮	૧૯૨૭
૪૫. ભક્તિમીમાસા	૫૯	૧૯૨૮
૪૬. શુરુ-ઉચ્ચરની વ્યાપ્તિ	૬૦	૧૯૨૮
૪૭. વૈરાગ્યની વ્યવહારસિદ્ધિમાં અગત્ય	૬૦	૧૯૨૮
૪૮. પુરુષેશ્વરની ભાવના	૬૧	૧૯૨૯
૪૯. શ્રેયસ્સાધકોની અભ્યાસકલા	૬૨	૧૯૩૯
૫૦. ઉપનિષદ સાહિત્યના મુખ્ય પ્રવર્તકો	૬૩	૧૯૩૦
૫૧. સૈશ્વર ઉપનિષદોનો બ્રહ્મવાદ	૬૩	૧૯૩૦
૫૨. શક્તિસ પ્રદાય સબધી કેટલુંક	૬૪	૧૯૩૦
૫૩. જીવ અને શરીર	૬૪	૧૯૩૦
૫૪. ઔપનિષદ વિદ્યાની પશ્ચિમમાં અસર	૬૫	૧૯૩૧
૫૫. જપમાર્ગમાં લક્ષમાં રાખવાના મુદ્દા	૬૫	૧૯૩૧
૫૬. મત્રશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ગીતાનો અભ્યાસ	૬૮	૧૯૩૨
૫૭. પરમાત્માને ભગતા યોગનો સમન્વય	૬૮	૧૯૩૨
૫૮. ચિત્તશોધનના ઉપાયો	૬૯	૧૯૩૩
૫૯. આપણી અત્ત પરીક્ષા	૬૯	૧૯૩૩
૬૦. બ્રહ્મવિદ્ની રસિકતા	૭૦	૧૯૩૩
૬૧. શુદ્ધવચનની બ્રાહ્મણો ઉપર અસર	૭૦	૧૯૩૩
૬૨. મત્રયોગ અને તેના ઉપાયો	૭૭	૧૯૩૭
૬૩. ધર્મની શુદ્ધિ તથા વૃદ્ધિ	૭૯	૧૯૩૮

જાણના વેદાત્મક ઇનામ પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી સને ૧૮૯૬માં ઇંગ્લેન્ડમાં લખી મુનર્થ મુનિવર્સિટી પ્રતિ અરજી નામે મોકલવામાં આવ્યો હતો અને તેને પરીક્ષકોએ સર્વથી યોગ્ય ગણી મુનિવર્સિટીને પૂરેપૂરું ઇનામ આપવા ભવામણ કરી હતી જે ઉપરથી તે ઇનામ મુનિવર્સિટીએ પોતાની જાહેરખગર નં. ૨૩૩૦ તા ૧૨-૨-૧૯૦૨ થી લેખકને આપ્યું છે આ નિબંધ ઇંગ્લેન્ડમાં મુનિવર્સિટી પોતાને ખર્ચે અલ્પ સમયમાં છપાવશે પણ ગુજરાતી પ્રજાને તત્ત્વ સમજના સક્ષમ વિચારો આપણી આયર્સભૂમિમાં પૂર્વે કેવા થયા છે તે જાણવા માં આવે તેટલા સારુ અને તે વિચારથી બુદ્ધિની સક્ષમતા તથા પરમ વસ્તુને મહણ કરવાથી પટુતા પ્રાપ્ત થાય એવા આશયથી મૂળ અંગ્રેજી નિબંધનું આ ભાષાંતર કરવું યોગ્ય ગણ્યું છે "

૧૪	સૌંદર્ય તથા સદૃશ્ય	૧૪	૧૯૦૨
૧૫	વેદાંતસિદ્ધાંત બેઠ	૧૫	૧૯૦૩
૧૬	અખો અને તેનું કાવ્ય	"	"
	"અમદાવાદની ધીસોસિયલ અને નિટરરી એસોસિએશનની વિજ્ઞાપનાથી આ લેખ લખાયો છે "		
૧૭	વેદાંતસિદ્ધાંત બેઠ	૧૬	૧૯૦૪
૧૮.	અખો અને તેનું કાવ્ય	"	"

૧૯. ઇટપદપ્રદીપિકા	૧૮	૧૯૦૬
૨૦. બૌદ્ધધર્મનાં ઉદયાસ્તનાં કારણો	૨૪	૧૯૧૨
૨૧. નૃસિંહસિદ્ધાંત ચંદ્રોદય	૨૫	૧૯૧૪
૨૨. ઈશ્વરાભિમુખતા	"	"
૨૩. ક્રિયા તથા વિચારનું માધુર્ય	"	"
૨૪. શ્રદ્ધા તથા જ્ઞાન	"	"
૨૫. ધાર્મિક જીવન	"	"
૨૬. નૃસિંહસિદ્ધાંત ચંદ્રોદય	૨૬	૧૯૧૪
૨૭. ઉપનિષદ્ આખ્યાનમાલા	"	"
૨૮. વેદાંત નિબંધમાળા	"	"
૨૯. "	૨૭	૧૯૧૫
૩૦. ત્રિપુરારહસ્ય	૩૨	૧૯૨૦
૩૧. સૌંદર્યલહરી	"	"
૩૨. હોસિકા	૩૩	૧૯૩૮

*

[સાહિત્ય વિષયક લેખો તથા વ્યાખ્યાનો]

૧. અખે	ગુજરાત સાક્ષર જાગૃતી	વ્યાખ્યાન, અમદાવાદ	૧૯૦૩
૨. અખે	સ્વ. શ્રી. કમળાશંકર સ્મારક વ્યાખ્યાન,	સુરત	૧૯૨૬
૩. અખાદૃત કાવ્યો,	ગુજરાત વિદ્યાસભા,	અમદાવાદ	૧૯૩૧
૪. દયારામ,	આન્તર જીવન	ઉપોદ્ધાત	૧૯૩૧
૫. દયારામ,	કવિ કે ભક્ત,	વ્યાખ્યાન મુંબઈ	૧૯૨૯
૬. ગોવર્ધનરામની ધર્મભાવના,		વ્યાખ્યાન, મુંબઈ	૧૯૨૫

૭. ગોવર્ધનરામની તપોમયતા,	વ્યાખ્યાન, મુંબઈ	૧૯૨૬
૮. રત્નેદ્રમુદ્રાનો મર્મ,	લેખ	૧૯૩૫
૯. મણિભાર્ગ નબુભાર્ગ દિવેદી,	વ્યાખ્યાન, મુંબઈ	૧૯૨૬
૧૦. કવિબાલ, ગુજરાત વિદ્યાસભા	વ્યાખ્યાન, અમદાવાદ	૧૯૨૮
૧૧. ત્રિભુવનવિજયી ખડ્ગનો	ઉપોદ્ધાત	૧૯૨૪
૧૨. યોગિનીકુમારીનો	ઉપોદ્ધાત,	૧૯૨૪
૧૩. ઉપેન્દ્રગિરામૃતનો	ઉપોદ્ધાત,	૧૯૦૬
૧૪. જ્યંતીપદ્મપીયૂષનો	ઉપોદ્ધાત	૧૯૧૯

*

[અસ્તાવનાઓ]

૧. પદ્મપાતરહિત અનુભવપ્રકાશ,	સુ જ. ઓઝા	૧૯૨૭
૨. ભગવદ્ગીતા,	મોતિલાલ ર. ઘોડા	૧૯૩૦
૩. વેદમાધુર્ય,	પુરુષોત્તમ જી. બટ	૧૯૨૯
૪. તત્ત્વામૃત,	નારણજી પુ. સાગાણી	૧૯૨૪
૫. પચાસર મુકનાવલિ,	સ્વામી ત્રિવિક્રમતીર્થ	૧૯૩૧
૬. દુનિયાના ધર્મો,	રગનાથ ધારેખાન	૧૯૩૧
૭. બ્રહ્મસૂત્ર જ્યોતિ,	મગનભાર્ગ પ. પટેલ	૧૯૩૨
૮. સામવેદ સહિતા,	મોતિલાલ ર. ઘોડા	૧૯૩૩
૯. શુકલ યજુર્વેદ સહિતા,	”	૧૯૩૩
૧૦. ત્રિભુવનવિજયી ખડ્ગ,	શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી	૧૯૨૫
૧૧. યોગિનીકુમારી,	છોટાલાલ મારતર	૧૯૨૫
૧૨. જ્યંતીપદ્મપીયૂષ,	શ્રી જ્યંતી દેવી	૧૯૧૯
૧૩. ઉપેન્દ્રગિરામૃત,	શ્રીમદુપેન્દ્રાચાર્ય	૧૯૦૬

૧૪ કવિ દયારામનુ આંતરજીવન,	મૂલચદ તેનીવાવા	૧૮૩૧
૧૫ ઇશ્વારાસ્થની આધારભૂમિકા,	કે દ. કુવનો અનુવાદ	૧૮૨૭

*

[વ્યાખ્યાનો તથા પ્રકીર્ણ]

૧ શ્રીમં રામચદ્ર જયતી	વ્યાખ્યાન	૧૮૧૫
૨ હૃદયનિવેદન	લેખ	૧૮૨૫
૩ નૃસિંહમિદ્ધાનચદ્રોદય	"	૧૮૧૩
૪ ગુજરાતનું ધર્મશાસ્ત્ર	૮ શ્રી ગુજરાતી શાસ્ત્ર પરિ રહના પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ	૧૮૨૮
૫ શ્રિમત જયતી	વ્યાખ્યાન	૧૮૨૭
૬ દર્શનોના અભ્યાસમા મધ્યસ્થતા	પ્રમુખ	
	વ્યાખ્યાન	૧૮૨૮
૭ જોનો અને દિદુઓ વચ્ચે સરમરોની આપ-લે	"	૧૮૨૧
૮ સર રમણભાઈની મુનિસિપલ સેવા	વ્યાખ્યાન	૧૮૩૦
૯ અમદાવાદની નાગરમુખારજી	"	૧૮૧૧
૧૦ રથાનિક સ્વરાજ્ય	લેખ	૧૮૧૨
૧૧ ગામગાની પચાસતનું પુનર્જીવન	"	૧૮૦૪
૧૨ રથાનિક સ્વરાજ્યનો વિકાસ	"	૧૮૧૮
૧૩ દિદુ ધર્મની વ્યાપકનામાં યોનોનો ઉપકાર	વ્યાખ્યાન	૧૮૩૧
૧૪ યજ્ઞિવા	"	૧૮૩૧
૧૫ વાલ્મીકી ધોગ	જયની વ્યાખ્યાન	૧૮૨૮

૧૬. ભગવાન શંકરાચાર્ય	"	૧૯૨૯
૧૭. ભગવાન યુદ્ધ	"	૧૯૨૯
૧૮. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ	"	"
૧૯. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય	"	"
૨૦. ગાયત્રી ઉપાસના	વ્યાખ્યાન	૧૯૨૫
૨૧. ધર્મતુ' ભાવનામય શિક્ષણ	"	૧૯૨૭
૨૨. શાંકર સિદ્ધાંતમાં ભક્તિ	"	૧૯૧૪
૨૩. સર્વસાધારણ ધર્મ અને સ્વધર્મ	"	૧૯૨૬
૨૪. સાંપ્રદાયિક ધર્મો	લેખ	૧૯૨૦
૨૫. કેવલાદૈત અને શુદ્ધાદૈત	અવતોલન	૧૯૩૧
૨૬. બૌદ્ધ દર્શનો	વ્યાખ્યાન	૧૯૩૧
૨૭. સંસ્કૃત અધ્યયનની ઉપયોગિતા	"	૧૯૨૯
૨૮. સરસ્વતી ગહોત્સવ	"	"
૨૯. બ્રાહ્મ શ્રાદ્ધપદ્ધતિ	"	"
૩૦. પરમેશ્વરની ભાવના	"	"
૪૧. બ્રાહ્મસ્તવન, લે. શ્રી. બોગીલાલ ત્રિ.	ઉપોદ્ધાત	૧૯૨૬
૩૨. ભગવદ્ભક્તિ	જન્મભાષ્ટ્રી વ્યાખ્યાન	"
૩૩. શક્તિ સંપ્રદાયની સમજણ	વ્યાખ્યાન	૧૯૨૫
૩૪. ચંદ્રિકા રહસ્ય	"	"
૩૫. સાધનાના મૂળતત્ત્વો	"	"
૩૬. ગાયત્રી મંત્રસાર	"	"
૩૭. સદ્ગુરુનું હૃદય દેવત	"	"
૩૮. પંચાગ્નિ ત્રિણિ	"	"
૩૯. જીવ સબધર્મો બ્રાહ્મણો, બૌદ્ધો, પારસીઓ	"	"
૪૦. મધ્યસંપ્રદાય	"	"

૪૧	જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય સબધમા માહેશ્વરે	વ્યાખ્યાન	
૪૨.	સદ્ગુરુ પરમાત્મા	"	
૪૩	વ્યષ્ટિ તથા સમષ્ટિ જીવન	,	
૪૪	વેદ વિભાગ તથા મૈત્રાયણી શાખા	"	
૪૫	શ્રીકૃષ્ણ અને નારાયણની તથા વાસુદેવ અને બ્રાજગોપાળની અતર્ગત ભાવના	"	
૪૬	સાટાકુઝની શાળાનું ઉદ્ઘાટન પ્રવચન	"	૧૮૭૬
૪૭	શ્રાવણી ઉપાક્રમ	"	૧૮૨૭
૪૮	અદ્વૈત દર્શન અને સમિતિવા	"	"
૪૯	અખો	"	૧૮૦૨
૫૦	અખો	કમળાશંકર ત્રિવેદી સ્મારક વ્યાખ્યાન	૧૮૨૬
૫૧	દયારામ કવિ કે ભક્ત	વ્યાખ્યાન	૧૮૨૯
૫૨	ગોવર્ધનરામની ધર્મભાવના	"	૧૮૨૫
૫૩	ગોવર્ધનરામની તપોમયતા	"	"
૫૪	મણિનાન નમ્રુભાર્ષ	"	"
૫૫	કવિ બાનાશંકર	"	૧૮૨૮
૫૬	સ્નેહમુદ્રાનો મર્મ	લેખ	૧૮૩૫

*

ENGLISH

- 1 Vedanta Siddhanta Bheda (Doctrinal Differences among the various followers of Shankaracharaya) 1894, Sujna Gokulji Zala Vedanta Prize

2. Translation of Adwaita Brahma Siddhi, 1899, Sujna Gokulji Zala Vedanta Prize.
3. Evolution of the Conception of Pranava, 1917, published in 'Sanskrit Research.'
4. Hindu Eugenics, Prize Essay, 1919.
5. Influence of Buddhism on Vedanta, 1925.
6. Organisation of Local Self-Govt Service, 1926.
7. Foreword to Dr. Rele's Bhagawadgita, 1928
8. Introduction to Panchikarana, 1930.
9. Foreword to the Monograph of Religious Sects in India, by Shri D. A. Pai, 1928.
10. Studies in Early Indian Thought, The Indian Social Reformer, 29-6-1919.
11. Side-lights on the Social Problems in the Upanishads, The Indian Social Reformer, 1918.
12. How Modern Hinduism is Moulded by Buddhism, 1933.
13. Local Self Govt in Indian States.

*

Reviews of the following in the Indian Social Reformer and Indian Daily Mail : 1918-1932.

- (1) Mysterious Kundalini, by Dr. Rele
- (2) Vedic Gods, by Dr. Rele.

- (3) *Bhasa's Plays*, by T. Ganapati Shastri.
- (1) *Swapnavasavadatta*, by Dr. Lakshman Sarup.
- (5) *Pratima Natak*, by Shri K. H. Dhruva.
- (6) *Bhagawan Kautilya*, by Shri K. M. Munshi.
- (7) *Ascharya Chudamani*, A South Indian Sanskrit Play.
- (8) *Brahma Sutra Bhashya*, Marathi Translation.
- (9) *Sankhya System*.
- (10) *Benaras Hindu University Syllabus*.
- (11) *Introduction to Vedanta Philosophy*, by Pramathanath Mukhopadhyaya.
- (12) *Outline of Vedanta*, by Shrinivasa Rao.
- (13) *Samyogita Swayamvara*, Sanskrit play by Shri Mulashanker Yajnik.
- (14) *A Note on the Shreyas Sadhak Adhikari Varga*.
- (15) *Hazarat Mohammad*, by Shri Zafaralli.
- (16) *Gems from the Avesta*, by Shri F. Dadachanji.

- (17) Rigvedic Meteorology, by Shri Mukund Unakar.
- (18) Evolution of the Local Self-Govt in Bombay, by Shri Rustam Masani
- (19) Yoga Sutra, by Swami Brahma-vadin.
- (20) Memorial against the increase in Non-Agricultural Assessment, prepared on behalf of the citizens of Ahmedabad and Mill-owners' Association.
- (21) Heyapaksha of yoga, by Shri P. V. Pathak.
- (22) A Note on the Degree of Consanguinity in Hindu Marriages, submitted to the Govt of Baroda, 1930.
- (23) Tattvajnanana Nibandho, by Shri Manubhai C. Pandya.
- (24) Vedanta, by Shri Krishnaswami Iyer.
- (25) Gujarati Sahitya, by the Sahitya Sansad, Bombay.
- (26) Remarks on 'Myths' before the Anthropological Society of Bombay.

- (27) Akshara, by Prof P. M. Modi.
- (28) Studies in Vedanta, by Mr. Justice Vasudev Kirtikar.
- (29) Bibliography on Gayatri, prepared at the request of Sir Lallubhai Samaldas.
- (30) Substance of Indian Faith, by A. Butterworth.
- (31) The Mahabharata, Bhandarkar Oriental Research Institute.
- (32) Charvakashashti, by Daksinarjan Shastri.
- (33) Opinion on Prof. N. K. Bhagawat's Patna University Lectures.

*

**Lectures before the Buddha Society
Bombay, (1924-33) :**

- 1. Yogachara Buddhism as taught by Ashva-ghosha.
- 2. Influence of Buddhism on Vedanta.
- 3. Hindu Yoga and Buddhistic Yogachara.
- 4. Ashwaghosha as Poet and Social Reformer.
- 5. Sanskrit Buddhistic Poetry.
- 6. Nature of Personality According to Lord Buddha.
- 7. How Modern Hinduism is Moulded by Buddhism.

8. Conception of Rebirth from the Stand-point of Buddhism.
9. Conception of Avidya in Buddhism and Hinduism.
10. Moral Discipline for Buddhistic Nirvana and Vedantic Absolutism.

*

Other Lectures, (1929):

1. Conception of Ganapati, Ganesh Mahotsava, Dadar.
2. Gayatri Upasana, Matunga.
3. Jagadgura Shankaracharya, Bombay.

*

Lectures before the Local Self-Govt
Institute, Bombay, (1929):

1. Principles of Local Self-Govt.
2. Legislative Powers of Local Bodies.
3. Relations of the Executive of Local Bodies with the Judicial.
4. Public Administration.

*

SANSKRIT

1. 'Shankaracharyacharitam' of Govindanatha, edited by N. D. Mehta, 1931.
2. 'Tattvaloka' of Janardana, a Vedantic work, (critical notes etc. prepared by N. D. Mehta. The work however remains unpublished) 1933.

*

યાદીમાં દર્શાવવા રહી ગયેલા કેટલાક લેખો,
પત્રો વગેરે નીચે મુજબ છે :

૧. 'કેટલીક ઇંકાઓનાં સમાધાન', 'વસંત', સં. ૧૯૭૫.
૨. 'કીથ' કૃત 'સંસ્કૃત નાટક', ગુજરાતી ભાષાંતર ઉપર વિદ્યા-સભાના મંત્રીને આપેલો અભિપ્રાય, નવેમ્બર ૧૯૩૧.
૩. 'ઉત્પટ તથા મહીધર' વિશે શ્રી. મોતિલાલ ધોડાને પત્ર, તા. ૨૪-૮-૩૨
૪. 'દશ મહાવિદ્યાઓ' તથા 'સાવિત્રી વ્રત' વગેરે ઉપર પાવાગઢના બટજી બાલાશંકરને કહેલા ખુલાસા, સને ૧૯૩૧.
૫. 'વેદવ્યાસ તથા બાદરાયણ' વિશે શ્રી. ગુલાબરાય છાયાને પત્ર, તા. ૧૯-૫-૩૩.
૬. 'ગાયત્રી મંત્ર' વિશે શ્રી. મણિલાલ ત્રિવેદીને પત્ર તા. ૨-૭-૬૩
૭. 'વેદ સાહિત્ય' ઉપર શ્રી કનૈયાલાલ વેદને આપેલી માહિતી, તા. ૧૯-૭-૩૩
૮. 'સુબાલા ઉપનિષદ' ઉપર શ્રી. ઇશ્વરભાઈ પટેલને પત્ર, તા. ૧૭-૨-૩૩
૯. 'આધ્યાત્મ વિમલકરણ પ્રયોગ' ઉપર શ્રી. ચંદ્રવિદ્યાનંદ પંડ્યાને પત્ર, ૧૯૩૦.
૧૦. 'સનાતન ધર્મ' શિક્ષણ' ઉપર શ્રી. જયેન્દ્રરાવ દુરભાગને પત્ર, તા. ૩૦-૬-૩૦.
૧૧. 'તારા કવચ' ઉપર શ્રી. મણિલાલ ત્રિવેદીને પત્ર, તા. ૨૭-૬-૨૭.
૧૨. 'અધ્યાત્મ વિદ્યા અને દક્ષા', એક અપૂર્ણ લેખ.
૧૩. 'વિમલ ચિત્તની વિકાસ બુદ્ધિઓ', એક પ્રવચનની ટિપ્પણી.

- ૧૪ 'અહવાદ પ્રદીપ', શ્રી મણિનાનના પુસ્તક ઉપર અભિપ્રાય,
તા ૧૮-૯-૨૬
- ૧૫ 'દર્શનામ્ય ઉપનિષ', એક અધ્યયન
- ૧૬ સૈન અને શાન્ત ધર્મોના રાજસ્થાનમાં અવશેષ ઉપર નોંધ
- ૧૭ The Trust Scheme of Brahmacharini Vadi
prepared by N D. Mehta at the request
of the 'Vidya Sabha'
- ૧૮ Audit Department Organisation of the
Ahmedabad Municipality
- ૧૯ On 'Betterment Tax' a letter to Dr
Jacob Solomon, 2-12-25
- ૨૦ 'A Scheme for a Museum in Ahmedabad'
sent to Sardar Vallabhbhai Patel at his
request 19-8-25
- ૨૧ Remarks on the Note of Mr Sidgwick,
Superintendent of Census 1921
- ૨૨ Opinion on 'Anubhashya' with Bhashya
prakasha of Purushottama, 14-10-26
- ૨૩ The Scope of Voluntary Social work in
Ancient India, a letter to Shri Jayasukhlal
K Mehta 11-7-28
- ૨૪ A Monograph on the Office of The Muni-
cipal Commissioner
- ૨૫ Legal opinions given to various Munici-
palities (separate bound volume)

26. Model Rules and Bye-laws prepared
the request of the Govt of Bombay.

*

[ઉપરતિ 'નર્મદ રવાખ્યાય સારસગ્રહ' નામના બે
આઠ બાધેવા વોલ્યુમ તથા 'સર્વિસ રેકર્ડ' ના તેદસાજ બે
વોલ્યુમ તથા અધ્યયનની પાઠી નોટબુકો વગેરે.]

*